

Rømskog bygdebok
bind 2

Kulturhistorien fra de eldste tider fram til 1902

SVEN G. ELIASSEN

Rømskog bygdebok

bind 2

Kulturhistorien fra de eldste tider fram til 1902

RØMSKOG KOMMUNE

2009

ISBN-13 978-82-991284-2-4 (kpl.)
ISBN-10 82-991284-2-0 (kpl.)

ISBN-13 978-82-991284-2-1 (bd. 1)
ISBN-10 82-991284-2-0 (bd 1)

ISBN-978-82-991284-3-8 (bd. 2)

Grafisk formgivning:
Elisabeth Holm

Trykk:
Nr1 Trykk Grefslie, Mysen

Papir:
Profi Silk 130 gram

Skrift:
New Baskerville

Rømskog kommune

Samlet areal 184 km²

Produktiv skog 77 % av kommunens areal

Dyrket mark 2 %

14 navnegårder

Fram til 1902 var Rømskog en del av Rødnes kommune

Befolkningsutvikling

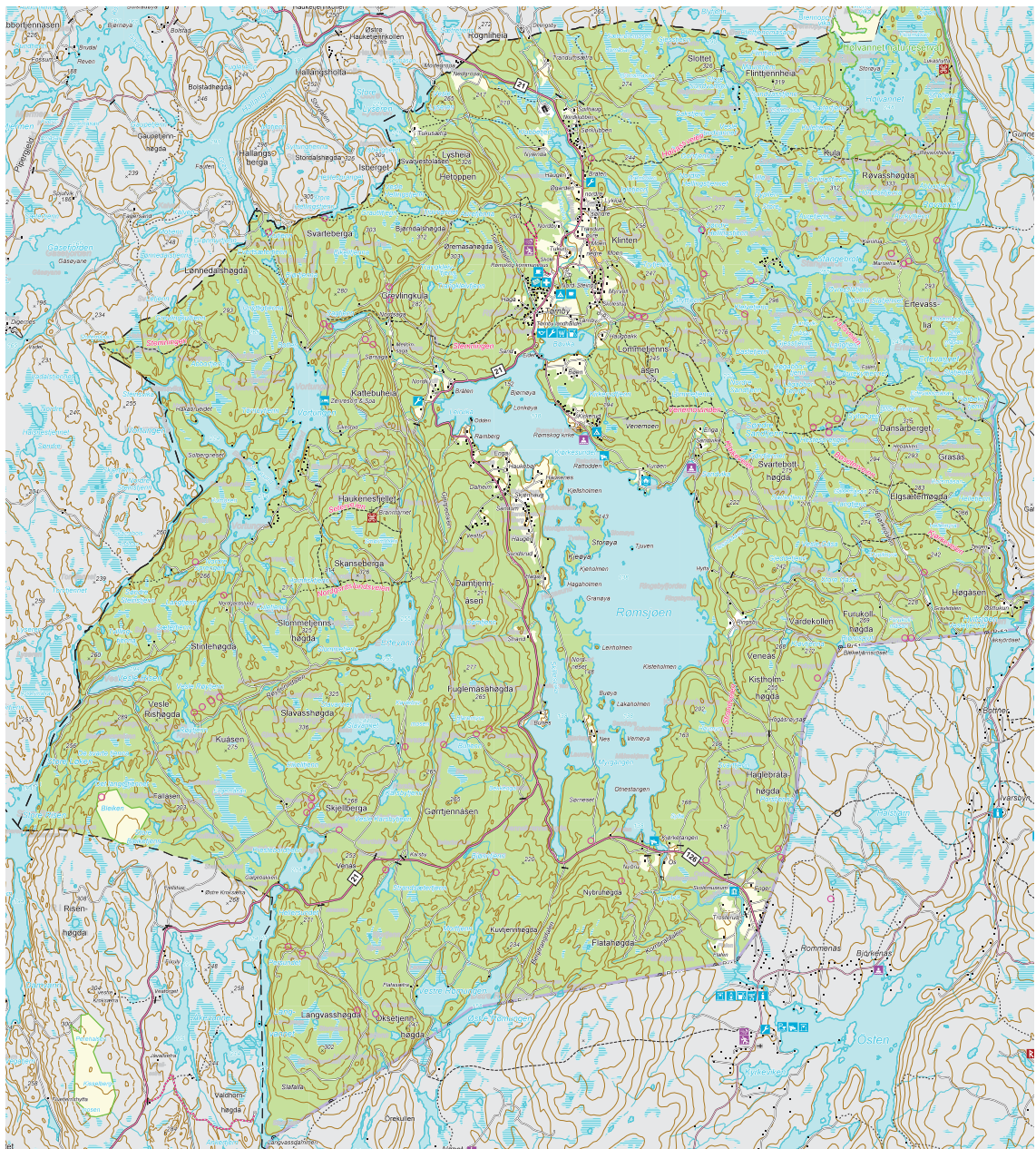
1801: 420 – 1815: 386 – 1825: 429 – 1835: 521 – 1845: 552 – 1865: 606 – 1875: 539

1900: 492 – 1920: 498 – 1950: 648 – 1980: 690 – 2000: 674 – 2009: 671

Flyfoto av nordre del av Rømsjøen med Rømskog kirke og Kirkerudkroken, midt i bildet. Litt over midten ser vi Bøengårdene. Videre nordover følger Bøvika og Tømbykroken. Foto: Morgan Andersen.

Friluftskart over Rømskog og vestre del av Östervallskog

Statens Kartverk 3.03. Kopiretten tilhører Statens Kartverk.

Innhold

KOMITEENS FORORD	9
FORFATTERENS FORORD	13
INNLEDNING	15
FOLK OG NÆRING	21
HERSKAP OG TJENERE	77
NØD OG FORSORG	109
KRIGENES LANDSKAP	133
VEI OG FERDSEL	165
SKOLE OG BARNELÆRDOM.....	191
LIVETS OG ÅRETS HØYTIDER.....	215
FOLKELIGE FORESTILLINGER	249
KIRKEN OG KRISTENLIVET.....	267
HUS, HJEM OG DAGLIGLIV	303
SYKDOM OG HELSEBOT.....	323
UTVANDRING TIL AMERIKA	341
KOMMUNALT SELVSTYRE.....	353
LITTERATURLISTE OG KILDER	375
NAVNEREGISTER	383

Komiteens forord

Det var stor glede i Rømskog da kommunen like før jul i 2006 kunne presentere det første bindet av bygdehistorien. Takket være en langvarig og omfattende innsamling av stoff tok bygdebokforfatter Ulf Grøndahl fatt på det første bindet som omfattet bosettings- og næringshistorien, eller det som ofte går under begrepet gårds- og slektshistorie.

Boken har fått en fin mottakelse i bygdemiljøet. Bygdebokkomiteen nedla mye arbeid sammen med Ulf Grøndahl ved utgivelsen av denne boken.

Siden bygdebokarbeidet nå var kommet så godt i gang, ble det ikke tid for pustepause. Komiteen følte at det var naturlig å følge opp med videre innsats for endelig å kunne gjennomføre det omfattende arbeidet med også å få kulturhistorien ut i bokform.

Det er årsaken til at formannen Willy Bray og de andre medlemmene i komiteen Nils Nilssen, Jørgen Dahl, Anne Synnøve Lysaker og Inger Johanne Taraldrud følte at de måtte komme i gang med neste bok så fort som mulig. Den eneste som gikk ut av komiteen, var Faith Ann Sevilä.

Så snart bygdebokforfatter Ulf Grøndahl var ferdig med bosettings- og næringshistorien for Rømskog i 2006, tok Sven G. Eliassen fatt på kulturhistorien. Det var egentlig meningen han skulle skrevet bosettings- og næringshistorien også, men han var opptatt med andre oppgaver i Østfold. Derfor ble Ulf Grøndahl engasjert til å skrive bare det første bindet.

Selv om bygdebokkomiteen var inspirert til å fortsette, så innså den tidlig at man hadde en stor oppgave foran seg. Bygdefolk hadde gjennom mange år vært flinke til å

samle stoff, ikke minst gjennom 150 lydassetter. Siden det første bindet av kulturhistorien omfatter perioden fra 1600 tallet frem til Rømskog og ble selvstendig kommune i 1902, trengte man en omfattende og grundig gjennomgang av gamle protokoller på kommune- og fylkesplan. Herredsstyreprotokoller fra Rødnes og Østfold Fylkestings forhandlinger er derfor gjennomgått.

For å skaffe til veie mest mulig stoff og bilder til kulturhistorien fant komiteen det fornuftig å hente inn lokale informanter. Flere av disse informantene har derfor vært innkalt til møtene i komiteen.

Fotografering var ikke så vanlig i Rømskog i slutten av 1800 tallet. Derfor er det sparsomt med bilder fra denne tiden. For å illustrere perioden har det vært nødvendig å benytte bilder fra åra like etter forrige århundreskiftet, idet man finner noenlunde de samme miljøer fra denne tiden. Likedan har man benyttet en del gamle lover og forordninger som illustrasjon foruten avfotograferinger, tegninger og malerier.

Bygdebokkomiteen har hatt tett samarbeid, og har ved utarbeidelsen av dette bindet av kulturhistorien vært supplert med Johs Ramberg, Hemming Ringsby og Kjeld Magnussen.

Per Erik Nilssen har bistått komiteen med bakgrunnsstoff, bilder og dokumenter. Han har også gått gjennom alle årganger av Indre Akershus Blad fra 1908 frem til 2000 og laget register over alle artikler som omhandler Rømskog i ovennevnte periode. Likedan har han laget register over alle saker som omhandlet Rømskog i Østfold fylkesting i en 100 års periode. Begge deler er svært verdi-

Bygdebokkomiteen sammen med informanter, sittende fra venstre: Per Erik Nilssen, Nils Nilssen, Anne Synnøve Lysaker, Willy Bray (formann), Inger Johanne Taraldrud og Jørgen Dahl. Stående bak fra venstre: Johs Ramberg, Sven G. Eliassen (bygdebokforfatter), Hemming Ringsby og Kjeld Magnussen. Foto: Finn Wahl, 2009.

fullt bakgrunnsstoff når kulturhistorien i Rømskog skal skrives. Mesteparten av dette materialet kommer til sin rett i neste bind av bygdeboken som tar for seg Rømskog som selvstendig kommune.

Registeret over alle artiklene fra Rømskog i Indre Akershus Blad vil få ekstra verdi når avisens årganger om ikke lenge blir lagt ut på nett, og blir tilgjengelig for alle.

I forbindelse med utarbeidelsen av bindet om kulturhistorien er det også skaffet til veie omkring 2000 bilder fra Rømskog som er innlemmet i et nytt arkiv. Her trengs en del identifiseringsarbeid fra lokalkjente, slik at det nye bildearkivet blir så oppdatert som mulig. Disse bildene vil komme mest til sin rett i neste bind av kulturhistorien.

Kjeld Magnussen har skaffet til veie kart og bilder foruten at han gjennom sine tegninger har gjenskapet fin bygdehistorie. Det samme har Johs Ramberg gjort med sine akvareller, bilder og tegninger. Han har også vært en verdifull informant når det gjelder kommunehistorien og folkelivet. Han har gitt en rekke intervjuer til bygdebokforfatteren.

Hemming Ringsby har skapt balanse i informasjonsbildet i Rømskog ved sine mange opplysninger og bilder fra Utroa.

Finn Wahl har vært engasjert som fotograf og har levert flotte fargebilder i boken.

Vi har ved utgivelsen av Bosted- og næringshistorien redegjort for en rekke informanter og gjentar ikke disse nå. Derfor

har vi holdt oss til de som bygdebokkomiteen har samarbeidet vedrørende kulturhistorien.

Det er i forbindelse med utgivelsen av boken også all grunn til å takke Indre Akershus Blad for velvillig utlån av sine årganger. Avisen inneholder er vell av historiske opplysninger. Likedan har Østfold fylkes billedarkiv vært elskverdig med utlån av bilder.

Ettersom arbeidet med kulturhistorien skred frem, oppdaget man at Rømskog har så rik historie at det ville være vanskelig å få samlet dette i ett bind. Siden kostnadsforskjellen mellom ett og to bind er svært liten, ble det bestemt at kulturhistorien skulle deles i to bind. Første del omhandler tiden fra ca. 1600 frem til 1902 da Rømskog ble skilt ut fra Rødnes og ble egen kommune.

For oss i bygdebokkomiteen har det vært en fornøyelse å samarbeide med Sven G. Eliassen. Han har i mange år hatt et varmt hjerte for Rømskog noe som også avspeiler seg i dette bindet av kulturhistorien som foreligger nå. Han har bred erfaring gjennom flere bygdebøker i Østfold, og har med fargerik og elegant penn greid å skrive kulturhistorien i Rømskog på en slik måte at leserne har all grunn til å glede seg.

Med sitt store kunnskapsnivå om Østfold og grensebygdene har han vevd rømsjingenenes liv og levnet i et større mønster. Det gir boken et løft og en høyere kunnskapsverdi om bygda vår.

Forfatteren har rettet oppmerksomheten på Rømskogs samkvem med naboene og at bygda har henvendt til tre forskjellige områder.

Bygda lå nokså isolert fra omverdenen. Veien til Rødnes gikk i bratt og ulendt terreng og var i mange år den viktigste ferdselsåren, fordi Rømskog tilhører Østfold fylke.

Siden Rømskog også er en grensekommune til Sverige, er det naturlig at noe av kommunikasjonen og samkvemmet gikk

dit. Da Urskog-Hølandsbanen ble åpnet til Bjørkelangen i 1896, og veibyggingen mot Setskog skjøt fart, kom Rømskogs blikk gradvis til å bli rettet mot nord og Romeriksbygdene.

Rømskog er rik på skog, og heller fattig på jord. Skogen var derfor den viktigste inntektskilden for kommunen gjennom eldre tider. Primærnæringene er grundig behandlet.

Forfatteren har med bred penn behandlet hvordan rømsjingenene levde i hverdag og fest, og hvordan det nære naboskap med Sverige i eldre tider kunne være nokså turbulent. I kapitlet Krigenes landskap får vi vite hvordan Karl 12. rykket inn i Rømskog i 1716, og førte sin hær inn i bygda. Sagn om hendelsen lever ennå.

Rømsjingenene har alltid vært et gudfryktig folk og åndslivet har derfor hatt en sterk forankring i miljøet. Kristenlivet har derfor fått en stor plass og er rikt illustrert i boken.

Bosettingen var spredt og avstandene til bygdas sentrum lang. Mange hjem lå ute i skogsødet. For barna som bodde der kunne skoleveien bli både lang og strabasios. I skolekapitlet har forfatteren gitt et godt bilde av utviklingen av skoleverket.

Bokens innhold stammer fra tiden da Rømskog var innlemmet i Rødnes kommune. Det var de dårlige kommunikasjonsmuligheter til Rødnes, samt selvstendighets- og frihetsstrangen som til slutt førte til at Rømskog ble løst fra Rødnes i 1902.

Året 1902 og Rømskogs selvstendighet er også skillete i bøkene om kulturhistorien.

Når nå første del av kulturhistorien presenteres for leserne, er det alle grunn til å takke bygdebokforfatter Sven G. Eliassen for den fine måten han har løst sin oppgave på. Han har levert sine manuskripter etter planen og skapt et særdeles fint samarbeid og miljø i bygdebokkomiteen. På en inspirerende måte har han gradvis ført oss inn i

prosjektet. Selv har han etter vår oppfatning levert et bokverk som for etterslekten vil stå som et verdifullt monument over bygdehistorien i Rømskog.

Bygdebokkomiteen takker alle informanter og bidragsyttere av stoff og bilder som har resultert i at man har fått fram så mange interessante sider av kulturhistorien. Komiteen er også takknemlig for et nytt behagelig samarbeid med Nr. 1 Trykk Grefslie på Mysen.

Det er også all grunn til å takke politikerne og administrasjonen i Rømskog som gjennom mange år har vist økonomisk

ryggrad og hatt evnen til å forstå den verdi, det ligger i at den som kjenner historien også er godt rustet til å forme framtiden.

Likedan er komiteen svært takknemlig for den oppmerksomhet som Marker Sparebank har viet prosjektet gjennom sitt bidrag.

Øvrige komitèmedlemmer vil legge spesiell vekt på det enorme arbeidet Willy Bray og Jørgen Dahl har utført gjennom mange år.

Bygdebokkomiteen håper at første bind av kulturhistorien gir god informasjon om bygda og blir til fornøynelig lesning for alle som er glad i lokalhistorie.

Rømskog september 2009

*Willy Bray
leder*

Jørgen Dahl

Anne Synnøve Lysaker

Inger Johanne Taraldrud

Nils Nilssen

Forfatterens forord

Mitt første møte med Rømskog våren 1972 skapte en øyeblikkelig og vedvarende kjærlighet. Derfor er det et stort privilegium å få skrive bygdas historie.

Mari Haukvik tok tidlig kontakt for å få til et samarbeid, og det er hennes fortjeneste at jeg påtok meg oppdraget. Rømskog lokalsamling var da under oppbygging, og danner et viktig fundament for både bygdebokarbeidet og kommunens historie i sin alminnelighet. Også møter med andre av bygdas kulturbærere har gitt kunnskap og inspirasjon. Mange av dem har bidratt med muntlige kilder, som er av uvurderlig betydning, fordi deres kunnskaper ikke finnes andre steder. De fleste eldre informantene er gått bort, men deres liv og minner lever videre i historien. Vi er dem stor takk skyldig.

Kommunen gjorde en klok beslutning ved å utgi gårdshistorien først. Mye av grunnlaget for hele bokverket er lagt i Ulf Grøndahls nærings- og bosettingshistorie, som utkom i 2006. De enkelte bruksenheter utgjør byggesteiner for bygdesamfunnet, og gårdenes historie kaster lys langt tilbake i tid. Således er Grøndahls fremstilling en beretning om Rømskogs bosetting og befolkning fra de eldste tider og frem til i dag. Det betyr at dette bind kan vektlegge emner som ikke er behandlet i gårdshistorien.

Fremstillingen er dels kronologisk, og dels emnemessig oppbygget. Bindet begynner med den eldste bosettingshistorien. Selv om det rent faglig ikke er tilrådelig å utarbeide en egen arkeologisk beskrivelse og middelalderhistorie innenfor nåværende kommunegrenser, har jeg likevel prøvd å trekke noen linjer i det området som kan regnes til Røm-

skog. Enkelte slike røde tråder kan føres videre i regionens kulturlandskap.

Først på 1600-tallet får Rømskogs historie et bredere kildegrunnlag. Fra da av blir det mulig å følge strukturer og årsaker til sosial lagdeling, samt få belyst temaer som krig og nød. Neste hovedlinje er kommunikasjon og opplysning på 1700- og 1800-tallet.

På slike grunnpilarer er det mulig å beskrive bygdefolks mentalitet, åndsliv, høytider, hjem og dagligliv, samt sykdom og hverdagens plikter og gleder. Boka ender med utvandring til Amerika og opptakten til den selvstendige kommunen.

Det har vært vanskelig å finne naturlige skjøter mellom de ulike kapitler. Innstillingen kan derfor diskuteres. Fremfor alt kan det drøftes om den horisontale linjen på tvers av alle emner, kunne blitt enda tydeligere. Problemet er imidlertid at kildene ikke flyter så rikelig i den eldste fasen av Rømskogs historie, og det finnes få lokale, naturlig avgrensede perioder. Det lineære prinsipp blir enklere først etter 1900.

Rømskog ble ved kongelig resolusjon 3. februar 1900 utskilt fra Rødenes som egen kommune, og bestemmelsen trådte i kraft fra og med 1. januar 1902. Denne hendelse danner et viktig avsnitt i siste del av dette bind, og utgjør en naturlig overgang til det neste bind, som omfatter perioden etter 1902.

Forfatteren har et stort ansvar, og det er umulig å gi en fullgod beskrivelse av bygda. Kildene er i nyere tid så mange og fasetterte at det kan skrives flere bind.

Språkformen er lagt mest mulig opp til det som er naturlig for rømsjinger i dag.

Siden enelte skrivemåter ikke faller naturlig for forfatteren, kan det noen steder i teksten forekomme inkonsekvenser.

Gårdsnavn følger stort sett normen i Oluf Ryghs *Norske Gaardnavne* 1897. Ved gårddeling skal helst matrikkel- eller navnegården stå først, etterfulgt av østre, vestre, nordre, søndre og mellom. Dermed blir det også enklere å bruke navnerregisteret.

Når det gjelder navn for øvrig, er det forsøkt å bruke historisk korrekte skriveformer. Østfold het i åra 1662-1918 Smålenenes Amt, og denne formen er derfor valgt for hele den perioden bindet dekker. Ladestedet Halden fikk i 1665 byrettigheter med navnet Fredrikshald, og navnet var i bruk frem til 1928, da det gamle ladestedsnavnet ble gjenopptatt. Begge navn benyttes i sine respektive tidsrom.

Rømskog bygdebokkomite og dens konsultative medlemmer utgjør en usedvanlig inspirerende og kompetent arbeidsgruppe. Alle utkast til kapitler har vært gjenstand for grundig og konstruktiv gjennomgang av komiteens medlemmer og tilknyttede ressurspersoner. Møtene er svært godt forberedt, og forfatteren ytes all mulig bistand. Formannen, Willy Bray, bidrar til skape en god og trygg atmosfære, slik at hvert møte blir en glede. Jørgen Dahl er skolemann og formidler skriftlige kommentarer og korrigeringer. Han har også utarbeidet spesialkart. Inger Johanne Taraldrud og Anne Synnøve Lysaker møter med mange spørsmål og kommentarer. De bidrar samtidig med kilder og bilder. Det samme gjør Nils Nilssen, som også er en grundig korrekturleser.

Ikke minst de fire konsultative medlemmer Johs Ramberg, Per Erik Nilssen, Hemming Ringsby og Kjeld Magnussen utfører en formidabel innsats til beste for hele bygdebokarbeidet. Foruten verdifulle kommentarer stiller de sjenerøst sine notater, tegninger, bilder og kilder til forfatterens disposisjon. Per Erik Nilssen har dessuten gjennomført en omfattende registrering av materiale i amtstingsforhandlinger og aviser. Han utfører samtidig et viktig og avgjørende redaksjonelt arbeid.

Takkens ord rettes også til Finn Wahl, som har tatt mange nye, instruktive og vakre fotografier. Elisabeth Holm er grafisk formgiver, og har med sin estetiske sans og nøyaktighet bidratt til en smakfull bok. Østfold Fylkes Billedarkiv ved arkivleder Kari Grindland har utført utmerket service ved effektiv levering av bilder.

Det er all grunn til å takke Rømskog kommune for positiv innstilling til vårt arbeid. I en tid med stort konformitetspress og trussel om nedleggelse av de små kommuner, er det viktigere enn noensinne å ta vare på bygdas identitet og egenart. Vår historie er arvesølv som skal sette oss i stand til å forstå nåtiden og planlegge fremtiden. Dette har Rømskogs politikere og administrasjon forstått. Rådmann Magne Barane følger årvisst arbeidets gang, og ordfører Nils Nilssen er medlem av bokkomiteen. Begge deler er av uvurderlig betydning for resultatet. Mitt mål er at Rømskogs historie skal bli folkelesning og et nyttig oppslagsverk. Ikke minst bør dette være en kunnskapskilde for barn og unge, både i dag og i morgen.

*Roland, Fredriksten Festning
30. september 2009*

Sven G. Eliassen

Innledning

Temaer

Selv om Rømskog er en liten og tynt befolket kommune, er den en av Østfolds mest historiske bygder. Et viktig mål for vår fremstilling er å påvise nettopp det. Hva er det spesielle og typiske for skogsbygda Rømskog? Hvilke mennesker, næringsveier, tradisjoner, åndelige verdier og hendelser har bidratt til å forme bygdas historie? Topografiske, materielle og immaterielle forhold utgjør et viktig grunnlag for å kunne forstå Rømskogs historiske betydning, mentalitet og egenart gjennom tidene.

Rømskog er grensekommune, og beliggenheten lengst nordøst i fylket er særegen. Värmland i Sverige danner delvis grense mot sydøst, mens Setskog og Høland i Akershus er bygdene i vest og nord. Bygda ligger således i skjæringspunktet mellom Sverige, Akershus og Østfold. Skjønt kommunen formelt tilhører Østfold, har den gjennom tidene hatt størst kontaktflate og nedslagsfelt i Akershus.

Bygda ligger i et viktig grenseområde, men var likevel et militært ingenmannsland på grunn av uveisomhet. Her var ingen festninger eller skanser, ei heller kamper og beleiringer. Men det var gjennommarsj av soldater med påfølgende plyndring og ødeleggelser. Bygda ble i hele vår periode utsatt for harde påkjenninger, som rammet både sivilbefolkning og næringsliv. Slike utarminger betydde en hemsko for befolkningsutvikling og næringsliv, og bidrar til å forklare at bygda til tider ble vurdert som fattig og tilbakeleggende.

Likevel kan Rømskog gjennom tidene fremvise en rik og blomstrende kultur, særlig

den immaterielle. Mens det i byer og velstående jordbruksbygder ofte var stor forskjell på fattig og rik, var det ikke markante sosiale ulikheter i Rømskog. Her var ingen herregårdsbesittere og embetsmenn, og ikke storgårder som i mange jordbruksbygder. Derfor er det få spor av såkalt elitekultur i vår bygd. Kjøpmenn i Fredrikshald fikk nok en viss sosial innflytelse, selv om de ikke bodde i bygda. De eide sentrale gårder med store skogområder, og hadde derfor først og fremst økonomiske interesser. Etter 1723 eide de også kirken, som i sitt inventar ennå bærer preg av det.

Liksom i flere andre skogsbygder var det heller ingen store sosiale avstander mellom bønder og husmenn. Gårder, bruk og plasser var små i forhold til vanlige forhold i rike jordbruksbygder. Arbeidsfelleskapet i skogen og under tømmerfløting bidro også til å jevne ut sosiale ulikheter. Bevarte booppgjør fra midten av 1700-tallet forteller atskillig om økonomiske forhold, og om hvordan folk bodde og innredet sine hjem.

Folkelig immateriell kultur avspeiles ikke minst i et sterkt religiøst engasjement og en rik folkeminnetradisjon. Den isolerte beliggenhet har virket konserverende på trosliv og folkelige forestillinger, som er et fundament for bygdas mentalitet. Mye av denne folkelighet lever ennå i dag, og skiller Rømskog fra mange andre bygder.

Drivkrefter i bygdas historie er næringsveier og økonomi. Skogen ga det største utbytte, og mesteparten av arbeidslivet var knyttet til den. Rømskog har ingen store fossefall, og sagbrukene var bare såkalte

Flyfoto av Kurøen sett mot nord. Kurøen ble i 1986 gitt som gave til Rømskog kommune av søsknene Gunvor, Arne og Arve Melleby. Kurøen er nå et godt besøkt bygdetun. Foto: Morgan Andersen.

bondesager som produserte for bygdas eget behov. Samtidig ga de små gårdar og plasser begrenset avkastning og lønnsomhet. Det ensidige og konjunkturavhengige arbeidstilbudet medførte stor utvandring til Nord-Amerika fra midten av 1800-tallet. I forhold til folketallet var Rømskog en av de største utvandringsbygder i Østfold.

Tømmer og trelast er ennå i dag den fremste næring. Når det gjelder landbruk, var husdyrhold viktigere enn kornproduksjon. Gode beiter i utmark, skog, og langs elver og vann ga jevn tilgang på kjøtt, melk og smør. Rømskog var en av de få bygder i Østfold med seterdrift, og det var sjelden mangel på

animalske produkter. Men korn var ofte mangelvare, og bygda greide neppe på noe tidspunkt å brødfø seg selv. Skattelister, klagebrev, søknader og innberetninger fra embetsmenn forteller atskillig om det, og gir forklaring på at folketallet til tider gikk tilbake. Foruten mangel på mat var helse og hygiene med på å påvirke befolkningsutviklingen. Helt opp mot nyere tid var det lang vei til doktor, og folk flest måtte hjelpe seg selv med folkelige råd og såkalte kloke folk.

For øvrig er Rømskogs bosettings- og næringshistorie utførlig og detaljert behandlet i første bind. Gårds- og slekthistorien er

en fremstilling av bygda på individnivå. Dette bind prøver å beskrive de store linjer og hendelser i et helhetsbilde, der også mentalitet og folkeliv spiller en viktig rolle. Kontakter over grensa til Sverige utgjør en vesentlig del av vår historie. Den spesielle beliggenhet i det nordøstre hjørne av Østfold førte også til at bygda fikk besøk av omstreifere og omvandrende handelsfolk. Således fikk bygda tilførsel av håndverkstjenester, nødvendige varer og fremmede, fargerike innslag, skjønt noen omstreifere og tater kunne by på sosiale problemer.

Menneskene og hverdagslivet er den røde tråd i fremstillingen. Det er ønskelig å få kvinnene, og ikke minst barna tydeligere frem i det historiske forløp. Men kildene setter klare begrensninger. De skriftlige kilder omhandler stort sett menn, og det er særlig i de muntlige kilder at kvinnene kommer mer til orde. Rømskog lokalsamling rommer en omfattende tradisjonssamling med mange informanter, kvinner og menn, født på slutten av 1800-tallet og rundt 1900. Slike beretninger forteller atskillig om arbeid og hverdag. Husmødre og bondekoner var først oppe om morgenen og sist i seng om kvelden. De gjorde lite vesen av seg og tilhørte hverdagens anonyme slitere. Samtidig har kvinner i Rømskog fremmet åndelige verdier, og ikke minst i det religiøse landskap har det vært flere markante personligheter. Barna kommer særlig til syne i det skolehistoriske materiale. Spredt bebyggelse og lange, vanskelige veier førte til mangelfull skolegang for mange. Skoleprotokollene forteller mye om fravær og barnas sosiale bakgrunn. Lærernes vurdering av elevene og foreldrenes holdning til undervisning gir en viss innsikt i barnas plass i hjem og skole. Presten hadde lenge det overordnede ansvar for skole- og fattigvesenet. Allmuen som måtte bære offentlige utgifter, så ofte med skepsis på nye krav.

Rømskog har en sammensatt og nyansert historie, og ikke alle temaer er tilgodesett med egne fremstillinger. Således vil noen trolig savne kapitler om håndverkstradisjoner, draktskikk, husflid, mat- og drikkevaner. Slike emner er delvis vevd inn i en større sammenheng med arbeidsliv, høytid, hus og hjem.

Enkelte emner som går langt videre enn kommunegrensene, er bare sporadisk berørt. Det gjelder for eksempel geologi, biologi, arkeologi, tidlig middelalder og målføre. Slike temaer bør sees i en større topografisk og regionhistorisk sammenheng, der Rømskog utgjør en del av nabobygdens historie på begge sider av riksgrensa. Dette er egne fagområder som krever spesialkompetanse. Likevel er boken utstyrt med et eget tillegg som rommer en målføreprøve og et utvalg ord og uttrykk fra Rømskog.

Geologi og landskap

Dagens landskap er bestemt av geologi og jordbunnsforhold, og er resultat av naturkrefters arbeid gjennom flere milliarder år. Den såkalte kvartærtiden for ca. 1,5 millioner år siden var en viktig periode i jordhistorien, og er nøkkelen til forståelse av jordsmonn og det naturlige grunnlag for jord- og skogbruk. Berggrunnen har dannet skogkledde åser, som flere steder fremdeles er grenser mellom bygder. Rødenesfjellet er et eksempel på det. For øvrig er det få naturlige stengsler som skiller bygdene fra hverandre.

Det meste av grunnfjellet er i våre dager dekket av jordoverflaten med skog og mark, sjøer og myrer. Flybilder og kart kan være gode hjelpemidler for avdekking av tidligere tiders bergformasjoner. Ved å «lese» landskap og bergflater er det mulig å danne seg bilder av de dramatiske endinger gjennom flere tusen millioner år. Dette er ufattelige tidsrom, og vi må ta fantasien til hjelp for å kunne forstå den geologiske utvikling frem til våre dager. Jorda er over fire milliarder år

gammel, og var opprinnelig bare en glødende masse, som etter hvert størknet og dannet ulike lagdelinger. I dag er jordskorpen fra seks til 70 km tykk. Fjellformasjoner og vulkaner som en gang fantes, er nå borte. Det er uvisst når vulkanene var virksomme, men de har i alle fall ligget høyt over nåværende jordoverflate. Våre dagers grunnfjellsområder er rester eller «røtter» etter mange millioner år gamle fjellformasjoner.

For vel 1550 millioner år siden ble alle bergartene foldet to ganger. Folder som er synlig i dag, ble dannet dypt nede i jordskorpen. Over foldene har det ligget en høy foldekjede, som ble fjernet av erosjon (nedbryting). Dermed ble bare «røttene» til foldene liggende igjen. Denne første foldningen skjedde etter kraftig trykk, og går i retning nord-syd.

Såkalt paragneis er trolig den eldste bergarten i vårt område. Dette er en såkalt sedimentær (avleiring) bergart dannet av leire og sand som har vært utsatt for stort trykk og høy temperatur. I de østlige områder av bygda finnes såkalte granittgneiser.

Gneis er altså den vanligste bergarten, og er lett gjenkjennelig ved sitt stripete mønster. Mineralene kvarts og feltspat danner de lyse striper, mens de mørke er glimmer.

Sydvest i bygda finnes den såkalte åmålsgranitten. Alderen på bergartene er bestemt av tidspunktet da de størknet. En foreløpig beregning ligger rundt 1400–1600 millioner år, men enkelte foldninger, kan være rundt 1950 millioner år.

Etter at disse bergartene ble dannet, skjedde det voldsomme endringer av jordskorpen. Dette foregikk lenger sydvest i et fem til syv km bredt belte på begge sider av Rødenessjøen. To blokker av jordskorpen gled forbi hverandre, og bergartene ble utvalset eller knust til mel. På grunn av varmen ble de sveiset sammen til kompakt stein. Bergartene på begge sider av denne sonen ble

presset kraftig sammen eller flatklemt. Plateformede glimmermineraler ligger parallelt og lagdelt. Lyse og mørke deler er konsentrert i atskilte lag eller bånd.

I Rømskog finnes det også en del pegmatitter, som er grovkornede bergarter dannet ved langsom størkning av smeltet steinmasse. De såkalte «pegmatittgangene» ligger i grunnfjellet som tykke eller tynne ganger med store mineraler.

De såkalte basiske bergarter er på ulike tidspunkt dannet overalt i vårt område, og det finnes både grov- og finkornede bergarter, avhengig av størknings hastigheten. Kleberstein er en omdanning av basiske bergarter. En egen type basisk bergart er en massiv, grønn sort og meget tung bergart som særlig finnes på Vikebyhøgda og Vardeåsen.

Endringer av bergarter og landskap er altså skjedd som følge av trykk og temperatur, kollisjoner mellom kontinenter, vulkanaktivitet, samt tærende krefter som regn, sol, vind, is og snø. I Rømskog ble det gjennom forkastninger dannet sprekkesystemer i hovedretningene nord-sør og nordøst-sørvest. Dette er et tydelig trekk i bygdas landskap, og dannet grunnlag for den eldste bosetting.

Voldsomme krefter har med andre ord vært i sving gjennom mange millioner år og skapt dramatiske forandringer. Hver av de geologiske tidsaldre er bare en liten brøkdel av det totale forløp frem til den tid da mennesket tok landskapet i besittelse.

Norden har i flere perioder vært dekket av is, og det er funnet bevis for fem istider og fire mellomistider. Det har ligget et ca. 3000 meter tykt isdekke over Skandinavia og trykket ned landene. Ved smelting beveget ismassene seg, og fjell ble brutt opp og malt i stykker. Det hele foregikk under vann, og store havområder oppsto. For 350 millioner år siden var hele Østlandet dekket av hav. Siste istid var slutt for vel 12 000 år siden.

Havet sank, og landet steg. Dermed var grunnlaget lagt for det landskap vi kjenner i dag. Det er underlig å tenke på at åser og bergtopper en gang har vært holmer og skjær i et enormt hav. Da isen smeltet i vårt område for ca 10 000 år siden, sto havet ca. 220 meter høyere enn i dag. Mye av landskapet i Rømskog var synlig land, og Slavasshøgda var da en øy som raget vel 115 meter over datidens havnivå.

Under istiden ble hele området kraftig «gnaget» ned, og sprekkesystemene ble utdypet og utvidet. I våre dager inneholder de ofte sjøer. Dette er et typisk trekk for bygdene Aremark, Marker og Rømskog.

Under smeltingen skjøv isen med seg stein, grus og jord. Av og til stanset tilbaketrekningen på grunn av kortvarige temperaturforandringer, og massene ble da liggende igjen som morenerygger. Smeltevannet dannet elver med sand- og grusbanker. Fra tiden like etter siste istid finnes de noen steder avleiringer fra sjøbunnen, fordi hele området som nevnt, har ligget under havet. Dagens landskap er preget av slike morenerygger, som dannet grunnlag for både bosetting og samferdsel. De første menneskene i Rømskog slo seg gjerne ned på elvterrasser og morenerygger langs elver og innsjøer. De eldste boplassene ligger i retning sør-nord langs innsjøsystemet i dalbunnen. Vannveien var viktigste ferdselsåre, mens ferdselen til lands helst har fulgt de høytliggende, selvdrenerende morenerygger. Også i våre dager er hovedveier anlagt langs morener eller såkalte rarygger.

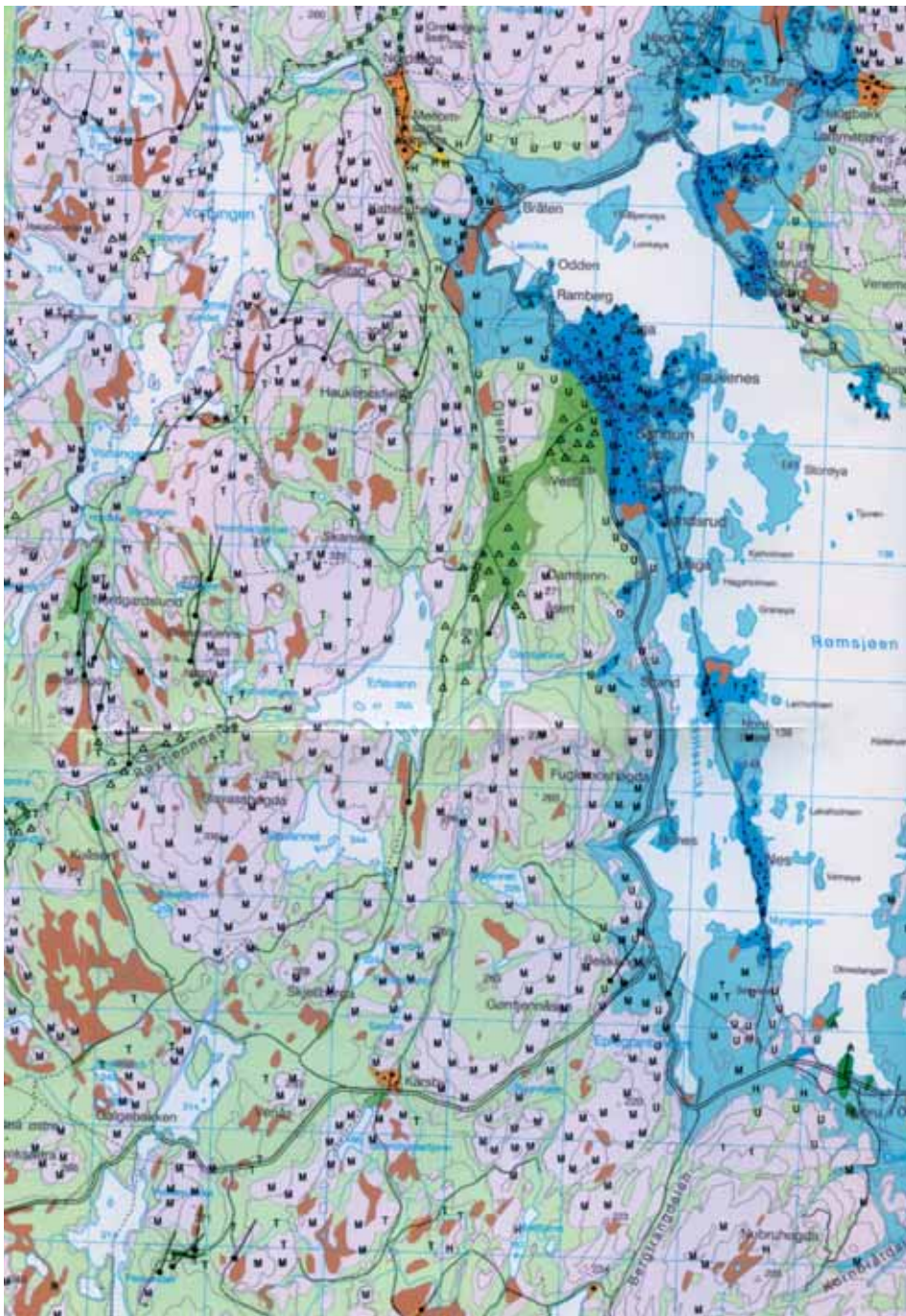
Topografi og arkeologi

Det kan bemerkes at det er gjort egne registreringer, studier og beskrivelser av landskap, geologi og arkeologi i Rømskog. I en topografisk – arkeologisk registrering fra 1989 er det ført opp kulturminner, som omfattes av lov om kulturminner av 9. juni 1978.

Nikolai Nilsen skriver i sin Rømskog Herred 1814–1914 fra 1914 at bygda er et åslandskap, som for det meste ligger 150–300 meter over havet. Landskapet er preget av nord- og sydgående fjellstrekninger gjennomskåret av dalstrøk. Ifølge Nilsen er Trosterudelvas (Oselvas) dalføre det viktigste. Det går inn fra Sverige i bygdas sydøstre hjørne, og har nokså flate og dyrkbare skråninger. Lenger inn fylles dalføret av Rømsjøen, og ved dens bredder ligger de fleste og mest sentrale gårdene. Fra Rømsjøen fortsetter dalstrøket videre nordover mot Setskog. Nilsen omtaler også fire andre dalstrøk, samt fjelltopper, sjøer, myrer og elver. Nyere målinger viser at Slavasshøgda ligger 336 meter over havet, og er det høyeste fjellet i Østfold.

Hovedvassdraget kommer fra Setskog, og ved Mortegropa heter det Tukuelfva. Den går sydover gjennom Rømsjøen, og videre som Oselva mellom grenserøys 45 og 46 inn i Sverige. Dermed renner en elv inn og en ut av bygda, og imellom de to elvene ligger Rømsjøen. Dette regnes som bygdas lengste og mest vannrike vassdrag. Kopperudelva fra Vortungen faller i Kopperudvika, og gir vassdraget størst tilløp. Ifølge Nilsen er det til sammen 133 vann i Rømskog, og det er mange og store myrer, som ga havnegang.

Landskap og klima er i stadig endring, og det samme gjelder næringsveier og levesett. Naturrikdommer som ble skapt i løpet av jordas historie, lå lett tilgjengelig for menneskene da de tok bygda i besittelse for vel 5000 år siden. Menneskenes historie utgjør med andre ord bare en liten brøkdel av jordas 3,5 milliarder år. Vår fremstilling av Rømskogs historie starter med spor etter de første mennesker ca. 3000 år før Kristus. Hvor slo de seg ned, og hva levde de av?

Kvartærgeologisk kart over deler av Rømskog. De viktigste fargesymboler: Mørke grønn – randmorenerigg. Lys grønn – sammenhengende morenemateriale. Mørke blå – marin strandavsetning. Lyse blå – hav- og fjordavsetning. Brun – torv og myr. Merking med bokstaver: M – morene. T – torv og myr. H – hav- og fjordavsetning. E – elv- og bekkeavsetning. U – marin strandavsetning. F – forvittringsmateriale. A – liten fjellblotning. NGU (Norges geologiske undersøkelse).

Kapittel I

FOLK OG NÆRING

Dette kapittel vil omhandle bygdas befolkningsutvikling og næringsveier fra de eldste tider og frem til slutten av 1800-tallet. Greide bygda gjennom århundrene å brødfø seg selv? Det faller naturlig å begynne med selve bygda og dens muligheter for bosetting.

Rømskog har til alle tider vært den tynneste befolkede bygda i Smålenene. Bebyggelsen er konsentrert til dalførene langs Rømmen/

Rømsjøen, Tukuelva og Oselva. Sjøer og vassdrag var i gammel tid de viktigste ferdselsårer, og det var helst her, og på steder med gode næringsmuligheter, at folk bosatte seg. Ved utløpet av Rømsjøen ligger «Uttoa» mot Östervallskog i Värmland, mens «Nordroa» er området langs Tukuelva med utløp i Bøvika. Dermed omfatter betegnelsen «ro» et ganske stort geografisk område. Den

For ca. 4000 år siden bodde noen av de første menneskene i Rømskog på denne boplassen ved Sandviksanden. De levde av fangst og fiske, og våpen og redskap var laget av stein. Bosetningene i de østlige bygdene Rømskog, Marker og Aremark var knyttet til løsmassene i elveterrasser og morenerygger langs elver og innsjøer. I dette landskapet er det en kraftig forkastning i retning syd-nord, og boplassene ligger som perler på en snor langs innsjøsystemet i dalbunnen. Bosettere, fiskere og fangstfolk fulgte innsjøer og elver som sto i forbindelse med hverandre. I den eldste tida var det sesongvandring, og boplassene ble bare brukt bestemte tider på året. Bosetningsmønsteret fulgte ikke dagens bygdegrensler, og hele vårt distrikt må derfor sees i sammenheng med tilgrensende landskaper i Akershus, Värmland og Dalsland. Foto: Truls Nygaard i 1979. ØFB: 80-683.

gamle bosettingen fulgte ikke senere tiders administrative grenser, og for å få et fullgodt bilde er det nødvendig å se bygda i et større regionalt og kulturelt perspektiv, som også omfatter svenske grensebygder. Det må med andre ord gjennomføres tverrfaglige, regionale undersøkelser.

Bygda i forhistorisk tid

For øvrig er det gjort funn av gammel bosetting over det meste av Rømskog. Ved Sandvika finnes steinalderboplasser og dermed spor etter en rundt 5000 år gammel befolkning. I grenseområdene er det funnet steinalderboplasser fra ca 3000 år før Kristus, blant annet ved Sandvika, Kirkerud, Flaten og Trosterudelva. Funn av flint og kokegroper forteller om tidlig bosetting i disse områdene med rik tilgang på fisk og matnyttig vilt. Kurøen (Kørren) var en av de første boplasser. Ved Langebekkvassdraget

ligger Østtukken, Teigen, Ertevassfallet, Rødvassfallet og Lukashytta. Langs Vortungsvassdraget finner vi for eksempel Botten, Eikestan, Knutsetra og Nordgardslund.

Også på eiendommen Flaten er det registrert steinalderboplasser, som kan dateres i forhold til den marine grense.

Her er det samtidig funnet flintredskap og kokegroper.¹

Slike boplasser var fangst- og fiskeplasser, og ikke gårder. Nærheten til vann og gode strender var viktig for valg av datidens bosteder. Folk bodde her så lenge næringsmulighetene var gode, og flyttet videre når levekårene ble dårlige.

Fast bosetting

Med rydding av gårder kom et gryende jordbruk og den første faste bosettingen i bygda. De eldste gårdene ble trolig ryddet like før vår tidsregning. Gravhauger og arkeologiske

Denne elegante pilesmiss av skifer vitner om at det var mennesker i Rømskog for over 4000 år siden. Den ble funnet tilfeldig ved siden av Klubbetjern to kilometer nord for Rømsjøen i 1962. Kjell Skau og Odd Ekra fant den da de var i ferd med å bygge en ny telefonlinje til Nylenda, vest for Klubbetjern. Funnstedet er ca. 80 cm under nåværende vannstand i tjernet, og pilen ble antagelig i sin tid skutt over åpent vann og gikk til bunns. En stor del av tjernet er i dag tilgrodd torvmyr, og graving av stolpehull ga et oppsiktsvekkende og sjeldent funn. Pilespissen er hele 17,7 centimeter lang, og det ligger stort arbeid bak utførelsen. Flint var det vanligste materiale for steinredskaper, men mot slutten av steinalderen rundt 2000 før Kristus var skifer på moten. Skjæring og saging av emnet er utført med skarpe flintstykker, og til sliping er det brukt et finkornet sandsteinsbryne. Legg merke til pileskjeftet med mothaker. Der er det fremdeles bevart harpikksrester med tydelige spor etter surringer jegeren brukte da han satte pilespissen fast på skaftet. Harpiksen har forsterket sammensjøyningen av treskaftet og pilespissen. Funn av harpiks på pilespiss er svært sjeldent, og gjør funnet i Klubbetjern enda mer verdifullt. For øvrig er det ved Tukun i nordenden av Rømsjøen gjort funn av en stor flintøks fra ca. 3000 før Kristus. Slike funn i myrer var trolig offergaver, og det er gjort et lignende funn ved Taraldrud på vestsiden av Rødenessjøen. Offergavene forteller en del om hedenske trosforestillinger og religiøsitet. Foto: Truls Nygaard i 1979. ØFB: 73-398.

Da Kåre Nygård pløyde på Flaten tidlig i 1950-åra, oppdaget han noen spesielle gjenstander i jorda som skulle vise seg å stamme fra en steinalderboplass. Oldsakssamlingen ble varslet, og det ble registrert en samling gravhauger innenfor en ring på 35 meter i diameter. Det var en svært godt markert rundhaug med en fin folkjede med en rekke steiner, 50 cm lange og 30 cm brede. De lå med et mellomrom på 20 cm. I rommet mellom de store steinene lå to små steiner i et bestemt mønster. Folkjeden ble ved registreringen av Oldsakssamlingen i 1967 gravd frem, og det kom da til syne en sentrumsstein og en sjakt. Det ble ellers i 1963 funnet et spinnehjul av lys grå kleberstein mellom våningshuset på Flatahaugen og gravhaugene. En lysesstake og skafet til en øse av grå kleberstein lå omkring 30 meter fra gravhaugene. Det ble oppdaget både varmegrop og kokegrop. Foto: Per Erik Nilssen.

løsfunn på Flaten, Trosterud, Bøen, Kurøen og Kirkerud fra århundrene etter Kristi fødsel kan sammen med flere oldfunn vitne om tidlige gårdsdannelser. Noen av disse stedene, som for eksempel, Flaten, har hatt kontinuerlig bosetting helt fra steinalderen for 4000–5000 år siden, altså lenge før de ble gårder.

Flere av de eldste navn på gårder er usammensatte naturnavn som Flaten og Nes. Slike steder kan ha blitt ryddet i tiden rundt Kristi fødsel.

I bygda er det også to såkalte heimgårder med røtter i vikingtid, ca. 800–1050 etter Kristus. Både Sandem på vestsiden av Rømsjøen og Trandem nord i bygda kan

således ha vært gårder på den tid. Sandem ble senere en del av Haukenes. De øvrige gårdene ble antagelig ryddet i perioden frem til svartedauden ca. 1350.

Jordbruk var næringsgrunnlag sammen med fangst og fiske. Helt opp til våre dager har det vært en såkalt blandingsøkonomi i Rømskog. Som vi senere skal se, ble skogen hovednæring da tømmer fikk økende salgsverdi fra midten av 1600-tallet og fremover.

Kirkerud i nordenden av Rømsjøen var en rud- eller rydningsgård, som antagelig ble ryddet en gang i senmiddelalderen, men kan altså være eldre. Da Rømskog kirke ble bygget her en gang på 1300-tallet, fikk gården navn etter kirken. Men både gård og kirke

kan altså være fra før den tid. Her kan det i førkristen tid ha vært en hedensk kultplass, slik det forekom flere steder, før kirken ble anlagt. Området var trolig det mest sentrale i bygda siden kirken ble anlagt nettopp her. Rømsjøen var viktigste transportåre, og kirkestedet var et knutepunkt for ferdsel til lands og til vanns. Ofte ga kirkestedet navn til bygda, men i Rømskog gjelder altså navnet på sjøen. Opprinnelig navn på Rømsjøen var «Rymr» eller «Rymir», og betydningen er uvisst.² (En grunnbetydning av det gammel-norske ordet «rymr» er kraftig lyd, men det er uvisst hva slags lyd dette i så fall kan ha vært). Rømmen er nok det mest vanlige gamle navnet på sjøen. Rømskog nevnes første gang i skriftlige kilder i 1369.³

Befolkningen

Det har fra de eldste tider og frem til i dag vært liten tallmessig tilvekst i befolkningen, og i enkelte perioder er folketallet blitt betydelig redusert. Fra 1801 til 1910 økte folketallet fra 420 til 497 personer, og i løpet av 110 år var dette en økning på 77 personer, eller vel 18 prosent. Fra 1900 og frem til år 2000 har befolkningen økt til 674 personer, som utgjorde en økning på 37 prosent i løpet av 100 år.

Mens befolkningen altså har vært stabil og økende etter 1890, har den i tidligere tider gått i bølgegang. Rømskog var sårbar når det gjaldt uår og epidemier. Bygda var ikke på noe tidspunkt selvforsynt med korn. De mange krigshandlinger i grenseområdene med påfølgende påkjenninger og ettervirkninger har også vært særlig belastende for vår bygd.

Hvor langt tilbake i tid kan vi anslå folketallet, og hvordan var forholdet mellom befolkningsutvikling og forsyning av mat?

De første fullstendige folketellinger kom først i 1769 og 1801, og som følge av branner i offentlige arkiver er det ikke bevart kirke-

bøker før 1721. Folketallet før ca 1700 må derfor beregnes etter skjønn på grunnlag av skattemanntall, militære manntall, matrikler og andre kilder som ble tatt opp med helt andre formål enn folketelling.

De som betalte skatt, var stort sett bønder, og bevarte lister over skattytere, gjør det mulig å anslå hvor mange mennesker som bodde i bygda gjennom tidene. Det såkalte bygningsskattemanntallet kan være et utgangspunkt for beregning av antall skattepliktige gårdsbruk med tilhørende hushold. Bygningsskatten skulle erstatte bøndernes arbeidsplikt på Akershus festning og ble utskrevet første gang i 1593. Senere var det arbeidsplikt og pålegg også for Basmo festning.

Bygningsskatten var en såkalt gårdklasse-skatt og ble utskrevet med årvisse mellomrom. I det første bygningsskattemanntall for 1593 er det i Rømskog ført opp fire helgårder, tre halvgårder og tre såkalte ødegårder eller kvartgårder. Ødegård er altså her et skatteteknisk begrep. I gårdsklassedelingen var full- eller helgårdene øverste klasse, mens øde- eller fjerdingsgårder utgjorde den laveste. «Ødegården» i skattemanntallene var som regel tatt sent i bruk, og var ikke nødvendigvis nedlagte gårder etter svar-
tedauden. De var vanligvis lite drivverdige utkantgårder, og ofte sent ryddet eller gjenryddet. Men det fantes også reelle ødegårder etter pesten i senmiddelalderen, og de kunne senere bli liggende som underbruk til andre gårder. Det var ofte uklar eiendomsrett til gårder som hadde ligget øde i 200–300 år, og det oppsto av og til tvister om bruksretten. Det var ikke uvanlig at omkringliggende gårder i mange år hadde brukt ødegårder fra senmiddelalderen til utmark og beite, og mente seg eiendomsberettiget. Kongen hadde vanligvis eiendomsretten til allmenninger og ødegårder uten kjente eiere. Denne retten kunne stundom komme i direkte konflikt med den bruksrett nye ryd-

ningsmenn og deres etterkommere krevde. I Rømskog legger vi ellers merke til at noen slike bruk kunne bli husmannsplasser før de senere ble opptatt som selvstendige, matrikulerte gårdsbruk med innpass i skattelistene.

Hver av gårdene i de tre klassene ble utlignet med henholdsvis 60 og 30 skilling, samt 1 ort i ødegårdsklassen. Dersom vi foretar en beregning av det relative folketall ut fra disse skattegårdene, kan folketallet i Rømskog ha ligget rundt 100 personer i 1590-åra.

Unøyaktig manntall

Men manntallet rommer mørketall og unøyaktigheter. Flere ulike skattemanntall kan samlet danne et relativt bilde av befolkningen fra begynnelsen av 1600-tallet og fremover. Manntallene kan imidlertid gi andre interessante opplysninger. I bygnings-skattemanntallet for 1600 er det for eksempel i ødegårdsklassen ført opp en gård som senere er forsvunnet. Tord var da bonde på «Quissen», som vi også hører om i 1604, men så vidt vites, ikke senere. De øvrige gårdene som var ført opp i disse eldste skattemanntallene, var Sundsrud, Haukenes, Tårnby, Flaten, Tukun, Trandem, Bøen, Tukun østre og Tørnby.

Kopp- (kopp = Kopf = hode) og skoskatt var personskatter fra midten av 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet. De gjaldt også tjenestefolk. Men kildene er både usikre og mangelfulle. Fogdene var skatteinnkrevere og brukte ulike prinsipper, slik at ikke alle gårdbrukere måtte betale. Noen nye brukere av gårder var fritatt i de første åra, og når det var flere brukere til en gård, hendte det at bare én av dem var skattyter.

Før midten av 1600-tallet er det også usikkert hvor stor den gjennomsnittlige husstand var. Det er anslått at en vanlig husstand besto av seks personer.⁴ Men dette tallet kan ikke uten videre gjelde for Rømskog. Det nærmeste vi foreløpig kan komme er en

undersøkelse for Romerike. Her er det med utgangspunkt i koppskattmanntallet fra 1645 påvist 5,1 personer pr. husstand. Dette er et gjennomsnittstall for Akershus len, som på midten av 1600-tallet omfattet over en fjerdedel av Norges befolkning og en del av vår region.⁵ Selv om antall mennesker på de enkelte gårder endret seg over tid, kan tallet likevel være et utgangspunkt. Også den sosiale sammensetning rundt om på gårdene forandret seg i tid og rom.

I 1645 var kjønnsfordelingen i Akershus len 131 kvinner pr. 100 menn. I Heggen og Frøland, som også omfattet Rømskog, var forholdet 141–100. Kjønnsfordelingen i befolkningen og dermed befolkningsutviklingen var påvirket av militære utskrivninger, særlig etter 1627. Bondesamfunnet ble tappet for mange unge menn i gifteferdig alder, og dette fikk også betydning for fødselstallene.

31 husstander

Ifølge et skattemanntall fra 1711 var det 31 husstander i Rømskog, og det kan den gang ha levd i underkant av 200 mennesker i bygda.⁶ Grunnlaget for beregningen er altså 5,1 personer pr. husstand, og det er tatt høyde for at en del av befolkningen ikke lot seg registrere. Dette gjaldt særlig fattige, og folk som ikke betalte skatt. Den uvisse andelen er satt til en femtedel av folketallet. I prøvematrikkelen av 1723 er det ført opp 14 matrikulerte gårder og fire husmannsplasser i Rømskog.⁷ Antall husstander var neppe mindre enn i 1711, og det kan ha vært en knapp økning i folketallet, siden det på disse 12 år ikke var noen påviselige kriser, ei heller kriger.

Den første fullstendige folketelling i Norge er fra 15. august 1769, og for første gang ble også kvinner regnet med. Folke-mengden er fordelt etter kjønn, ekteskape-lig status, aldersgruppe og livsstilling. Tellingen omfatter alle hjemmehørende bortsett fra

Lønsfoged Arne
fjerde bandet

Bandet	Opdydere	Forrer	Tjeniste Lønsfoged	Giuppen
Sundsrud Pjæst 7 1/2 lispund	<p>Anders Tostensen - 224 brugt med giær - 7 1/2 lispund Laurtz Aslaksen - 60 a brugt - 40 lispund</p>		<p>Olle Evensen - 30 a:</p>	<p>Anders Siggesen - 40 a:</p>
Evensen Pjæst 5 lispund og 1/2 lispund giær	<p>Olle Evensen brugt 7 1/2 lispund døttre giær fremt Mellem 40 a brugt 6 lispund 1/2 lispund døttre vel - 30 a brugt 6 lispund 1/2 lispund døttre giær</p>			

Titus Bülches manntall 1663–66 hadde som formål å registrere alle menn over 12 år for å skaffe oversikt over militære mannskaper. I fogdens manntall for Rømskog i 1664 er gårdene delt inn i tre klasser: Fullgårder, halvgårder og odegårder. Den første fullgården i manntallet er Sundsrud med en landskyld på en og en halv skippund eller 30 lispund. Oppsittere var enken Ellen som brukte syv og et halvt lispund, og soldaten Anders Tostensen, som også brukte syv og et halvt lispund. «Laurtz» Aslaksen brukte haloparten av skylda, 15 lispund. Han var 60 år gammel. Ellers var Anders Siggesen, 30 år, tjenestedreng på gården, mens 40 år gamle Olle Evensen var husmann.

vervede militære, og gjelder kun antall personer og ikke navn. Prestene hadde ansvar for tellingene i landdistriktene, og i den grad de kjente sine sognebarn, skulle det borge for en rimelig nøyaktighet. Folketallet er beregnet for hele prestegjeldet, og det finnes ingen nøyaktig beregningsnøkkel for å kunne skille ut Rømskog anneks. Nikolai Nilsen hevder i sin beskrivelse av Rømskog herred at befolkningen i vår bygd gjennom tidene utgjorde en snau fjerdedel av prestegjeldets samlede folkemengde. Han mente at forholdet var omtrent slik også for tellingen i 1769, da det samlede folketal i Rødenes prestegjeld var 1387 innbyggere. En snau fjerdepart av dette utgjorde ca. 340 personer i Rømskog. I 1781 var folketallet steget til ca. 390, og det var en økning på nesten 15 prosent. For å kunne gi arbeid og husrom til en økende befolkning ble gårdene delt i flere bruk, og det ble opprettet husmannsplasser.

Sosial lagdeling

Hvordan var befolkningen økonomisk sammensatt på 1700- og 1800-tallet? Jord- og skogbruk var som kjent hovednæringen i Rømskog, som dermed kan karakteriseres som en bondebygd. Gården var den økonomiske enhet som etter datidens krav oppfylte de fleste behov. Den ga husrom, mat, klær, arbeid, adspredelse og omsorg. De fleste levde på gårdsbruket eller husmannsplassen hele livet. Foruten bønder og husmenn omfattet bondebefolkningen tjenestefolk og dagleiere. Såkalte «rangspersoner» sto på toppen av samfunnspyramiden, men så vidt vi vet, var det ingen sådanne i vår bygd. Bunnen av pyramiden besto for det meste av fattigfolk. Flere av dem var uten fast bopel, og dro fra sted til sted. De fattige er derfor ikke registrert i folketellingen. I de tidligste beregninger av folketallet er det altså gjort et anslag for denne uvisse del av befolkningen.

Bygda var statisk og konservativ både her og alle andre steder. Klassesamfunnet ga med andre ord små muligheter til bevegelse på den sosiale rangstige. (Se kapitlet om fattigstell). Ennå rundt 1910 utgjorde skog og landbruk 88 prosent av bygdas næringsliv. Det var først etter siste verdenskrig at det kom flere erverv og nye yrker, og dermed et mer differensiert næringsliv.

I folketellingen for 1801 er alle personer ført opp med navn, alder, ekteskapelig status, yrke og bosted. Dette er vår første egentlige folketelling, og regnes som svært «moderne» i sin tid. Tellingen er vurdert som nøyaktig. Folketallet i Rømskog er beregnet til 420, og den sosiale og yrkesmessige sammensetning var omtrent den samme som i 1769. Ifølge våre beregninger økte folketallet i Rømskog med vel 80 personer eller vel 23 prosent fra 1769 til 1801. Dette var en solid økning, selv om det i indre Smålenene var blodsott (dysenteri) med stor dødelighet i 1770-åra. Kan Rømskog på grunn av sin isolerte beliggenhet ha sluppet lettere unna farsotter enn andre bygder, slik vi har sett eksempler på senere?

Sykdommene angrep først og fremst barn og unge, og herjet i mange bygder i 1779.⁸ For å få nærmere greie på forholdet mellom befolkningsutvikling og nødsår, må vi undersøke kirkebøkene. Hvordan var forholdet mellom antall fødte og døde i perioden ca. 1770–1801?

Krigene rammet under alle omstendigheter særlig Rømskog og andre grensebygder med full tyngde. Alle krigene trakk arbeidskraft fra bondesamfunnet, og dette rammet særlig produksjonen av mat. Slike omstendigheter bidro til å svekke befolkningsutviklingen, og ikke minst vår bygd var utsatt for slike følger.

Både i Rømskog og i Smålenene for øvrig ble befolkningen svekket og redusert i perioden 1801–15, da det både var krig og nødsår.

Optegnelje

*aa) Folketallet i Rømskougens Annex til Røderas Lønn under Smaa's
Ehnenes Amt, Saaledes som det bekendtes at være d. 1te Februar 1801,
tiligemed Forklaring om enhver Person's Stand Embed og Næringsvej, m. v.*

<i>Antal i g denes, Høi jærd indtæntes tal.</i>	<i>Personernes Sædvan- ne i enhver Familie</i>	<i>Hvad enhver Person er i Familien</i>	<i>Person- ens Alder det Gælder de Alder stærke, regnet.</i>	<i>Altid eller gives, og hvor de Alder stærke, Sæde, eller indtænt.</i>	<i>Personernes Staa- Embed, Forretning Aandværk, Nærings- vej, eller hvad de leve af.</i>	<i>Summa på Folketallet, hvor Børn og Sagtt m. v.</i>	
Nybru	Kudalen	Morten Brynjulfen	Hvmand	40.	Gjort 1 ^{te} Gang	367 Løst	
		Presten Angerbrøt	Jævd Lønd	37.	Ligefan		
		Angerbrøt Mosenfen	---	10.	Hjert		
		Brynjulf Mosenfen	---	7.	---		
		Rasmus Mosenfen	---	4.	---		
		Marthe Mosenfen	Doms Børn	12.	---		
		Kari Mosenfen	---	10.	---		
		Livi Mosenfen	---	8.	---		
		Brynjulf Mosenfen	---	7.	---		
		Halvor Stenfen	Mand	34.	Gjort 1 ^{te} Gang		Jernmand undt for.
Anne Stenfen	Jævd Lønd	32.	Ligefan	---			
Hans Halvorfen	---	7.	Hjert	---			
Marthe Halvorfen	Doms Børn	5.	---	---			
Kari Halvorfen	---	3.	---	---			
Husa	Øststua Trosterud	Halvor Johannisen	Jernmand	37.	Gjort 1 ^{te} Gang	19	
		Kristine Elv	Jævd Lønd	37.	Ligefan		
		Kristine Halvorfen	Doms Børn	10.	Hjert		
		Halvor Torkildsen	Ejend. Mth	38.	---		
		Kari Halvorfen	---	22.	---		
		Fjergen Torkildsen	---	27.	---		
		Seren Thorfen	Jernmand	46.	Gjort 1 ^{te} Gang		Jernmand og Børn og Lij.
		Kristi Rasmusfen	Jævd Lønd	38.	Ligefan		---
		Fjergen Rasmusfen	---	19.	Hjert		---
		Mot Rasmusfen	---	2.	---		---
Marthe Stenfen	Doms Børn	11.	---	---			
Helvig Stenfen	---	8.	---	---			
Anne Stenfen	---	5.	---	---			
Rasmus Torkildsen	---	32.	---	Jernmand og Mth. og Lij.			
				Lateris	395 Løst		

De to siste sider av folketellingen 1801 for Rømskog. Som vi ser, var det samlede folketall 420. Tellingen har rubrikker for gårder, plasser, personnavn, hva enhver person er i familien, alder, ekteskapelig status og yrke.

	Personer og Hedernes Nav. nr. samt Familien Antal.	Personernes Gude Nav. nr. i enhver Familie	Hvad enhver Person er i Familien	Personens Alder, der det betynde Alder, hvor i den er begyndt	Ugift eller gift, og hvor ofte de have været i Sogte eller Sogtefærd	Personernes Titel, Embede, Forretning, Stand, Værk, Væbning, eller hvad de ellers ere af.	Summa Folketallet heri Sogn m.
						Transp. 395 ^h	
Vestua	Zelus Familien	Niels Amundsen	Jernboud	60.	Ugift	Amund og Zelus	395 ^h
Trosterud		Hase Amundsen	Jern Boud	75.	—	Jernboud	
		Niels Brynildsen	—	18.	—	—	
		Michiel Pedersen	—	17.	—	—	
		Ragnild Erichsen	—	25.	—	—	
Enger	Halsfrund Niels Gærde No. 1 Familien	Halvor Morkenssen	Whand.	68.	gint 15 gang	Jernmand med Jod	22
		Joran Rasmussen	Jerns Boud	61.	—	—	
		Jørgen Halvorsen	—	19.	Ugift	—	
		Torkild Halvorsen	Jerns Boud	12.	—	—	
		Maria Halvorsen	—	16.	—	—	
		Halvor Halvorsen	Jerns Boud	3.	—	—	
		Kari Rasmussen	—	60.	—	Jernmand og Jod	
	No. 2 Familien	Jørgen Halvorsen	Whand.	49.	gint 15 gang	Jernmand med Jod	22
		Kari Gulbrandsen	Jerns Boud	40.	—	—	
		Christina Jørgensen	—	12.	Ugift	—	
		Torkild Jørgensen	Jerns Boud	8.	—	—	
		Jacob Jørgensen	—	6.	—	—	
		Christina Jørgensen	—	10.	—	—	
		Joran Jørgensen	—	2.	—	—	
		Elias Gudbrandsen	Rasmus Boud	46.	—	—	
		Martine Halvorsen	Mandens Boud	25.	—	—	
		Jørgen Erichsen	Jerns Boud	3.	—	—	
	Omvaendte Folketællinger i Byggen.	Nielsen	—	72.	Ugift	—	3
		Kari Larsen	—	74.	—	—	
		Elie Michelsen	—	65.	—	—	
						Summa paa Folketallet i Rømskougens Annex i Bodens. Sogn	1207
						—	1167
						—	1587
	Eiesammen i Bodens. Sogn						
	Les disse Jættene med den forfærd af mig mig, boudet						

De tre siste oppførte personene i tellingen var de omvandrende fattiglemmer Syver Nielsen, Kari Larsdatter og Elie Michelsdatter. De var ugifte, og henholdsvis 72, 74 og 65 år gamle. Rasmus Torkildsen på Trosterud var innerst og skomaker. Han hadde med andre ord leid seg inn på gården med egen husholdning.

Belastningene rammet også matvareproduksjonen, og i krigenes kjølvann kom gjerne hungersnød og sykdom. Blodgangsepidemi eller blodsott herjet bygdene i 1808 og 1809, og kom tilbake i 1813. Avlingene i Rømskog hadde slått feil året før, og det innhøstede korn var bedervet og helsefarlig.⁹ Folke mengden ble derfor i åra 1801 til 1815 redusert fra 420 til 386, en nedgang på over åtte prosent. Dette ble altså forklart med den store dødelighet i 1809, «hvortil Blodgang meget bidrog». Befolkningen var likevel mindre svekket i Rømskog enn mange andre steder, og det kan også bemerkes at koleraen i 1830-åra ikke nådde Rømskog. Det er ikke urimelig å anta at avsidesliggende bygder med spredt bebyggelse var mindre utsatt for epidemiske sykdommer enn byer og tett bebygde områder. Særlig kyststrøkene var både mottagere og spredere av smittsomme sykdommer.

Befolkningsutviklingen etter 1825

Fra 1825 var det en jevn stigning av folketallet fra 429 til en topp på 606 personer i 1865. Det var ingen påviselige nødsår, og ernæring og hygiene ble bedre. Dette bidro til å stimulere fødselstallene. Ti år senere var folketallet sunket til 531, og dette var en nedgang på 75 personer, eller over 12 prosent. En vesentlig del av reduksjonen i folketallet skyldtes utvandring. I perioden 1868–72 utvandret det 37 personer fra Rømskog, og i åra 1881–1885 dro 44 personer fra bygda.¹⁰ Dette utgjorde i underkant av to prosent av befolkningen. De fleste dro til Amerika. Utvandringshistorien vil for øvrig få en mer utførlig beskrivelse i en annen sammenheng.

Innflyttere i annen halvdel av 1800-tallet var stort sett svensker som tok tjeneste på gårdene. Noen av dem giftet seg med rømsjinger, og således kom det svensk blod til lokalsamfunnet. Friskt blod var nok nødvendig for en såpass isolert befolkning. Sogne-

presten kom som kjent med sterke uttalelser i 1740-åra om rømsjingenenes kroppsbygning og åndelige utrustning. Slike karakteristikk kunne neppe gjøres gjeldende rundt 1900.

Den viktigste leveveien i Rømskog var altså skogbruket, mens jordbruket først og fremst skulle forsyne lokalbefolkningen med mat. Helt opp i nyere tid var jakt og fiske en viktig tilleggsnæring. Under alle omstendigheter hadde bygda et variert næringsliv, som kunne bidra til å stå imot enkelte nødsår. Men som kjent, var Rømskog aldri på noe tidspunkt selvforsynt med korn.

Hvordan var bosettingsmønsteret, og hvor og når ble gårdene ryddet?

Gård, grend og grannelag

Gårdene slik vi kjenner dem i dag, var stort sett etablert på slutten av 1500- og begynnelsen av 1600-tallet, og vi kan altså følge noen av dem tilbake til middelalderen og enda lenger. De første, kjente brukerne kommer til syne i skattelistene på slutten av 1500- og begynnelsen av 1600-tallet. Gårdene var i utgangspunktet udelt, men ble etter hvert som folketallet økte, delt opp i flere bruk, og det ble som nevnt anlagt husmannsplasser. For eksempel var Trandem nordøst i bygda delt i 14 parter i 1838, og fem av dem var skogparter. Folketallet på Trandem ble doblet i perioden 1800–1865.¹¹ Helt frem til vår egen tid har Trandem vært et viktig nedslagsfelt for bosetting i bygda. Således ble det i perioden 1799–2005 fradelt 144 plasser, skog og boligtomter.¹²

Enkelte gårder lå avsides i forhold til kommunikasjoner og kirkested. I Rømskog brukte man betegnelsen «granntett» der det var tette mellom gårdene. Avsidesliggende små bruk langt til skogs ble kalt «skauerhim».¹³ Tradisjon og samhold i grannesamfunnet holdt seg stort sett uforandret i Rømskog helt frem til 1930-åra. Granne er

Smålenene er et av de områder i landet som har fått utarbeidet flest militærkart. Den strategiske beliggenhet og nærheten til Sverige var viktige årsaker til det. På grunn av krigsfare ga kongen i 1773 pålegg om at det i områdene langs svenskegrensa skulle tegnes kart, og arbeidene ble utført av danske og norske militæringenjører. Den sachsiske general Heinrich Wilhelm von Huth fikk ordre om å komme til Norge for å bidra til å skjerpe grenseberedskapen og lede kartarbeidet. Norges Geografiske Oppmåling – i dag Statens Kartverk – er en følge av pålegget om kartlegging av grensestrøkene. Kartarbeidet varte fra 1773 til og med 1813, og militærkartene dekker hele Smålenene og grenseområdene opp til Kongsvinger. Da kartarbeidet startet i 1773, begynte man i Rødnes og Rømskog og videre sydover til Fredrikshald og Fredriksten festning.

Kartene er såkalte «kvadratmilkart» eller «milekart». Terrenget ble inndelt i kvadratmiler, og mileområdet var grunnlag for det enkelte kartblad. Forstamtkartene fra 1740-åra var utgangspunkt, og de eldste bevarte milekart, som ennå benyttes, er fra 1775. De fleste milekartene fra Smålenene er fra den tiden, og kartene er delt opp i transportable flak på 1,20 x 1,20 meter. Målestokken er 1 : 10 000. Kartbladene virker stort sett nøyaktig utført, og i bebodde strøk er det tegnet inn mange detaljer. Det er blant annet markert dyrket mark, beitelandskap og åpen og tett skog. Veier og stier, både sommer- og vinterveier er omhyggelig nedtegnet. Også gårdsbebyggelsen med plassering av husa i tunet er tydelig markert, selv om tunanleggene stort sett virker skjematisk utformet. Husmannsplassene har trekant som symbol, og møller, sagbruk og teglverk har sine egne symboler. Det samme gjelder militære eksersis plasser, mens festningsverk som regel er mer detaljert utformet. Milekartene rommer således mange interessante detaljer, og er dessuten vakkert utformet. Dette kartutsnittet viser området rundt Rømskog kirke og ved Rømsjøen. Nederst til høyre ligger husmannsplassen Sandvika. Legg også merke til Storøya, som var plass under Haukenes. Foto: Statens kartverk, Hønefoss.

trolig et noe videre begrep enn nabo. Der-
 som en gård ble betegnet som grannegård,
 tilhørte den ifølge lokal tradisjon også gran-
 nelaget. Samtidig kunne en gård ligge i gran-
 nelaget uten å være grannegård, og gårdene
 i «bearlaget» behøvde ikke nødvendigvis
 være grannegårder. Betegnelsen gjaldt alle
 som bodde fast på grannegårder, småbruk
 og plasser. Begrepet grendefolk er ifølge
 informanter ikke kjent i Rømskog.¹⁴

Grenda omfattet flere gårdsbruk som
 utgjorde en naturlig avgrenset enhet.
 Grenda og «bearlaget» utgjorde som regel
 de samme gårder. Det fantes enkelte unntak.
 «Skauerhimma» ble ikke regnet med til
 grenda, men tilhørte «bearlaget». ¹⁵

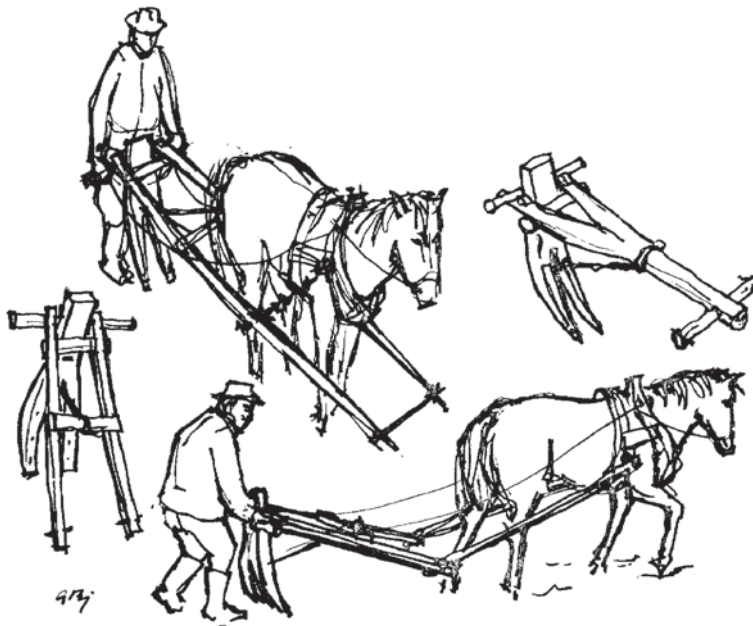
Den gamle grendeinndelingen var fast.
 Grannegården var ikke avgrenset til gårder
 med felles innmarksgrenser. Innmarka var
 inngjerdet område. Skogene, derimot,
 kunne danne felles skoggrenser mellom går-
 dene, uten at de dermed ble kalt grannegår-
 der. Tørnby og Tårnby er grannegårder,
 men tilhører hvert sitt «bearlag».¹⁶

En yngre betegnelse er «krok», som også
 utgjorde et bestemt geografisk område, men
 ikke nødvendigvis det samme som grenda.
 Således har vi for eksempel «Kopperud-
 kroken» og «Østkroken».¹⁷

Bygda hadde ingen tettbebyggelse som i
 typiske jordbruksbygder, og det har vært lite
 nyrydding. Dyrkbar mark utgjorde så sent

Ringsby ble ryddet i middelalderen, og ligger på østsiden av Rømsjøen. Ifølge en jordebok fra 1577 lå gården da under prestebordet, og utover på 1600-tallet overtok kjøpmenn fra Fredrikshald. De samme borgerlige familier eide også andre skoggårder i Rømskog. Utnyttelse av tømmerkogen ble en stadig viktigere inntektskilde etter hvert som sagbruksnæringen utviklet seg. Gården hadde én bruker frem til midten av 1700-tallet, da det ble to leilendinger. Således var gården før 1800 delt i to selvstendige bruk, skjønt innmark og skog ble brukt felles. Eierne bodde ikke på Ringsby før etter 1900. Bildet viser innmarka på Ringsby nedre rundt 1900. Selv om matrikler og jordbruksoppgaver beretter om dårlig bonitet, var gårdsdriften viktig for egen husholdning. Her var gode beitemarker og åpent lende i kulturlandskapet. ØFB: 83-139.

Svedjing eller svibruk foregikk for en stor del i østlige skogområder mot Sverige. Etter at trær var hugget, ble kvist og kvas brent. Etter at asken var slettet og harvet med finneplog, ble det sådd korn, helst rug, i asken. Dette var en vanlig metode blant finske innvandrere, og de førte gjerne tradisjonen videre til svensker og nordmenn.

som rundt 1950 litt over to prosent av det samlede areal, mens skogen dekket resten. Slik har det vært gjennom flere århundrer. På de fleste gårdene i bygda var innmarka liten i forhold til husdyrholdet, og hovedbeite for husdyra var i skogen. Dermed ble gjødsla liggende i skogen, og til ingen nytte for jordbruket. Rett til havn i skogen ble nevnt spesielt når bruk ble fradelt.

Skogbruket har derfor til alle tider vært den viktigste næringsvei og bygdas økonomiske ryggrad. Skogsarbeid foregår om vinteren, og før skogsmaskinene for alvor gjorde sitt inntog, var behovet for arbeidskraft så stort at det enkelte år måtte hentes inn utenbygds skogsarbeidere. I sommerhalvåret la jordbruket beslag på det meste av arbeidskraften, og derfor var det i mange år en vekselvirkning mellom skog- og jordbruk. Denne vekselvirkningen var en verdifull økonomisk drivkraft, og så vidt vites, har det aldri vært registrert noen arbeidsledighet i Rømskog.¹⁸

Etter denne gjennomgang er det naturlig å se nærmere på de enkelte næringsveier, og vi begynner med landbruket.

Landbruket

Begrepet landbruk omfatter utnyttelse av jord og mark i videste forstand, og gjelder dermed både åkerdyrking og husdyrhold. I Rømskog ga husdyrholdet trolig mer mat enn korndyrkingen fordi skogen var viktigste beitemark. De små åkerlappene med dårlig bonitet ga liten og varierende avkastning, som sjelden eller aldri rakk til selvforsyning.

Før skogen fikk noen virkelig økonomisk betydning, var jordbruk og husdyrhold sammen med jakt og fiske livsgrunnlaget. For å få et inntrykk av tidlig landbruk kan lister over kvegskatt fra 1657 og bevarte tiendelister danne utgangspunkt. Bøndene ga selv oppgaver over husdyrhold, utsæd og avling, og siden tallene dannet grunnlag for skatte-

utmåling, ble de trolig angitt så lave som mulig. Det er grunn til å tro at misforholdet mellom bøndernes opplysninger og de virkelige tall var omtrent det samme på de fleste gårder, og på samme gård til ulike tider. Derfor kan tallene danne utgangspunkt for sammenligning mellom gårdene, og gi relative opplysninger om husdyr og avlinger. Før 1650 er imidlertid omfanget av landbruksproduksjonen høyst usikker, mens 1660-åra er bedre dokumentert. Fra da av kom det matrikeloppgaver over utsæd, avling og husdyrhold. Selv om oppgavene ble satt opp etter skjønn, og bøndene ofte var lite villige til å gi myndighetene alle opplysninger, kan tallene brukes med visse forbehold. Et viktig siktemål med matrikkelisten var en revisjon av landskylda for å få en mer rettferdig fordeling av skatter og andre pålegg, og det var derfor i mange bønders egen interesse at opplysningene var så korrekte som mulig. Samtidig ble myndighetenes kontrollapparat langsomt, men sikkert utbedret.

Jordsmonn, åker og eng

Så sent som rundt 1900 var som nevnt fremdeles under to prosent av bygdas samlede areal oppdyrket mark, mens resten var skog og beitemark. Ifølge beskrivelser fra 1700- og 1800-tallet består jorda av leire og sand. Den er mager og altfor lite blandet med muld. Åkrene er de fleste steder utsatt for såkalt «Koldvæde». Dette er vann som til dels kommer fra vannårer i jorda, og noe renner ned fra åser og fjell. For at det skulle kunne avles tre–fire foll, måtte det være minst et fruktbart år.¹⁹ Uår fikk med andre ord langtredende følger. Både jordsmonnet og det periodevis kalde og fuktige værlaget var ugunstig for korndyrking.

Men bonitet og driftsforhold kunne variere fra gård til gård. Selv om landskyld i seg selv ikke er noen målestokk for avkastning

og driftsforhold, kan det bemerkes at for eksempel Flaten ifølge matrikkelisten fra 1647 hadde tre ganger så høy skyld som Trosterud og naboeiendommen Østtukun. Skogen på Flaten har sikkert betydd mye for den høye vurderingen. Men vi ser også av jordbruksstillingen i 1835 at utsæden av korn på Flaten var mer enn dobbelt så stor som på Trosterud. Også husdyrholdet var betydelig større på Flaten. Men samtidig hadde Trosterud vesentlig større utsæd og husdyrhold enn Østtukun. (Se gårdshistorien)

Korn og poteter

Så viktig var kornet, at det ble tillagt en religiøs kraft. Det ble gjerne kalt gudslånet. For bonden var det høytid når kornet skulle i jorda. Han gikk ut på åkeren med blottet hode, nesten som på hellig grunn. Før han begynte å så, bøyde han hodet og ba Gud velgisse såkornet.²⁰

Marte Olsdatter (født 1794) bodde rundt 1830 på Moen øvre. Hun har fortalt om kornmangel og dårlig brød, som var vanlig i Rømskog på den tid. En høst hun satt og så ut på jordet, bemerket hun en fin rugåker, som var moden til å skjæres. Hun henvendte seg til mannen sin, Ole Andersen, og sa at en burde vaske seg på hendene før en gikk ut for å ta opp en så fin åker. Denne bemerkingen åpenbarer ærefrykt for korn og mat.²¹

Angsten for misvekst var alltid til stede. Naturlig nok var åkerbruk gjenstand for folketro med varseltaking og praktiske råd. Rundt Sankthans og midtsommernatta var de spirende krefter i naturen særlig til stede. I Rømskog skulle man midtsommernatta dra noe man hadde vevd etter seg i gresset. Dette skulle forhindre misvekst. Marte Venemoen var kjent for å kunne litt av hvert, og det fortelles at hun hver midtsommernatt dro et hvitt linlaken etter seg over åkeren.²²

Ole Ramberg i skuronna med meiblekt. Dette var en gammel metode som ble brukt langt ut på 1900-tallet. Foto: Ingebret Aas 19. august 1938. ØFB: 81-1281.

De vanligste kornslagene i Rømskog var havre, rug og bygg, og jordbruket ble her som de fleste andre steder drevet på gammelt vis. Selv om det var nyridding, skjedde det ingen endring i driftsmåten på gårdene. Langt ut på 1700-tallet var det et kombinert høstings- og dyrkingsbruk. Ved høstingsbruk ble jorda utnyttet ekstensivt uten å bli gjødslet eller kultivert. Dette gjaldt først og fremst engmark, mens særlig åkeren var gjenstand for dyrkingsbruk. Men også åkerjorda ble ofte utnyttet maksimalt uten særlig kultivering. Den gamle gården var dermed delt inn i to driftsmåter: åker og eng. Åkeren lå helst der jorda var best og tørrest, mens enga ble lagt til steder som var dårlig egnet til korn dyrking.

I Rømskog var det ikke teigblanding i vanlig forstand, skjønt åkrene ved arveskifte kunne ligge om hverandre. På Ringsby foregikk delingen slik at søsknene fikk annen hver plogteig. Etter pløying ble det satt igjen en tuve eller gadd (hardstampet markering)

mellom hver teig. På Ringsby ble en slik markering kalt «busta», og gårdbrukeren byttet teig fra år til annet.²³

Den beste dyrkingsjorda lå i hellinga bak fjøs eller stall, og fikk dermed jevnt tilsig av gjødsel. Denne jorda ble på våre kanter ofte kalt «hevda», og de eldste og beste åkrene lå her. Deler av hevda var alltid utlagt til eng som ga kort og tett gress. Denne ble aldri pløyd opp, og kun brukt til gressmark. Åkerjorda ble helst brukt til bygg, fordi havre kunne dyrkes på dårligere jord. I Rømskog ble som nevnt det meste av gjødsla liggende i skogen fordi dette var vanligste beitemark. Også under tømmerkjøring om vinteren ble gjødsel fra hestene liggende i skogen istedenfor på jordene. Gjødsla rakk dermed bare til åkrene nærmest husa. Derfor ble det mange steder ytterst langs åkrene i flere år dyrket havre uten gjødsling. Slike jorder ble som regel lagt ut til havnegang når de ikke lenger ga avling. Dyr på beite gjødslet den utpinte jorda, som derfor etter noen år igjen

kunne bli drivverdig. Denne ekstensive driften med havrehavn kunne ha ulike navn, blant annet sauetre(de), utåker, havreskifte eller havre-ekre.

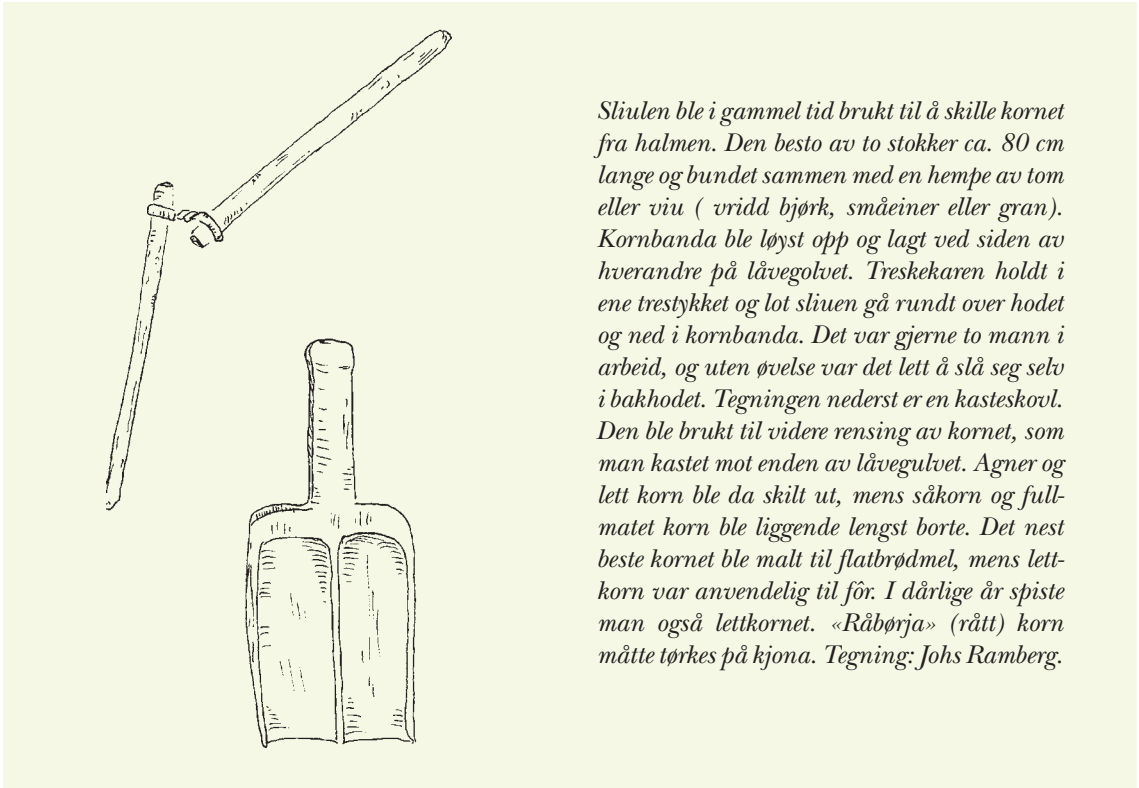
Jørgen Ringsby, født 1890, arbeidet i skogen og overtok forpaktningen av Ringsby. Bruket besto av 35 mål dyrket mark og muligheter for en del såkalt «skrabbslått». Her kunne det føres seks-syv kuer, sauer, griser, høner og et par hester. I skogen og rundt husa ble det hugget mye lauv. Utpå vinteren var osp fint tilleggsfôr. Men dyra spiste det kun når det ble felt på ny (nymåne).²⁴ Ifølge gammel folketro var <voksende måne ønskelig for alt som skulle lykkes og lønne seg.

Sviebruk og rugdyrking

Rugbråtene var en annen gammel og viktig driftsform i Rømskog. Etter at skogen var felt, ble stubber, kvist og kvas brent. Deretter sådde bøndene vinterrug i den næringsrike asken mellom stubbene.²⁵ Dermed kunne det dyrkes korn uten husdyrgjødsel. Denne driftsmåten hadde en syklus på tre år. Første året ble trærne felt. Neste år ble de brent og høstrugen sådd. Deretter vokste rugen og kunne høstes. Feltet kunne ikke brukes til enda en avling, og nytt felt måtte derfor ryddes. De gamle feltene ble gjerne brukt til beite. Rugbråtene lå vanligvis i morene- og grusjord over den marine grense, og ikke i stiv leirjord.

Andreas Bergquist på Nordli i virksomhet med «skrabbslått». Dette var et viktig bidrag ved innhøsting av fôr. «Skræbbhøyet» var særlig velegnet som sauefôr. Foto: Per Erik Nilssen, ca 1980.

Stiulen ble i gammel tid brukt til å skille kornet fra halmen. Den besto av to stokker ca. 80 cm lange og bundet sammen med en hempe av tom eller viu (vridd bjørk, småeiner eller gran). Kornbanda ble løyst opp og lagt ved siden av hverandre på låvegolvet. Treskekaren holdt i ene trestykket og lot stiuen gå rundt over hodet og ned i kornbanda. Det var gjerne to mann i arbeid, og uten øvelse var det lett å slå seg selv i bakhodet. Tegningen nederst er en kasteskovel. Den ble brukt til videre rensing av kornet, som man kastet mot enden av låvegulvet. Agner og lett korn ble da skilt ut, mens såkorn og fullmatet korn ble liggende lengst borte. Det nest beste kornet ble malt til flatbrødmel, mens lett-korn var anvendelig til fôr. I dårlige år spiste man også lettkornet. «Råbørja» (rått) korn måtte tørkes på kjona. Tegning: Johs Ramberg.

Rugbråter kunne på 1800-tallet gi avkastning på 18–20 tønner rug. Når bøndene ryddet eng og utmark, var slikt svibruk en vanlig fremgangsmåte. For øvrig var skogfinnene mest kjent for slikt svibruk, som var vanlig i Rømskog og andre grensebygder. Samtidig kunne småtrær, kvister, og spesielt røtter av furu utnyttes til brenning av trekull og tjære, som for det meste ble brukt til husbehov.

De fleste finner i østnorske grensebygder, hadde tidligere oppholdt seg i det skogrike Värmland. Hertug Carl kunngjorde i 1579 og 1583 at alle som bosatte seg i Värmlands ubebodde skoger og dyrket jorda til svibruk, skulle få skattelettelse. Den store innvandringen til Sverige kom derfor i annen halvdel av 1500-tallet. Finland var den gang en del av Svea Riket, og hertugen hadde hørt at bønder i Savolaks (midt i Finland) kunne få rug til å vokse selv blant brente steiner, og på

grus og morener. Samtidig var mange av dem dugelige håndverkere, og særlig kjent som fremragende smeder. Derfor var slike finner ettertraktet, og i en begrenset tidsperiode kom de i flokk og følge til Värmland. Siden dyrking av rug var en ekstensiv driftsform, var de vant til å flytte på seg.²⁶

Bergverkene i Värmland trengte på 1600-tallet skogene til trekull, og finnene ble dermed tvunget til å flytte videre vestover. Ifølge forordningen av 1664 medførte det dødsstraff å brenne skog.²⁷ Mange kom til traktene rundt Solør, og noen slo seg ned lenger sør på Østlandet. Den østre del av Solørbygdene fikk fellesnavnet Finnskogen.

Fordi finnene hadde oppholdt seg flere generasjoner i Sverige, snakket de fleste svensk.²⁸ Langt fra alle ble fastboende, og mange flyttet hyppig. Derfor kan det være vanskelig å fastslå deres nøyaktige antall og

Rømskog var en av de få bygder i Smålenene med setrer. Rundt 1920 var det nærmere 50 setrer, og de fleste ble etter hvert nedlagt eller oppdyrket til små bruk. Noen ble såkalte «høyinger», som ble brukt til slåtteland. Seterdrift var vanligvis knyttet til åpne beitevidder, og derfor var slik form for havning ikke så viktig i Smålenene som andre steder i Norge. Husa på setrene var heller ikke så mange og forseggjorte som lenger opp i landet. Vanligvis var setervollen bare på et par mål, og her var det som regel oppsamling av kyr som skulle melkes. Bildet av Jørne- eller Olafsetra ved Stangebrøt nord i bygda. Damen i bunad ved vannkanten er neppe i arbeidsantrekk. Hun er nok kledd i finklær for å gå på søndagstur eller posere for fotografen. ØFB: 82-705.

bosteder. Våren 1686 ble det opptatt et eget finnemantall over «alle slags finner». Enkelte bosatte seg ganske visst også i Rømskog, men kontrakter og andre skriftlige kilder har gått tapt. Foruten å dyrke rugbråter drev de fangst og fiske.

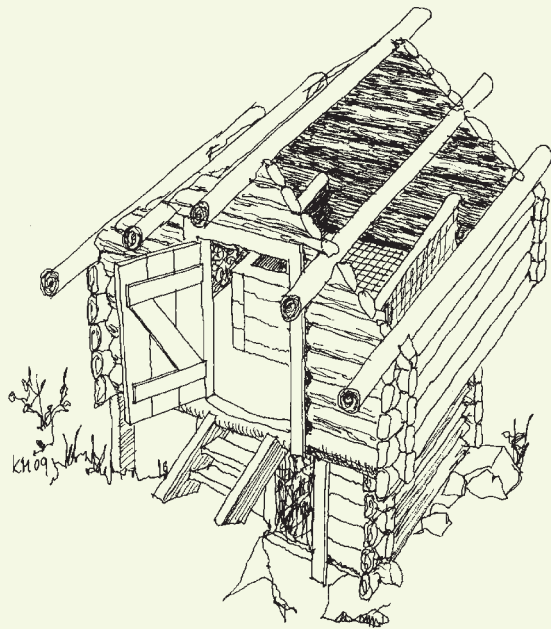
På 1700-tallet motarbeidet myndighetene bråtebrenningen fordi den angivelig skadet skogen. Som motargument ble det hevdet at bråtehugst og brenning var til gagn for gårdenes havn og opprydding. Skogbranner som tilintetgjorde gamle, ubrukelige trær, kunne gi grobunn for ny skog. Derfor forekom det planlagt skogbrenning. Det som var skadelig for skogen, var vel først og fremst «svievarmen» som skulle skaffe bedre beitemark for

husdyrene. Denne formen for bråtebrenning foregikk tidlig om sommeren og ødela særlig ungråtrærne.²⁹ Flere forordninger på 1600- og 1700-tallet avspeiler slike problem. I Rømskog var det periodevis helt frem til rundt 1830 vanlig å brenne ned skog for å få bedre havnegang. Gårdbrukerne samarbeidet om dette, skjønt det aldri har vært sameie i skogen.³⁰ Men i tider med gode tømmerpriser ble skogen mest mulig bevart.

Etter 1720 agiterte myndighetene for et bedre jordbruk, men redskaper og metoder var enkle og primitive til langt ut på 1800-tallet. Og avlingene ble der etter. Ut fra skifte-materialet fra midten av 1700-tallet er det mulig å få et godt bilde av redskapskulturen

Kjona var tørkehus for korn, lin og malt. Både kjone og smie var ildhus, og lå derfor i utkanten av gårdstunet. Tømringa på kjona går halvveis opp i det øvre rommet med en smal gang på to sider mellom tømringa og bordvegg. Tvers over tømringa ligger det stenger med en håre (teppe av hestetagl). Det som skulle tørkes, ble lagt i et passelig tynt lag utover håra, og det ble gjort opp varme i rommet under. Kjona på Tukusetra er den eneste bevarte i bygda. Tegning: Kjeld Magnussen 2009.

Bildet nedenfor viser Kjona på Tukusetra.
Foto: Kjeld Magnussen, 2009.

på gårdene. Redskapene var stort sett de samme som i middelalderen. Bøndene kjente til hjulredskap, men brukte dem lite. På plo-gen var bare skjæredelen (ristilen) av jern, mens jernharver var kjent allerede fra slutten av 1600-tallet. Flere gårder brukte åkerruller (på Rømskog kalt «konkestokker») til å knuse jordklumper og pakke jorda etter såingen, og for å holde på fuktigheten. Slikt arbeid ble i Rømskog kalt å «konke». Til innhøstingen ble det vanligvis brukt ljå og sigd.

Vekselbruk

I første halvdel av 1700-tallet var det vanlig å dyrke hardføre kornslag. De vanligste kornslagene var fremdeles havre og blandkorn, en blanding av bygg og havre. Bruk av trede eller hvileland medførte dårlig kultivering av åkeren og svak drift.³¹ Siden det var dårlig gjøds-

ling, ble jordbruket med andre ord fremdeles drevet ekstensivt med utpining av jorda.

Amtmannen bemerket i 1745 at bøndene måtte gjødsle og la jorda få sin hviletid, ellers risikerte de å høste med «forliis». I vår bygd ga nok rugbråtene fremdeles best avkastning, skjønt landbruket som sådant sto omtrent på samme nivå som på 1600-tallet.

Ekstensivt og gammeldags jordbruk bidro til at bygda ikke kunne brødfø seg selv. Det har derfor til alle tider vært nødvendig med tilførsel av korn utenfra. Ifølge skifteoppgjør skyldte som kjent flere leilendinger i Rømskog penger for kjøp av korn utenfra.³² I første halvdel av 1700-tallet var også de fleste andre bygder i Smålenene avhengig av korntilførsel, særlig fra Danmark.

Det fantes få eller ingen reserver, og landbruket var med andre ord ute av stand til å

Innhøsting av rug på Flatahaugen. Hele familien deltok, og det var et godt arbeidsfelleskap mellom barn og voksne. Våningshuset på gården brant ned i 1910, og det nye ble plassert et annet sted. Dermed er bildet tatt en gang før 1910.

Poteter ble vanlig etter 1800 og bidro til bedre kosthold. Poteten var en nøysom plante som ga større avkastning på mindre areal enn korn. Men poteter tålte ikke frost. Potetopptaking om høsten var et stort dugnadsarbeid med familie og naboer i arbeid. Ikke minst barna var en viktig arbeidskraftressurs. I nyere tid var såkalt potetferie avsatt til slikt arbeid, og elevene fikk fri fra skolen. Bildet viser potetopptaking på Tårnby en gang før 1930. Gutten i potetkjerra til venstre er Ola Taraldrud. Den sandholdige jorda i bakkehellinga egner seg bra for potetdyrking. ØFB: 82-686.

møte kriser. Også såkornet ble spist opp i dårlige tider, og uår kunne dermed få langvarige ringvirkninger med negative følger for befolkningsutviklingen.

Krisene på 1700-tallet ble tolket som følger av sult, som igjen skyldtes svikt i avlingene og derpå følgende høye kornpriser. Når det var nedgang i dødelighet, var forklaringen at matvareproduksjonen ble bedre. Stiftamtmann Albrecht Levetzau i Akershus stift ville i tråd med en slik tankegang bidra til å bekjempe dødeligheten gjennom administrative tiltak. Rundt 1780 var konjunkturerne dårlige, og korn- og høyavlingene sviktet de fleste steder både i 1781 og året etter. Derfor skaffet stiftamtmannen nye forsyninger til de kongelige magasiner ved fest-

ningene Akershus, Fredrikstad, Fredriksten og Kongsvinger. Slike forsyninger skulle tjene hæren i krig og allmuen i fred.³³ Senere skal vi se hvordan bygdemagasinerne var en videreføring av denne tankegangen, og ble viktige lokale kornforråd for allmuen.

Bedring av matproduksjonen

På slutten av 1700-tallet var det i alle fall en viss bedring i matproduksjonen de fleste steder Etter hvert ble også poteten kjent, men fikk ingen særlig anvendelse før etter 1814.³⁴ Til å begynne med var det adskillig skepsis knyttet til den nye nytteveksten, og noen spiste de grønne bærene, som er giftige. Men etter hvert som de såkalte potetprestene opplyste om potetens anvendelse og fortref-

felighet, kom den til å bety et viktig kostholdstilskudd. På slutten av 1800-tallet var det et kraftig oppsving i produksjonen, og mange fordeler var knyttet til poteten. Den ga god avkastning i forhold til areal, og var mer hardfør enn korn. Poteten krevde mindre etterbehandling, men tålte ikke frost. Poteter måtte derfor lagres frostfritt, og dette førte til endring i byggeskikk. Nye hus fikk murte kjellere i tillegg til jordkjellerne.

Etter hvert kom det også andre nyttevekster. Flere steder ble det dyrket lin, som vanligvis ble sådd om våren og høstet i skuronna. Linet ble da nappet opp med rota, og reist mot en stang, som ble lagt i klyper. Når det var innkjørt, ble frøene i toppen gredd av med en linkam. Deretter ble linet bredd ut på bakken og flådd etter to, tre uker. Knipene ble tørket på kjona, som var tørkehus for lin og malt. Det ferdig tørkede linet ble skaket med skakekniv og deretter heklet. Lin og strå ble således delt.³⁵

Husdyrhold

Februket var gjennom tidene den viktigste del av landbruket i Rømskog. Gårdenes beliggenhet og bonitet egnet seg bedre for husdyrhold enn kornbruk. Innmarka på de fleste gårdene var liten i forhold til husdyrholdet. Skogen ga det viktigste sommerbeitet, og her ble også mye av vinterfôret hentet. Dette forklarer det store husdyrholdet på små bruk. De mange setrer i bygda lå i tilknytning til skog og vann, og var en forutsetning for slikt husdyrhold. Setrene ble etter hvert færre med kortere liggetid. I Trandemskogen var det særlig mange setrer, og alle setrene her var nedlagt før 1880.³⁶ Ennå et stykke ut på 1900-tallet var det havnegang for kreaturene i skogen.

I tider med dårlige kornavlinger var det ifølge informanter nok av melk, smør, ost og kjøtt. Beitene i skog og utmark var bedre enn mange andre steder. Engmarka spilte mindre

rolle, og det var vanligvis små høyavlinger. Bøndene måtte ofte ty til løv, bjørkeris, skav og lyng som tilleggsfôr om vinteren. Skogens ressurser dannet noe av forutsetningen for husdyrhold. På våre kanter var setrene viktig til langt ut på 1800-tallet. Her fikk dyrene en jevnere og bedre fôring. I de søndre og ytre smålensbygder som manglet setrer, ble mye av vinterfôret oppspist allerede mens dyra gikk på beite. Dermed ble vårknipa desto verre her. I Rømskog fikk hestene det beste fôret, fordi det var skogen, og ikke fjøset, som ga inntektene.³⁷

Lavtliggende terreng med rå og lite drivverdig jord egnet seg bra til havnegang. Vanligvis lå beitene nær bekker og vann i dalsøkk, eyjer og annet lavt lende, og for øvrig i områder med berg, løvtrær og grunnere jord. I havnehagene vokste det ofte løvtrær som ble brukt til fôr. Ospa ga godt løv, og barken ble benyttet til skav. Mange steder ble også skogen og hele utmarka brukt til havn. Disse områdene ble som nevnt inngjerdet, og dannet et skille mellom dyrket innmark og skog. Fegata gikk gjerne fra gårdstunet over innjordet og videre ut i havnene. Havnehagen eller havneløkka lå nærmest innmarka. Deler av havnehagen kunne utskilles, og ble da kalt trede. I Rømskog var det helst hester og sauer som gikk på slike treder. Benevnelsen utmark ble lite brukt i Rømskog.³⁸

Bøndene la størst vekt på produksjon av smør, ost, kjøtt, huder og skinn, og det var en viktig grunn til at det alltid var lite matkorn. Når det var uår eller såkalte «grønnår», da kornet ikke ble modent, hører vi at rømsjingingene likevel kunne greie seg bra, fordi de levde av animalske produkter. (Se side 117.) Vilkårene for husdyrhold var særlig gode i tiden etter senmiddelalderen frem til 1600 fordi innmarka på nedlagte gårder var grodd til og kunne brukes til beite- og slåtteland. Dessuten krevde dyreholdet færre arbeidsfolk enn kornbruket, og det passet bra i Røm-

I Smålenene er det funnet ulvegraver ved Solbrekke i Berg og Skjørten i Askim. Ulvestua på Skjørten er gjenreist på Askim Bygdemuseum. En lignende ulvestue står også på Norsk Skogbruksmuseum på Elverum. (bildet). Ulvestua var på to ganger tre meter, og vel to meter dyp. For å hindre ras ble stokkene laftet og formet som et kammer. Slike ulvestuer var utstyrt med to stokker midt inne i grava. På den ene stokken lå åtet og ved siden av sto en eller flere spiddstokker, alt etter størrelsen på fangstgrova. Når ulven hoppet i grava for å fange åtet kunne den falle ned på spydstokken. Det er funnet ulvestuer som kan dateres tilbake til 1400 tallet. Elgraver og ulvestuer har mye til felles. Derfor kan det ute i terrenget være vanskelig å bedømme hva som er hva. Foto: Norsk skogbruksmuseum.

skog. Sauen var det mest nøysomme av husdyra, og tilknyttet høstingsbruket, som var selve driftssystemet i det gamle landbruket. Sauene måtte ta til takke med dårligst beite og føring, og var dessuten mest utsatt for rovdyr. Selv om lønnsomheten kunne være dår-

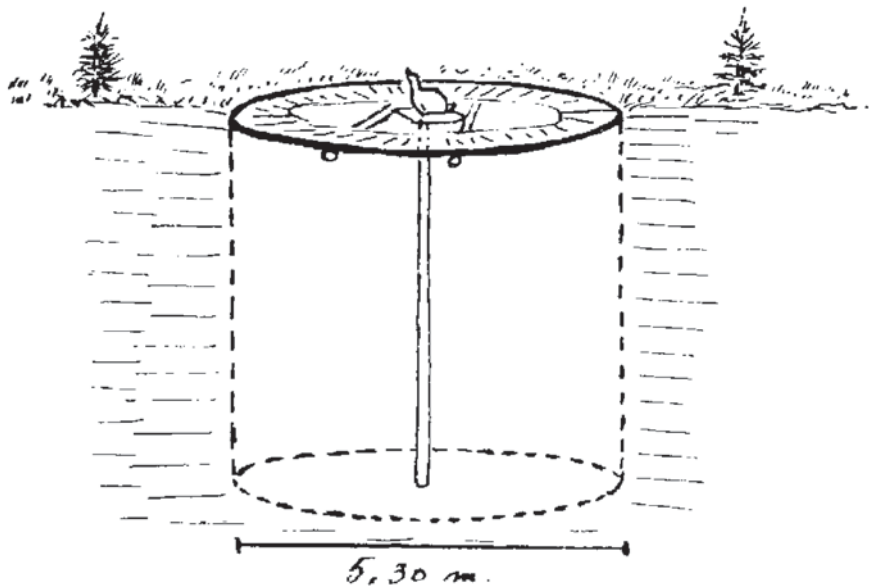
lig, var sauehold en viktig del av selvbergingen. Før 1900 var det vanligst med sauer og geiter med havnegang i skogen. Dermed spilte også geitehold en viss rolle og er belagt i kvegskattlister på 1600-tallet. Enda viktigere var grisene, som fantes på de fleste gårdene. Svineholdet varierte med åringene, og var størst i gode kornår. Fjærfehold var neppe særlig utbredt på 1500- og 1600-tallet. Bare de mer velstående anla senere egne hønseshus, og om vinteren hadde hønsene flere steder tilhold i våningshuset sammen med menneskene.

I grensebygdene var det fremdeles i 1830-åra stagnasjon og tilbakegang i landbruket. Rødnes med Rømskog var dårligst stilt. Jens Kraft forklarte det med at grenseboerne, og da særlig ungdommen, i urolige tider måtte sitte grensevakt. Dette førte til ørkesløshet og makelighet, og mange unge var derfor ikke i stand til å drive jordbruk når de overtok gårder.³⁹ Grensebygdene besto stort sett av skoger, vassdrag og innsjøer, og en mer nærliggende forklaring på det dårlige jordbruket var nok distriktets dårlige bonitet og klima. I slike bygder var poteten som nevnt en redning, og i Rødnes og Rømskog gjorde den sitt inntog som alminnelig føde allerede i 1818. Men befolkningen ønsket likevel korn.

Rovdyrplage

I eldre tid måtte husdyr gjetes på grunn av rovdyr. Ulven var et særlig fryktet rovdyr, som tok både husdyr og matnyttig vilt. Den kom i flokk, og var på ferde både sommer og vinter. I Rømskog hører vi at svin i flokk greide seg best mot ulven.⁴⁰ Plagen var særlig ille når den kom samtidig med regnfulle somre med frost, uår, krig og nød. Ifølge tradisjonen varslet aggressive ulveflokker uår, farsotter og krig.⁴¹

Fra slutten av 1700-tallet er det også beretninger om bjørn. Man skulle helst ikke nevne rovdyret med dets egentlige navn, for da ville

Runde ulvegraver var svært vanlig. I en beskrivelse fra Holtemoen på Bjørkelangen er det en oppgitt diameter på 5,30 m. Det er uvisst om dette målet er tilfeldig, men det er interessant at mange stokkebåtfunn har det samme lengdemål. De runde ulvegraver hadde nesten samme dybde på omkring fem meter. Reier Gjellebøl skriver i sin økonomiske beskrivelse av Høland i 1771 at man om vinteren graver et hull på omkring fire alen i kvadrat og likeså dypt. Ulvegravene kunne ha ulik størrelse.

Fangstgraver ble helst plassert i porøs jord eller sandgrunn. Midt i grava var det plassert et åte og en spiddstolpe. Det vanligste åtet var en and eller gås. For å komme ut til stolpen med lokkedyret var det lagt to stokker ved siden av hverandre på tvers over grava. Nærmest grava var det slått ned grove kvister så ikke ulven skulle få spenntak dersom den prøvde å ta seg opp. Beste fangsttiden var på barfrost senhøstes, særlig når det falt snø som skjulte fella. Midt på 1800 tallet streifet ulven i flokkevis i grensestrøkene. Det hendte at flere ulver falt i grava samtidig. Åtet ble ikke satt ut i grava før man fikk spurt at ulveflokkene var i nærheten. Folk var sparsommelig med ammunisjonen og avlivet som oftest dyr i grava med et tau og en lang staur. Ved en forordning i 1730 ble skuddpremien for en voksen ulv satt til to daler, en daler for ungulv, og en til to mark for valper mellom tre–seks uker. Det var godt betalt på den tid. Tegning: Bjørn Halland.

det bli trukket mot folk og fe. Det kunne altså gå troll i ord. Særlig ulven har mange omskrivninger, og kalles gjerne skrubb, gråbein, tass og troll. Slike benevnelser er nedfelt i mange stedsnavn. Bjørn var ikke så vanlig på våre kanter, og har derfor heller ikke så mange benevninger. Hannbjørn kalles helst bamse, mens hunnbjørnen er binna. Det står nok ikke samme skrekk av bjørn som av ulv. Begge rovdyrhanter kunne bli kalt «han far», og mange gutter er oppkalt etter bjørn eller ulv. Slike dyr ble oppfattet som djerne og

sterke, og det var nok helst de egenskapene som skulle overføres gjennom navngivningen til gutter.

Rømsjिंगene prøvde på ulike måter å beskytte seg mot rovdyra. Når ulven var nærgående, særlig om vinteren, sto folk utenfor husa og huiet og larret for å skremme den bort. Reier Gjellebøl som i 1772 utga en beskrivelse av Høland prestegjeld, beretter at det ble plassert fillekaller ved skogkanten for å skremme bort ulven. Den skydde også åpen ild.⁴²

På linje med andre hjem søkte bygder ble det drevet jakt på den. Allerede i 1442 hører vi om skalljakt (drevjakt, og hver husbond pliktet å holde fangnett til lenking ved fellesjakt. Det var skallfogder til organisering av slik jakt. Ved drevjakt ble ulven jaget mot steder det var lett å avlive dem. Best egnet var trange pass og nes mellom sjøer og tjern. Den første store ulveplagen i Norge er registrert i perioden 1720–40, og i 1733 ble det for første gang utbetalt skuddpremie for ulv og bjørn. Allerede i 1647 ble det innført skuddpremie i Sverige.⁴³

Ulvestuene var nok den vanligste fangstformen. De var styrtfangstfeller på lignende måte som elggravene, og var vel to meter dype. Veggene ble helst laget av stående, kløyvde stokker med flatsida inn. De fleste ulvegravene var i overkant av to meter lange og to meter brede. Noen var litt større. Midt i grava sto det en stokk, 25–30 cm i tverrmål, med et brett på toppen. På dette brettet bandt man gjerne en hund eller et annet lokkedyr. Det kunne være høne, and eller en fugl, som skrek. Over grava ble det lagt kvist, bar, lyng, mose, halm og rusk slik at ulven ikke skulle oppdage fella.⁴⁴ Om vinteren ble det gjerne lagt snø på toppen. Grava ble som regel lagt på en liten flate ved bakken ned mot en bekk. Under gravingen kunne jorda hives utfor bakken. Og det er helst langs slike bakkedrag dyra fremdeles trekker. Det gjelder også rev. Ulvegravene ligger vanligvis bare et par hundre meter fra husa på gården, mens elggravene ligger lenger unna inne i skogen.⁴⁵ Det var mye arbeid å lage en ulvestue, men plagen var mange steder så stor, at det var umaken verdt. Noen runde, dype ulvegropen var utstyrt med lem og åte på toppen. I både Høland og Ørje var slike feller kjent.⁴⁶ I en svensk nabobygd finnes det en beretning om en kvinne som falt ned i en slik grav, der det allerede var en ulv. Det er uvisst hvem

som ble mest skremt. Men kvinnen tygde norsk skråtobakk, og spyttet på ulven så snart den rørte på seg.⁴⁷

Peter Christian Asbjørnsen har i eventyret «Han far sjøl i stua» gitt en beskrivelse av ulvestua, og han har dessuten utgitt en bok «Om Ulve og Rævefangst» i 1840. Den skildring han gir, samsvarer godt med beretninger fra Rømskog.

Det var også vanlig med andre fangstformer. Det ble brukt ulvesakser eller lagt ut forgiftet åte. Noen skjød ulv fra glugg med en død hest, gris eller et annet dyr som lokkemiddel. I enkelte bygder ble det drevet organisert klappjakt på ulv. I nabobygdene Setskog og Mangen i Høland organiserte vaktmester Christian Haneborg på Fosser i 1854 landets største ulvejakt med rundt 500 mann. Det kom også folk fra svenske grensebygder, og trolig fra Rømskog. Resultatet av drevjakten var bare to «Tasser». Men ulven holdt seg senere borte fra disse traktene, «naar undtas en og anden Slænger».⁴⁸

Flere steder ble det utlovet dusør eller skuddpremie for avliving av skadedyr. Siden det gjaldt utbetaling av penger, kunne dusøren utebli, dersom man var i tvil. August Krogh forteller at en mann i Rømskog hadde funnet et hi med fem unger, som han antok var «Graabein». Men lensmannen våget ikke å utbetale pengene fordi han ikke forsto hva slags dyr det var. Dermed dro mannen til Universitetet i Christiania, og fikk attest på at det var ulv. «Dette hændte omkring 1855, og var nok det siste Graabeinhie som er fundet her i Distriktet.»⁴⁹

Jakt på bjørn var ikke så vanlig, og den lot seg også lettere skremme. Sorenskriver Hieronymus Bassøe forteller i 1792 at de fleste bjørner i Rakkestad sorenskriveri befant seg i fjellene og de store skogene i Rødenes og Rømskog. Under et embetsbesøk på Tørnby så han et bjørnehode festet på stabbursveggen. Han fikk da høre at en tje-

nestegutt på gården noen dager tidligere hadde vært ute for å hente to hester. På grunn av rovdryfaren bar gutten en ladet rifle på ryggen, og på hjemveien møtte han en hestebjørn på en trang sti i løvskogen. Han red på den ene hesten, og den andre gikk etter i grime. Bjørnen ville angripe, og gutten slapp da hesten som gikk etter, og grep rifla. Idet bjørnen reiste seg mot ham, fikk den et dødelig skudd i hodet. Den døde bjørnen ble ført hjem til gården på slede og flådd. Kjøttet ble nedsaltet i et kar, og hodet satt opp på stabbursveggen som et «Sejers-Tegn». Mannen på gården mente at bjørnekjøttet var like godt å spise som kjøtt av tamme kreatur på gården. Ifølge Bassøe var det ikke uvanlig at folk i Rømskog spiste bjørnekjøtt.⁵⁰

I 1820 skriver topografen Jens Kraft at «Bjørn findes kun faa af, og de gjøre sjelden Skade. Enkelte fældes nu og da i Fjeldeg-nene i Rakkestad og Røddenæs».⁵¹ Rundt 1850 ser det til at det var slutt med bjørn i Smålenene.⁵²

Johan Nordgardslund var en av de siste som skjøt bjørn på våre kanter. Han var trolig identisk med Johan Johannessen (1818–61) som bodde på husmannsplassen Nordgardslund under Sundsrud.⁵³ Bjørnen skjøt han i Jåvallskogen i 1843.⁵⁴ I hele Smålenene ble det i 1848 bare felt én bjørn, seks ulver og ulvunger og to gauper. I Akershus ble det samme år felt én bjørn og 11 gauper, og i Hedmark 10 bjørner, 30 ulver og 29 gauper.⁵⁵

Det forekom at bjørner gikk i fangstgraver på samme måte som ulver. I Rømskog er det fortalt om både «ulve- og bjørnegraver», men det finnes ingen levende tradisjon om slik fangst.⁵⁶ Selvskudd var trolig den vanligste måten til avliving av bjørn. Det ble lagt ut åte og børse. Fra åtet gikk det en tråd til avtrekkeren på børsa som sikta rett på åtet. Når bjørnen kom og ruska i åtet og tråden, da smalt det.⁵⁷

Rev, derimot er fremdeles vanlig på våre kanter, og revesaks var den vanligste fangstformen. De ble laget på omtrent samme måte som ulvesaksene, men var mindre. I Rømskog fanget de også rev i revebåser med to lemmer.⁵⁸

Gaupe var nok et mer sjeldent rovdyr, og det er berettet lite om den. I eldre tid skal det ha vært skutt gaupe i Rømskog, men ingen kan fortelle noe om selve jakten.⁵⁹ Jacob Nicolai Wilse beretter noe om gaupejakt i Spydeberg i annen halvdel av 1700-tallet.⁶⁰

I Smålenene var ulven vanlig i de fleste bygder frem til midten av 1800-tallet. 1850- og 1860-åra var det siste perioden med stor ulveplage i Norge, og i den perioden ble det betalt skuddpremie for 3000 ulver.⁶¹ Rovdyra i Rømskog var i siste halvdel av 1800-tallet såpass utryddet, at hester, kyr og sauer kunne gå ute i skogen uten gjetere.⁶² I nyere tid har ulvebestanden som nevnt tatt seg opp, og i de fleste husdyr- og jaktbygder finnes det i dag ulvemotstandere.

Skogbruk

Skogen var og er den viktigste naturressurs i Rømskog. Foruten å være jakt- og beitemark, har den fra uminnelige tider gitt råstoff til husbygging, brensel, gjerdefang og never til takteking. Tømmeret fikk ingen større bruksverdi før sagbruksnæringen for alvor gjorde seg gjeldende fra annen halvdel av 1600-tallet. Da var det mulig å fløte tømmer ut til de store vassdrag, og utenbygds trelasthandlere gikk bevisst inn for å skaffe seg råstoffer til sagbruk ved utløpet av elvene. I vår bygd var det særlig kjøpmenn fra Fredrikshald som overtok de største og beste skogområdene, i første omgang særlig de store skogområdene syd i bygda. Dermed endte flere selveiende bønder som leilendinger og skogsarbeidere. Skogtraktene rundt Rømsjøen har vært eid

Frederikshalds Saugbrugsforenings Tømmerpriser

i 1868,

for feilfrit, nyt, friskt, ret og vel afbarket Tømmer.

Tykkelse og Længde.	6 Alen.		6½ Alen.		7 Alen.		8¼ Alen.		9 Alen.		10 Alen.		11 Alen.		12 Alen.			
	Norskt Maal		Furu.		Gran.		Furu.		Gran.		Furu.		Gran.		Furu.		Gran.	
	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.
for fulde 12"	5	48	5	60	6	72	7	84	10	120	11	132	13	156	11	132		
11½	4	48	4	60	5	72	6	84	8	96	9	108	10	120	11	132		
11	3	48	3	60	4	72	5	84	6	72	7	84	8	96	9	108		
10	2	24	2	36	2	48	3	60	4	72	5	84	6	72	7	84	8	96
9	1	24	1	36	1	48	2	60	3	72	4	84	5	96	6	108	7	120
8½																		
8				108		144		180		216		252		288		324		360

Tykkelse og Længde.	6 Alen.		6½ Alen.		7 Alen.		8¼ Alen.		9 Alen.		10 Alen.		11 Alen.		12 Alen.			
	Norskt Maal		Furu.		Gran.		Furu.		Gran.		Furu.		Gran.		Furu.		Gran.	
	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.
for fulde 12"	5	96	5	108	6	126	7	144	10	180	11	216	13	252	11	252		
11½	4	96	4	108	5	126	6	144	8	180	9	216	10	252	11	288		
11	3	96	3	108	4	126	5	144	6	144	7	162	8	180	9	216		
10	2	60	2	72	3	108	4	144	5	180	6	216	7	252	8	288	9	324
9	1	48	1	72	2	108	3	144	4	180	5	216	6	252	7	288	8	324
8½																		
8				126		162		216		288		360		450		540		630

Tykkelse og Længde.	6 Alen.		6½ Alen.		7 Alen.		8¼ Alen.		9 Alen.		10 Alen.		11 Alen.		12 Alen.			
	Norskt Maal		Furu.		Gran.		Furu.		Gran.		Furu.		Gran.		Furu.		Gran.	
	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.
for fulde 12"	5	108	5	126	6	144	7	162	10	216	11	252	13	306	11	306		
11½	4	108	4	126	5	144	6	162	8	216	9	252	10	306	11	360		
11	3	108	3	126	4	144	5	162	6	180	7	216	8	252	9	306		
10	2	72	2	84	3	126	4	162	5	216	6	252	7	306	8	360	9	420
9	1	60	1	84	2	126	3	162	4	216	5	252	6	306	7	360	8	420
8½																		
8				126		162		216		288		360		450		540		630

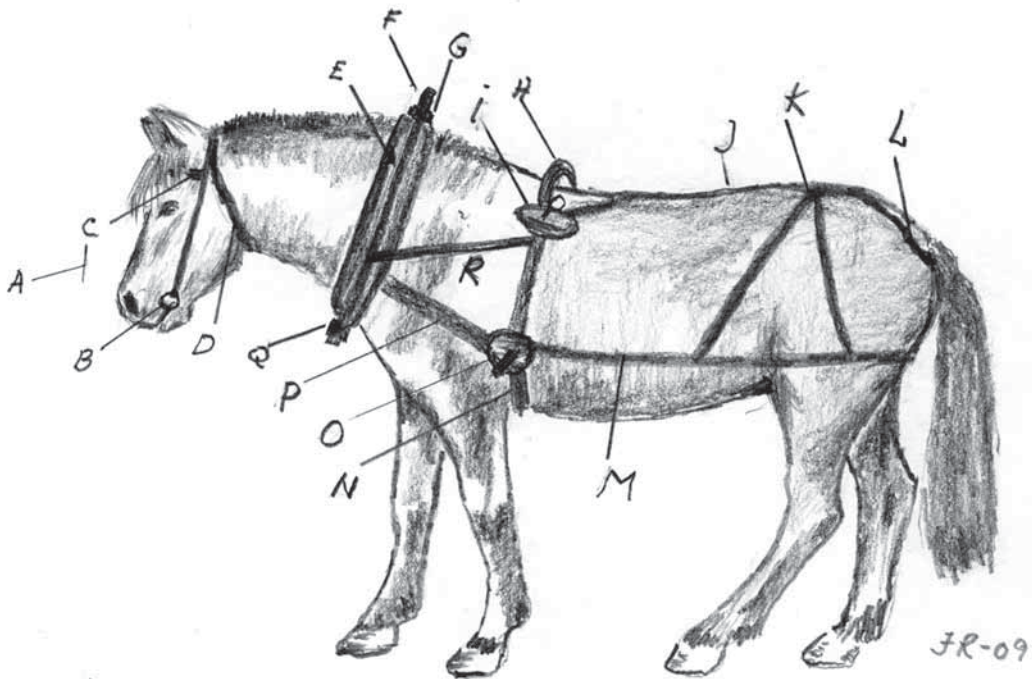
Tykkelse og Længde.	6 Alen.		6½ Alen.		7 Alen.		8¼ Alen.		9 Alen.		10 Alen.		11 Alen.		12 Alen.					
	Norskt Maal		Furu.		Gran.		Furu.		Gran.		Furu.		Gran.		Furu.		Gran.			
	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.	Sp.	Sk.		
for fulde 12"	5	12	4	84	6	24	5	84	7	36	8	96	10	120	11	144				
11½	4	12	3	84	5	24	4	84	6	36	7	108	8	144	9	180				
11	3	12	2	108	4	24	3	96	4	84	5	108	6	120	7	144				
10	2	1	84	2	60	2	24	2	84	2	60	4	120	5	144	6	180	7	216	
9	1		96	1	36	1	24	1	60	1	36	2	108	3	144	4	180	5	216	
8½																				
8				84		72		108		96		132		168		204		240	3	24

Dersom Tømmeret ikke er ret, tages Maalet saa langt ind paa Stokken, at den gjenværende Del af samme er ret.
 For Tømmer over 12 Toms Top tillægges for hver Tomme 1 Spd. pr. Tylt Furu og 72 Skill. pr. Tylt Gran.
 For Tømmer, som holder fulde 8 Alen, men ikke fulde 8¼ Alens Længde, fratrækkes 1/20 Part i de for 8¼ Alen bestemte Priser.
 For norsk Tømmer, som leveres ved Langvandet, Romungen eller Langebæk, betales de for Store-Lee bestemte Priser med Fradrag af Flødningsomkostninger til Store-Lee.
 Forsaavidt sommerhugget Tømmer modtages, fratrækkes 1/5 Part. Uutilbørlig barked Tømmer eller paa hvilket Barkstrimmel i Toppen forefindes, modtages ikke.
 For norsk Tømmer, leveret ved østre Otteisvig betales de for Holand bestemte Priser.
 For Tømmer, som mærkes ved eller ovenfor Soots Kanal, fratrækkes halve Flødningsomkostninger og Kanalafgifter til Sitten See.

Frederikshald i September 1867.

Direktionen.

Denne oversikten fra Fredrikshalds Saugbrugsforening fra 1868 viser tømmerpriser, og hvor tømmeret kommer fra.

A: Hulag, B: Bissel (bæksel), C: Pannereim, D: Hakereim (hakareim), E: Selepute: (selapute, tykk l), F: Bogtre, G: Nakkereim, H: Høvre (ølera, tykk l), I: Høvreputer (høvrebæller), J: Bakølera (tykk l) K: Kryssreim, L: Rompedrag, M: Baksele (baksæla, tykk l), N: Bukjord, O: orering – den er festet til orestroppen, orepinnen med hull for selepinnen og oreputa som beskytter inn mot siden på hesten. P: Drott, Q: Brystreim (brøstreim) og R: Oppholdsreim (oppfølsreim). Tegning: Johs Ramberg, 2009.

av Fredrikshald-familier i ca. 300 år.⁶³ Mange av bygdas gårdbrukere ble skogsarbeidere og tømmerfløtere. Dette var sesongarbeid, som kunne gi inntekter ved siden av gårdsdriften. Bønder som fremdeles eide grunn, satt stort sett igjen med mindre drivverdig skog for hjemlige markeder. Det var ikke mange sagbruk, og de eldste kjente kommer til syne i kildene på 1700-tallet. Dette var såkalte bonde- eller bygdesager kun beregnet på det hjemlige marked.

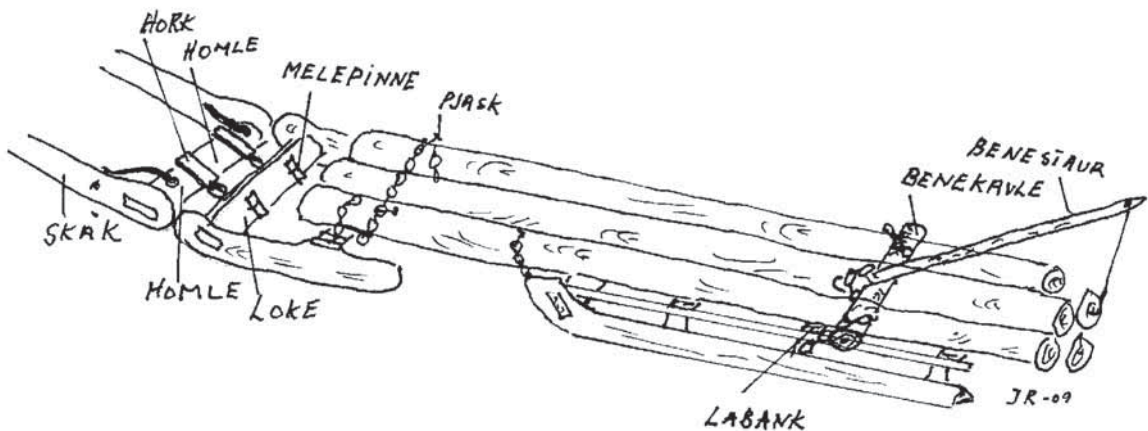
Monopol

Trelasthandelen ble etter hvert en så viktig næring for både dobbeltmonarkiet og de store kjøpmennene, at virksomheten ble monopolisert. Sagbruksreglementet av 1688 innebar at bare enkelte store og etablerte sag-

bruk fikk produsere for eksport. De gjenværende ble redusert til såkalte bonde- eller bygdesager, slik det var i Rømskog. Skogeiende bønder skulle først og fremst selge tømmer til de store trelasthandlerne. Hensikten med reglementet og privilegiene var å få bedre kontroll med tømmermarkedet, produksjon, utførsel og priser på trelast. Den offisielle begrunnelse var å bevare skogene på Østlandet mot uthugging og rovdrift. Men det var altså kjøpmennenes fortjeneste og myndighetenes interesse det hele bunnet i.⁶⁴ Foruten byprivilegiene av 1662 og sagbruksreglementet fra 1688 bidro en rekke andre bestemmelser til å favorisere byene på bekostning av bygdene. Særlig Fredrikshald, men også Christiania, hadde størst næringsinteresse i Rømskog.

Her står hester med geitdoninger på en hvileplass i skogen. Foto: Bjarne Myrvold, ca. 1960.

Stutting og langsled. Stuttingen ble brukt til lunning, men kunne også bli anvendt til sløpkjøring. Til utkjøring på lengre veier satte man under en langsled bak. Ved tilstrammingen ble det benyttet benekavle og benestaur (stang). I tillegg kom pjasken, som ble slått gjennom en mæle og inn i tømmerstokkene. Sleden var ca 60 cm bred og var vond å lesse på. Fikk man en grov stakk i bunnen, var det ikke lett å få andre stokker til å ligge på doningen. Fra begynnelsen av 1900 tallet kom geitedoningen i bruk. Tegning: Johs Ramberg.

Fløterlag fra Langebekk og Skårsjøen ved Østtukun etter endt arbeidsdag. Langebekk danner grensa mot Sverige lengst øst i Rømskog. Fra Langebekk går vassdraget videre inn i Sverige. Dermed ble norsk tømmer fløtet via Sverige. Det ble ført ned gjennom sjøen Töck, og videre gjennom Foxen og inn i Stora Lee. Fra denne sjøen går en lang vik inn i Marker, og den er atskilt fra Øymarksjøen i Fredrikshaldvassdraget med et smalt eid. Her ligger det langstrakte tjernet Skinnarbutjern, og kanalbyggeren Engebret Soot bygget kanal og kjerrat for overføring av tømmer fra svensk til norsk side. Denne var i drift helt frem til midten av 1950-åra. Foto: A. Persson, Sverige. ØFB. 82-668.

Skogen lenge urørt

Under alle omstendigheter ble lett tilgjengelige skoger langs kysten tidlig uthugget, og mye mastetømmer gikk på 1400- og 1500-tallet til sjøfartsbyer i Nederlandene. Skoger i Glommadalen og langs Fredrikshaldsvassdraget sto ennå på midten av 1600-tallet ganske urørt. Her kom derfor trelasthandlere i byene til å konkurrere om tømmermarkedene. Skogene i Rømskog var på linje med andre fjerntliggende skogsbygder mulighetenes marked, og også herfra gikk det for det meste ubehandlet rundtømmer til sagbruk ved de store fossefall, særlig langs Tista. I Rømskog var det ingen store vannfall, som kunne gi produksjon av noen betydning. Dessuten var det for

lang og kostbar transport til utførselshavnene. Derfor var det mest hensiktsmessig å fløte råvarene ut av bygda, og Rømskog forble dermed et viktig tømmermarked. De små bygdesager kan som nevnt, heller ikke spores særlig langt tilbake i tid, i alle fall ikke i forhold til bygder som Eidsberg, Rakkestad, Tune, Varteig og Hobøl.

Det meste av skogene i Rømskog består av furu og gran, som til sammen utgjør vel 90 prosent. Under en tiendedel er bjørk og osp. Det fantes også andre treslag med mindre næringsverdi. Halvparten av skogsarealene består av vel 150 år gamle trær. De er vokst opp etter at det ble slutt på å svi av skogen for å skaffe havnegang til husdyra. Slik brenning

av skogen var vanlig på 1700-tallet frem til ca 1800, og rammet særlig ungs skogen. (Se Svi bruk og rugdyrking side 34.) Skogbranner var også ulykkeshendelser. I 1719 brant store deler av skogen på Sundsrud, og tilbake var bare skog til husbehov og litt sagtømmer. Også skogen på Flaten ble rammet av skogbrann det året.

Sundsruds skog ble i 1723 vurdert til en tredjedel av den samlede matrikkelskyld, og for at skogen skulle bevares kunne det bare hugges 10–12 tylfter tømmer i året.⁶⁵ På omtrent samme tid var også skogen på Trosterud ødelagt av brann og kunne årlig utvirke bare to tylfter sagtømmer, samt trevirke til husbehov og brensel.⁶⁶

På den tid var Sundsrud, Flaten, Ringsby, Bøen og Haukenes betydelige skoggårder,

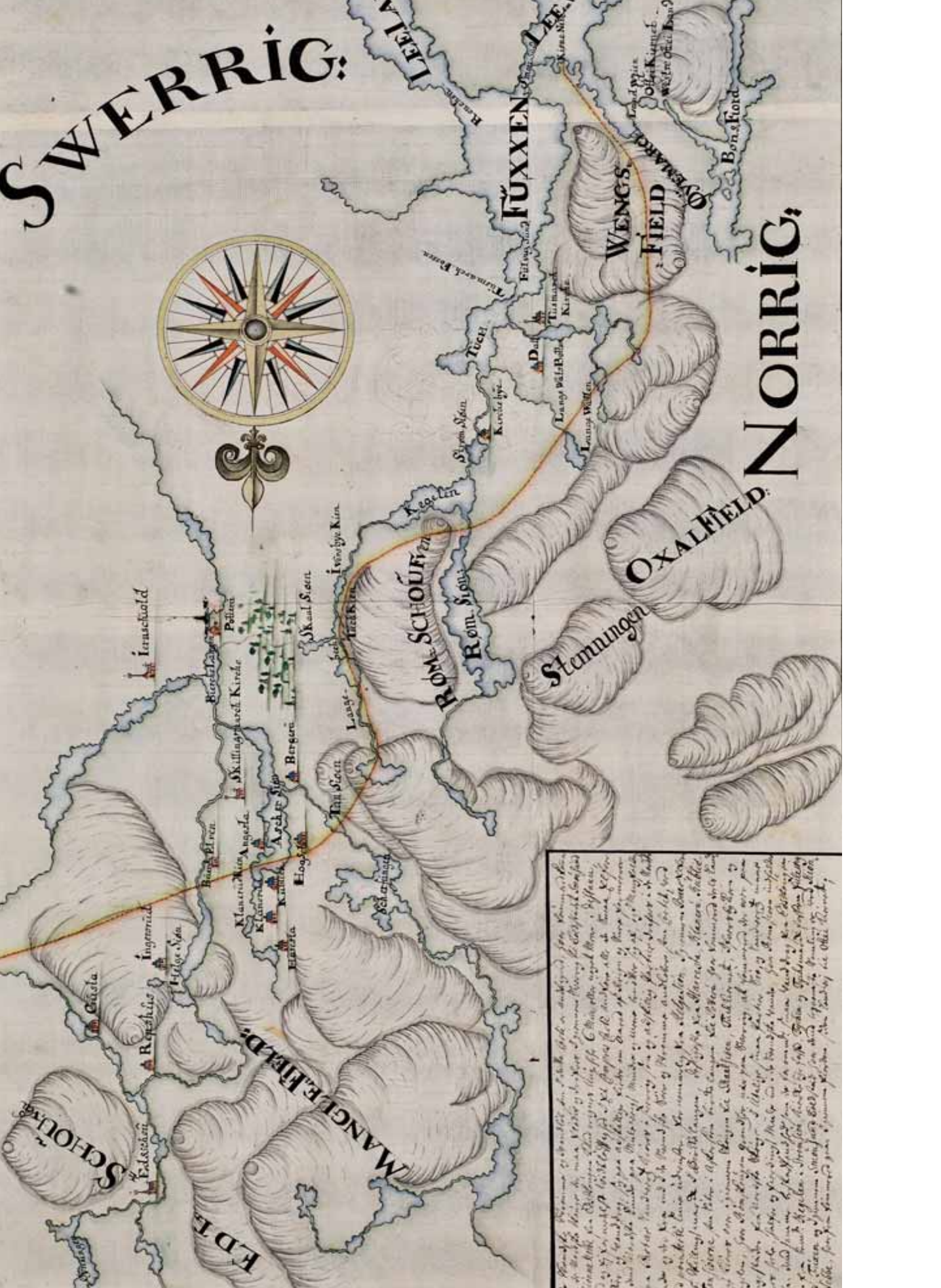
slik det kommer frem i matrikelutkastet fra 1723 og i senere matrikler og skattelister. Flaten har skog vestover til bygdegrensa mot Marker. Skogen under Haukenes går vestover til fylkesgrensa mot Akershus, og opp til Vortungbekken nordvest for Ramberg. Skogen på Bøen strekker seg østover til svenskegrensa. Det lå også store skoger til Trandem, som går østover til riksgrensa og nordover til Setskog i Akershus. Tukun hadde skog vestover til delet mot Setskog. I 1665 var det noe «ringe» tømmer skog, og ifølge matrikelutkastet fra 1723 eide gården skog til husbehov, samt noen tylfter tømmer til utvirking.⁶⁷

Som kjent ble skogeiendommene attraktive for kjøpmenn i Fredrikshald etter at det var mulig å fløte tømmer ut av bygda. Adels-

Tømmervase i Ertevassbekken. Jens Gustavsson, foran og Andreas Ringsby med flere ordner opp. Med stokklengder på opptil 10 meter på sliptømmeret var det en stor utfordring å fløte tømmeret uten at det ble slike vaser som på bildet. Ertevassbekken og andre bekker var ganske smale og gjorde fløtingen vanskelig. Det hendte ofte man måtte bruke dynamitt til å løse opp i vasene, og det var ikke uvanlig at fløterne fikk seg et ufrivillig bad.

SWERRIG:

NORRIG,

[A block of handwritten text in a cursive script, likely a historical record or a letter related to the map's content.]

mannen og Norges kansler, Jens Bjelke, var en av de første som oppdaget Rømskogs naturherligheter, skjønt han neppe noen gang besøkte bygda. Han var sterkt opptatt av tømmerhandel og fløting, og eide rundt 1650 Trosterud og Flaten, og åtte år senere også Ringsby. Således hadde han i motsetning til mange andre adelsmenn kommersielle interesser. For borgerskapet var forretningsdrift selve det økonomiske fundament. For eksempel eide Peder Olsen Nordmand i Fredrikshald i 1666 hele Sundsrud.

Fra 1700-tallet og fremover ervervet flere kjøpmenn i Fredrikshald eiendommer med uthugstrettigheter i skogrike grenseområder. Utenbygds kjøpmenn kjøpte nå det meste av skogen i Rømskog. Makeskifter var en vanlig fremgangsmåte. Målet var å få tak i god og produktiv skog i Rømskog og Vinger-distriktet, og kvitte seg med mindre drivverdige eiendommer med vanskelige fløtningsforhold i Aurskog og Setskog. (Se side 85–87.) Det meste av tømmeret til Tistedal og Fredrikshald kom således fra Vingertraktene og Rømskog.⁶⁸ Her sto skogene ennå for det meste uberørt, og det var lettere og billigere å fløte tømmeret via svenske vassdrag.

Leveranser fra Sverige

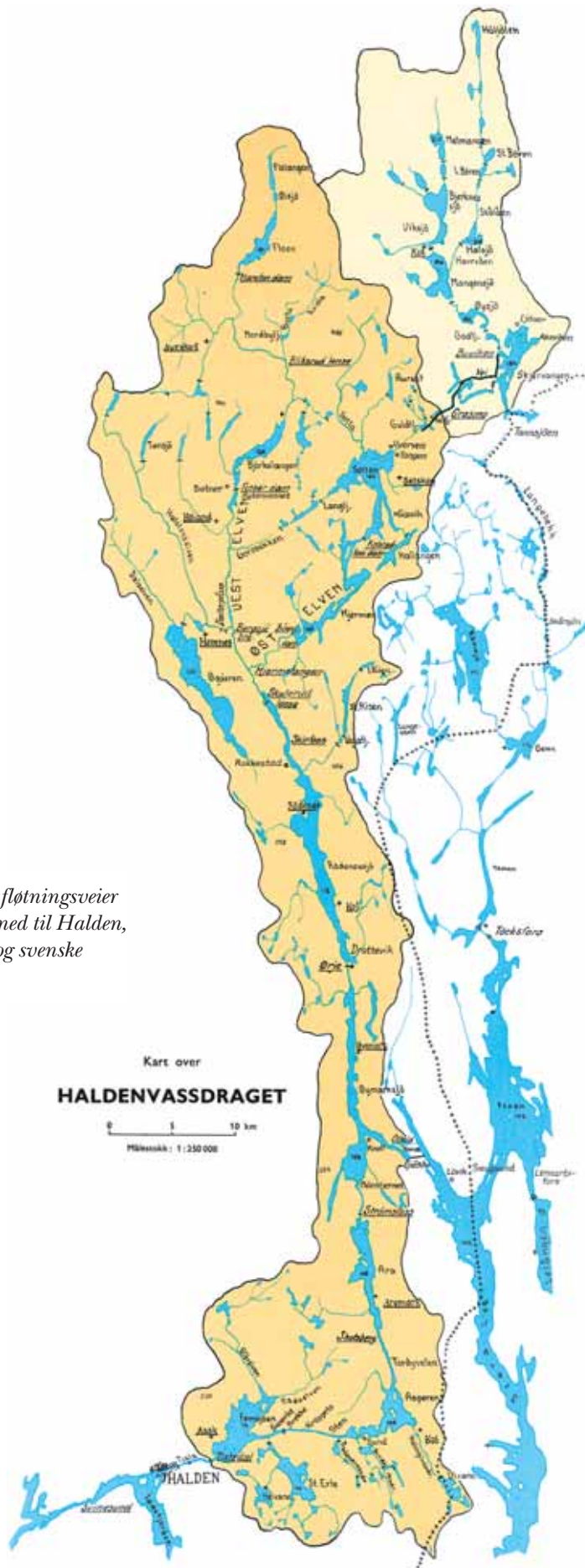
Tømmer fra Sverige gikk til Norge allerede på 1600-tallet. Under grenseforhandlingene i 1658 kom det frem at også mye svensk tømmer gikk til norske sager. Harald Stake,

som var landshøvding i Bohuslän, uttalte hvor nyttig tømmerhugsten på grensa i «Värmland och Dal» var for sagbruk i lade-stedet Fredrikshald og Akershus len.⁶⁹ Tømmerdriften og trelasthandelen var selve grunnlaget for oppkomsten og utviklingen av ladestedet. Rundt de store sjøer og langs elvene lå det vidstrakte, ubrukte skoger. Tømmer ble hentet syv-åtte mil inne i Sverige, og levert av bønder ved Töcksmark foss i Värmland og andre steder. Herfra ble tømmeret kjørt over smale eid mellom sjøene, og kunne fløtes helt frem til Otteid i Øymark, og videre til sagbruk i Tistedal. Etter hvert som tømmeret måtte hentes stadig lenger inne i svenske skoger, økte både priser, transportutgifter og praktiske problemer.

Fra 1685 var det forbudt å utføre svensk tømmer, og fra da av ble det maktpåliggende for norske sagbrukere å skaffe seg «friske» skoger på norsk side av grensa. Skogene i Rømskog og andre skogsbygder langs grensa ble dermed desto mer attraktive.

I annen halvdel av 1700-tallet hadde Ringsby to eiere, Thomas Blixenskjold og Peder Svendsen Blix. De to leilendingene på gården skulle levere halvparten av tømmeret de hadde drevet ut til hver av dem. Kontraboken til Thomas Blixenskjold fra midten av 1700-tallet viser hvor mye det ble hugget i Ringsbyskogen, og hvor tømmeret ble levert.⁷⁰ Faste leveringssteder var ved Rømmen, Bøen og Rommenäslandet.

Motstående side: Kart 1722 fra sagueiere i Fredrikshald med beskrivelse av tømmerfløting i grensedistriktet Eidskog – Rømskog og svenske vassdrag. Fløtingsveien fra norske tømmerkoger i Eidskog til tollstedet «Smousund» (Smugsund) og «Kiøne Nebe» er ifølge kartbeskrivelsen beregnet til vel seks mil. På enkelte strekninger ble det kjørt over land. Tømmeret passerte Rømskog ved «Tuck-Kien» og videre til «Kegelen», «Kierckebye foss», «Tycken» og «Tycksmarck fossen», «Fulevigsund», Fuxen og gjennom «Smousund» (Smugsund) tollsted, der den «bequemste samling» var ved «Kione Nebe». Herfra gikk tømmeret videre gjennom fjorden og deretter landeveien til Otteid-tjernet. I kartbeskrivelsen bemerkes det at årstidene med regn og snø førte til visse endringer av fløtingsveiene. Legg merke til at Stemningen er et fjell og ikke vei. På andre kart er veien over Stemningen markert. NRA. ST 4. Kart 43 126c.

*Kartskisse av fløtningsveier
i Smålenene, ned til Halden,
Fredrikshald og svenske
grensebygder.*

Tømmermerking ved Slætteberget i 1913. Fra venstre påhugger Johan N. Stenby, tømmermerker Ole Jensen Flaten, assistent Olaf Ringsby og selger Markus A. Moen. ØFB. 82-696.

Grenser var viktig for både leide og eide skogparter. Halvor Jørgensen overdro i 1794 «bruken og hugsten» i et skogstykke under Tukun vestre til kjøpmann og sagbruker Christen Mamen i Fredrikshald. Deretter ble grensene gått opp, og en leiekontrakt utstedt 18. oktober 1795. Borgere og handelsmenn i Fredrikshald eide nabogården Steinby. Det var maktpåliggende å ha korrekte delingslinjer i skogen for å unngå «den fornærmelse som eierne av de to gårdene av uvitenhet om delet kunne tilføye hinanden ved skogs-hugsten.»⁷¹

Så lenge bøndene var selveiere, fikk de direkte inntekter av tømmeralg. Etter at det kom utenbygds eiere, endte de altså som tømmerarbeidere og fløtere. Noen fikk sagbruksarbeid ved Kopperudfossen.

Arbeidskraft

Kjøringen for trelasthandlerne foregikk helst på vinterføre. Dette var hardt arbeid for

hestene som ble tidlig utslitt. Dessuten ble den verdifulle gjødsla nå liggende på veien istedenfor på åkeren. (Se side 35.) Bønder som drev skogsarbeid, investerte i mye kjøretstyr og stort hestehold. Dette førte også til at bøndene brukte flere hesteredskaper i selve jordbruket.

Arbeidsgiverne var som regel kjøpmenn i byene. Ved å gi bøndene forskudd på lønn eller kreditt ved kjøp av varer, prøvde de å knytte dem til seg i et økonomisk avhengighetsforhold. På den måten skaffet kjøpmennene seg sikker og stabil arbeidskraft. Forskuddene kunne øke i uår, og bonden ble lett gjeldsbundet når vanskelige driftsforhold, krig og uår hindret normal levering av tømmer og arbeid. Også de mange skattekrav skapte behov for forskudd. Noen bønder tok imot direkte lån fra borgere og kunne ende som gjeldsslaver. I en tid uten bankvesen var bonden prisgitt pengesterke kjøpmenn. Bondens eiendom ble pantsatt,

Tømmermerking på Vestre-Rømungen i 1904. Fra v.: Johan N. Stenby og helt til høyre Thor Ringsbu. ØFB: 72-927.

og det hendte han måtte gå fra gård og grunn. Skifteoppgjør og pantebøker kan fortelle mye om slike økonomiske forhold.

Det var ikke uvanlig at bønder leide ut mark til tømmeropplag, og fikk inntekter på den måten. Dette gjaldt også utenbygds grunneiere. Ole Blixrud i Høland eide Bøengårdene, og leide i 1806 bort grunn langs Langebekk til Carsten Tank i Fredrikshald. For dette fikk han åtte riksdaler i året. Tømmeret ble kjørt videre over Bøens eiendom på vinterføre, slik det til alle tider var blitt «fremdraget tømmer». Samme år leide Jørgen Rasmussen bort land til Carsten Tank langs Langebekk kaldet Røvassmoen «eller hvor findes for godt at nedlegge saugtømmer».⁷² Tank leide også grunn av Jørgen Halvorsen på Trandem.

Det ble også leid ut grunnstykker til anlegg av dammer. Fløtningsbestyrelsen i Fredrikshald fikk i 1876 rett til å bygge dammer ved Nedre Slatjenn og Ertevannet. Grunneieren på Bøen fikk en årlig godtgjørelse på 450 spesidaler.⁷³

Tømmerfløting

Fløting er den naturgitte og eldste form for transport av tømmer. Skogbruk, trelastnæring og fløting hørte nøye sammen. Drifteveiene i skogen var opprinnelig anlagt med tanke på fløting. Fløtingen i Glommavassdraget varte frem til 1985, og tok slutt i Haldenvassdraget tre år tidligere.

Det hele startet i den nedre og rolige del av elvene, og ble etter hvert flyttet oppover vassdragene.⁷⁴ Målet var å få tømmeret ut i hovedvassdragene, som førte ut mot kysten og byer med havner. Fredrikshaldvassdraget var 14 mil langt, og gikk fra Hølands- og Markerbygdene frem til Iddefjorden og ladestedet. Mens skogsbygdene Idd, Aremark, Marker og Rødenes lå i nær tilknytning til Fredrikshaldvassdraget, var det annerledes med Rømskog. Her gikk utløpet av Rømsjøen sydover til vassdragssystemet rundt Stora Lee i Sverige. Derfor måtte det meste av tømmeret fra vår bygd fløtes via Sverige.

Fløting i mindre omfang kan ha enda eldre røtter. Bruk av jernredskap og behov

for trevirke er det praktiske og lokale grunnlag for tømmerfløting. Etter hvert ble som kjent både skogbruk og tømmerdrift styrt av forretningsinteresser.

Den eldste forretningsmessige fløtinga i Rømskog var trolig knyttet til Rømsjøen og Oselva rundt midten av 1600-tallet. Både adel og borgerskap hadde tidlige forretningsinteresser i Rømskog.

Fløting via Sverige

Hvordan ble tømmeret fra Rømskog fløtet til fellesvassdraget? Kjøpmann Thomas Blixenskjöld i Fredrikshald skrev 6. mars 1751 en rapport til regjeringen med beskrivelse av problemer med fløtingen i bivasdragene, og de vanskeligheter sagbrukerne

hadde med å få frem tømmer gjennom Sverige. Når det gjaldt fløtingen fra Setskog og Rømskog, beretter han at noe ble avlevert i Hølvannet, og gikk derfra i felles vassdrag ned i Holmesjøen eller Fjørbeekktjernet. Her kom det sammen med annet Rømskogtømmer som var fløtet inn fra norske Ertevann. En del tømmer ble hugget på vestsiden av Langebekk i Norge, og passerte denne ned i Holmesjøen, der det var inndragningssted på svensk grunn. Derfra gikk det videre på svenske vassdrag til Smugsund tollkammer, og så videre til Norge. Andre tømmermengder fra Setskog og Rømskog ble avlevert ved Osdammen. Det passerte Bön- og Rommenäs- renner i Sverige, der det var inndragningssteder. Derfra ble det norske

Fløterlag ved Ertevassfallet rundt 1900. Ertevassfallet var et viktig sted for tømmerhuggere og fløtere, og her ble mange innlosjert på 1800-tallet. Bildet viser fløterlaget utenfor Ertevassfallet. Sittende fra venstre: Karl Saga, Tørris Kjernmoen, Nils Nyland og Emil Sandvika. Stående fra venstre: Kari Fallet, Richard Løkken, Anton Fallet, Halvor Jørgensen og Nils Fallet. Både Tørris Kjernmoen og Nils Nyland emigrerte til Amerika. ØFB: 77-208.

Røvassdammen og flere andre fløtedammer var dobbeltveggede laftedammer fylt med stein. De parallelle veggene var ca. en meter fra hverandre og ble holdt sammen av innlaftede stokker på tvers. Foto: Fløtesjef Svensson, ca 1950.

tømmeret fløtet nedetter sjøen Østen til Strømmer foss og sjø. Det gikk videre ned gjennom Kjerkeby foss til Töck eller Töcksmarkssjøen og dens foss, og videre gjennom Foxen til Smugsunds tollkammer.⁷⁵

Tømmer kunne også fløtes fra Langvanet og Rømungen inn i Kroksjøen i Sverige og videre ned gjennom Töcksmark. Alle disse rutene hadde sitt endepunkt i Otteid.⁷⁶ Fløtingen var lang, vanskelig og kostbar. Flere steder måtte tømmeret kjøres lange stykker over land, og man var avhengig av svensk velvilje og evne til å utføre arbeidet. Også flom og vannstand kunne volde store problemer, og det kunne gå fra tre til fem og opp til seks år før tømmeret nådde frem til Fredrikshald. Det tok dermed lang tid før man fikk inntekter av investerte penger. Samtidig var det mye svinn.

I 1684 var det 37 sager i Tistedal med 17 ulike eiere. Flere av dem eide betydelige skogområder langs vassdragene, og det var viktig å få tømmeret trygt og raskt frem til de respektive sagbruk. Det kunne oppstå konkurranse om bruksrett til vassdragene. Etter hvert ble fløtingen organisert og utført av bønder i lokalmiljøene. Tømmermerking var viktig når flere eiere fløtet tømmer på samme strekning.

Selv om det i 1685 kom forbud mot å utføre svensk tømmer, var det fremdeles tillatt å fløte norsk tømmer gjennom svenske vassdrag og innsjøer. Dette åpnet selvfølgelig også mulighet for smugling, fordi det var svært vanskelig å kontrollere sammenblanding av svensk og norsk tømmer, selv om det var merket. Ifølge bestemmelsen skulle norsk tømmer telles når det ble fløtet inn og

ut av Sverige. Norsk tømmer ut av Sverige ble registrert ved grensa i sundet mellom Foxen og Stora Lee. Bevisst feilmerking og bestikkelser ga uansett mulighet for smughandel med svensk tømmer.

Flere uavhengige svenske kilder kan dokumentere fløting av tømmer fra Rømskog gjennom Sverige. Det var også smugling. Oberst Gabriel Brinck, som var sjef for Vestgöta-Dals væpnede allmue, ga 4. desember 1717 en innberetning til generalguvernøren: «Det mäste norske sågtimret som till Hall (Halden) föres, i synnerhet i fredliga tider igenom de svänska vassdragen, hugges i Rumskog og Sitskog emellan Vinger och Bassmoen (Grasmoen), hvilket först flyter igenom åtskillige bäckar, kärn och dammar till Långebäck, som går mellan Norrie och Ostervall socken i Wermland. ...» I samme dokument skriver han at svenske grenseboere omsetter svensk tømmer ved Langebekk ved å påføre det norske merker. Etter hvert som tømmeret fløtes videre i Sverige, øker mengden svensk tømmer med norske merker.⁷⁷ Slike ulovligheter hører vi også om senere, og forbudet av 1685 hadde med andre ord ikke greid å stanse handel med svensk tømmer. Men det fantes en del andre hindringer.

Kriger og uroligheter skapte stundom vanskeligheter for fløting fra Rømskog til Fredrikshald via Sverige. Den store nordiske krig førte enkelte år til midlertidig stengning av grensa. Etter at grensesperringene ble opphevet i 1720, fortsatte fløting av norsk tømmer via Sverige. Fløtingen skjedde under kontroll av svenske oppsynsmenn, og det var fortsatt store bøter for hver tyllt svensk tømmer som ble blandet med det norske. Fremdeles var det både uroligheter og smugling, fordi svenske bønder fikk bedre pris for tømmeret i Norge. I Sverige måtte de dessuten delvis ta dyre og dårlige varer i bytte for tømmer.⁷⁸ Samtidig ville norske trelast-

handlere gjerne kjøpe norsk tømmer. Problemene forsterket seg utover på 1700-tallet. Kjøpmann Thomas Blixenskjold i Fredrikshald hevdet i sitt brev til regjeringen at fløtingen måtte organiseres i en felles administrasjon.⁷⁹ Men tiden var altså ennå ikke moden for en slik ordning.

Fløting for den enkelte kjøpmann via Sverige medførte enn så lenge store omkostninger i form av toll, fosseleie og andre avgifter. Også svenske trelasthandlere kjøpte en del tømmer fra Rømskog. Nesten hele Rømskog ligger vest for vannskillet og drenerer til Sverige. Derfor var det naturlig å selge tømmer til svensker.

I 1844 fikk Halvor (Tårnby?) oppsyn med fløtingen i svenske vassdrag. Han arbeidet også med prosjekter i Rømskog. Sammen med 11 andre grunneiere underskrev han i 1847 en avtale med Eilof Soot om oppdemning av Rømsjøen.

Organisering av fløtingen etter 1859

I 1859 ble både Fredrikshaldvassdragets Fløtningsforening og Saugbrugsforeningen stiftet, og fra da av ble fløtingen bedre organisert. Etter hvert ble «Fellesutgifter i Sverige» ført på en egen konto, og alle øvrige fellesutgifter belastet de enkelte tømmeriere etter hvor stort kvantum de fløtet. I perioden 1890–1923 var fløtingen fra Rømskog via Sverige ledet av det svenske Vestra Nordmarks Fløtningsforening.⁸⁰

Hvordan ble tømmeret fløtet i Rømskog? I sjøene foregikk fløtinga på andre måter enn i elver og vassdrag. I Rømsjøen ble tømmeret fløtet løst i bommer fra mange velt-plasser rundt hele sjøen. Hit kom også tømmer fra Vortungen via Sagtjern eller Damtjenn, Tukuelve helt fra Setskog og fra Damtjenn via Strandsbekken. Tømmeret gikk her i fløterenne.⁸¹

Fløting i Rømsjøen med bom foregikk før motorbåten kom. Foran på bommen ble det

laget en flåte, som ble kalt tylft, skjønt den besto av 13 og ikke 12 stokker. Som regel ble denne tylfta bordlagt, og på den midtre stoken ble det montert sveiveutstyr fra et treskeverk med stor utveksling. En stålvaier med en dregg i enden var festet til dette utstyret. Dreggen ble rodd ut med pram helt til vaieren var utstreckt. Deretter ble dreggen sluppet til bunns der den festet seg, og fra dette punktet sveivet man seg fremover. Dette var et langsomt og møysommelig arbeid, og det var derfor en stor fordel å ha medvind. Fløtebåten Moses, som var motordrevet, betydde en stor arbeidslettelse. Den største bommen som er fløtet i Rømsjøen skal ha rommet ca. 5000 kubikkmeter tømmer. Det var vanlig å se tømmer helt fra Haukeneslandet til Kjørkelandet.⁸²

Ved sydenden av sjøen ble tømmeret i bommene sluppet ned i Oselva. Deretter havnet det i Østen, og dette var den første av flere svenske sjøer på veien mot Tistedal og Fredrikshald.

Ved Langebekk var det tømmerfløting fra tidlig på 1700-tallet, og trolig enda tidligere. Det ble etter hvert anlagt en rekke dammer i vassdraget. Den berømte kanalbygger og fløtningsingeniør Engebret Soot var i Rømskog i 1832, og var med på å bygge dammer. Slike anlegg gjorde både grensevassdraget Langebekk og den tilstøtende svenske elva fra Skårsjøen fløtbar. Soot hadde med seg slaver fra Fredriksten festning til å utføre arbeidene.⁸³ Til Langebekk kom det tømmer fra Hølvannet og Stangebrøt med Slatjern, samt Ertevannet. Disse vassdrag ble trolig ikke bygget ut før på 1870-tallet. Dessuten ble det ført tømmer til Langebekk fra den tilstøtende svenske elva fra Skårsjøen, og fra Setskog. Her var med andre ord et knutepunkt, og det var både norske og svenske fløtere i mannskapene.

En del av tømmeret fra Rømskog ble ført fra den vestre del av bygda gjennom

Risenelva og ned til Fredrikshaldsvassdraget. Fra gammelt av ble denne fløtinga utført av grunneiere ved Risenelva. Siden elva renner i Rødenes ned til Rødenessjøen, var fløterne fra Rødenes.

Dammene ble anlagt ved utløpet av vannene, eller ved den nedre ende av rolige partier i elver og bekker.⁸⁴ De ble bygget for å ta vare på smeltevannet og skaffe vann nok til at tømmeret kunne fraktes nedover vassdraget. Dermed kunne også små bekker benyttes til fløting. Såkalte skådammer var en slags sidedammer. De ble anlagt ute i bekken, eller ved svinger og grunner i elva. Slike dammer skulle forhindre at tømmerstokkene satte seg fast, eller fløt inn på grunna. Tømmerbruene var plassert under vann ved problematiske steder i bekker, elver, fosser og stryk, der stokkene lett kunne bli sittende fast i floker.⁸⁵ Fløte- eller tømmerrenner ble bygget forbi eller utenom vanskelige partier i vassdragene. Ved å slippe vann i rennene ble stokkene sendt videre nedover.

Disse anleggene som stort sett var bygget i tre, krevde årlig vedlikehold og fornyelse. Slikt arbeid ble nøye planlagt i forhold til fløtningssesongen, og arbeidsfolkene ble dermed sikret en jevnere sysselsetting i løpet av arbeidsåret.

Otteidkanalen

Den gamle transporten fra svenske vassdrag til Otteid over eidet mellom Stora Lee og Øymarksjøen var kostbar og tungvint. Vannveien var avgjørende for hele trelastnæringen, og etter hvert som det ble fløtet stadig mer tømmer, trengte det en mer effektiv og stabil drift. Trelasthandlerne planla derfor i 1824 å bygge en kanal over eidet, og Engebret Soot fikk oppdraget. Arbeidene varte i tiden 1825–27 og ble mer omfattende enn først planlagt. Det er verdt å bemerke at prosjektet likevel kostet bare en brøkdel av det budsjetterte beløp. Dermed kunne tøm-

Tømmermåling ved Tukulva mellom Moen og Tukul. Fra venstre: to ukjente svenske tømmermålere, Jørgen Tørnby (venstre), Andreas Myrvold, Agnar Haga og Kristian Haga. Foto: Anders M. Moen ca. 1915. ØFB: 82-661.

meret fra Rømskog og de svenske grensesko-ger fløtes rett inn i Fredrikshaldvassdraget. Kanalen er fremdeles synlig i begge ender av Skinnarbutjernet.

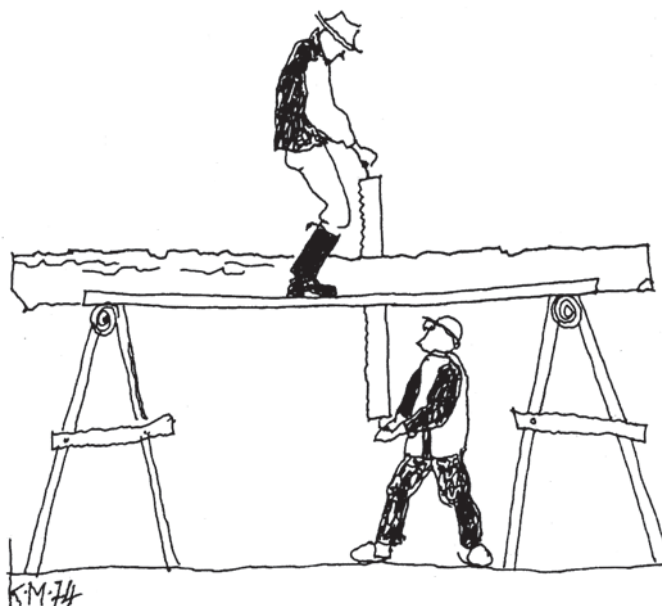
Dermed ble transporten av tømmer langt billigere og mer effektiv enn tidligere. Dette kom ikke minst skogsbygdene til gode med økt avsetning og større sysselsetting. Fortjeningen i skogbruket ble bedre for alle parter.

Soots største mesterverk var likevel kanaliseringen av selve hovedvassdraget med sluser på Ørje, Strømsfoss, Krappeto og Brekke. Selv om ikke alt ble ferdig mens han levde, er det likevel i hovedsak hans verk. Det var en kommunikasjonsmessig revolusjon å gjøre vassdraget farbart hele veien fra Skulerud til Tistedal.⁸⁶ Fra den vestre del av Sundrud var det nå mulig å levere tømmer direkte til Risenvassdraget, som var en del av Fredriks-

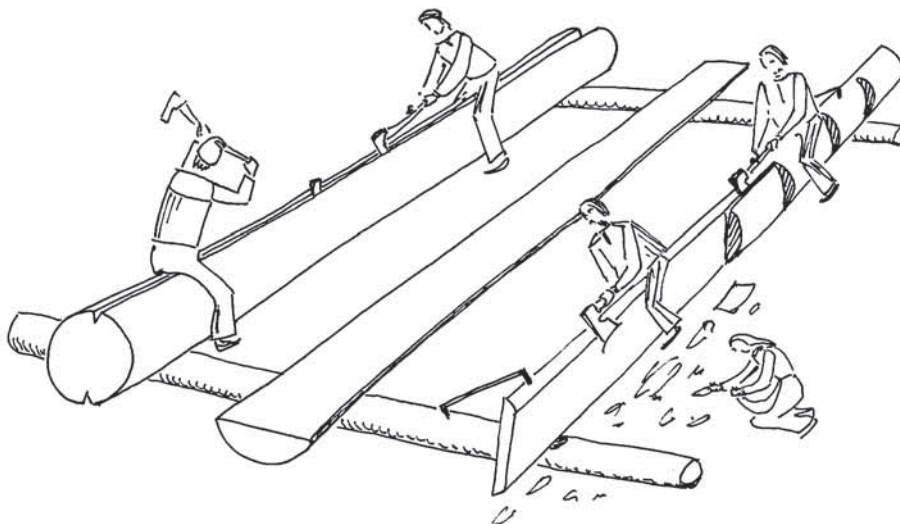
haldvassdraget. Dermed endte det meste av tømmeret fra Sundrud hos Saugbrugsforeningen, enten direkte eller via Sverige.⁸⁷ Dette ga økonomisk gevinst både til bedrift og tømmerleverandører.

Marked og lønnsomhet

Tømmer fra Rømskog ble som kjent solgt til Fredrikshald og store bruk i Sverige. Slike salg ble fra 1800-tallet formidlet av lokale oppkjøpere og mellommenn. Ved Saugbrugsforeningen i Fredrikshald var Thor Ringsbu ansatt som betinger av tømmerkjøp. Johan Tørnby var oppkjøper for Bengtsfors Bruk, og Markus A. Moen for Billingsfors Bruk. Oppkjøperne var ansvarlig for handelen, oppgjøret, og for at tømmeret kom vel frem til kundene, fra hugst til fløting.⁸⁸ Margit Sannes (født 1919) er sønnedatter til

Før vannsaga kom i bruk, ble tømmerstokken saget med håndkraft. Man snorslo tømmerstokken med sot eller kritt på snora, festet snora i begge ender, dro den opp på midten, og slapp. Dermed fikk man en rett strek å skjære etter. Man fikk bare to planker eller bord av én tømmerstokk, og saginga var et stort og tungt arbeid. Tegning: Kjeld Magnussen, 1974.

Etter at tømmerstokken var delt i to ved saging eller telging, ble den videre bearbeidet ved at det ble hugget inn skorer med passe avstand. Skalkene mellom dem ble kløyvd vekk med en tykk, tung øks. Til slutt ble det fintelget på begge sider med en bred og skarp bile. Dermed var stokken blitt til planker og bord. Koner og barn plukket flis til brensel. Tegning: Kristian Strømshaug, 1976.

Markus Moen. Hun forteller at tømmermålere fra disse svenske brukene oppholdt seg i Rømskog opptil to uker om gangen for å få målt opp alt tømmeret. De bodde gjerne hjemme hos oppkjøperne og var gjester i huset. Hun forteller også at bestefar Markus i forbindelse med jobben hadde mye skrivearbeid med merkesedler. De unge ville ofte hjelpe til med dette arbeidet. Slik tømmerhandel varte helt frem til siste verdenskrig.⁸⁹

Helt frem til slutten av 1800-tallet gikk alt tømmeret til skur. Da tremassefabrikkene kom, fikk tømmeret en mye større anvendelse. Norge var i 1880-åra verdens største produsent av tremasse.⁹⁰ Etter hvert kom også cellulose- og papirfabrikker. Dermed fikk skogeierne helt nye markeder. Hittil var det bare de store dimensjoner som gjaldt, men fra nå av fikk også undermåls tømmer verdi. Både sagbruk og tremassefabrikker, papir og cellulose var viktige markeder. Samtidig fikk granskogen større verdi, fordi gran var et godt råstoff til «slip».

Samtidig var næringslivet liberalisert. Økonomisk frihet var en følge av det politiske frigjøringsverk i 1814. Opphevelsen av sagbruksprivilegiene i 1860 var en følge av dette. Nye virksomheter vokste frem, og enkelte spekulanter kunne drive den reneste rovhugst for å oppnå kortsiktig gevinst. Men det var sjelden lokale skogeiere oppnådde de store fordeler. Foruten rovhugst var skogene i tidligere tider blitt svidd av for å gi beite til dyra. Se Sviebruk og rugdyrking side 34.

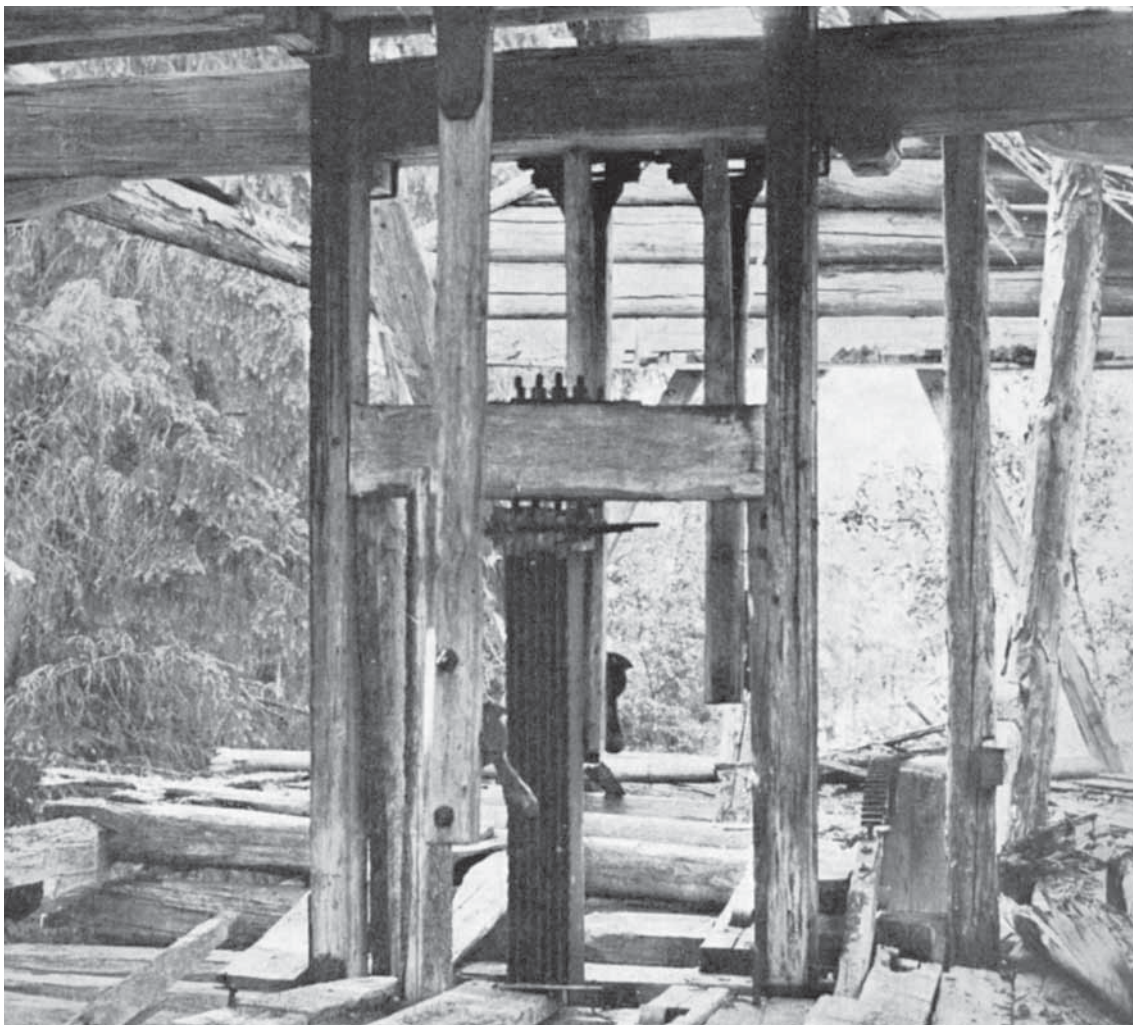
Problemen i skogbruket førte til et større offentlig engasjement, og tiden rundt 1850 var således et skille i skogbrukshistorien, selv om myndighetene også tidligere hadde engasjert seg i skogbruket. I 1849 ble Skogkommisjonen opprettet for å undersøke skogenes drift og tilstand. Et av formålene med kommisjonen var å sette en stopper for kontrakter som kunne skade skogen. En ny skogkommisjon ti år senere fore-

slo at staten burde overta skogene for å hindre ytterligere missskjøtsel. Forslaget vakte naturlig nok en viss oppsikt. Det viktigste formålet, som også var gjennomførbart, var likevel å spre kunnskap om vern og best mulig utnyttelse av skogen.⁹¹

Den tyske «Oberforstrath» von Berg var i 1854 på befaring i grenseskogene, og ga en nedslående beskrivelse av hva han så. «Skogen som består av gran, furu, bjørk og gråor, er i hovedsak helt og fullstendig ødelagt. Store strekninger som tidligere hadde fin skogbestand, er omdannet til fjell. Jorden er brent bort på grunn av den ulykkelige skogbrenningen. Det er en sjeldenhet med trevirke. ...»⁹² Mangel på langsiktig planlegging og god skogskjøtsel skulle med andre ord få langtreckende følger.

Lønnsomheten i skogen var derfor svært varierende, og kunne i enkelte perioder gå i minus mange steder. Det var som nevnt ofte et misforhold mellom en sterk kjøper og en svak selger. Dette ble forsterket ved at kjøpmenn sluttet seg sammen og forsterket sin makt i skogsbygdene. Saugbrugsforeningen fra 1859 er et eksempel på dette. Bøndene på sin side opprettholdt sitt lokale eierskap gjennom odelsloven, som skulle sikre at jord og skog ikke gikk ut av bygda. Under alle omstendigheter hadde skogbrukere og trelasthandlere felles interesser i at det lokale skogbruk fikk en god utvikling. Seriøse kjøpmenn i Fredrikshald bidro til gode resultater for både selgere og kjøpere. Men selv om det var økonomiske oppgangstider i annen halvdel av 1800-tallet, var det som nevnt langt fra alle skogbønder som fikk nytte godt av det.

Kristen Tårnby drev tømmer til Hallangen fra sin skog i Steinby. Hugging og kjøring kostet fem skilling mer pr. tylft enn salgsprisen, selv om Steinby skog lå gunstig an i forhold til Hallangen. En mann som drev tømmer i dette området skyldte penger for driften.

Oppgangssag med flere blad ble alminnelig kjent på Østlandet etter ca. 1520. Teknikken på den tid var stort sett den samme som på midten av 1700-tallet. En trerenne førte vannet ned på et vasshjulet, som dermed ble ført rundt. Aksen i hjulet var på den ene siden forlengt i en krumtapp, og den var forbundet med saggrinda eller ramma med en stang. Denne stanga ble hevet og senket når vasshjulet gikk. Selve ramma var rettvisklet og bygget av grovt tømmer. Som regel var den vel en meter høy og dobbelt så bred. Den kunne gli opp og ned i en rammeholder eller port av tre. Midt på ramma sto sagbladet, som var montert slik at tennene vendte nedover. Når vannet fikk hjulet og krumtappen til å rotere, ble ramma med sagbladet ført opp og ned. Skuren skjedde hver gang sagbladet gikk ned. Så lenge saga gikk, ble sagstokken skjøvet automatisk frem mot bladet. Den var da fastspent med solide kroker på en kjelke, som ble ført fram og tilbake på ruller. Hver gang sagbladet var på opptur, ble stokken flyttet framover på kjelken. En innretning forbundet med vasshjulet besørget denne «matinga». Bordene kunne ikke skjæres helt ut av stokken, og de ca. tre tommer som gjensto, ble hugget løs med håndkraft. For å stanse saga ble kjelken satt i kontakt med en tapp når stokken var nesten gjennomskåret. Denne tappen stengte en luke i renna, og ved berøring med kjelken ble luka åpnet, og vannet rant dermed ut istedenfor ned på vasshjulet. Det var bare ett blad i hver ramme, og stokken måtte derfor skjæres i flere vendinger. På hele 1600-tallet ble det brukt grove blad på ca. en kvart tomme. Da det utover på 1700-tallet kom tynnere blad, ble det mindre svinn, og skuren ble jevnere og penere. Foto: Norsk skogbruksmuseums årbok nr. 4, 1963–1964.

1860-åra ga dårlig avkastning for skogei-erne, mens begynnelsen av 1870-tallet igjen ga gylne tider. Dette førte enkelte steder til uthugst av skogene. Da nedgangstidene igjen kom rundt 1875, holdt tømmerprisene seg likevel ganske stabile, fordi det var inngått hugstkontrakter i gode år.⁹³ Dette var til ulempe og irritasjon for kjøperne, som ville erverve tømmer så billig som mulig.

Skogsredskap

Skogsredskapene var stort sett de samme helt frem til andre verdenskrig. Redskapskulturen var konservativ, og likesom i jordbruket tok det lang tid før arbeidsfolkene ville ta i bruk nye metoder og redskaper. Det var en gammel, inngrodd motvilje mot nymotens påfunn, selv om den gammel-dagse arbeidsmåten var tung og langsom. Men det fantes også bra redskap, som har vært i bruk helt opp til nyere tid. Til fløting i bekker og elver ble det brukt fløtehaker på lange stenger. Disse var effektive både til å dytte og dra stokkene. Slike haker var forskjellig utformet rundt om i landet.

I skogen var det øks, håndsag, svans eller buesag. Øksa var lenge det viktigste redskapet, og ble brukt til hugst, kvisting og barking. Dessuten ble den brukt til å lage «øye» i stokken. Det ble da hugget et hull i enden av stokken, og trukket en kjetting gjennom dette «øye» for lettere å kunne dra stokken frem til vei eller vassdrag. Om vinteren var særlig barking et tungt og slitsomt arbeid. Barkingen av det frosne grantømmeret foregikk etter hvert med barkespade, som var i alminnelig bruk fra slutten av 1800-tallet. Omtrent på den tiden ble også saga anerkjent som redskap.⁹⁴ Den ble tidligere sett på med adskillig skepsis, og de første stokksager var både store og tunge. Det måtte to mann til for å kunne håndtere en slik. Også buesaga var tung å håndtere, men den passet bra til å felle småvirke. Med bue-

sag kunne en rutinert tømmerhugger avvirke mellom tre og fem kubikkmeter tømmer pr. dag.⁹⁵ Den såkalte tømmer-svansen, som er en enmannssag, ble mest populær. Den har et stålblad på vel en meter og er grovtannet. Den var på slutten av 1800-tallet mye brukt i Sverige, og kom derfra til grensebygdene. Også løftesaksa eller tømmer-saksa, som den kalles andre steder, kom sent til Rømskog, skjønt motivet ble kommunevåpen. I nabobygdene hadde den vært et viktig redskap for tømmerkjørerne i mange år før den kom hit. Årsaken til det var at meste-parten av tømmeret i nabobygdene gikk til sagbruk, mens det her ble barked og fløtet, og vurdert som sliptømmer.

De eldste sagbruk

Noen av de første vannsager i Norge kom rundt 1500, og lå i Smålenene. Kvernbrukene var enda eldre. Virksomheten startet ved mindre fosser og stryk, og det var helst adel og de mer velstående som førte an. Vannsaga betydde en stor arbeidslettelse og førte til økonomisk fremgang i mange bygder. Tidligere tilvirket bøndene såkalte «huggenbord» ved å kløve tømmerstokken på langs ved hjelp av kileformede økser og trekiler. Stokken ble deretter tilhugget i ønskede dimensjoner. Med denne teknikken greide man å tilvirke fire–fem bord om dagen, og det ble mye svinn og avfall. De eldste vannsagene gjorde det mulig å produsere rundt 30 bord. Samtidig ble tømmerstokken bedre utnyttet ved at vannsaga kunne skjære syv bord av hver stukk. Med den gamle, manuelle metoden kom det bare to bord ut av stokken. Men heller ikke med de eldste vannsagene kunne tømmerstokken utnyttes fullt ut, og mye trevirke gikk til spille.

Vannsagene var enkle innretninger, og de eldste hadde bare ett grovt sagblad i ramma.

Militærkartet fra 1775 viser to møller ved Tukuelva som renner ut i Rømsjøen. Den ene lå trolig i Steinbyfossen, mens den andre lå i Kvennefossen og tilhørte Moen øvre. Kartsymbol for møller er stjerneformede/ takkede hjul. Kvadratmil nr. 52 og 60, målestokk 1:10 000. Foto: Statens kartverk, Hønefoss.

Slike sager ble derfor gjerne kalt oppgangs-sager. Først rundt midten av 1700-tallet ble teknikken forbedret mange steder med tynnere og flere blader i ramma etter nederlandske forblilde. Alle vannsager var sesongavhengig, og gikk bare når det var nok vannføring. De ble derfor kalt flomsager, og var ute av drift mesteparten av vinterhalv-

året. I flomtiden, derimot, gikk de så å si døgnet rundt, og derfor var også sagbruksarbeidet sesongbetont.⁹⁶

Hvilke sagbruk og bekkverkner av betydning fantes det i Rømskog?

Bekkeverknerne var de eldste tekniske innretningene, og under Ringsby var det i 1665 registrert en kvern til husbehov. Før den tid

fantas det bare mindre bekkverkner ved Trosterud, Ringsby, Sandviken, Tukun og Tukusetra. I Steinbyfossen er det i 1723 registrert en kvern «til husfornødenhed» Her kom det også sagbruk. Under et arveskifte på Bøen i 1793 er en gammel bekkvern ført opp.⁹⁷ I 1802 hører vi om et kvernbruk, som antagelig tilhørte Bøen østre.⁹⁸ Kvern var det også ved Ned-Gropa.

Bøndene på Trandem brukte antagelig noen av disse kvernene.⁹⁹ Også utenbygds folk malte korn ved Tukusetra. Folk fra Høland kjørte kornet til Mjermen, rodde det over sjøen og fraktet det videre med kløv til Hallangen. Der ble kornet igjen rodd over sjøen for endelig å bli kløvet opp til kverna.

Ifølge tradisjonen var den første tidsmessige mølle anlagt ved Kopperudbekken rundt 1850. Den første mølla ved Kopperud brant ned og ble gjenoppbygget. I 1880-åra ble den delvis nedrevet, og ombygget av gårdbruker G. Torneby. Etter hvert ble det i tilknytning til mølla anskaffet korntørke.¹⁰⁰

På 1800-tallet fantes det også en bondesag i Gjeddetjernbekken ved Ringsby. Den ble kalt Gammelsaga. Andre kjente vannsager før 1900 lå ved Grytebekken og Kristenfossen, og det var to sager ved Kopperudbekken. Dessuten kan det ha vært en sag ved Trosterud.¹⁰¹ Tidlig på 1800-tallet anla Jørgen Rasmussen sag i Grytebekken ved Øststua Tårnby. Hjulene var laget av Klason fra Jyske (Djurskog) i Sverige.¹⁰² Grytebekksaga ble brukt av Ole Braaten og Kristian Sandviken til et stykke ut på 1900-tallet.¹⁰³ Som nevnt, var det også sagbruk ved Steinbyfossen på slutten av 1800-tallet.

Det største sagbruket lå ved Kopperudfossen, skjønt mølla var den viktigste delen av anlegget. Kopperudelva var delet mellom Haukenes og Tørnby, og ved Kopperudfossen var det både mølle og sagbruk. Gårdierne på Tørnby, Haukenes og Ramberg søkte og fikk i 1805 privilegium til å anlegge

et sagbruk ved Kopperudfossen.¹⁰⁴ Denne kongelige bevilling var opptakten til en industriell virksomhet som varte helt til møllebruket ble nedlagt i 1965.

De tre bøndene hadde skog på egen odelsgrunn, og var dermed berettiget til sagbruksdrift. Frykt for avskoging lå til grunn for denne bestemmelsen. Men de hadde bare lov til å skjære vankantede bord, og dermed kun for lokale behov. Dette var med andre ord en bonde- eller bygdesag, og ingen trelast måtte føres ut av bygda. Men de tre bøndene Halvor Torkildsen, Svend Andersen og Torer Nilsen benyttet seg ikke av rettighetene sine, og solgte måneden etter sagbruket og mølla i Kopperudfossen til prokurator Morten Hoff i Høland. Dessuten fikk han for en avgift på seks riksdaler full disposisjonsrett over husmannsplassen Kopperud, selv om han formelt ikke eide den. Folkene her var trolig nyttig arbeidskraft. Han tok også over halve disposisjonsretten til Haukenes skog, og forpliktet seg til hvert år å skjære 10 tylfter sagtømmer til bord og planker vederlagsfritt for eierne av Tørnby og Haukenes, som betalte lønn til sagmesteren. Hoff og hans etterkommere skulle dessuten hvert år male skattefritt alt det bøndene på Tørnby og Haukenes trengte av sammalt mel. Dersom eieren installerte sikte- og grynkvern, måtte de to bøndene på likefot med andre betale for å male.¹⁰⁵

Bonden på Ramberg inngikk en egen avtale med prokurator Hoff. Torer Nilsen solgte hele Ramberg til ham, og det han eide i Haukenes. Det var halve plassen Kopperud, Haukenesenga og fjerdedelen av Haukenes skogen med hugst og seterbol. Inkludert i salget var også Rambergs rettigheter i Haukenesfossen.¹⁰⁶ Deretter var det raske eierskifter fra den ene kjøpmann til den andre, og det var åpenbart liten fortjeneste på sag- og møllebruket. Da var det mer lukrativt å satse på skog og tømmerdrift.

Utmarksnæringer

Jakt og fiske

Fangst og fiske er naturgitte, gamle utmarksnæringer. Bygdas topografi, geologi, vann og jordbunnsforhold skaper en stor artsrikkdom, og svært gode vilkår for fisk og vilt. Helt fra den første registrerte bosetting i Rømskog for rundt 5000 år siden finnes det spor etter jakt og fiske. Dette var som kjent selve livsgrunnlaget for de første mennesker i bygda. Foruten kjøtt var pelsverk en viktig del av jaktbyttet. Dette ble brukt både til egen husholdning og som handelsvarer. De første veidemann fulgte vassdragene.

Ved Flaten er det registrert fangstgroper, som kan ha vært i bruk helt opp til nyere tid. I dette området er det fremdeles trekk av

matnyttig vilt. Slike dyregraver finnes det flere av rundt i bygda, og de kan berette noe om datidens viktigste næringsveier.

Kulturlandskap og stedsnavn bidrar til å gi dokumentasjon om både bosetting og næringsliv. Navnet Kattisvika forteller om gammelt kattisfiske. Det ble satt staur og pinner innover i vika, der fisken ble stengt inne. Denne fangstmetoden kom med finner, som bosatte seg i området fra 1600-tallet og frem til midten av 1800-åra. Dokumentasjon om kattisser finnes flere steder i bygdene på begge sider av grensa.

Viltbestanden på 1700-tallet

Ulike skriftlige kilder fra nyere tid beskriver viltbestanden på våre kanter. Ifølge amtmann Baltzer Sechmann Fleischers beret-

Truls Haugen har registrert mange kulturminner og fangstinnretninger i Rømskog. Her står han i en dyregrav ved Sagtjern. Dyregraver til fangst ble forbudt ved lov i 1864. Foto: Odd Havnaas, 1987.

Kong Olav får demonstrert fallstokk for fangst av storfugl av bestyrer Tore Fossum ved Norsk Skogbruksmuseum. Foto: Norsk skogbruksmuseum.

Jegerne Ole Os Haugen og Magnus Engebretsen Sletten med gevær, hund og dotsup fotografert i atelier ca. 1875. Arrangerte atelierbilder var populære, og det finnes flere slike jegerbilder fra Rømskog. Ole Os Haugen er til venstre, og begge jegerne i full mundur. ØFB: 72-862.

ning fra 1745 var det i Smålenene ikke mye storvilt, men rovdyr som bjørn, ulv og rev. I skog og mark var det også mange andre slags dyr. Særlig i bygder med «Field» og berg var det en del hare, tiur, røy og orrhane.¹⁰⁷ Hieronymus Bassøe var sorenskriver i Rakkestad sorenskriveri, som også omfattet Rømskog, og gir i sitt «Bidrag» fra 1792 detaljerte skildringer av natur og dyreliv.¹⁰⁸ For øvrig finnes det fra nyere tid mange muntlige beretninger, dagbøker, faglige utredninger, rapporter og avisreportasjer, som kan kaste lys også over eldre tiders jakt og dyreliv.

Felles for alle skogsbygdene var at gård, husdyr og bestand av matnyttig vilt måtte beskyttes mot rovdyr. Feller og fangstmetoder var ganske like i store deler av landet og

ellers på våre kanter. Det finnes lokale variasjoner, og noen jegere og fiskere hadde sine egne, private metoder og jaktterreng.

Det mest matnyttige dyr gjennom tidene er nok elgen, og de mange stedsnavn med elg beretter om det. Men bestanden har gått i bølger, og i enkelte perioder var det få eller ingen dyr å se. August Krogh skriver i sin bok om Høland søndre at elgen i gammel tid var vanlig på de trakter. Under den «store Ulveria» omkring 1800 forsvant den fullstendig. «Da de første store Elger kom til syne her omkring 1840, blev de regnet som Fabeldyr, reint Spøkeri, hadde ikke Navn engang.»¹⁰⁹

Det er rimelig å tro at forholdene var stort sett de samme i Rømskog og tilgrensende bygder. Ole Ramberg, født 1858, kan

bekreftede det. Han forteller at det var mer elg før. Noen år var det mye elg, andre år nesten ingen.¹¹⁰ Under alle omstendigheter må det ha vært rikelig med elg tidligere. De mange elggraver i skogen vitner om det. I Rømskog ble de kalt «æljegrøper».¹¹¹ Ifølge en informant var det «æljegrøper» på de fleste gårder med skog i Rømskog.¹¹²

Fangstgraver

Jakt på elg og reinsdyr foregikk fra forhistorisk tid gjerne ved styrtfangst eller i dyregraver. Dyr som ble jaget utfor stup eller falt i graver, var et lett bytte for jegerne. De eldste fangstgravene i Norge kan tidfestes til ca 1500 før Kristus, og ble på våre kanter tatt i bruk for fangst av elg trolig noen hundre år senere. Fangstmetoden var vanlig helt frem til 1700-tallet, og ble forbudt ved lov i 1864. Fallet i de vel to meter dype gravene påførte dyrene store lidelser. De kunne bli liggende lenge hardt skadet og hjelpeløse før jegerne kom og avlivet dem. Dyregravene var en såkalt passiv jaktform. Jegere flest hadde neppe noen personlige følelser for dyra. De var glad for fangst og matauk, og hadde en praktisk holdning til fangstmetodene og følgene for dyret.

Bunnen på gravene var gjerne steinsatt eller innredet med en treramme. Fra Rømskog finnes det tradisjon om at gravene hadde en spiss stolpe i midten, slik at dyra ble spiddet i hjel.¹¹³ I Setskog satte de noen steder flere staker ned i grava. Faren til en informant fortalte at de i gamle dager hugget smågran som vokste krokete. Den kunne være to, tre tommer i tverrmål og ble kalt «tenal». Slike «tenargrener» satte de i bunnen av grava, og spisset dem i enden. Så dekket de grava med osp, rogn og ungfuru. «Elgen åt seg innpå grava og stupte i, og pålene gjekk inn i magan på n.»¹¹⁴

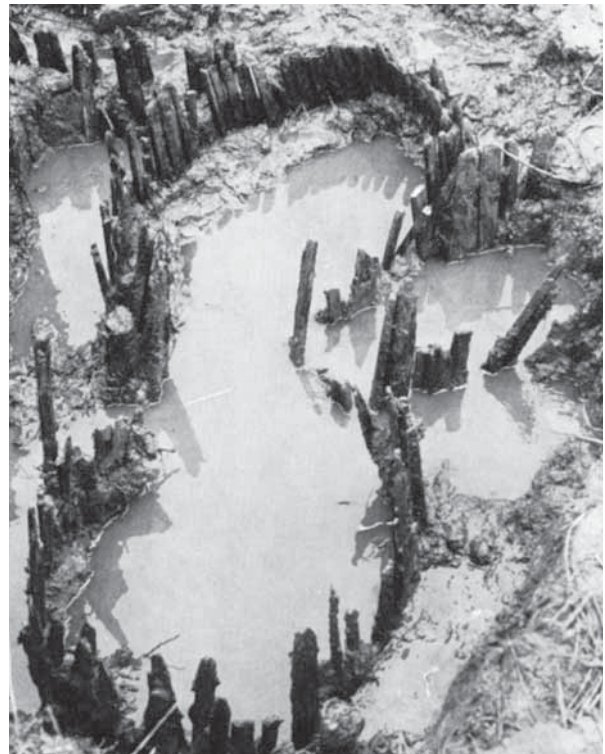
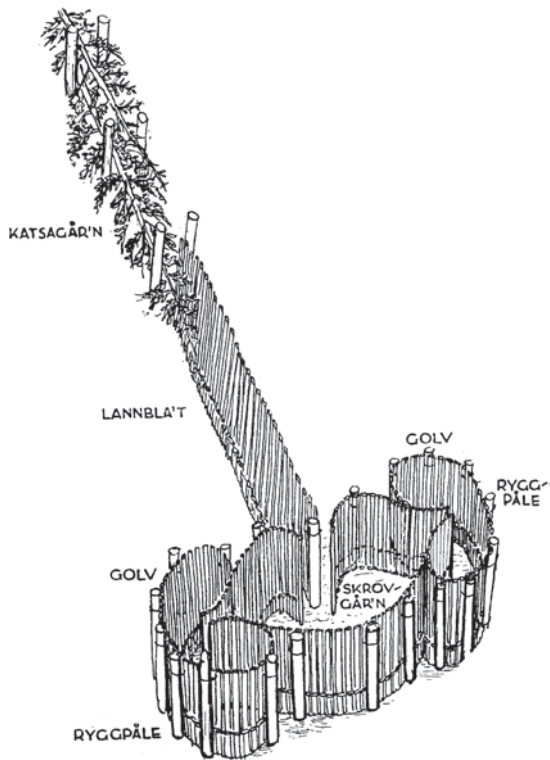
Ellers var det helst graver for fangst av ulv og andre rovdyr som var utstyrt på den måten.

Dyregravene var dekket med kvist og jord, og umulig å se for dyra langs trekkrutene. De fulgte bestemte ruter i trange dalsøkk eller på små flater under brattere bakker. Og det var helst her elggravene ble lagt.

I Rømskog var det på 1970-tallet registrert så mange dyregraver at bygda ble lansert som dyregravens kommune. Foreløpig er vel 50 slike fangststeder lokalisert, og de fleste ligger ved kjente elgtrekk ennå i dag. Fangstgropene er vanskelig å finne fordi terrenget lett blir overgrodd, og bare små fordypninger kan antyde hvor de finnes. Ganske visst ligger det mange flere, uoppdagede dyregraver i Rømskog. De ligger spredt over hele bygda.¹¹⁵ I nyere tid er det også avdekket fangstgraver ved blant annet Vortungen, og det er laget turstier og opplysningsskilt ved de mest tilgjengelige. Gravene ble ofte lagt flere ved siden av hverandre, og mange av dem er lokalisert helt inntil dagens nyere bebyggelse. De færreste i nabolaget har vært klar over at søkkene i terrenget er kulturminner, og noen har derfor brukt dem som fyllplass for kvist og hageavfall.

Fugl og småvilt

Skogsfugler, særlig tiur, ble ofte fanget i fallstokker. Fangst av mår foregikk på lignende måte. Fella ble stengt med lyng og løv, og mange steder la man en buske oppå stokkene. I Rømskog kalte de stokkene «reider», og småpinnene i gildret het «stikker». Den lange pinnen kaltes «spretta».¹¹⁶ Den øverste stikka skulle sprette ut fra åpningen av stokken. Det sto flere stokker ved siden av hverandre, ofte i en avstand på fem, seks meter.¹¹⁷ Ole Ramberg, født 1858, forteller at han benyttet 50 stokker da han vokste opp. Han brukte tre timer på å gå turen rundt for å hente fangsten.¹¹⁸ Det hendte at det også gikk hare, rev og grevling i stokkene. Antagelig var det bare skogeieren som hadde rett til å sette opp fallstokker.¹¹⁹

Fangst av fisk ved hjelp av kattisser har ukjent opphav. Fangstmetoden var benyttet i Russland og Finland. Finner som innvandret til Sverige og Norge fra 1600-tallet tok med seg metoden også til vårt distrikt. Enkelte stedsnavn forteller om kattisser, men det er ellers få spor av slike fangstinnretninger i sjøer og vann. Ved lav vannstand er det mulig å se rester av kattise. De nærmeste kattisser er funnet i Setten i Setskog, i Tunsberg tjernet i Marker og Gaustadsjøen i Eidsskog. Kattisser var et system av kløvde trespiler som var satt kant i kant ned i bunnen i grunne viker. Spilene hadde vanligvis en bredde på 2–5 cm og 2–2 cm i tykkelse. Lengden på spilene var fra 40–80 cm hvorav 25 var stukket ned i bunnen. På denne måten kunne det settes opp tette vegger. Hele innretningen var formet som en labyrinth plassert på tvers over en grunn vik eller evje. Åpningen var trang og kileformet med myke grener som bøyde unna når fisken trengte inn. Dermed var den innestengt, og inne i den avstengte evja var det igjen et kar med teineåpning, som fisken gikk inn i. Tegning og foto: Norsk skogbruksmuseum.

Slik fangst skjedde helst om høsten. Metoden ble forbudt, og er i våre dager nesten glemt. For øvrig ble mye hare tatt i snare, på skaresnø eller under jakt med hund.

Spievarme i skogen førte ellers til ødeleggelse av fugleegg og en tilbakegang for fuglebestanden.

Også småfugl var et ettertraktet bytte, og det ble fanget, spist og solgt trost eller kramsfugl og nøtteskrike. For å fange slike har snarer og doner vært brukt helt opp mot våre

dager. Slike feller ble montert på togrente kvister, og fangsten foregikk ofte om høsten.¹²⁰

For øvrig ble det skutt jerper, brokkfugler, villender, samt snepper og bekkasiner ved elver, tjern og vann.¹²¹ Ellers var det helt tilbake på 1700-tallet vanlig å skyte tiur «på leik» i parringstid. Dette foregikk på myrer, moer og små slette fjell hvor de samlet seg tidlig om morgenen.

Jakt på fugl kunne gi god inntekt. I Rømskog var det omkring 1890 bra med «fauel og

Fiske har til alle tider vært en viktig næring og fritidssysssel i Rømskog. På dette idylliske bilde fra Stangebrøt gjør familien seg klar til fisketur. Ved årene Anders Taraldrud, Jensine Taraldrud med sønnen Ola og bakerst Ole J. Flaten. ØFB: 72-938.

hara», som ga gode inntekter. Fangstfolkene kjørte med lass til byen, og prisen i Fredrikshald var to kroner for tiuren og en krone for årfuglen.¹²² Skogsfuglen ga således både matauk og penger.

Fiske

I Rømsjøen ble det fanget lagesild eller vemme, og røye.¹²³ For øvrig var gjeddefiske svært viktig fra langt tilbake i tid. Tørkede gjedder var en vanlig landskyldvare.

Sjøen rommer også sik, som tilhører laksefamilien.¹²⁴ Ifølge tradisjonen skulle aure helst tas når man så «gula» (blomsterstøv fra furu og gran). På husmannsplassen Skurås under Steinby bodde Lars Hansen, som ble kalt «Skure-Lars» (1805–1885). Han var viden kjent som en god fisker med et eget lag med fisinga. Folk mente at han godsnaaket med fisken. Han pleide å si: «Abbor broke,

bite på mine kroke. Biter du, så drar je, henger du, så tar je. Je koker dig i gryta, og eter dig med stryta.»¹²⁵

Mange av de gamle fangstmetodene har vært i bruk helt opp til våre dager, og enkelte stedsnavn vitner om fiske og fiskeplasser. Finske innvandrere på 1600-tallet bragte med seg kattissfisket og har etterlatt seg stedsnavn. Vadbruberget ved Nybru sør i Rømsjøen er et minne om fiske med va. Teinefiske var også vanlig.

Folketro i jakt og fiske

Det er knyttet mye folketro til jakt og fiske. De som dro ut for å fiske eller jakte, tok ofte varsel av det man så eller møtte på veien. Et alminnelig dårlig varsel var å møte ei kjer-ring uten forkle, mens det varslet godt å møte ku, hest og vogn. Ingen måtte ønskes til lykke, og det var ikke uvanlig å rope ukvem-

sord. Noen spyttet etter fiskerne og sa «skitt fiske». Det var også vanlig å spytte på sopelimen og kaste den etter fiskeren uten å si noe.¹²⁶ I Rømskog varslet det ulykke å dyppe fiskestanga ned i vannet eller trække på snøret. Den som skulle ut i båt, måtte ikke ta imot hjelp til å skyve den ut i vannet.¹²⁷ Det å gi bort agn til andre, ga dårlig fiskelykke. Og det var uheldig å ha med seg kvinnfolk på fiske. Hun måtte heller ikke trække over eller berøre fiskeredskaper.

Dersom man fikk napp med det samme, varslet det dårlig fiskelykke. Den første fisken man dro opp, måtte for all del ikke slippes, for da mistet man fiskelykka for den dagen.¹²⁸ Som alminnelig regel gjaldt at småfisk bet mest når orelovvet var blitt stort som et musøre. Gjeddefisket var best når det var

nymåne.¹²⁹ Alt som skulle lønne seg og gi gode resultater, burde helst skje mens månen var ny. Det som gjøres i «ne, nøtter´te!»

I Rømskog var det en del fugl man ikke måtte skyte, for eksempel blåduer, åkerhøner og traner. Den som skjøt blåduer, ville miste en god venn, og skjøt man åkerhøner, skulle en av de nærmeste bli syk og dø. Ved å skyte traner ville et av husdyra dø.¹³⁰

Det var viktig å ha en treffsikker børs. De første munnladningsbørsene hadde som kjent bare ett skudd i løpet, og skjøt jegeren bom, ville viltet være over alle hauger før han rakk å lade på nytt. Dersom børsa var forgjort eller skjemt, hjalp det å smøre talg på innsiden av piperøret. Det beste middel i Rømskog var likevel å jage en levende orm inn i børs pipa og skyte den ut igjen.¹³¹ Det fantes

Elgjaktlag ved Langvassvillaen. Fra venstre.: 2. Torin Sandvika, 3. Andor Ljøner, 4. Robert Haugen, 5. Kristian Engen, 6. Einar Dalheim, 7. Kristian Lia og 8. Oskar Hagan. Foran stolpe: Anders Sundsrud og Halvor Sundsrud helt til høyre.

også mange andre magiske hjelperåd for å få jaktlykke. Jegeren kunne stikke børsepipa inn i askeluka på ovnen før han listet seg ut uten å si noe. Magiske handlinger skulle skje i taushet og dølgsmål. Folketroen omfattet også kristne gjenstander og symboler. Den som skjøt blink på et alterbrød, ville aldri skyte bom.¹³² Jegere som gikk til alters, kunne tygge nattverdsbrødet til en seig klump, og la den ligge i munnen til de kom ut av kirken. Når de kom hjem, brukte de

klumpen til å smøre ladestokken med. Dermed ville børsa bli garantert treffsikker.¹³³

Store deler av tidsrommet dette kapittel omhandler var basert på naturalhusholdning og varebytte. Penger ble bare gradvis tatt i bruk blant folk flest, og målestokken for makt og velstand lå derfor i eiendommen til jord og skog. Neste kapittel vil beskrive nærmere hva en slik eiendomsrett innebar, og hva som førte til en sosial lagdeling av befolkningen i Rømskog.

Noter

- ¹ Indre Akershus Blad: 10. juli 1986
- ² Rygh 1897: 173
- ³ DN. XIII: 26
- ⁴ Fladby 1977: 114
- ⁵ Bøhm 1999: 72, 75
- ⁶ NRA Rentekammeret: Fogderegnskaper for Rakkestad, Heggen og Frøland 1711
- ⁷ NRA Rentekammeret: Realistisk ordnet avdeling. Matrikler. Matrikkelforslag 1723, bind 99
- ⁸ Eliassen 2006: 15
- ⁹ Nilsen 1914: 16
- ¹⁰ Nilsen 1914: 18
- ¹¹ NRA: Folketellingene 1801 og 1865
- ¹² Grøndahl 2006: 375–377
- ¹³ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud
- ¹⁴ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud
- ¹⁵ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud
- ¹⁶ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud
- ¹⁷ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud
- ¹⁸ Skattum 1951: 296–297
- ¹⁹ Bassøe 1977. Hefte 18: 23 ff.
- ²⁰ Eliassen, S. G. 1978: 2
- ²¹ Margit Sannes, f. 1919
- ²² Hult 1937: 109
- ²³ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud
- ²⁴ Indre Akershus Blad 6. april 1977
- ²⁵ Rømskog lokalsamling: Anders Taraldrud sen.
- ²⁶ Bjørshol 1979: 2–3
- ²⁷ Bjørshol 1979: 4
- ²⁸ Bjørshol 1979: 2–3
- ²⁹ Bassøe 1977: 58–60
- ³⁰ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud
- ³¹ Kiær 1915: 82
- ³² Grøndahl 2006: 16
- ³³ Sogner 1996: 173
- ³⁴ Kiær 1915: 82
- ³⁵ Rømskog lokalsamling: Anders Taraldrud sen.
- ³⁶ Grøndahl 2006: 371
- ³⁷ Rømskog lokalsamling: Anders Taraldrud sen.
- ³⁸ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud
- ³⁹ Kraft 1820: 71
- ⁴⁰ Anna Sand Tørnby, f. 27/6 1903
- ⁴¹ Nilssen, Per Erik
- ⁴² Nilssen, Per Erik
- ⁴³ Nilssen, Per Erik
- ⁴⁴ Ole Ramberg, f. 1858
- ⁴⁵ Molaug 1954: 43
- ⁴⁶ Molaug 1954: 45
- ⁴⁷ Nilssen, Per Erik
- ⁴⁸ Nilssen, Per Erik, Krogh 2006: 95
- ⁴⁹ Krogh 2006: 95
- ⁵⁰ Bassøe 1977: 18. hefte, 8–11
- ⁵¹ Kraft 1820:
- ⁵² Molaug 1954: 50
- ⁵³ Grøndahl 2006: 130
- ⁵⁴ Rødenes i Østfold 2007: 728–729
- ⁵⁵ Norsk Folkekalender 1850
- ⁵⁶ Ole Ramberg, f. 1858
- ⁵⁷ Molaug 1954: 49
- ⁵⁸ Ole Ramberg, f. 1858
- ⁵⁹ Ole Ramberg, f. 1858
- ⁶⁰ Molaug 1954: 53
- ⁶¹ Nilssen, Per Erik
- ⁶² Nilsen 1914: 27
- ⁶³ Norløff 1935: 56
- ⁶⁴ Eliassen 2004: 39–40
- ⁶⁵ NRA. Matrikelutkastet 1723
- ⁶⁶ NRA. Matrikelutkastet 1723
- ⁶⁷ Grøndahl 2006: 340–341
- ⁶⁸ Norløff 1935: 36
- ⁶⁹ SRA. Landshövdingarnas skrivelser till Kungl. Maj:t, Göteborgs og Bohuslän: H. Stake till Kungl. Maj. 4/8 1658
- ⁷⁰ Grøndahl 2006: 584
- ⁷¹ Grøndahl 2006: 341
- ⁷² Grøndahl 2006: 516–517
- ⁷³ Grøndahl 2006: 517
- ⁷⁴ Skogen i Rømskog 1989: 31
- ⁷⁵ Bødtker 1938: 217
- ⁷⁶ Forstrøm 1915: b. 1, 212
- ⁷⁷ Norløff 1935: 37
- ⁷⁸ Norløff 1935: 35
- ⁷⁹ Nilssen, Nils 1986: 8–9
- ⁸⁰ Nilssen, Nils 1986: 9–10
- ⁸¹ Nilssen, Nils 1986: 14
- ⁸² Nilssen, Nils 1986: 14
- ⁸³ Nilssen, Nils 1986: 11
- ⁸⁴ Nilssen, Nils 1986: 11
- ⁸⁵ Nilssen, Nils 1986: 11
- ⁸⁶ Johanson 2004: 19–20
- ⁸⁷ Grøndahl 2006: 97
- ⁸⁸ Lysaker, Anne S. f. 1948
- ⁸⁹ Margit Sannes, f. 1919
- ⁹⁰ Lange/Hansen 2001:
- ⁹¹ Nilssen, Per Erik 2002: 31–32
- ⁹² Johanson 2004: 21–22
- ⁹³ Norløff 1935: 195. Kiær 1915: 307
- ⁹⁴ Johanson 2004: 14–15, 24
- ⁹⁵ Johanson 2004: 37
- ⁹⁶ Eliassen 2005: 348–349
- ⁹⁷ NRA. Rentekammeret. Matrikelutkastet 1723
- ⁹⁸ Grøndahl 2006: 517
- ⁹⁹ Grøndahl 2006: 371
- ¹⁰⁰ Nilsen 1914: 26
- ¹⁰¹ Rømskog lokalsamling: Anders Taraldrud

-
- ¹⁰² Grøndahl 2006: 464
¹⁰³ Rømskog lokalsamling: Knut Ringsbu og Erling Bergli
¹⁰⁴ SAO. Rakkestad sorenskriveri, pb 5 (1804–13), fol. 47a
¹⁰⁵ Grøndahl 2006: 149 ff.
¹⁰⁶ Grøndahl 2006: 149
¹⁰⁷ Fleischer 1985: 16
¹⁰⁸ Bassøe 1977
¹⁰⁹ Krogh 2006:95
¹¹⁰ Ole Ramberg, f. 1858
¹¹¹ Johan Trandem, Trandem
¹¹² Constance Hansen, Kirkerud
¹¹³ Hult 1937: 89
¹¹⁴ Halvor Li, f. 1884, Eikeheia, Setskog
¹¹⁵ Hult 1937: 89
¹¹⁶ Ole Ramberg, f. 1858
¹¹⁷ Molaug 1954: 67
¹¹⁸ Ole Ramberg, f. 1858
¹¹⁹ Molaug 1954: 69
¹²⁰ Molaug 1954: 70–71
¹²¹ Bassøe 1977: 18. hefte, 79
¹²² Ole Ramberg, f. 1858
¹²³ Bassøe 1977: 18.hefte, 21–22.
Indre Akershus Blad 18/10 1973
¹²⁴ Anna Sand Tørnby, f. 27/6 1903
¹²⁵ Hult 1937: 90
¹²⁶ Rødenes i Østfold 2007: 728
¹²⁷ Rødenes i Østfold 2007: 728
¹²⁸ Hult 1937: 91–92
¹²⁹ Rødenes i Østfold 2007: 728
¹³⁰ Hult 1937: 89
¹³¹ Hult 1937: 89
¹³² Rødenes i Østfold 2007: 727
¹³³ Weel Engebretsen/Johansen 1947:69

Kapittel II

HERSKAP OG TJENERE

I det følgende skal vi se nærmere på ulike styringsformer og maktfaktorer i det gamle samfunn. Hvem var de bestemmende myndigheter, og hva slag makt ble utøvet? Embetsmennene var både skatteinnkrevere og lovens lange arm. De foretok også registrering av militære mannskaper, og var sjelden velkomne gjester i bygda. Likevel var det ikke her som mange andre steder direkte konfrontasjoner mellom embetsmenn og bønder.

For øvrig representerte kirkens menn et statlig nærvær i bygdesamfunnet. Men de hadde et helt annet forhold til allmuen enn verdslige embetsmenn. Prestene fulgte sine sognebarn fra vuggen til graven og var sjelsørgere. Både prestegården og kirken var stadig til stede, og skapte således en trygghet i lokalmiljøet. Likevel var både kirken og presteskaper en maktfaktor i bygda, og et synlig uttrykk for kongens nærvær.

Det fantes også private maktutøvere, som etter hvert skulle ta et vel så stramt grep på lokalbefolkningen som noen offentlig myndighet. På 1600-tallet ble eiendomsretten til skog stadig viktigere i Rømskog, og kjøpmenn, særlig fra Fredrikshald, slo under seg store og verdifulle eiendommer. Dermed kom allmuen i et økonomisk og sosialt avhengighetsforhold til utenbygds folk.

Sivil administrasjon

Skipreder og len

De såkalte skipredene var opphavet til de mange små len. Skipredene var opprinnelig en militær ordning, den såkalte leidangen

fra tidlig middelalder. Hvert skiprede omfattet én eller flere bygder, og innbyggerne her var pålagt å utstyre et skip med mannskap til leidangshæren. Senere ble denne ytelsen erstattet av en skatt.

På 1100-tallet hører vi om Borgarsyssel, som omfattet omtrent nåværende Østfold. Denne syssel ble opprinnelig styrt fra Borg ved Sarpsfossen, derav navnet Borgarsyssel. Området var inndelt i 16 skipreder, men noen av dem ble senere slått sammen, slik at antallet i senmiddelalderen var redusert til 12.¹ Felles for alle skipredene var at de senere ble gjort om til len. Således ble skipredene det administrative grunnlag for de mange små len som Borgarsyssel var oppstykket i fra omkring år 1500, og etter hvert kom betegnelsen «de smaa len under Akershus» eller «Smaalenene» i stedet for Borgarsyssel. Lensordningen var det overordnede styre og stell før Småalenenes amt ble etablert i 1671. Hvordan foregikk denne sentraliseringen?

Len, fogderi og sorenskriveri

Etter 1570 ble de mange små len i nåværende Østfold fylke slått sammen til større enheter, og store deler av Østfold lå da inntil videre direkte under Akershus.² Idd og Marker ble i 1572 ett len, som besto av Idd, Enningdalen, Berg, Rokke, Aremark, Øymark, Rødenes og Rømskog.³ Sorenskriveriet falt sammen med fogderiet.

Marker len var i tiden før 1678 de fire bygdene Aremark, Øymark, Rødenes og Rømskog. Fra 1678 ble Rødenes med Rømskog skilt fra Marker.

Fogderiet var Heggen og Frøland, der Rakkestad sorenskriveri omfattet Rødenes med Rømskog.

Rakkestad sorenskriveri omfattet Rakkestad, Skiptvet, Spydeberg og Rødenes med Rømskog. Sorenskriver Hieronymus Bassø skrev i 1792 «Forsøg til Bidrag for Det topographiske Selskabs Samlinger», som er en viktig kilde også til Rømskogs historie.

Kirken og prestskapet var den åndelige samfunnsmakt og hadde mer kontakt med lokalbefolkningen enn de verdslige myndigheter. Vi skal også se på bygdetinget og rettsapparatet på 1600-tallet. Hvilke konflikter var vanlig, og var loven lik for alle?

Rettsvesen

Tingordningen var opprinnelig utviklet av bøndene selv, og ble etter hvert kongemaktens bindeledd mellom sentral- og lokalforvaltning i de enkelte bygder. *Bygdetinget* var møteplass for øvrighet og allmue. Her møtte folk fra hele bygda for å høre lov og dom, kunngjøringer og nyheter. Hit kom også representanter for konge og kirke for å drøfte saker, gi pålegg og dømme i tvister. Tingstedene gikk på omgang blant bøndene for å fordele ulemper og fordeler ved ting-samlingene. De ble holdt på en sentral gård i hver bygd. Utover på 1700-tallet ble det vanlig at lensmannsgården ble fast tingsted.

Mot slutten av 1500-tallet tok statsmakten mer del i det som skjedde også i lokalsamfunnet. Det gamle lensstyret var under avvikling, og fogden ble etter hvert stående direkte ansvarlig overfor kongen, som dermed kunne føre mer kontroll og få større økonomisk utbytte i bygdene. Tinget ble fra tiden rundt 1600 administrert av fogden, og som også skulle kreve inn skatter og avgifter, forkynne nye lover og forordninger, reise offentlig tiltale, samt sørge for at straffer ble fullbyrdet. Fogden var derfor sjelden populær når han reiste rundt i bygdene. «Fut» ble

nærmest oppfattet som et skjellsord. Utover på 1600-tallet kom det økt skattetrykk og mange nye påbud som krevde et stadig mer aktivt engasjement fra myndighetenes side. Derfor kom fogden under statlig kontroll. Han kunne ikke lenger opptre på egen hånd i sitt embetsdistrikt, fogderiet. Bondelensmannen, som var et gammelt ombud, ble en stadig viktigere person. Han ble fogdens medhjelper og var en av de fremste og mest betrodde menn i bygda. Opprinnelig var han bøndenes tillitsmann og ble senere offentlig tjenestemann, og dermed mellommann mellom øvrighet og bygdefolk. Det var hans ansvar å kalle sammen tinget, stevne folk for retten og ta opp forhør. Vanligvis var fanger i hans forvaring

På tinget satt vanligvis seks lagrettemenn, og opprinnelig var de allmuens talsmenn overfor øvrigheten. De ble utnevnt av bondelensmannen og var blant de mektigste bøndene i tinglaget. Deres oppgave på bygdetinget var å megle og dømme i tvistemål og straffesaker, og ellers fremme saker av alminnelig interesse. Dommer avsagt på bygdetinget, kunne appelleres til lagtinget, og derfra til høyere instanser. Dødsdommer ble automatisk appellert.

På 1500- og 1600-tallet var bare de færreste bønder lese- og skrivekyndige. Fordi de sto økonomisk ansvarlig for dommene de avsa, ville de overlate mer kompliserte sakene til høyere instanser. Derfor ble det i 1590 bestemt at bygdetinget skulle være regulær førsteinstans og laveste rettsinstans i det norske rettsvesen. Mens bøndene tidligere hadde dømt hverandre, kom det nå et ordnet, statsstyrt rettssystem. Året etter kom en kongelig forordning om at bygdetinget skulle ha en svoren skriver (sorenskriver), som skulle føre tingprotokollen i pennen. Han ble til å begynne med bare kalt tingskriver. Etter hvert overtok han stadig mer av selve sakføringen og endte til slutt som dommer på tinget.

- Kartskissen fra 1640 viser oversikt over fogderiene i Smålenene. Før 1678 lå Rødenes og Rømskog i Marker len, som omfattet grensebygdene mot Dalsland og Värmland, samt store deler av Fredrikshaldvassdraget.
- Sorenskriveriet var sammenfallende med fogderiet, og etter 1678 ble Rødenes med Rømskog skilt fra Marker og lagt til Heggen og Frøland fogderi. Kartskissen over sorenskriverier fra 1678 viser hvordan Rødenes og Rømskog lå til Rakkestad sorenskriveri.
- Ifølge kartskissen fra 1694 var Rakkestad, Heggen og Frøland slått sammen til ett fogderi som omfattet Rødenes med Rømskog.

Kartskissene er utført av Kai Øvre til Østfolds historie bind 2.

Dermed var lagrettemennene redusert til en slags bisittere, og det var nok en lettelse, for sorenskriverne overtok i 1634 også det økonomiske ansvar for dommene de avsa. Selv om lagrettens betydning ble svekket, mistet ikke bygdetinget sin funksjon som møteplass. Her kunne folk fremme sine saker, høre lover og forordninger opplest, og for øvrig delta i fellesskapet. Foruten å administrere tinget var fogdens viktigste oppgave å kreve inn skatter og representere påtalemakten.

I vår lille bygd var det naturlig nok ikke mange ulovligheter, selv om det også her kunne forekomme enkelte graverende forbrytelser som drap og usedelighet. Sommeren 1719 ble soldaten Anders Nielsen på Vesttukun arrestert sammen med sin søster Kari Nielsdatter. De var anklaget for ulovlig «legemlig beblandelse» med hverandre. Blodskammen resulterte i en datter, og det hele må ha vakt stor oppstandelse i bygdemiljøet. Både sivil og militær rettslig myndighet trådte inn på arenaen for å dømme de anklagede til døden. Sorenskriver Jens Bertelsen dømte i oktober 1719 Kari, og broren fikk samme dom av den militære dommer. Søskenparet skulle halshugges med sverd på åstedet, og deretter begraves på retterstedet uten kirkelig seremoni eller velsignelse. Men kong Frederik 4. grep direkte inn i saken og opphevet dødsdommen. I stedet skulle Kari sendes til livsvarig arbeid i Spinnehuset i København, der hun skulle sitte med føttene bundet fast til en stor treblokk. Broren ble dømt til å arbeide resten av livet på Bremerholm i samme by.⁴ Datteren deres ble igjen i Rømskog, der hun døde høsten 1721, to år gammel. Ifølge skifte på Vesteng vestre i Høland 11. juni 1742 var søskenparet blant arvingene, og var antagelig på det tidspunkt fremdeles i live og i København.

Forbrytelsen, dommen og barnets skjebne må ha gjort et mektig inntrykk i samtiden, og kongen, som hadde opphevet dødsdom-

men, skuet allmektig ned på sine undersåtter fra maleriet på kirkeveggen.

Folk flest levde et lovlydig og arbeidsomt liv, og det var ingen organisert form for lovovertridelser. Mens volden i dag oppfattes som et allment og truende fenomen, var det til tross for alle slagsmål og blodsutgytelser et fredelig samfunn. Myndighetene tjente imidlertid penger på at flest mulig ble stevnet for retten og bøtelagt, og dermed var det også i de fleste bygder mange saker. Siden rettsprotokollene er våre eneste kilder, blir vår oppfatning av forbrytelser den gang preget av myndighetenes fremstilling.

Eiendomsbesitterne

I det gamle samfunn var eiendomsretten til jord grunnlaget for makt og velstand. Etter hvert som skogen fra midten av 1600-tallet fikk stadig større økonomisk betydning, ble den et tyngdepunkt i eiendomsinteressene i skogsbygder som Rømskog. Foruten selve eiendomsretten var det viktig å ha en best mulig driftsmåte og økonomisk utnyttelse av både jord og skog. Eierne ville derfor gjerne avhende eller makeskifte fra seg små og lite drivverdige eiendommer. Målet var å få en mest mulig sammenhengende eiendomsstruktur av god bonitet.

Hvem var eiendomsbesitterne, og hvordan forvaltet de sitt gods? Kronen, kirken og prestegården eide i senmiddelalderen store deler av eiendommene i Rømskog. Også bønder eide og brukte gårder fra gammelt av, og noen av dem var selveiere.

Jordbrukskrisen fra senmiddelalderen var for det meste overvunnet på slutten av 1500-tallet, og gjenryddingen var på det nærmeste fullendt. Samtidig ble eldre gårder delt i flere bruk for å skaffe jord og utkomme til flere bønder. Siden jordbruket på den tid var leveveien for de aller fleste, var tilgang på jord en forutsetning for bosetning og befolk-

ningsutvikling. Folk flest levde stort sett hele sitt liv i det samme sosiale miljø. De som var født i bondestand, forble bønder, og fattigfolk hadde små eller ingen muligheter til å bevege seg oppover på den sosiale rangstigen. Etter hvert som skogen steg i verdi, kom utenbygds pengefolk til å dominere eieendomsbildet i Rømskog og andre skogsbygder. Jordveien var kun av verdi for bøndene som satt på gårdene, og avkastningen gikk til eget forbruk. Skogen ble økonomisk utnyttet av andre, og bøndene var dermed ikke herre i eget hus.

Landskyld som verdimåler

For å kunne se fordelingen av eiendommene på de ulike eiere, må vi finne ut hvor mye landskyld de eide, og hvilke rettigheter de hadde. Landskyld var en fast årlig leie av den jorda leilendingen brukte, og sto fra gammelt av i et bestemt forhold til gårdens størrelse og avkastning. Den var lenge eneste måleenhet for gårdens verdi, og kom derfor til å danne grunnlag for matrikkelskylda. Samtidig var landskylda utgangspunkt for offentlige skatter og avgifter, og ved salg eller arveskifte ble landskylda lagt til grunn.

Jordleieavgiftene ble som nevnt fra gammelt av helst betalt med varer gården selv produserte. Men noen ville heller ha betaling i penger, og da særlig når prisene på jordbruksvarer sank. For jordeiere som bodde langt fra eiendommer de fikk inntekter fra, var ordningen med betaling i naturalia tungvint og lite lønnsom. Under alle omstendigheter var penger et bedre og smidigere betalingsmiddel, skjønt bøndene ikke uten videre ville gå med på noen endring. Men også bøndene fant etter hvert ut at penger var et enklere betalingsmiddel, og i inflasjonstider kunne mynt være en lønnsom betalingsmåte. Flere steder ble derfor landskylda fra og med 1720-åra helt eller delvis betalt med penger.

Som regel var skylda låst fast på et bestemt nivå, som ofte sto i dårlig samsvar med gårdens virkelige bruksverdi. Fra 1400-tallet og fremover ble skylda på de enkelte gårder ved bestemte anledninger fastsatt som en avtale mellom eier og leier. De fleste steder dannet jordveien grunnlag for skyldsettingen fordi skogene ennå ikke hadde fått noen økonomisk interesse. Vurderingen ble altså sjelden forandret. Eventuelle senere nyryddinger og tilliggende herligheter som skog og vannfall, kom derfor ikke ofte til syne i landskylda. Det samme gjaldt gårdens beliggenhet i forhold til viktige ferdselsårer, fløtningselver og annet som gjorde enkelte gårder mer verdifulle enn andre. På den annen side fanget ikke landskylda opp eventuell forringelse i bruksverdien. Dermed kunne gårder med samme skyld ha helt ulik bruksverdi. Uansett eigner landskylda seg bra som målestokk for vår beregning av eiendommenes fordeling mellom de ulike samfunnsgrupper. Den var samtidens mål for jordeiendom.⁵

Med utgangspunkt i matrikler på 1600-tallet legger vi merke til at gårdene kunne ha flere eiere, og slik var det gjerne på større gårder. De såkalte ødegårder eller kvartgårder hadde færrest oppsittere. Slike gårder var små og kunne som kjent være gjenryddede ødegårder fra senmiddelalderen. Dermed hadde ødetiden ført til en forenkling av eiendomsforholdene.

Matrikler fra ulike tidsavsnitt er viktige kilder for å få oversikt over alle gårder med landskyld, eiere og brukere. Ved hjelp av disse og andre kilder kan det lages tverrsnitt av eiendomsfordelingen. Skattematrikkelen fra 1647 er den første i sitt slag, og fogden måtte gå svært grundig til verks for å få tak i alle nødvendige opplysninger om gårdene. Oppgavene om skyld, bygselrett og eiendomsforhold skulle danne grunnlag også for senere skattematrikler. Derfor var det viktig at utgangspunktet var så korrekt som mulig.⁶

Det er ellers rimelig å tro at bøndene passet på hverandre slik at ingen skulle slippe billigere unna skattetaksering enn andre.

Tretten gårder på 1600-tallet

Hvilke opplysninger kan skattematrikkelen fra 1647 gi om eiendomsforhold i Rømskog på den tid? I 1647 var det i bygda fem fullgårder, fire halvgårder og fire ødegårder, til sammen 13 gårder.⁷ For å forenkle våre beregninger har vi regnet all landskyld om til lispund, som en fellesnevner. Verdiane kan variere noe fra bygd til bygd, og tallene er derfor omtrentlige. Etter fogdens målestokk er det gjort følgende omregninger: 1 hud = 12 skinn = 10 lispund. 1 skinn = 0,8 lispund. 1 tønne pors = 10 lispund. 1 bismerpund fisk = 2 lispund. 1 setting = 1,2 lispund. Verdiangivelsene for vår bygd er omtrentlige fordi det kan være ulik vekt på tørr og rå fisk, og på pors og korn. Likevel kan det på grunnlag av

tallene i skattematrikkelen anslås at gårdene i Rømskog i 1647 hadde en samlet landskyld på 200,2 lispund. Hvordan er denne skyldmengden fordelt på de ulike eiere, og hvilken eiergruppe var størst? Hvem var bygselrådig på de enkelte gårder?

En av de største gårdene etter landskylda var «*Sunndsrud*». Halvor og Lauritz eide og brukte gården, og landskylda var et og et halvt pund. Dette var med andre ord en selveiergård. Anders og Gunder var brukere av «*Høgennes*» (Haukenes) og betalte i landskyld et lispund og en fjerding til Rødenes prestegård, og et pund tørre gjedder til kirken. Prestegården eide dermed mest, og sogneprest Bodel Jenssøn var bygselrådig. «*Torrenbye*» (Tårnby) skyldte et pund og en fjerding til bonden, som var Tord Bunes i Høland. Han var utenbygds og bygselrådig, men det var ikke ført opp noen leilending i 1647. I 1624 eide Børhe Bjørkenes i Høland 2,5 lispund i

Christian Elmholt (1871–1959) var opprinnelig dansk, og malte dette bilde av Ringsby øvre i 1904. I tiden rundt århundreskiftet oppholdt han seg visstnok ganske ofte hos lærer Carl Anton Halvorsen på Trosterud skole, og malte trolig også flere andre bilder fra Rømskog og Smålenene for øvrig.

Tårnby.⁸ Rødenes kirke hadde i samme gård en skyldpart på 2 skinn. «*Fladen*» (Flaten) ble brukt av Ingvar og Berger, og hadde en landskyld på 30 lispund, som i sin helhet var eid av Jens Bjelke (1580–1659), Norges kansler. Også *Trosterud*, som skyldte 1 hud var i Bjelkes eie. Gården lå for tiden øde og ble brukt under Flaten. Bjelke var eneeier og hadde bygselretten i begge gårder. Han var adelsmann og Norges største eiendomsbesitter på den tid. Både Flaten og Trosterud var dermed adelsgods. Mer adelsgods enn disse 40 pund er ikke registrert i Rømskog. Dette alene utgjorde likevel en femtedel av bygdas landskyld.

Etter en gjennomgang av disse fem fullgårdene kan vi vurdere de fire halvgårdene. Tord var bruker av «*Tuchenn*» (Tukun), og bonden skyldte et halvt pund til seg selv. Han var både deleier og bygselrådlig, og dermed selveier. Rømskog kirke eide 3 skinn i gården. Også «*Bøhn*» (Bøen) var i selveie. Bonden, Erik, eide 15 lispund i gården, mens Rødenes kirke hadde en skyld på 1 bismerpund rå fisk. Likeledes var «*Tranndnem*» (Trandem), som ble brukt av Knut, i selveie. Bonden eide 15 lispund, mens Løken kirkes andel av den samlede landskyld var 2 settinger pors. «*Østertuchenn*» (Østtukun) var den femte selveiergården i Rømskog i 1647. Bonden, Torvar, eide og brukte 10 lispund, og det var ingen deleiere. Dermed var det heleie her som på Sundsrud.

Den siste gårdklassegruppen var ødegårdene, som altså besto av fire gårder. «*Kurøenn*» (Kurøen) var i sin helhet eid av Rømskog kirke, og skylda var 6 skinn. Kirken var formelt underlagt kongen, som dermed også var bygselrådlig. Leilendingen, Oluf, måtte derfor betale landskyld til ham gjennom fogden. «*Rinningsboe*» (Ringsby) var skyldsatt til 1 bismerpund tørr fisk og lå under Rødenes prestegård. Her rådde derfor sognepresten over bygselen, og leilendingen Halvor sto ansvarlig overfor ham.

«*Tyrrennbye*» (Tørnby) skyldte 1 fjerding tunge (tungt, fullmodent korn) til Rødenes kirke og 1 fjerding til bonden, Niels. Siden den største skyldparten var kirkegods, var kongen bygselrådlig også her. Det samme gjaldt «*Steenbye*» (Steinby) med skyld på 1 fjerding til Rødenes kirke. Det var ikke oppført noen bruker på gården.

Privat og offentlig gods

Etter således å ha sammenholdt landskyld og eiere på de 13 gårdene, er det mulig å sette opp en relativ prosentvis fordeling mellom de ulike eiergruppene i 1647. Opplysningene kan konsentreres i en tabell:

Privat gods:

Selveie: 40,0 prosent

Bondegods: 12,5 prosent

Adel: 20,0 prosent

Til sammen 72,5 prosent

Offentlig gods:

Kirkegods: Rødenes, Rømskog og Løken kirker: 14,0 prosent

Rødenes prestegård: 13,5 prosent

Til sammen: 27,5 prosent

Bondegods

Privatgodset utgjorde altså nærmere tre fjerdedeler av den samlede landskyld i Rømskog, og av dette var over halvparten i selveie. På midten av 1600-tallet eide vanligvis bare et fåtall bønder den jorda de brukte. Men i Rømskog var selveiet altså uvanlig høyt, og det var ellers forholdsvis mye bondegods. Bygselen og ikke landskylda var det viktigste med selveiet. Selveieren rådde over bygselen og bestemte dermed hvem som skulle drive gården. Han slapp imidlertid å betale landskyld av den andel han selv eide i gården. Den som hadde høyest landskyld, var bygselrådlig, men det var ikke nødvendig å eie hele landskylda.⁹ Det kunne som kjent

Bygges Rindes **Frandsen** Rinde paa boer } Kristning 20 år
 Bygges Rindes **Frandsen** Rinde paa boer } Kristning 20 år
 Bygges Rindes **Frandsen** Rinde paa boer } Kristning 20 år

Bygges Rindes **Frandsen** Rinde paa boer } Kristning 20 år
 Bygges Rindes **Frandsen** Rinde paa boer } Kristning 20 år
 Bygges Rindes **Frandsen** Rinde paa boer } Kristning 20 år

De Waarder

Bygges Rindes **Frandsen** Rinde paa boer } Kristning 20 år
 Bygges Rindes **Frandsen** Rinde paa boer } Kristning 20 år

Bygges Rindes **Frandsen** Rinde paa boer } Kristning 20 år
 Bygges Rindes **Frandsen** Rinde paa boer } Kristning 20 år

Bygges Rindes **Frandsen** Rinde paa boer } Kristning 20 år
 Bygges Rindes **Frandsen** Rinde paa boer } Kristning 20 år

Bygges Rindes **Frandsen** Rinde paa boer } Kristning 20 år
 Bygges Rindes **Frandsen** Rinde paa boer } Kristning 20 år

Kristning 20 år
 7 år 6 1/2 år

**Stuentsmend og Lichenste
Drenge.**

Oluff Kluff — — — — 7 år
 Oluff Kluff — — — — 7 år
 Oluff Kluff — — — — 7 år
 Oluff Kluff — — — — 7 år

13 år

være flere bygselrådige på samme gård. Som vi har sett, eide og drev for eksempel Halvor og Lauritz hver sin halvdel av Sundsrud, og hadde delt bygselrett.

En hovedårsak til at bøndene eide såpass mye grunn på den tid, var nok bygdas avsidesliggende beliggenhet. Det var langt og uveisomt til nærmeste by, og enn så lenge hadde ikke borgerne i Fredrikshald begynt å erverve tømmer-skoger til sine sagbruk langs Tista. Men senere skulle Rømskog på linje med andre skogsbygder bli et svært attraktivt område for tømmer- og trelast-handlere. Gårder ble kjøpt opp eller tilpan-tet, og flere bønder endte som avhengige leilendinger.

For øvrig kan det bemerkes at enkelte bønder rundt 1650 eide gårder og skyldpar-ter også utenfor bygda. Garsvik i Høland til-hørte for eksempel Anders Haukenes inntil hans svigersønn, Brynild, flyttet inn på går-den rundt 1670. De to brukerne som var i trettiårsalderen, forsvant.¹⁰ Det var ikke uvanlig at barn og svigerbarn overtok gårder etter foreldre og svigerforeldre. For øvrig fantes det, som tidligere omtalt, bønder i Høland som eide gods i Rømskog.

Adelsgods

Adelsgodset var som vi så, konsentrert til Fla-ten og Trosterud og tilhørte kansler Jens Bjelke i sin helhet. Han var opptatt av skog

og sagbruk, og hadde derfor eiendomsinte-resser også på våre kanter. Flaten var en av de største og fremste gårder i bygda. Skog som ligger til gården, strekker seg vestover til Marker og Rødenes, og fra tidlig på 1600-tal-let var det mulig å fløte tømmer fra Rømskog til sagbruk langs Tista. Derfor var skogen av særlig interesse for Bjelke, og som eneeier hadde han også bygselretten. De to leilen-dingene utførte trolig en del skogsarbeid og tømmerkjøring for ham.

Det offentlige gods var omtrent likelig for-delt mellom kirkene (Rødenes, Rømskog og Løken) og Rødenes prestegård, og det meste av godset var nok fra senmiddelalderen.

Andre steder var de fleste bønder såkalte leilendinger og betalte landskyld eller leie av jord de brukte. I vår bygd er det ikke på noe tidspunkt registrert noe skarpt skille mellom en fåtallig elite som eide jord og de eien-domsløse, slik det ellers var vanlig i typiske jordbruksbygder. Noen bønder kunne ellers finne det fordelaktig å være leilendinger, fordi de slapp å svare skatter og en del andre offentlige pålegg. Etter hvert skulle også de fleste bønder i Rømskog bli leilendinger. Hvordan skjedde det?

Kjøpmenn fra Fredrikshald overtar

Flaten med Trosterud var som nevnt en av de største og viktigste gårder i Rømskog. Eien-dommen var i Bjelke-familiens eie frem til

Motstående side: Denne ene siden fra skattemanntallet 1654 viser hvem som er oppsittere og har bygselen til de seks oppførte halvgårdene. Knut bor på Trandem, som skylder tre fjerdinge til bonden (Knut), og to settinger til Løken kirke. Dermed eier Knut mest i gården og har bygselretten. «Tarvard» bor på Østtukun og skylder 10 lispund til bonden («Tarvard»). Dermed har også han bygselretten, og begge gårdene er selveiergårder.

Neste gårdsklasse er ødegårder eller kvartgårder. Skattemanntallet viser at kirken har størst skyld i Kurøen, Tømby og Steinby. Dermed har kongen eller staten bygselretten. Ringsby beboes og brukes av Halvor, som skylder et bismerpund tørr fisk, antagelig gjedde, til Rødenes prestebol. Derfor har sogneprest Christen Hansen bygselret-ten til denne gården. Rubrikken ytterst til høyre viser hvor mye de seks gårdene på siden betaler i festningsskatt og kontribusjon. På neste side er det oppført husmenn og tjenestedrenger, som det betales skatt for, til sammen tre riks-daler. Oluf «Ness», Syver «Thornebye» og Oluf «Raffueberigh» er ført opp som husmenn, mens Mikkel «Bøhen» er tjenestedreng.

1680, og var således adelsgoods. Deretter gjorde kjøpmenn fra Fredrikshald seg gjeldende. Rike skogforekomster og mulighet for fløting ned til Tistedal via svenske vassdrag gjorde at Flaten og andre store skoggårder i Rømskog var særlig attraktive for sagbrukere og trelasthandlere i Fredrikshald. Stort sett de samme kjøpmannsslekter dominerte eiendomsforholdene.

Niels Stub (1637–1721) var før den store nordiske krig største eiendomsbesitter i Rømskog. Han var assistensråd og assessor i overhoffretten, og hadde eiendommer langs hele Fredrikshald-vassdraget. Han eide rundt 1720 over halvparten av eiendommene i Rømskog, mens bare en fjerdepart tilhørte bøndene i bygda.¹¹ Eiendomsforholdene var dermed snudd helt rundt i forhold til situasjonen i 1647. Da utgjorde bøndenes andel som kjent over halvparten av godset, og 40 prosent var i selveie.

Peder Colbjørnsen (1683–1738) var Stubs søstersønn og arving. Han er mest kjent som den heltemodige forsvarer av Fredrikshald under Karl 12.s angrep i 1716 og 1718. Men i Rømskog gjorde han seg først og fremst gjeldende som godseier etter at han arvet sin onkel i 1721. Han fikk med andre ord hånd om de største og beste skoggårdene. Den siste fjerdedelen av godset i bygda var i hendene på andre utenbygds eiere og kirken. Fra tidligere eide han Flaten med Trosterud, som han hadde overtatt etter Bjelke-familien, og sammen med broren Hans og Svend Olsen ble han den største godseier i bygda.

Colbjørnsen overtok også en del gjeldskrav etter sin onkel og ble dermed en betydelig kreditor i bygda. Hans personlige tap etter svenskenes angrep på Fredrikshald var 30 000 riksdaler, og arven med gjeldskravene skulle bidra til å bøte på dette. Ifølge krigsskadekommisjonen var flere bønder i Rømskog falt i bunnløs gjeld til Peder Colbjørnsen, og det rådde stor usikkerhet

Peder Colbjørnsen døde i 1738, og her ligger han balsamert i sin sarkofag i gravkjelleren under Immanuelskirken i Fredrikshald. Han og familien eide det meste av skogen i Rømskog. Også en annen stor skogeier, Niels Stub, hviler i sin sarkofag i samme gravkjeller. Foto: Jørn Bøhmer Olsen.

om hans videre disposisjoner. Etter statens beslutning om å selge kirker på auksjon skulle han få et enda sterkere grep på folk i bygda. Således kjøpte han i 1722 Rømskog annekskirke, og Rødnes hovedkirke året etter. Et hovedmål med kirkekjøpene var å sikre seg kirkegodset med tilliggende skog-eiendommer. Samtidig økte han sin personlige makt og prestisje ved å få kontroll over kirken, som var det eneste felles rom i bygda. Bygdefolket hadde ingen sosiale og økonomiske virkemidler i forhold til dette.

Colbjørnsens hegemoni ble på midten av 1700-tallet overtatt av Thomas Blix. Også han var fra Fredrikshald. Det meste av godset hadde han ervervet gjennom pant. I 1743

eide han foruten halve Flaten med Nes, Bøen med Kirkerud, Trosterud, Sundrud med Bunes, Steinby, Haukenes og Ringsby. Dessuten var han eier av gårder og gårdparter i Eidskog, Aremark, Øymark, Berg og Idd. Mye tømmer fra disse eiendommene gikk til hans sagbruk ved Tista.

På linje med andre borgere på den tid kjøpte han seg i 1749 adelspatent fra kongen i København, og fikk dermed tillatelse til å endre familienavnet Blix til Blixenskjold. Dermed ble han en representant for den såkalte borgerlige nyadel. I 1753 fikk han auksjonsskjøte på enda en fjerdepart i Flaten, og tre år senere eide han hele skylda i gården. Dermed var han den desidert størst godsbesitter i Rømskog, og leilendingene utførte skogsarbeid og fløting for ham. Samtidig var han en myndig representant for de fredrikshaldske trelasthandlere når det gjaldt skogsdrift og tømmerfløting.¹²

Etter Blixenskjolds død avhendet arvingene i 1764 mye av godset, som gikk til andre utenbygds kjøpmenn. En av dem var Erik Hansen på Østby i Høland. Fra 1769 gjorde Peder Wiel i Fredrikshald seg for alvor gjeldende i Rømskog. En annen Fredrikshaldkjøpmann av betydning var Niels Carstensen Tank (1725–1801). I 1783, 1799 og 1800 overtok han parter i Ringsby, Trosterud og Tukun østre. I 1800 makeskiftet han til seg vel en tredjedel av Flaten.¹³

Trange tider for bøndene

Hvordan ble bønder i Rømskog såpass økonomisk avhengig av utenbygds kjøpmenn, og hvorfor måtte flere av dem gå fra gård og grunn? Likesom i Høland hadde vanskelighetene kanskje sammenheng med tømmer salg. Noen bønder kan også ha eksperimentert med sagbruksdrift og lånt penger av kjøpmennene. Noen investerte kanskje også penger i tømmeroppkjøp og salg med pant i gården. I et skifte etter

handelsmannen Jørgen Østby i Høland fra 1686 regnes det opp 72 bønder som til sammen skyldte ham 362 riksdaler. Blant dem var 10 fra Rømskog, og tre av dem hadde fått forskudd på tømmerleveranser.¹⁴ Slike forskudd var ikke uvanlig, og kunne sette bøndene i stor gjeld, dersom de ikke innfridde kravene. Det forekom også at avtalte priser kunne bli redusert med påfølgende tap for bøndene. Noen måtte også ta til takke med delvis betaling i varer og annen naturalia. Forskuddene var i noen tilfeller viktig for å kunne betale skatter og avgifter. Skattepresset økte i kjølvannet av de mange kriger, og særlig bønder i de utsatte grenseområder kom lett i et økonomisk uføre.

I enkelte kriseår var bøndene dessuten avhengig av mattilførsel utenfra, og måtte låne penger til innkjøp av korn. Flere skifter har gjeldsposter for slike kornkjøp. Gårdsdriften alene ga neppe tilstrekkelig overskudd, og det hele kunne ende med økonomisk ubalanse. Gjeldskrav fra kjøpmenn kan gi et godt bilde av den økonomiske situasjon. Og som vi har sett i Rømskog, kunne slike krav arves etter skifteoppgjør. Både bonde- og kjøpmannsskifter er således gode kilder til belysning av disse problemene. Frasalg av eiendommer var i mange tilfeller eneste mulighet til å kunne innfri regninger som kjøpmennene presenterte. Dette burde kunne gi en vesentlig del av forklaringen på hvorfor mange selveiende bønder fra annen halvdel av 1600-tallet endte som leilendinger. Kjøpmennene, og særlig de i Fredrikshald, gikk trolig bevisst inn for å innlemme bønder fra skogsbygdene i sine restanselister. Og de hadde altså sine metoder!

Men i Rømskog fantes det også bønder med såpass stor kapital at de kunne låne ut penger til andre bønder mot pant i fast eiendom. Mikkel Ingvaldsen (1714–1761) på Trandem lånte ut betydelige beløp til bøn-

der i Rømskog og nabobygdene. De fleste var fra Høland. I skiftet etter ham i 1761 kom det frem at han hadde 13 debitorer i Askim, Trøgstad, Båstad, Høland, Setskog, samt Trosterud og plassen Myrvold under Tårnby østre. De skyldte ham til sammen 1382 riksdaler, som var en hel formue etter datidens pengeverdi. Nettoinntekten i boet var på hele 1660 riksdaler, og skogen må ha gitt grunnlag for en så god økonomi.¹⁵

Forandringer i bondesamfunnet

Fra 1700-tallet ble bondesamfunnet de fleste steder todelt med bønder eller gårdbrukere på den ene siden, og husmenn, arbeidsfolk og tjenere på den andre. Samtidig økte den sosiale avstand mellom selveiende bønder og de uten eiendom. I skogsbygda Rømskog var denne sosiale grense som kjent, langt fra så skarp som i de rene jordbruksbygder. Den sosiale distanse gjaldt, som tidligere beskrevet, først og fremst utenbygds eiendomsbesittere og kreditorer. De fleste bodde i Fredrikshald.

Etter 1720 var det en lang fredsperiode, som medførte mindre skattepress og færre plikter for bøndene. Men fra slutten av 1750-åra ble det igjen vanskelige tider for bonden. Skattetrykket økte, og det kom flere perioder med uår. Dermed fikk bøndenes økonomi en ujevn utvikling. Svingningene kan delvis avleses i deres pantegjeld. De fleste kreditorene var altså store skogeiere fra Fredrikshald og andre steder utenfor bygda. Men synkende pengeverdi var til fordel for dem som hadde gjeld. I løpet av 1700-tallet sank pengeverdien med mer enn det halve som følge av befolkningsøkning og prisstigning.

Leilendingene

Hvordan var ellers vilkårene for leilendingene? Fremdeles på slutten av 1700-tallet utgjorde leilendingene en viktig del av bondestanden, og i lovverket ble selveiere og lei-

lendinger oppfattet som likestilte bønder. Men i det lokale omdømme sto selveieren eller odelsbonden, og den som eide mest av landskylda på gården han brukte, høyest på bøndenes sosiale rangstige.

Ved første gangs feste av en gård måtte leilendingen betale såkalt førstebyggsel, som varierte etter gårdens størrelse og bonitet. Denne innfestingsavgiften medførte ofte et kapitalutlegg for leilendingen, og ble høyere etter hvert som folkemengden økte på 1600-tallet og etter 1720. Hvert tredje år måtte leilendingen dessuten betale jordeieren såkalt tredjeårstake for å få fornyet leiekontrakten. Jordeieren selv eller egne folk utpekt av ham, krevde inn leieavgiftene.

Mange leilendinger var også pålagt pliktarbeid i tillegg til landskyld og andre avgifter. Dette gjaldt særlig der det var kort avstand mellom jordeier og leier. I noen tilfeller kunne leieavgifter omgjøres til arbeid for gårdeieren. Slikt arbeid kunne ifølge avtale variere i lengde og mengde til ulike tider. Etter hvert kom husmennene til å supplere og delvis erstatte leilendingenes arbeidsinnsats.

Mange bønder fikk nye muligheter til fortjeneste, da det fra annen halvdel av 1600-tallet kom oppsving i tømmer- og sagbruksdriften. Mange tok sesongarbeid i tømmerkogen som fløtere og kjørere. Dette kunne føre til at selve gårdsdriften ble skadelidende, selv om det meste av kjøringen foregikk om vinteren. Arbeidskraften var etterspurt, og enkelte bønder ville heller være leilendinger og tjene penger på hugging og kjøring av tømmer enn å eie egen gård og skog.

Veien til selveie

Andre bønder bestrebet seg på å bli selveiere. Virkelig selveie var det når bonden eide gården fullt og helt. Den kunne være arvet eller betalt med egne midler. Bønder

med stor pantgjeld på gården, var ikke særlig bedre stilt enn en vanlig leilending. Mens han tidligere svarte landskyld til jordeieren, måtte han nå betale renter og avdrag til pant-haveren. Noen bønder måtte oppta nye pantelån for å kunne innfri gamle, og enkelte måtte gå fra gård og grunn på grunn av gjeld. Også åsetemannen, som var livsarving med rett til å overta gården udelt, kunne komme i stor gjeld når han under arveskifter skulle løse ut sine medarvinger. Skiftetakstene lå for øvrig noe under markedsverdien.

Overgangen til bondeselveie var den viktigste økonomiske og sosiale endringen i bygdesamfunnet på 1700- og 1800-tallet. Forutsetningen var både av politisk og økonomisk art. Men som vi har sett, dominerte kjøpmenn fra Fredrikshald lenge eiendomsbildet på grunn av de store verdiene i tømmer-skogen.

Befolkningsøkningen førte mange steder til stadig større behov for jord, og de som ikke greide å skaffe seg egen gård, hadde som kjent ikke stort andre muligheter enn å bli husmenn. Dermed fikk bøndene billig arbeidskraft og husmennene bidro til en omfattende nyridding. Gårdsdriften kunne dermed bli mer lønnsom, og bøndene tjente penger til betaling av skatter, avgifter og betjening av gjeld. Hvilken betydning hadde husmannsvesenet i Rømskog?

Husmenn

Husmenn og tjenestefolk utgjorde en viktig arbeidsressurs i det gamle samfunn. De som ikke hadde egen gård og grunn, var henvist til å arbeide for andre. Husmannsvesenet var en ordning til særlig nytte for bønder og andre grunneiere. Samtidig fikk jordløse mulighet for arbeid og hus. De fleste husmenn var i utgangspunktet bondesønner som ikke hadde egen jord, og derfor måtte rydde seg en plass i gårdens utmark. I Rømskog ble all jord tidlig dyrket, og derfor ble

ifølge våre informanter barna på gårdene tildelt husmannsplasser. De hadde neppe arbeidsplikt.¹⁶ Etter hvert som andre, utenforstående, overtok plassen, kom nok også arbeidsplikten.

Det fantes ulike typer husmenn, og langt fra alle sto langt nede på den sosiale rangstige. De som hadde egen hest, redskap og mulighet for å ta lønnet arbeid, kunne tjene gode penger. Som vi senere skal se, gjaldt dette Rømskog, der skogen og ikke jorda var viktigste ressurs. Gjennomgang av bevarte skifter viser at flere husmenn i Rømskog hadde egen hest og utstyr som kunne brukes til lønnet arbeid. For øvrig betydde arbeidsfellesskapet i tømmer-skogen og under fløting mer enn hva den enkelte eide. Felles for de fleste husmenn, tjenestefolk og arbeidere i sin alminnelighet, var deres arbeidskraft som viktigste ressurs. Enkelte gårder og plasser i Rømskog hadde imidlertid som kjent egne setrer. De ga på 1700- og 1800-tallet verdifulle økonomiske tilskudd. Vi skal i en annen sammenheng se nærmere på setrene.

De første «husmenn»

Tjeneste- og arbeidsfolk finnes i kildene helt tilbake til annen halvdel av 1500-tallet. Men når møter vi husmenn første gang i Rømskog? I Smålenene kommer begrepet «husmann» til syne i kildene på begynnelsen av 1600-tallet.¹⁷ Opprinnelig betyr ordet «mann som bor i huset». Denne tidlige «husmann» drev neppe noen egen plass, og hadde lite til felles med den klassiske husmannstypen på 1700- og 1800-tallet. Trolig var han innlosjert hos en bonde eller bodde på bondens eiendom, der han antagelig også arbeidet. Senere ble slike innlosjerte folk gjerne kalt «innerster». De leide seg rom eller hus, og påtok seg arbeid. De var gjerne dagleiere rundt på gårdene, og arbeidet ofte for kost og losji. Til forskjell fra husmennene kunne de ikke pålegges arbeid ifølge kontrakt eller avtale. Husverten hadde

dermed heller ingen økonomiske forpliktelser overfor dem.¹⁸ Vi kan også møte «husmannen» som kårmann eller oppsitter nummer to på et gårdsbruk. Her drev han i så fall selvstendig jordbruk eller annen næring, og ble skattlagt som bonde. Enkelte «husmenn» gjenryddet og brukte gamle ødegårder, som senere kunne gjenopptas i matrikkelen, og skattlegges deretter.

Kirkerud ved Rømskog kirke kan ha vært en slik gjenryddet ødegård og husmannsplass for en kortere tid. Den fikk navn etter kirken, og nevnes første gang i skriftlige kilder i 1577.¹⁹ Det kan ha stått hus her lenge før den tid. Siden presten ikke bodde i Rømskog, ble Kirkerud kanskje opprinnelig bygget som bosted for presten når han besøkte annekset. «Ødegård Kirkerud» er nevnt i en jordebok fra 1615 og hørte da under Bøen. Det er likevel uvisst om Kirkerud var en virkelig ødegård som følge av svartedauden, og senere tatt opp igjen under Bøen. Gården kan i sin tid ha blitt nedlagt på grunn av andre forhold. Under alle omstendigheter var «Pladsen» Kirkerud ført opp under Rømskog kirke i 1723.²⁰ Selv om Kirkerud benevnes som plass, var den trolig et gårdsbruk. Kirkerud hadde i 1723 egen skyldsetting, og står senere oppført i matrikkelen.²¹ Dermed kunne den ikke lenger defineres som husmannsplass.

Husmannsplassen Nordby under Tukun vestre kan opprinnelig ha vært en gård fra tidlig middelalder, som ble lagt øde under svartedauden. Både navn og beliggenhet kan tyde på at den en gang har vært en selvstendig gård.

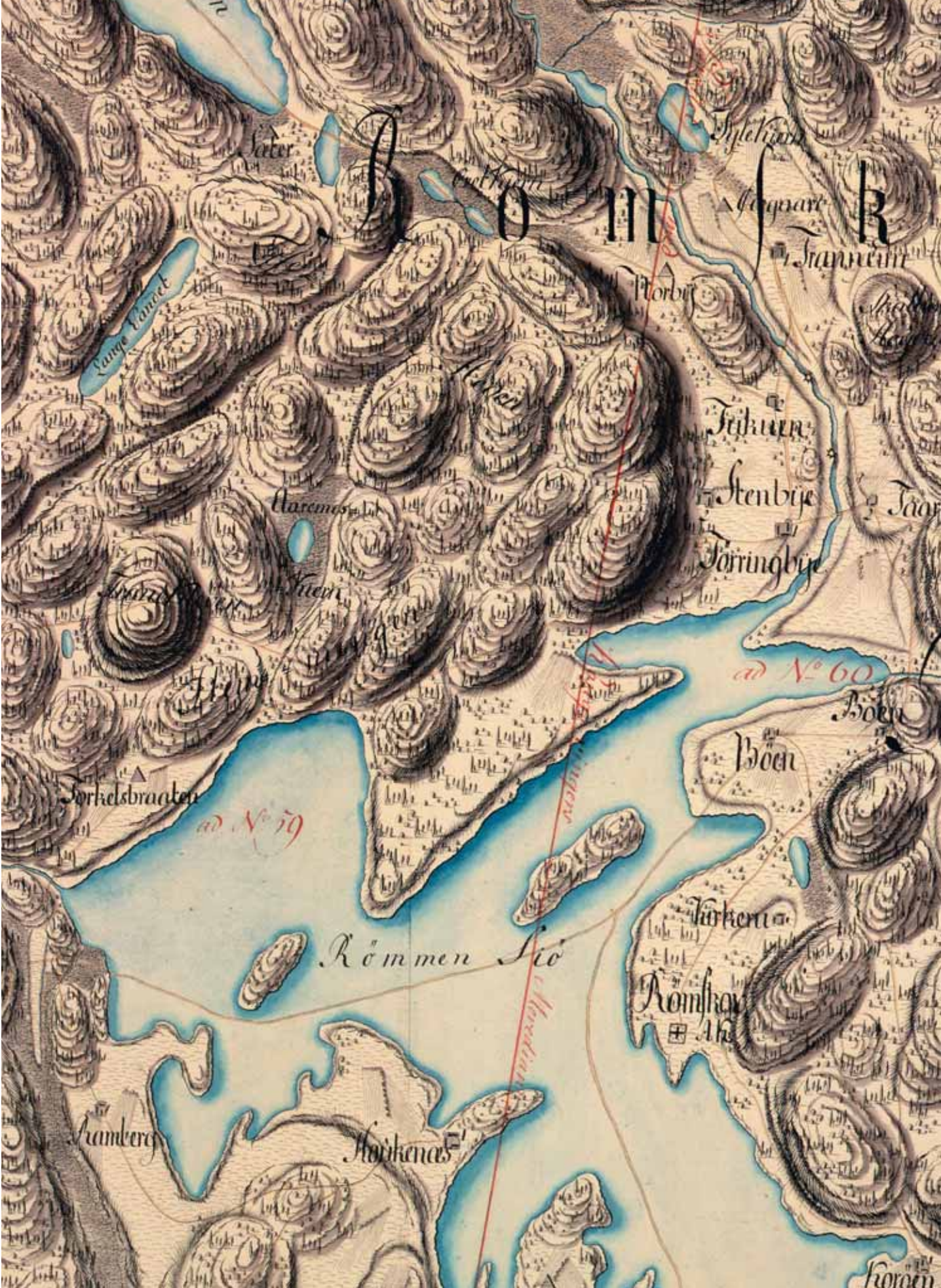
I mange bygder er det ført opp «husmenn» i landskattelister fra 1611 og 1612.²² Slike tidlige «husmenn» var ofte på flyttfot, og enkelte benevnes i kildene som håndverkere. Siden de betalte skatt, var de trolig medbrukere på gårder. Derfor var «husmann» i de eldste skattelister et skatteteknisk begrep. Den vanlige husmannen som vi senere møter, betalte som nevnt ikke skatt, og var dermed i en annen økonomisk stilling enn leilendingen. En slik husmann var uten leilendingens rettsbeskyttelse, og kunne altså lett bli oppsagt av jordeieren. Siden han brukte jord som ikke var skyldsatt og matrikulert, kunne han heller ikke omsette plassen. Men han eide husa, som han kunne ta med seg, dersom han flyttet. Slike handlinger er ikke registrert i Rømskog.

Husmannsvesenet

Husmannsvesenet var som kjent fordelaktig for jordeierne, fordi rydding av plasser ikke medførte økt skatt og landskyld for gården. Dessuten trengtes det mange arbeidsfolk og tjenere på større gårder. Derfor finner vi i Smålenene noen av de eldste husmannsplassene under herre- og embetsgårder. Slike gårder fantes ikke i Rømskog, og husmannsvesenet kom derfor senere hit.

Men vi finner begrepet «husmann» også her i 1660-åra, og enda tidligere. Manntallene for 1664–66 har egen rubrikk for «husmenn» som var registrert under de enkelte gårdsbruk. Dette var militære manntall for alt mannkjønn over 12 år, og noen av «husmennene» var soldater, og dermed «gevorben» (vervet). For øvrig var det i manntallene opp-

Motstående side: Utsnittet av milekartet fra 1775 viser blant annet husmannsplasser. De er markert som trekanter, og en av dem er «Torkelsbraaten» under Tørnby. Plassen ligger like vest for Rømsjøen. Vi legger ellers merke til gårdsveier, hus og tun, åker, eng, beitemark og skog. Åser og fjellrabber er brunskolorert. Vann, tjern og myrer har blåfarge. Målestokk 1 : 10 000. Foto: Statens kartverk, Hønefoss.

J O M

R
S
S

Samme Kanael

Storby

Stenbye
Tarringbye

Ararinos

Kuon

ad N° 60

Sorkelsbraaten

ad N° 79

Rømmen Sjø

Turken
Romsøy
Aks

Hamberg

Morkenas

Sjøen

ført håndverkere, og noen enker var oppført som «husmenn». Av og til møter vi «huskvinner».

I 1660-åra hører vi om husmannsfolk på Trandem. Husmann Ingebret Halvorsen er nevnt både i 1664 og 1666. Torvald Torsen på Tukun er nevnt i samme manntall.²³ Men det er uvisst om dette var husmenn etter senere oppfatning, eller om de var arbeidsfolk som leide hus på Trandem. «En liten husmannsplass» under Trandem nevnes i 1680.

På Ringsby er Kristoffer Karlsen i 1664 registrert under rubrikken «husmenn». Han bodde på gården, og brukte i 1666–80 en skyldpart på syv og en halv lispund tunge i Sundsrud.²⁴ Han var dermed å regne som en leilending som hadde bolig på en annen gård enn den han brukte.

Blant de som betalte skoskatt i 1711, er det nevnt tre husmenn under Haukenes. Også de bodde trolig på gården uten å være egentlige husmenn med egne plasser.

Husmannsplasser på 1700- og 1800-tallet

En sikrere kilde om husmenn og plasser er matrikkelutkastet fra 1723.²⁵ De tre husmennene på Haukenes i 1711 er ikke nevnt her. Til gjengjeld er det registrert husmannsplasser under Tukun vestre, Trandem, Bøen og Sundsrud. Plassen under Bøen var Kirkerud, som er tidligere omtalt som en av de eldste plassene i bygda. På plassen Bunes under Sundsrud bodde husmannen Anders Larsen. Han betalte en tønne korn i avgift, og ifølge samtidige utsagn var det ingen mulighet til å utbedre plassen. Tukusetra kan ha vært plass under Tukun vestre, og er avmerket på kartet fra 1795. Da gården ble delt i 1833, ble plassen lagt til Sør-Tukun, og til slutt avdelt i 1868.²⁶

Det var på den tid trolig flere husmannsplasser enn disse fire omtalte, skjønt de fleste antagelig ble ryddet nærmere 1750. Nordgardslund under Sundsrud lå vest i skogen

ved Langtjern, og kom kanskje allerede rundt 1700. På midten av 1700-tallet omtales også Hagen under Sundsrud, og plassen står oppført som «Hage» på jegerkorpskartet fra 1795.²⁷ For Strand finnes det ikke belegg før folketellingene i 1865 og 1875. Gubberud er nevnt i kirkebøkene fra 1760-åra, men omtales ikke etter 1805. Berget fra 1780-åra var trolig husmannsplass bare i en kortere periode, og er siste gang nevnt i folketellingen 1801.

Under Flaten med Nes lå rundt midten av 1700-tallet flere husmannsplasser. Nybru like syd for Rømsjøen hadde egen seter, og den første kjente husmannen her var Morten Andersen fra 1738 til 1757.²⁸ Da skiftet etter ham ble gjort opp i 1759, etterlot han seg hest, kyr og andre husdyr, og nettoformuen var vel 13 riksdaler. Ikke alle bønder i Smålenene hadde et såpass bo, og det er sannsynlig at både seterdriften og arbeid i skogen ga gode inntekter. Også Kudalen som ble ryddet i første halvdel av 1700-tallet hadde egen seter, som lå ved Rømungen vestre. Ifølge skifteoppgjør var det her hest, kyr, geiter og sauer. Den første kjente husmannen var Mikkel Bergesen fra 1720-åra.²⁹ Ytterst på Nordneset ved Hagasundet lå plassen Sundet, som også ble kalt Hagasundstua og Ferjemannsstua. Helt frem til 1899 var det ferjetrafikk over her, og husmannen hadde trolig dette opprinnelig som pliktarbeid, slik det var på mange andre sundsplasser. Det finnes ingen kontrakter for Sundet. Ifølge Hans Taraldrud skal det også ha ligget en plass kalt Huken ca. 250 meter nordvest for Flatabråten eller Flaten søndre.³⁰ Det finnes så vidt vi vet, ingen annen dokumentasjon om denne plassen.

Under Trosterud finnes det belegg for husmannsplassene Os og Enger, som trolig er fra annen halvdel av 1700-tallet. Enger er kartfestet i 1795, og beboerne på Os er ført i folketellingen fra 1801.

Lukashytta ved Langebekk øst for Hølvannet helt inne ved riksgrensa , var husmannsplass under Trandemsetra. Husmannen arbeidet i tømmerskogen om vinteren og var med i fløtingen om sommeren. Plassen var opprinnelig en finnerydning, og det fortelles at en finne med navn Lukas var den første som slo seg ned her. Huset på bildet er en laftet stuebygning, antagelig fra midten av 1800-tallet. En myr like nordvest for Lukashytta heter Finnemåsan. Foto: Kjeld Magnussen, ca. 1970.

De mange husmannsplasser under Haukenes

Haukenes hadde fire husmannsplasser med jord i 1801.³¹ Kopperud var en av plassene, og ble omtalt som «ny» i 1794. På begynnelsen av 1800-tallet kom det sag- og kvernbruk i Vortungsbekken like ved plassen, og den ble da overtatt av eierne av disse anleggene. Sag- og kvernbrukene ble etter hvert kalt Kopperud etter plassen.

På slutten av 1800-tallet var det ikke mindre enn 13 plasser under Haukenes, og foruten Kopperud var det Struten, Dalen, Nordli, Eikestan, Enga, Sør-Saga, Dammen, Langedangen, Sletten, Hakebruhytta/Sulubergneset, som også lå under Tørnby, samt Gråtanaset og Vestby.³²

Johan Tørnby (1877–1968) forteller om «Skauerhimmet» Eikesdalen. Små bruk og plasser som lå langt til skogs, ble kalt «skauer-

him». Eikesdalen var en gammel og avsidesliggende husmannsplass under Haukenes, og er kjent som Eikestan. Den lå vest i Haukenesskogen opp til Vortungen. Det var langt og anstrengende å gå dit, men desto hyggeligere å bli mottatt av Karen med kaffe, bakelser og «klotemjølkk». Skogsarbeiderne gikk til henne om dagen for å hvile. Til gjengjeld hjalp de henne med pløying om høsten og harving om våren. Åkerlappene var små, og avkastningen var mest poteter.³³ Hun var ugift og bodde der i mange år sammen med broren Kristian. Han ble kalt Sagern, og var født på Sør-Saga i 1843. Karen bodde på Eikestan til 1920 og døde ti år senere.³⁴

Under Ramberg er det oppført to husmannsfamilier i folketellingen fra 1801. I Jerpedalen vest for gården lå plassen Jerpeset fra slutten av 1700-tallet. I 1860, 1870-åra

bodde det en husmannsfamilie på Sandbakken. Dessuten var det trolig husmannsplasser på Rambergtangen og Rambergenga.³⁵

Tørnby har hatt åtte husmannsplasser, som alle ble ryddet på slutten av 1700- og på 1800-tallet. Torkildsbråtan og Sandsbråtan (Sand) er markert på jegerkorpskartet fra 1795. Senere plasser var Eidet, Lonkøya, Mellom-Saga, Nord-Saga (Sagmoen), Lillebråten og Haukebruhytta.

Steinby hadde to plasser, Haga og Skurås, som begge ble ryddet midt på 1800-tallet.

Under Tukun vestre lå plassene Tukusetra og Nordby, som er kilde- og kartfestet på 1700-tallet. Kjernmoen ble anlagt som husmannsplass under Nord-Tukun på midten av 1800-tallet. Før 1800 var Nylenna vest for Klubbetjern plass under Tukun.³⁶

Når det gjelder Trandem, hører vi om «Pladsen Sætteret» i 1739, og det kan tenkes at Trandemsætra i sin tid var brukt som husmannsplass. I 1790 ble Trandemsætra utskilt som eget bruk. Lukashytta var husmannsplass under Trandemsætra. Den ligger ca. syv kilometer fra Trandem og på østsiden av Hølvannet ned mot Langebekk. Bekken danner her riksgrense. Lukashytta er ført opp i kartet til Knapp og Knoff fra 1739 som en fraflyttet finneplass. Fra andre kilder vet vi at finnen Lukas var den første som slo seg ned her, og plassen har trolig fått navn etter ham.³⁷ Det var fastboende på Lukashytta frem til 1923. Forpakteren Johan Gropa hadde kjøpt en gård på svensk side og flyttet dit. Senere ble husa brukt av skogsarbeidere, og i dag er bare forfalne hus tilbake. (Se side 99.)

Ødegården er registrert som husmannsplass både på kart i 1795 og ved fradelingen i 1819. I en kontrakt om Trandemskogen i 1881 er Løkken nevnt som umatrikulert, og kan ha vært husmannsplass.

Like ved veien til Hølvannet og en kilometer øst for Klubben lå Stormyra, som var plass under Trandemsætra. Også Spilhaug og

Ned-Gropa lengst nord i bygda var plasser under samme. Den åttende registrerte plassen under Trandem var Køia, som er nevnt som husmannsplass i 1865 og 1875. Kjøiejordet er en del av Spilhaug, og Kjøia lå visstnok i Kjøiejordet.³⁸ Denne plassen har nok først og fremst vært bolig for skogsarbeidere.

Tårnby hadde syv registrerte husmannsplasser. Langemyråsen er første gang omtalt i 1755, og Anders Rasmussen hadde ryddet plassen og satt opp hus her. I 1757 nevnes Hagen sammen med Langemyråsen. I 1764 ble plassen lagt til Myrvold, som var husmannsplass under Øststua Tårnby.

Øst i skogen ved Røvannet lå Røvassfallet, som var husmannsplass under Øststua Tårnby tidlig på 1700-tallet. Under Øststua var som nevnt også Myrvold husmannsplass, og den omtales første gang i 1758. En yngre plass var Myrvoldbråten fra siste halvdel av 1800-tallet. Myrvold var da blitt eget bruk, og plassen ble lagt under dette. Måsarud var den siste kjente plassen under Øststua, og ble ryddet tidlig på 1800-tallet.³⁹

Fra midten av 1700-tallet og vel 100 år fremover var Kleiva husmannsplass under Tårnby. I 1801 omtales brukeren Johannes Andersen som husmann med jord.⁴⁰ Plassen er nå borte, men bevart i stedsnavnet Kleivejordet. Det er uvisst hvorvidt Harakleiva var husmannsplass eller bare ei stue.

Under Tårnby vestre var Haugbak plass fra tidlig på 1800-tallet. Etter delingen av gården ble plassen liggende under Nordstua.⁴¹

Bøen hadde fire registrerte husmannsplasser fra midten av 1700- og første halvdel av 1800-tallet. Ertevassfallet vest for Ertevanet ble ryddet i 1740-åra, og allerede fra midten av 1700-tallet var det to husmannsfamilier her. På 1800-tallet var det to husmannsplasser på Ertevassfallet, Oppstua og Nedstua Fallet. Her bodde det familier helt frem til 1950-tallet. Barna herfra gikk på skole framme i bygda. I dag er det bare

noen hustufter igjen etter husmannsplassene. Da Bøen ble delt i 1823, ble Oppstua lagt til Bøen østre, og nedstua til Mellom-Bøen.⁴²

Sandvika var husmannsplass i første halvdel av 1700-tallet, og ble lagt til Bøen vestre i 1823. Venemoen ble ryddet på 1800-tallet og var plass under Bøen vestre. Men den er ikke nevnt under deling av Bøen i 1823, og er derfor trolig yngre enn 1823.

Under Kurøen er det registrert én husmannsplass, Kurøenga nord for Sandvika. Den ble ryddet i første halvdel av 1800-tallet, og fradelt i 1928.

På Ringsby var det husmenn i 1770-, 80-åra, og de bodde muligens på Ringsbysetra. Her var det i alle fall husmannsplass på 1800-tallet, og den siste kjente husmannen her, døde i 1891.⁴³

Østtukun hadde tre registrerte husmannsplasser på 1800-tallet. Den eldste er trolig Gravidalen, som ble ryddet tidlig på 1800-tallet. Teigen ligger nær grensa til Sverige og vest for tunet på Østtukun. Rundt 1830 hører vi om Kristian Gudmundsen, som var husmann med jord på Teigen. Antagelig var han den første husmannen her. I 1883 ble nordre del av skogen fradelt, og den ble kalt Teigen Skog etter husmannsplassen.

Ifølge Johnny Ringsby var det i siste halvdel av 1800-tallet en plass nord for låven som ennå står. Denne ble kalt Hagastua.⁴⁴

Husmannsvesenet

Bakgrunnen for husmannsvesenet slik det var på 1700- og 1800-tallet, var økning i folketallet etter 1720, og behov for rydding av nytt åkerland. Bondesønner som ikke fikk overta noen gård, måtte som nevnt rydde seg en plass i utkanten av gårdens innmark. Således fikk bøndene dekket sitt behov for mer arbeidshjelp, og de jordløse fikk hus og arbeid. Husmannen eide med andre ord ikke jorda han brukte, og sto derfor i et

avhengighetsforhold til jordeieren. Plassen hadde som kjent ikke egen matrikulering. Disse forhold var en fellesnevner for alle husmenn. Likevel utgjorde husmennene en sammensatt og variert gruppe. Bosted og arbeidsplikt betydde mye, og om det var mulig å tjene egne penger.

Myndighetene så fra 1750-åra og utover med økt velvilje på husmannsvesenet, og oppmuntret til rydding av plasser. Jordprisene steg, og statskassen fikk inntekter av ny oppdyrket jord. Barnerike husmannsfamilier avga samtidig soldater til det militære, og hærordningen førte til økning av antall plasser. Som vi har sett, ble samtidig tjenestefolk og arbeidere rekruttert fra husmannsfamilier. Også dette bidro til å gavne samfunnet, og dermed myndighetenes velvilje.

Husmannens plikter og rettigheter

Husmannens plikter og rettigheter var i utgangspunktet regulert gjennom muntlige og tilfeldige avtaler bestemt av sedvane. Ifølge lov av 1750 ble forholdet husmann – husbonde kontraktfestet, og den bestemte blant annet at husmannen skulle ha livstidsfeste.⁴⁵ Men dette mislikte naturlig nok jordeierne, og det kom derfor to år senere en ny lov, der det ble skilt mellom husmenn i inn- og utmark. Bare de fikk skriftlig kontrakt som selv hadde ryddet plassen. Slike husmenn ble gjerne kalt «stubbehusmenn». Dermed ble det stort sett bare utmarkshusmennene som fikk livstidsfeste, og andre husmenn kunne sies opp når det passet jordeieren. Derfor ble forordningen av 1752 en seier for jordeierne. Samtidig medførte bestemmelsen at det kunne ryddes plasser uten at gårdens skyld ble økt. Også dette var en viktig stimulans for husmannsvesenet. En ny og mer moderat lov kom i 1792, men den fikk liten praktisk betydning. Først med husmannsloven av 1851 kom det krav om skrift-

Nr 8 jünsmænds Contract. Høvedherren Hr. Adm. Wilschke & Co gjør nitidligt, at som oven-
 læst jünsmænds Johan Johannseni fulde til Rens og Rødsfor den inden vor
 riante Gaard Tundruet, Romshøj, Amag til Hædens Rødsfejlet beliggende flædt
 kaldet Hørdgaardslund og følgende Millaar.

1. Den særlige Afgift af Pladsen skal naar beløbet inden Brændbar Maaens Udgang først ber-
 med 6. febr. næste Aarsdags.
2. Pladsen skal bruges forpædlig, Bygges mal og alle fornøiede og tjæse eller høstma. . . Af-
 gøden maaske selges eller bortføres derfor, og den gamle Gædfe af høstma. og
 Pladsen, alt uden Rødsling, ligesom ingen Gaardens alle. . .

der dennes og tjæse eller høstma. . .

3. Jünsmændscontracten skal naar forlygtet, efter tilføje, og Gaarden Tundruet og naar ovennævnte Gaarden
 og Tødsling og Romshøj eller den afvæde at laad forvætte med Rødsling jün der maaske alle
 samt, i udskeidelig Rødsling.

4. Naar en Hr. Adm. Wilschke & Co flædt jün forvætt at bruge Pladsen fulde eller at melle-
 omvæde den til en anden, da skal Johan Johannseni fulde naar forlygtet, inden Udgangs og
 uden inden. Sommalet og den at forlygte og udlygje den udte Lønnes Sædte, efter det jün først
 29. dets. Derfor med 2de Maad av blumens indagt. Måtte jün derimod jün en anden Rødsling
 og Pladsen melle forlygte, da somer jün sig samer at forlyge ligesom først 29. detsmaad til
 det forlygte Sædte.

5. Under ingen Rødsling tillade det jünsmændscontracten at forvætte nogen Plads jün i
 Blomus inden efter Lønning, og til Rødsling og Gærdsfang Lüne same som til at
 laad Lønne Løse af Lønner Løn Løn eller detlige indlygje Løn; ellers at brude-
 Maade eller Løn. Løn, foruden; Udvarde alle Pladsens Sædte, inden Rødt efter
 Løn og Pladsforlygte storskele samt 29. dets Måtte til forlygte detlige Løse.

6. Jünsmændscontracten maaske ellers inden Lønnes forvætte tillade indlygje Hørdgaard eller Løn-
 Pladsen, som ingen først tjæse same.

7. Skaliges det jünsmændscontracten til alle Lønne inden at gæde at ingen Hørdgaard Løn
 med 10de Lønnes, at ingen Lønnes Lønne Løn, Løn alle uagthoujst Løn
 indlygje. Naar saadant, maaske jün først anuude det for os alle stiltroelig, jün jün inden
 skal til Lønnes jün Gjærdsfang fulde, og i tilføde af Lønnes først jün Løn til
 Rødsling, at der den iles til tjæse.

Disse Millaar medtages jeg, Knektka Kholvandsdatter i alle dele og forlygje mig at offentlig
 og jüde mig samer eftervættelig. . . Af dette befales anpart af os at forlygte, da 2. detsmaad
 indlygje. . . Trandem den 15. Maarts 1862.

Sov Hr. Adm. Wilschke & Co. J. Trandem. - Knektka Kholvandsdatter m. g. p.
 Naar Lønnes. G. Trandem.

til Nitidligt for Hørdgaardens Rødsling samt at Lønnes av høstma. beliggende
 jünne J. Trandem. - Hørdgaard Trandem.

lig, tinglyst kontrakt. Samtidig ble det satt en øvre grense for husmannens arbeidsplikt.⁴⁶

Disse forordninger sier likevel svært lite om husmennenes faktiske forhold og vilkår. Mange avtaler var bestemt av sedvane, og det ble ofte inngått muntlige avtaler, som kunne forplikte både husmannen og andre i familien. Fra enkelte bygder finnes det intervjuer fra manns minne, som kan fortelle mangt om de faktiske forhold.

Ulike typer husmenn

På 1700-tallet var det vanligvis tre hovedtyper husmenn. Bygselhusmannen betalte en fast årlig leie for plassen, og sto ellers nokså fritt i forhold til husbonden. Arbeidshusmannen betalte leie i form av arbeid, og svarte ofte også en mindre avgift. Begge typer husmenn brukte jord på plassen, men måtte arbeide for bonden etter tilsigelse. Skillet mellom bygsel- og arbeidshusmannen var langt på vei bestemt av lokale forhold og tradisjoner. I skogsbygda Rømskog merkes altså ikke noe tydelig skille mellom de to typer husmenn.

Den tredje kategori var husmannen uten jord. Han rådde bare over huset han bodde i, og hadde ingen andre ressurser enn sin egen og familiens arbeidskraft. Fra slutten av 1700 og utover på 1800-tallet vokste denne gruppen sterkt fordi økningen i folketallet førte til større etterspørsel etter jord. Husmenn uten jord utførte tilfeldig lønnet arbeid, og utgjorde en arbeidskraftreserve som var nødvendig for gårds- og skogsdrift. De bodde på gårdens grunn, og kunne fritt ta forefallende arbeid rundt på gårdene. Samtidig sto de friere i forhold til bonden enn husmenn med

jord. Men deres økonomiske stilling var utrygg og dårligere enn hos de jordbrukende husmenn. Etter hvert som deres arbeidskraft ble uttømt, måtte noen av dem livnære seg av tiggging. Som lønnsarbeidere var de som regel dagleiere, og enkelte var håndverkere. I Rømskog brukte man uttrykket «å sitte på strandstein!» om en som ikke hadde jord. Det er uvisst hvor gammelt dette uttrykket er. Ifølge våre informanter var det imidlertid jord til alle husmannsplassene i bygda, i alle fall i manns minne.⁴⁷

Jordmangel førte likevel til at enkelte husmenn med jord ble skjøvet lengst mulig ut i utmarka. Jord som husmannen møysommelig hadde ryddet og dyrket gjennom et langt liv, kunne dermed i noen tilfeller bli inndratt av bonden og tillagt hovedbølet. Best stilt blant husmenn var som nevnt den såkalte rydnings- eller stubbemann. Han hadde ryddet plassen av stubb mark, og satt derfor vanligvis tryggere på plassen. I 1754 er Steffen Fallet nevnt som rydningsmann på Ertevassfallet. Han var finne og hadde bodd på Tørnby og Ringsby før han kom til Ertevassfallet i begynnelsen av 1740-åra. Det var i 1754 på tale å si ham opp, men han hadde altså ryddet plassen av ødemark og kunne dermed ikke sies opp. Han døde på plassen i 1784, 90 år gammel. Derimot ble Børge Nilsen på ødegården Sandviken under Bøen oppsagt i 1754.⁴⁸ Han kunne ikke vise til noe tilsvarende rydningsarbeid.

Alle husmannsplasser er opprinnelig resultat av nybrottsarbeid, skjønt det er vanskelig å spore de eldste plasser og deres rydningsmenn.

Motstående side: Husmannskontrakt mellom Mads Wiels enke og Rebekka Halvorsdatter, husmann Johan Johannesens enke, for plassen Nordgardslund under Sundsrud, datert 15. mars 1862. Også kvinner kunne bli husmenn og tok som regel over etter sin avdøde ektemann. Som kontrakten viser, hadde Rebekka Halvorsdatter de samme plikter som andre husmenn. Hun har underskrevet med påholden penn med G. Tårnby som verge, mens Jørgen S. Trandem og Ingeborg Trandem er vitner.

Tegning av låve med fjøs på husmannsplassen Stormyra under Trandemsætra. Svend Jørgensen tegnet bygningen etter hukommelsen i 1998, og detaljene ble kontrollert av Helga Wikeby, Svend Nyquist og Ole Moen. Utenfor låven står Helga Wikebys mormor, Karen, med kua si. Anders Brynildsen var første husmann på plassen, og han laftet på 1860-tallet opp de første husa, våningshus og vedskjul. Låven med fjøset var under samme tak. Også dette var laftehus, og satt opp i 1880-åra. Våningshuset med vedskjul kom etter hvert i dårlig forfatning, og ble derfor revet tidlig på 1900-tallet. Siste husmann på Stormyra var Sigvart Kristiansen og hans kone Karen Gunille Johansdatter fra Setskog. De bodde her fra 1881, og flyttet til Spilhaug i 1894. Sigvart var tømmer, og han bygget låven på tegningen. Bygningen sto helt til slutten av 1930-tallet. Kristian Lien overtok da materialene til ny låve på Lia. Slik gjenbruk av bygningstømmer var vanlig, og i eldre hus kan vi finne materialer fra flere ulike bygninger.

Husmannsstand

I utgangspunktet var altså de fleste husmenn av bondeslekt, fordi odels- og åsetesretten bestemte at bare eldste sønn kunne arve gården udelt. Åsetesretten var dermed selve grunnlaget for gårdens arverekkefølge, og kunne ha både videre og trangere rammer enn odelsretten. Den tilkom bare livsarvinger og gjaldt bare ved arveskifte. På den annen side omfattet den både odelsjord og annen jord.⁴⁹ Yngre bondesønner hadde derfor som beskrevet få andre muligheter enn å rydde seg en plass under gården, eller få tak i husmannsplass under en annen gård. Dette var for noen bondesønner bare et

mellomstadium før de greide å skaffe seg eget bruk. I slike tilfeller gikk plassen gjerne videre til en yngre bror eller slektning på vanlige husmannsvilkår.

Siden husmann og bonde var av samme sosiale opphav, var det opprinnelig ikke noe særlig sosialt skille mellom de to gruppene. Men både befolkningsutvikling og endringer i økonomiske forhold førte til at det i løpet av 1700-tallet kunne oppstå et varierende sosialt skille mellom husmann og bonde. Husmannen sto dårligst i jordbruksbygder der det var kort avstand mellom bonde og husmann, og få muligheter til lønnet arbeid utenom jordbruket. I Rømskog og andre skogsbygder var

det som nevnt mindre sosial avstand mellom dem. Her var både gårder og plasser mange steder små, og bonde og husmann møttes i arbeidsfellesskapet i skogen og under fløting.

Lønnet arbeid bidro altså til å løfte husmannen sosialt. Husmenn i Rømskog hadde først og fremst arbeidsplikt i skogen og i fløtinga, foruten at de betalte leie av plassen. Det er derfor grunn til å anta at de færreste husmenn i bygda arbeidet fremme på gården. Husmennene ved Ertevannet var faste tømmerfløtere, foruten at de arbeidet i skogen. Leien for halve plassen Ertevassfallet var 15 spesidaler i 1876, og den kunne bli betalt med pliktarbeid i skogen.⁵⁰ Kristian Gulbrandsen på Gravidalen er i folketellingen 1875 ført opp som husmann med jord. Ifølge folketellingen 1900 er han dessuten jordbruker, tømmerhugger og fløter.⁵¹ Men også onnearbeid var flere steder en del av arbeidsplikten, og her deltok ofte hele husmannsfamilien.

Statisk bondesamfunn

Under alle omstendigheter var det i et statisk og konservativt bondesamfunn stadig vanskeligere for husmannen å komme ut av sin stand. Det var bare unntaksvis at en husmann giftet seg med en gårdbrukerdatter eller enken på en gård. De aller fleste, enten de var bønder eller husmenn, levde i sin stand livet ut, og barna fulgte som regel i foreldrenes fotspor. Heller ikke alle greide å skaffe seg husmannsplass, og mange jordløse tok seg tjeneste eller vervet seg til det militære. Noen dro fra sted til sted og tok forefallende arbeid. Også slike folk møter vi flere av i Rømskog, og da helst som dagarbeidere, som nærmest var løsarbeidere.

Var det mulig å livberge seg på en husmannsplass? Ga plassen alene stort nok utkomme? Matrikkelutkastet av 1723 gir opplysninger om utsæd også på plassene og dermed tidlig innblikk i avkastning og leve-

kår. På vanlige gårdsbruk i Smålenene ble det midt på 1700-tallet gjennomsnittlig sådd åtte tønner korn pr. gårdsbruk i året, mens utsæden på middels husmannsplasser var mindre enn én tønne.⁵² Plassene var svært ulike i bonitet og størrelse, og avkastningen varierte der etter. På 1700-tallet ble det normalt sådd mellom en kvart og en tredjedels tønne pr. mål, og dermed var det gjennomsnittlige åkerareal mellom ett og to mål. Dette var lite til å fø en familie. Normalt ga en tønne utsæd rundt tre tønner korn i avling, som omtrent var det et voksent menneske trengte i året for å kunne livberge seg.

Plassen Lukashytta

De fleste husmannsplasser i Rømskog hadde vanligvis liten jordvei. (Se side 315) Men Lukashytta som opprinnelig var en finneboplass, ga betydelig større utkomme enn plasser flest. I 1865 var det her fire storfe, seks sauer og to griser, og utsæden var tre kvart tønne bygg, en halv tønne havre og to tønner poteter. I 1875 ble det også sådd fire skålpund grasfrø. Ifølge muntlige kilder var det dyrkede arealet på 12–15 mål. Det var låve, fjøs og stall under samme tak, og stuebygningen hadde kjøkken, stue og kammers. I størrelse og produksjon var Lukashytta nærmest å regne som et gårdsbruk. Foruten at plassen hadde et brukbart landbruk, fikk folkene her utkomme fra skogen. Husmannen arbeidet i skogen om vinteren og deltok i tømmerfløtinga om sommeren. Ettersyn med dammer og renner var også hans ansvar.

Den første kontrakten vi kjenner om bruk av plassen, er fra 1812. Carsten Tank i Fredrikshald eide da skogen, og han utstedte en kontrakt om «boendeforhold» til Nils Ras-mussen på plassen Lukas under gården Trandem for en årlig avgift på 3 riksdaler.⁵³ Nils skulle overta plassen slik den var innhegnet og bebygget på følgende vilkår: Han måtte

Nils Ertevassfallet på Nedstua Fallet under Bøen ca. 1915. Han var født i Sverige i 1835 og flyttet senere til Ertevassfallet. Han var kjent for sine krefter, og ble kalt «Kjempen i Ertevassfallet» like til sin død i 1917. ØFB:72- 929.

holde husa på plassen i skikkelig stand. Plassen skulle brukes forsvarlig og dyrkes vel, og grøden måtte ikke selges eller føres bort fra plassen. Også gjødselen måtte alltid forbli på plassen. Nils måtte heller ikke hugge i skogen uten anvisning. For øvrig skulle han «uvægerlig» forrette det arbeid Carsten Tank måtte forlange av ham, og det for samme betaling som andre får for slikt arbeid. «Når Nils oppfyller disse vilkår og ellers forholder seg tro og ærlig, skal han beholde plassen i rolig besittelse og tillige nyde fri havn for sine kreaturer i gårdens utmark. Men i andet fall og når jeg ikke måtte finne meg førnøyet med ham, skal han være pliktig til å fravike plassen etter lovlig utsigelse».

På en kontrakt for plassen Nedstua Fallet under Mellom-Bøen fra 14. februar 1863 underskrev Nils Andersson med påholden penn. Han kom opprinnelig fra Töcksmark. Den årlige leie av plassen var 10 spesidaler, og husmannen skulle dessuten hver sommer

arbeide en måned på gården Komnes for 10 skilling dagen. Dessuten måtte han møte til arbeid etter tilsigelse mot vanlig betaling. Husmannen var forpliktet til å holde jordveien i forsvarlig stand, og alltid holde så mange kuer som plassen normalt kunne fø. Han måtte ikke fjerne høy, halm og gjødsel fra plassen. Ulovlig skogshugst og bråtebrenning medførte erstatningsansvar og bortvisning fra plassen. Begge disse kontrakter var vanlige standardkontrakter som vi finner mange steder i Smålenene. Alle steder ble gjødsel sett på som en særlig viktig ressurs.

Husmannens økonomi var altså, foruten inntjening, avhengig av plikter og avgifter. Disse varierte med plassenes størrelse og bonitet. Rundt 1800 var normal årsleie i Smålenene vel syv riksdaler. Samtidig lå daglønn for pliktarbeid på gården om sommeren fremdeles på rundt åtte skilling, og seks skilling om vinteren. Daglønna var noe høyere i onnetidene. Dermed måtte en vanlig

husmann arbeide rundt 100 dager i året for å kunne tjene nok til årsleien. Selv om bonden holdt kosten, var husmenneskes pliktarbeid dårligere betalt enn det bøndene ellers betalte for utført arbeid.⁵⁴ Flere steder bidro kone og barn til å drive plassen, mens husmannen var i arbeid andre steder.

Dermed kunne de fleste plasser neppe alene fø husmannen og hans familie. Han måtte derfor som regel ha annet lønnet arbeid ved siden av. Dette gjaldt særlig husmenn uten jord. Flere husmenn hadde andre yrker som hovedbeskjeftigelse eller binæring. Mange av dem var håndverkere. Det forekom at husmenn med arbeidsplicht og andre yrker overlot pliktarbeid, som ikke var strengt personlig, til andre. Best stilt var som kjent de husmenn som eide egen hest og redskap. Lønnet arbeid gjorde at noen av dem sto økonomisk på likefot med mange bønder. Skifteoppgjør fra annen halvdel av 1700- og 1800-tallet kan si noe om dette.⁵⁵ Likevel var et vanlig husmannsliv helst grå fattigdom, og det finnes booppgjør som knapt dekket utgiftene til skifteforretningen. Dette gjaldt for eksempel skiftet etter Margarete Jonsdatter på Ertevassfallet i 1777. Selv om hun hadde flere kyr, geiter og sauer, var gjelda med skifteomkostninger hele 53 riksdaler, og boets gjeld oversteg inntektene med over seks riksdaler.⁵⁶ Offentlige myndigheter påførte folk store utgifter, og skifteretten var kostbar og vidløftig for både bønder og husmenn. Skifteomkostningene omfattet fogdens godtgjørelse for utnevning av vurderingsmenn, stemplet papir, lensmannens godtgjørelse for sin umake, betaling til vurderingsmennene, samt sorenskriverens salær.

Befolkningsøking og skjerpede krav

Kravene til husmennene ble skjerpet etter hvert som befolkningsøkningen førte til større etterspørsel etter plasser. Konsekven-

sen ble mange steder større ufrihet og pålegg om mer arbeid. Det meste ble bestemt gjennom muntlige, tilfeldige avtaler, selv om en ny lov i 1792 bestemte at alle husmenn kunne forlange skriftlig kontrakt. I virkeligheten var ufriheten like stor og i noen tilfeller enda større enn tidligere. Skriftlige kontrakter forteller som regel lite om de faktiske forhold på husmannsplassene, og var stort sett bare «papiravtaler». Sedvane og personlige, muntlige avtaler bestemte mye av husmannens arbeid for jordeieren. Hans Taraldrud forteller at skriftlige kontrakter ikke var vanlig i Rømskog. Det var heller ikke livstidsfeste, og han kjenner ikke til at noen ble oppsagt. Folk flyttet sjelden. Men i annen halvdel av 1800-tallet utvandret mange til Amerika, og det gjaldt også husmenn.⁵⁷

Husmannen var dårligst betalt blant jordbruksarbeidere, og ikke alle fikk utbetalt lønn i penger, slik avtalen bestemte. Mange måtte ta til takke med naturalia, og kom dermed i et enda sterkere avhengighetsforhold til husbonden. Pengemangel gjorde at enkelte husmenn måtte låne penger for å betale utgifter, og kreditorene var som regel jordeierne, som dermed kunne hardne grepet på sine husmenn ytterligere. Også en del bønder måtte låne penger, og flere kreditorer bodde utenbygds, ofte i Fredrikshald og Christiania. Likevel satt nok husmannen i tryggere sosiale kår enn jordbruksarbeideren, som måtte dra fra sted til sted på søking etter tilfeldig arbeid.

Husmannskona

Jordeieren kunne pålegge husmannen ekstra arbeid etter tilsigelse, og dette skjedde gjerne i den travleste onnetiden da det også var nok å gjøre på plassen. Noen steder måtte husmannen også forplikte kone og barn til arbeid på gården. Han måtte stille et arbeidsdyktig «Fruentimmer» til arbeid etter

tilsigelse. Hans Taraldrud forteller at husmannskona kunne ta leiearbeid, men det hendte også at hun hadde arbeidsplikt, og det gjaldt særlig enker. Som vi har sett, kunne enker også overta husmannsplassen etter sin avdøde mann. Antagelig hadde de som bodde på «skauerhimma» mindre arbeidsplikt enn andre husmenn.⁵⁸ Slik var det i alle fall i nyere tid. Det var lang og besværlig vei mellom jordeier og husmann, og dermed var nok friheten der desto større.

Husmenn på vanlige bondegårder møtte noen steder velvilje og omsorg fra bondens side. Dermed ville bonden også kunne få mer nytte av husmannen. Det hendte at også husmenn fikk låne hest og redskap på gården mot et vederlag, og det var ikke uvanlig at de hadde gratis hestehjelp, ved og gjerdefang, samt beiterett i skogen. Husmenn som eide husa på plassen, måtte vanligvis selv bekoste materialene. Men hustømmeret kunne også selges eller flyttes.

Fra midten av 1700-tallet mente som nevnt myndighetene at husmennene stort sett var nyttig arbeidskraft. Det kom uttalelser fra prester og lokale embetsmenn. Rentekammeret sendte i 1784 ut et rundskriv til sivile og geistlige embetsmenn med anmodning om å uttale seg om husmennene rundt i distriktene. Dette var i forbindelse med et prosjekt som skulle reformere det norske husmannsvesenet.⁵⁹ Det var vanlig oppfatning at de gjeldende lovbestemmelser var gode nok, og livstidsfeste for husmenn på gårdenes innmark ble bestemt frarådet. Alle var enige om husmennes store fattigdom.

Men langt fra alle husmenn sto lavest på den sosiale rangstige. Erik Bunes under Sundrud er omtalt som kirkeverge i 1707 og sto dermed på likefot med en bonde. Tor Mikkelsen, som er omtalt på husmannsplassen Kleiva under Tårnby i 1781, var skoleholder. Men omgangsskolelæreren hadde som kjent ingen høy sosial status. Den siste kjente

brukeren av plassen, Steffen Bergersen, døde som legdslem på Haugbak i 1856. Også Berger Gudmundsen som hadde vært smed og husmann på Kurøenga, døde som legdslem på Haugbak fem år senere. De to var sikkert ikke de eneste husmenn som endte i ytterste fattigdom.⁶⁰

Der barna kunne ta over plassen, fikk de gamle som regel lov til å bli. De som kom på legd, hadde vanligvis ingen pårørende. Noen ble bortsatt i kost og losji på gårdene, mens andre fikk tilskudd i form av naturalia fra fattigkassa, slik at de fortsatt kunne bo hjemme.⁶¹

Flere husmannskoner er i folketellingene oppført som legdskoner. Men det fantes også koner og enker som levde i vanlige husmannskår. Enken Petrine Halvorsdatter på plassen Sandvika under Bøen er i folketellingen for 1865 oppført som «Husmoder, Husmandskone med Jord». Enke og «Husmandskone med» Jord, Berte Rasmusdatter, er i samme folketelling registrert som bruker av plassen Gravidalen under Østtjukun. Her bodde også et legdslem, Anne Steffansdatter, som var søster av hennes avdøde mann. Ifølge folketellingen ti år senere hjalp hun litt til i fjøset.⁶²

Men selv om de sosiale forhold var bedre i Rømskog enn mange andre steder, hører vi også her av og til om gamle, fattige husmannsfolk som måtte gå rundt og tigge.⁶³

Navn på husmannsplasser

Gjennom plassnavnene får vi vite adskillig om hvordan de ble til, om lende, bonitet, bruk, næringsliv og om tilknytning til gårder. Flere plassnavn er fremdeles holdt i hevd. Husmannsplasser som var anlagt på gammel gårdsgrunn, fikk som regel navn som ender på -løkka, -enga, -teigen, -hagen, -jordet og lignende. Under Sundrud lå plassen Hagan. Haga lå under Steinby. Hauge og Hage er samme navn. Etter hvert som disse plassene forsvant, ble flere av dem innlemmet i hoved-

Gamlestua på husmannsplassen Os under Trosterud. Foto: Hemming Ringsby, 2009.

bølet. Anlegg av slike husmannsplasser var antagelig en bevisst form for nyridding for å utvide gårdens jordareal. Plassnavn i utmarka ender ofte på -lia, -myra, -moen, -åsen, -haugen, -dalen, -bekken, -bakken og lignende. Mange plassnavn ender på -rud som betyr ridding. Dette gjelder også gårdsnavn. Gubberud under Sundsrud er eksempler på dette.

Mange navn på både gårder og plasser er usammensatt i bestemt form, og har sitt opphav i natur og terreng. Evja/Evje ligger der en evje fra elva i sin tid gikk inn, mens Tangen lå helt nede ved elva. Ertevassfallet vest for Ertevanet forteller noe om den naturgitte form på stedet. Ifølge Oluf Rygh kommer forleddet «erte» av «elptr» («alpt») som betyr svane. Svært mange stednavn knyttet til elver og sjøer har dette forleddet, som har flere ulike skrivemåter og uttaler.⁶⁴ Det er nok særlig den langstrakte svanehalen og selve fuglekroppen som kan ha gitt grunnlag for slike «ertenavn».

Mange like navn ble skilt ut med ulike forstavelser. Navn som Nylende («det nye landet») og Rønningen («rydningen») forteller om tilblivelsen. Nylenna under Tukun vestre ble ryddet en gang på 1700-tallet. Også Bråten/Bråtan vitner om hvordan plassen ble til. Kvister og stubber ble brent i bråter etter at skogen var hugget ned, og her oppsto plassen. Torkildsbråtan under Tørnby ble ryddet av Torkild på midten av 1700-tallet.⁶⁵

Plassen Os under Trosterud ble på slutten av 1700-tallet ryddet ved utløpet av elva fra Rømsjøen. Navnet forteller altså om beliggenheten ved elvemunningen. Bunes ligger på neset ut i Skillesvika. Også Strand og Berget under Sundsrud forteller om beliggenheten. Det samme gjelder Dalen under Haukenes. Enkelte navn beskriver lende og form på jordveien. Struten under Haukenes kommer av det gammelnorske *strutr*, som betyr kjegleformet topp på en hatt og snute eller tut. Slik så kanskje jordveien ut.

Første ledd i navnet kan gi opplysning om person eller yrke, for eksempel Lukashytta. Enkelte navn forteller om funksjon, for eksempel Køia under Trandem. Det finnes for øvrig mange køienavn både i Rømskog og andre skogsbygder. Sundsplasser finnes som nevnt ofte ved fergesteder.

Mange husmannsplasser ble bare kalt Plassen, Stua, Hytta eller Huset. I Rømskog ble plassene helst kalt husa. Ofte var plassene oppkalt eller rydningsmenn eller folk som hadde bodd på plassene. Plassnavnene kan også fortelle om næringsvirksomhet eller opprinnelig næringsdrift. Tukusetra under Tukun vestre har ganske visst vært seter.

Omlegging av land- og skogbruk til maskinell og intensiv drift førte mange steder til mindre behov for manuell arbeidskraft. Fedrift var viktigere enn jordbruk, og dermed spilte setrene en større rolle enn husmannsplassene. Plassene ble leilendingsbruk, eller husmannen kunne i noen tilfeller få kjøpt plassen til småbruk.

Bunes under Sundsrud ble matrikulert leilendingsbruk allerede fra 1750-åra, og fradelt som eget bruk i 1933.⁶⁶ Husmannen på Bunes ble dermed bonde. Hagan under samme gård ble fradelt i 1982. Lukashytta ble i 1914 lagt til Trandemsætra da Ole A. Stang solgte til Jørgen Andreassen Jovall.

Det fantes likevel husmenn i bygda helt frem til begynnelsen av 1900-tallet. Arbeidsplikten var nesten borte, og de fleste betalte bare avgift av plassene de satt på. Rundt 1900 var det bare fire arbeidspliktige husmenn i Rømskog.

Tjenestefolk og arbeidere

Ugifte gutter og jenter tok seg gjerne tjeneste rundt på gårdene for å kunne tjene såpass med penger at de senere greide å stifte familie. I skattemanntallene finner vi ofte tjenestedrenger. De var som regel ugifte bondesønner som tok seg tjeneste før de

eventuelt fikk tak i jord og dermed kunne stifte familie. For øvrig var de fleste tjenere kvinner, fordi tjenestejentene var langt billigere arbeidskraft enn drengene. Dessuten hadde mennene flere valgmuligheter i yrkeslivet.

I Rømskog og andre grensebygder var det arbeidsvandring til og fra Sverige. Johan Tørnby forteller at det kom mange svenske tjenestefolk, som gjerne tok halvårs- og helårstjeneste. «Før i tida var det en hel invasjon fra Sverige av arbeidsfolk som arbeidet mest i bygdene her.» Mange av dem var særlig dyktige til å grave grøfter, og det var mye akkordarbeid. Noen dro også til andre steder i Norge. En tid var det bedre kår her enn i hjemlandet. Det var ensidig næringsliv og ganske mye fattigdom i svenske grensebygder. Derfor var svenske jenter og gutter mindre kravstore enn norske. De fleste dro tilbake til Sverige.⁶⁷ Slike arbeidsvandring utgjorde en vesentlig del av grensekulturen.

Det var ikke vanlig at sønner og døtre på gårdene tok tjeneste utenom gården. De trengtes som regel hjemme, og de fleste tjenestefolk kom derfor utenfra. Enkelte tjenestefolk som var fornøyde, og ble lenge på gården, kunne oppnå å få en husmannsplass når de eventuelt giftet seg.

De fleste faste tjenestefolk tilhørte bondens husstand og var en del av gårdsbefolkningen. Fra uminnelige tider sto de økonomisk og rettslig under bondens vern.⁶⁸ Gamle og lite arbeidsføre tjenestefolk kunne ofte bli boende på gården, dersom de ikke kom på legd, eller ble tatt hånd om av fattigvesenet. Barn som hadde vært i legd på en gård, kunne senere få tjeneste med lønn på samme sted.⁶⁹ Dermed bidro ordningen til å oppdra fattige barn, og dette var på linje med fattigvesenets intensjoner og opplysningstidens idealer.

I eldre tider var det nok flere tjenere på gårdene. Opplysninger i skattemanntall og

folketellinger tyder på det. På Flaten var det for eksempel i 1711 fire tjenestefolk, og antallet var økt til ni i 1801. I folketellingen 1900 var det ikke ført opp noen faste tjenestefolk. Det fortelles at det fra ca 1850 og fremover var vanlig å ha en tjenestegutt og en tjenestejente. Noen greide seg uten faste tjenestefolk, og fikk hjelp i onnene av leiefolk og egne husmenn. Til skogsarbeid var det særskilte arbeidsfolk eller leiehjelp, som ble budsendt.⁷⁰ Ifølge Johan Tørnby kom de fleste tjenestefolkene av seg selv, og bød seg frem.⁷¹

Tjenernes månedslønn varierte en del, og det var som nevnt betydelig lønnsforskjell mellom gutter og piker. Festepenger ble kalt «stedsle», og det å feste seg «å ste sig». Tjenestefolkene ble vanligvis festet («stedd») for ett år, og gjaldt etter hvert fra og til flyttedagene 14. oktober og 14. april.⁷² I Sverige kaltes det «fløtterhelgja».⁷³ Tjenestefolk som likte seg, kunne bli flere år på samme sted. «Tjenestefolk som flyttet ofte, hadde ikke noe godt ord på seg, var likesom lite å stole på.»⁷⁴

Ei jente fikk som regel to mark 12 skilling i «stedsle», senere to kroner. Lønna besto dels av penger og dels av naturalia. Naturallønna ble som regel avtalt i hvert tilfelle, mens betalingen i penger trolig var fast. Onnefolk og annen leiehjelp fikk lønn etter sedvane, ofte bare i naturalia. Gjetere fikk vanligvis bare maten og kanskje noen klær.⁷⁵ Det var flere gjetergutter i Rømskog. I 1850-åra var Tøger Sandvika gjetergutt på Myrvold. Jon Olsen var kjent som en lystig gjeter, og gjorde seg bemerket ved at han dro til Amerika og senere ga et legat til hjembygda.⁷⁶

Lønn i klær og sko

Den vanlige jentelønna var en daler, seks alen lerret, en verkenkjole, et par støvler og 12 alen strie. Senere ble lønna hennes forhøyet til åtte alen lerret, seks alen strie, to par støvler, fire merker ull, en verkenkjole, en brukskjole, og dessuten en del kontante penger.

En tjenestegutt fikk i lønn 12 spesidaler foruten to par støvler, en vadmelsdress, to skjorter, samt strømper og lignende. Senere ble lønna økt til 14 daler, en vadmelsdress, to skjorter, to par støvler, to par votter og to par strømper.⁷⁷

Rundt 1910 ble det slutt på betaling i naturalia.⁷⁸ Guttene tjente da vanligvis mellom 25 og 35 kroner i måneden, mens pikene lå 10 kroner under.

Den siste tjenestejenta på Tørnby fikk 12–14 kroner. Om morgenen var hun den første i fjøset, og ifølge Johan Tørnby gjorde hun alt for å lette arbeidet til husmoren. Det var fem barn på gården, og hver eneste lørdag pusset hun skoene deres. Tjenestepikene fikk også noe lønn i naturalia, for eksempel en verkenkjole og et par støvler i året.⁷⁹

Allsidige tjenestejenter

Tjenestejentene måtte greie alt slags arbeid «så langt forstand og evner rakk». De som gjorde fjøsarbeid, ble gjerne kalt utejenter i motsetning til dem som var innejenter. Det peneste arbeid var nok å være inne.⁸⁰ Vilkårene kunne være forskjellig. Ole Jaavall (1885–1978) foreller at moren hans, Helene Jovall (1844–1919), ikke var gammel før hun måtte ut i tjeneste. Morens far kjørte tømmer, og broren hugget tømmer. Sin første tjeneste hadde hun på nabogården Tårnby på den andre siden av Bøvika. Her residerte den gang Gulbrand Halvorsen og hans hustru. «Denne kjerringa var ikke mors beste barn å arbeide under.» Mor fortalte at det hendte når de satt og spiste middag, og hadde spist litt, at kjerringa tok maten fra dem før de var ferdig, og sa: «Vi får greie oss med dette. Karene trenger det bedre.» De kjørte tømmer. En høst og vinter det hadde vært lite nedbør, var gårdsbrønnene tomme. Mor og ei anna jente gikk da og bar vann på ryggen i en «vasså» oppover de bratte bakken fra Bøvika og opp til gården. Her ble

vannet båret inn til besetningen i fjøset, antagelig fem, seks kuer og seks, åtte sauer. Vi var gjennomvåte til livet, sa mor, for de gikk i «snøubrøita».⁸⁰

«Gutten»

Tjenesteguttene kunne ha det ganske bra om vinteren. Da var det særlig arbeid med ved og hugging av staur. Det var nok mer arbeid i onnene, og også husmennene måtte stille opp da.⁸¹

Tjenestegutten ble ofte bare kalt «gutten», mens tjenestejentene het jentene. Hos Jørn på Øststua Tårnby ble de kalt husholdere.⁸²

Tjenestejentene lå i kjøkkenet, og der ville nok også guttene gjerne være, men deres plass var i bryggerhuskammerset eller drengestua. Om sommeren kunne det være bra å ligge på buloftet. Alle som arbeidet på gården, hadde kosten. Frokost eller «mårån» var klokka 6–7, «dule» (dugurd) –9, «mædda» –12, «øktekaffe» –14, «eftasverd» –16 og «kvællsmat» klokka 19–20. Det var ikke «øktekaffe» om vinteren. Fanten fikk også mat på gården, men spiste ikke sammen med de andre. For øvrig spiste alle i husholdningen som oftest ved samme bord. Men på Nordtukun spiste «sjølvene» for seg selv når det var mange folk i onnene. Vi hører også at Olsen Haukenes og kjer-ringa spiste i kammerset, og «Olsen hadde en kaffekjel som ingen fikk røre».⁸⁴

Dagarbeiderne var vanligvis menn, og deres fortjeneste varierte etter vær og årstid. Vanlige dagarbeidere og fløtere tjente rundt 1900 gjerne tre kroner dagen på egen kost. Tømmerhuggerne tjente noe mer, mellom tre og fem kroner når værforholdene var på det beste. Når det var kaldt, kunne fortjenes-ten for mange være nede i to kroner. Tømmerkjørerne var blant dem som tjente best. Deres daglønn kunne være mellom seks og ti kroner med hest, samt én eller to mann.

Eikestan ligger ved Vortungen, og er en plass under Haukenes østre. Plassen ble tatt opp i slutten av 1700-tallet, og var bebodd frem til 1920. Bildet er trolig tatt på 1920-tallet.

Akkordlønn pr. tylft var vanlig i skogen. I jordbruket brukte man en avlønning som i Rømskog ble kalt «ålag». Bonden ga da arbeideren et oppdrag frem til kvelden eller til neste hvilepause.⁸⁵

Dette kapittel har beskrevet hvordan eiendomsrett, arbeidsoppgaver og samfunnsfunksjoner bidro til å skape sosiale skillelinjer i bygda. Noen av innbyggerne falt ned i fattigdom, og det kom også utenbygds folk, ofte drevet av sult og nød. Hvem var de fattige, og hvordan håndterte Rømskog den sosiale nød? Slike temaer skal behandles i neste kapittel.

Noter

- ¹ Agerholt 1950–53: 150–151
- ² Agerholt 1950–53: 169
- ³ DN IV: nr. 1110. NRR II: 47
- ⁴ SAO. Fr.stad lagdømme tb. 15, fol. 224b–225a
- ⁵ Holmsen 1966: 223
- ⁶ Johannessen 1973: 17–18
- ⁷ Skattematrikkelen 1647, Østfold: 119–120
- ⁸ NRA St.h.ark. D IX 8
- ⁹ Wilse 1991
- ¹⁰ Johannessen 1973: 100
- ¹¹ Amundsen 1999: 59
- ¹² Forstrøm 1915: 332
- ¹³ Halden historiske Samlinger: Arkiv etter Niels Carstensen Tank
- ¹⁴ Johannessen 1973: 134
- ¹⁵ Grøndahl 2006: 370, 380
- ¹⁶ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud, (1912–85), renskrevet av Ebba Taraldrud i 1990.
- ¹⁷ Eliassen, S. G. 2005: 377
- ¹⁸ Sogner 1996: 195
- ¹⁹ Stiftsbok 1574–77: 22b
- ²⁰ NRA. Rentekammerets real. ord. avd.: Matrikelutkastet 1723, Rødenes
- ²¹ SAO. Pantebok 2, 27/12 1753, fol. 224b–225a.
- ²² NRA. Akershus lensrgnsk. 19–20 V 24
- ²³ NRA. Rentekammerets real. ord. avd.: Titus Bülckes manntall 1664–66, Rødenes med Rømskog
- ²⁴ NRA. Rentekammerets real. ord. avd.: Titus Bülckes manntall 1664–66, Rødenes med Rømskog, Grøndahl 2006: 586
- ²⁵ NRA. Rentekammerets real. ord. avd.: Matrikelutkastet 1723, Rødenes med Rømskog
- ²⁶ Grøndahl 2006: 340
- ²⁷ Grøndahl 2006: 96
- ²⁸ Grøndahl 2006: 23, 48–49
- ²⁹ Grøndahl 2006: 23, 54
- ³⁰ Grøndahl 2006: 23
- ³¹ NRA. Rentekammerets real. ord. avd.: Folketellingen 1801 for Rødene med Rømskog. Grøndahl 2006: 144
- ³² Grøndahl 2006: 145–146
- ³³ R.F. 1956: Johan Tørnby
- ³⁴ Grøndahl 2006: 224–225
- ³⁵ Grøndahl 2006: 249
- ³⁶ Grøndahl 2006: 340
- ³⁷ Grøndahl 2006: 424
- ³⁸ Grøndahl 2006: 372, Jørgen Dahl
- ³⁹ Grøndahl 2006: 463, 484–500
- ⁴⁰ NRA. Rentekammeret: Real. ord. avd.: Folketellingen 1801
- ⁴¹ Grøndahl 2006: 463
- ⁴² Grøndahl 2006: 517, 549
- ⁴³ Grøndahl 2006: 583
- ⁴⁴ Grøndahl 2006: 605
- ⁴⁵ Nerbøvik 1968: 65 ff.
- ⁴⁶ NHL 1974: 134–135
- ⁴⁷ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud, (1912–85), renskrevet av Ebba Taraldrud i 1990.
- ⁴⁸ Grøndahl 2006: 550
- ⁴⁹ NHL 1974: 376
- ⁵⁰ Grøndahl 2006: 549
- ⁵¹ NRA. Folketelling 1875 og 1900
- ⁵² Eliassen, S. G. 1978: 95
- ⁵³ Rakkestad sorenskriver, pantebok 5 fol 384b.
- ⁵⁴ Rudie 1966: 372
- ⁵⁵ Eliassen, S. G. 1978: 118 f.
- ⁵⁶ Grøndahl 2006: 550
- ⁵⁷ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud, (1912–85), renskrevet av Ebba Taraldrud i 1990.
- ⁵⁸ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud, (1912–85), renskrevet av Ebba Taraldrud i 1990.
- ⁵⁹ NRA. Rentekammeret: Real. ord. avd. Landbovesen, pk 1
- ⁶⁰ Grøndahl 2006: 499, 577
- ⁶¹ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud, (1912–85), renskrevet av Ebba Taraldrud i 1990.
- ⁶² NRA. Folketellingen 1865
- ⁶³ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud, (1912–85), renskrevet av Ebba Taraldrud i 1990.
- ⁶⁴ Rygh 1897: 116
- ⁶⁵ Grøndahl 2006: 285
- ⁶⁶ Grøndahl 2006: 124
- ⁶⁷ Johan Tørnby intervjuet av Levis Fragell, 1956
- ⁶⁸ Bøhm 1999: 87
- ⁶⁹ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud, (1912–85), renskrevet av Ebba Taraldrud i 1990.
- ⁷⁰ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud, (1912–85), renskrevet av Ebba Taraldrud i 1990.
- ⁷¹ Johan Tørnby intervjuet av Levis Fragell, 1956
- ⁷² Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud, (1912–85), renskrevet av Ebba Taraldrud i 1990.
- ⁷³ Johan Tørnby intervjuet av Levis Fragell, 1956
- ⁷⁴ Ragnhild Bøhn, f. 1931: Beretning etter Ole Jaavall 25/3 1976
- ⁷⁵ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud, (1912–85), renskrevet av Ebba Taraldrud i 1990.
- ⁷⁶ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud, (1912–85), renskrevet av Ebba Taraldrud i 1990.
- ⁷⁷ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud, (1912–85), renskrevet av Ebba Taraldrud i 1990.
- ⁷⁸ Johan Tørnby intervjuet av Levis Fragell, 1956
- ⁷⁹ Johan Tørnby intervjuet av Levis Fragell, 1956
- ⁸⁰ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud, (1912–85), renskrevet av Ebba Taraldrud i 1990.

⁸¹ Rømskog lokalsamling: Ragnhild Bøhn, f. 1930
Beretning januar 1998

⁸² Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud,
(1912–85), renskrevet av Ebba Taraldrud i 1990.

⁸³ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud,
(1912–85), renskrevet av Ebba Taraldrud i 1990.

⁸⁴ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud,
(1912–85), renskrevet av Ebba Taraldrud i 1990.

⁸⁵ Rømskog lokalsamling: Hans Taraldrud,
(1912–85), renskrevet av Ebba Taraldrud i 1990.

Kapittel III

NØD OG FORSORG

Befolkningsøkning og utvikling av næringslivet førte til at det ble stadig større forskjell på fattig og rik. I det gamle samfunn utgjorde familie og slekt, samt gårdene i nabolaget, viktige sosiale nettverk helt frem til slutten av 1800-tallet.¹ I Rømskog var så å si hele det sosiale og økonomiske liv avhengig av skogbruket.

Etter hvert som bøndene kjøpte gårdene de brukte, oppsto det i flere bygder et skarpe sosialt skille mellom selveiende og eiendomsløse bønder. Mange steder ble folk uten eiendom, tjenere, husmenn og dagleiere. Flere av dem kom fra bondestand. Enkelte endte langt nede på den sosiale rangstige som innerster. Lavest sto fattigfolk.

I Rømskog var de sosiale skiller ikke så skarpe som i de rene jordbruksbygder. Sognepresten skriver i Rødenes kallsbok for 1885 at gårdbrukerstanden var i jevn, men ikke høy velstand. En stor del av gårdbrukerne var leilendinger under trelastfirmaer i Fredrikshald, og da særlig Anker, Stang, Wiel og Saugbrugsforeningen, som eide mesteparten av skogene i prestegjeldet. Bygda bar i det store og hele preg av «gammeltdags Tarvelighed og Soliditet».²

I Rømskog var det ingen storgårder som i de ytre Smålenene-bygder, og arbeidsfellesskapet i skogen og ved fløtningselvene bidro til å jevne ut sosiale ulikheter. Dyktigheten med tømmerøks og tømmerhake betydde vel så meget som hva man eide. Dette bekreftes av sognepresten, som i kallsboka bemerker at det i prestegjeldet var mindre standsforskjell mellom gårdmenn og husmenn, eller mellom herskap og tjenere, enn han ellers

hadde sett på Østlandet.³ Dette var enda mer utpreget i nyere tid. Ola Taraldrud vokste opp i Rømskog i mellomkrigsåra, og hevder at det var et privilegium å leve i et bygdesamfunn som nærmest var klasseløst.⁴

Likevel var det fattigfolk også i Rømskog til enhver tid, skjønt betleri ifølge sognepresten var forsvinnende lite i forhold til andre steder, for eksempel på Romerike.⁵ Det bør i den sammenheng bemerkes at de fattige var mindre synlige rent tallmessig i bygder med liten befolkning. Prosentvis utgjorde de nok en vel så stor andel som i andre bygder. Skiftende tider førte alle steder til et varierende antall fattige. De som falt utenfor arbeidsfellesskapet, ble ikke vurdert som fullverdige samfunnsmedlemmer. De ble avhengig av andre og var således en belastning. Blant folk i nød var både de som var født inn i fattigdom, og de som ble rammet av ytre omstendigheter, som sykdom, krig, tap av arbeid og inntekt, fødsel utenfor ekteskap og oppløsning av familien. Noen av disse måtte gå rundt og tigge for å få utkomme. Ofte var det kvinner som dro rundt for å få tak i mat til familien, og verst stilt var enslige mødre med barn utenfor ekteskap. I kjølvannet av kriger og nødsår kunne bygdene bli hjemløst av tiggere i flokk og følge. De uten hjemstavn ble jaget fra bygd til bygd.

Når det gjelder barna, var vår tids lange barndom et ukjent begrep. Allmuens barn måtte tidlig ta ansvar og delta i arbeidsfellesskapet og gå ut i lønnet arbeid. Lønna var som regel så dårlig at ungdommer vanligvis var langt over 20 år før de fikk råd til å stifte familie. Foreldreløse barn var blant de mest

vanskeligstilte, og vi skal senere se hvordan noen av dem ble bortsatt. Barn født utenfor ekteskap var blant dem som sto lavest på den sosiale rangstige, og slik var det helt opp mot vår egen tid.

I det gamle, konservative samfunn var det små og trange sosiale rammer, og de færreste greide å komme unna det sosiale miljø de var født inn i. Sognepresten skriver i kallsboken at det på slutten av 1800-tallet ble stadig vanligere at ungdom flyttet til byene, og noen dro til Amerika. Selv om dette kunne løse noen sosiale problemer på kort sikt, ble det etter hvert mangel på arbeidskraft i bygda.⁶

Noen mennesker falt også utenfor det normale samfunn på grunn av lyter eller handikap. Enkelte greide aldri å tilpasse seg samfunnets normer og krav. I rettsprotokollene møter vi flere slike avvikere. De avvikere som ble lagt mest merke til i Rømskog, var nok omstreiferne eller taterne. Også de kom gjerne i flokker.

I det følgende skal vi se hvordan bygda tok hånd om sine fattige og vanskeligstilte. Når kom det første organiserte fattigvesen til Rømskog, og hva betydde innføringen av kommuneloven i 1837?

Det eldste lovverk

Gårdene ga allerede i middelalderen fattige og syke en viss omsorg, selv om dette ikke var fast organisert. En slik omsorg ble utviklet videre etter reformasjonen, og er blant annet beskrevet i Christian 4.s norske lovbok fra 1604.⁷ Kirken var det åndelige og sosiale midtpunkt i lokalsamfunnet, og presten hadde dermed oppsyn med fattigstellet i bygdene og forvaltet tienden og andre kirkelige inntekter. Helt fra middelalderen ble tienden delt i fire deler. Den siste fjerdedelen, bondeluten, skulle tilfalle de fattige i sognet. Men det oppsto strid om denne parten etter reformasjonen, og kongen ville dele tienden i tre for å fjerne bondeluten.

Bøndene tok til motmæle fordi de likevel måtte betale underhold til fattige. Under alle omstendigheter var fattigfolk den tapende part.

På 1600-tallet utviklet det seg videre et visst fattigstell, som delvis omtales i Christian 5.s Norske Lov av 1687.⁸ Her heter det at en fattig som kom til gårds, skulle ha hus for natten. Dersom han ikke orket å gå videre, hadde bonden plikt til å flytte ham til nærmeste gård. Dersom den fattige var syk og ønsket å tale med presten, skulle det besørges.

Begge lovene påbød hvert prestegjeld å opprette en fattigkasse, som skulle ta imot frivillige gaver til trengende. Presten sto ansvarlig for kassen, og fordelingen av midlene må ha vært mer eller mindre tilfeldig.

Fremdeles var det ikke noe eget, formalisert fattigvesen, og det er uvisst hvordan omsorgen for de svake ble ivaretatt. Slik lovtekstene avspeiler, var fattige, gamle, syke, samt foreldreløse barn stort sett et privat anliggende. De ble dermed tatt hånd om av gårder i nabolaget, og slik var det til langt opp på 1800-tallet.

Sosiale problemer i uår og kriser

Sosiale problemer var mest tydelig under uår, kriger og kriser, og nøden kunne da ramme både fattig og rik. Grensebygdene var hjemsøkt av mange kriger, og uår og sykdommer fulgte gjerne i krigens kjølvann. Fra begge sider av grensa kunne hele flokker av trengende, syke og hjemløse dra fra sted til sted på leting etter mat og husly. Som følge av krigene streifet også dimitterte og rømte soldater omkring. Enkelte omrekkende fanter truet lokalbefolkningen. I 1654 bemerket lensherre Gregers Krabbe alle klager over fremmede og arbeidsføre tiggere og løsgjengere, som var til stor tyngsel og besvær. I kirkene ble det opplest et brev der allmuen ble pålagt å jage slike folk dit de var født eller hadde bodd. De måtte ikke under

noen omstendighet gis husrom eller almiser.⁹ Selv om en forordning fra 1683 forbød tiggning, forble dette et stort problem.

Ingen bygder ville vedkjenne seg omstreiferne, og det var svært vanskelig eller umulig å finne ut hvor de var hjemmehørende. Der-

Ved utgangsdøra til kirken var det plassert en bøsse, der menigheten kunne gi penger til de fattige i bygda. Denne er i jern og opprinnelig utstyrt med to låser. Når bøssen skulle åpnes, måtte to personer med ulike nøkler møtes for å åpne bøssen. Foto: Finn Wahl, 2009.

for ble de jaget fra bygd til bygd. I grensebygdene kom flere omstreifere fra Sverige, og noen av dem hadde vært soldater. Det var derfor utbredt frykt for at enkelte svenske tiggere kunne være spioner.

Det var bare såkalte «verdige trengende» som ifølge myndighetene skulle ha understøttelse. I det gamle samfunn var det straffbart å utnytte fellesskapets ressurser. Moral og gjensidig tillit var viktige byggesteiner.

Krav til system og orden

I første halvdel av 1700-tallet økte kravene til system og orden innen det lokale felles fattigstell. Det var strengt forbudt å tigge, og «verdige trengende» fikk kun understøttelse i det distrikt de tilhørte. Bøndene måtte her som ellers bære de økonomiske byrder. Et organisert fattigstell ville, ifølge myndighetene, bety bedre utnyttelse av alle ressurser. Arbeidsføre fattige var samtidig en arbeidskraftressurs, som bønder kunne dra nytte av. Fattigordningen ga dermed en viss gjensidighet, og et slikt system var dermed i tråd med opplysningstidens ideer. Omtrent samtidig fikk bøndene et ansvar for skolestellet i bygda, og myndighetene anså det som viktig å stimulere deres engasjement og ansvar. Kong Christian 6 møtte mange tiggere under sin norgesreise i 1733, og hans reaksjon på dette var trolig en direkte tilskynning til å opprette fattigvesenet. I alle fall fikk stattholderen pålegg om å innhente betenkninger fra embetsmenn i Akershus stift, og deretter bringe orden i forholdene.¹⁰ Men langt fra alle bygder iverksatte uten videre kravene til system og orden.

Planer om å anlegge tukthus og arbeidsanstalter for både kriminelle og arbeidssky individer var på linje med kravene om system og orden. Men planen innebar at allmuen i 1730-åra måtte betale ekstra skatt, og amtmanden protesterte mot dette. Han uttalte seg på vegne av bøndene i Rømskog og

andre grensebygder. Flere av dem var så fattige etter fiendens invasjon og ødeleggelser, at de neppe ville kunne reise seg igjen, langt mindre betale skatter og avgifter til tukthuset. Han la frem beregninger som viste at det i hvert prestegjeld i Smålenene var 30 fattige for hver velhavende. Vi må tro at forholdene var enda verre i de krigshjemsøkte grensebygder. Ifølge amtmannen burde omkostningene til bygging og drift av tukthuset i Christiania derfor heller betales med frivillige gaver fra folk som hadde råd til det.¹¹

Bøndenes økonomiske stilling var i det hele tatt svekket av de mange skatter og tunge pålegg, og krigspåkjenninger kom altså i tillegg. Amtmann Niels Werenskiold talte ved flere anledninger bøndenes sak mot økt skattetrykk. Også hans etterfølger H. Friman gjorde det, og støttet i 1741 bøndenes søknad om fritak for innløsningsavgiften for sine eiende og påboende gårder. Dette var i tråd med Werenskiolds «Relation» til Rentekammeret angående bøndenes odelsrett og gårdenes elendige tilstand. Begge amtmenn påpekte at bøndene var nedtynget av gjeld og krigenes skadevirkninger. Samtidig hadde mange vært hardt rammet av «Vandvext» og flom i august og september 1740.¹²

Fattigforordningen av 1741

I 1741 fikk Akershus stift, som omfattet Smålenene, en felles fattigforordning, og i by og bygd ble det året etter innført eget fattigvesen. Forordningen var en meget omfattende bestemmelse med 68 paragrafer eller «Articler» fordelt på åtte kapitler. Den gjaldt kun Akershus stift og ble kunngjort av presten på prekestolen. Det fantes også et trykt reglement til salgs for 10 skilling. Omsorgen for de trengende ble således et samfunnsansliggende, og pietismen på 1700-tallet hadde trolig betydning for et slikt sosialt engasjement. Likevel var nok økte krav til system og

orden den viktigste årsak til forordningen, som også skulle regulere arbeidsforhold og arbeidsmarked. I perioder var mange tjenere uten arbeid, og flere av dem ble løsarbeidere og løsgjengere. Store befolkningsgrupper var på midten av 1700-tallet falt utenfor bondestanden, og det var samtidig mangel på tjenestefolk. Det var særlig dette misforhold myndighetene nå ønsket å få kontroll over, og derfor var forordningen fra 1741 en kombinert fattig-, løsgjenger- og arbeiderlov. I Akershus stift var det pass-tvang. Den ble innskjerpet, slik at lokale embetsmenn lettere skulle påse og gjennomføre arbeidstvang på hjemstedet.¹³ Hovedhensikten var å bli kvitt betlere og omstreifere, og tukthus og arbeidsanstalter i de store byene var etter planen et viktig ledd i dette.¹⁴

Opprinnelig var det meningen at utgiftene til fattigkassa skulle dekkes med frivillige gaver, men de sviktet, og derfor ble det innført en fast fattigskatt utlignet på matrikelskylda. Forordningen innebar samtidig et fastere og mer organisert grep om hele fattigstellet. Derfor måtte ingen på egen hånd engasjere seg i den offentlige fattigomsorg, selv om det var eldgammel tradisjon for dette i lokalbefolkningen.

Fattigkommisjonen

Etablering av egne fattigkommisjoner i bygdene var på linje med skolevesenet et viktig ledd i styringsmekanismen. Rømskog fikk fattigvesen sammen med hovedsognet Rødenes. Prestegjeldets fremste menn var medlem i kommisjonen, som foruten sognepresten besto av bondelensmannen og seks bønder. Selvskreven formann i både fattig- og skolekommisjonen var presten, og de seks bønder som også var sogneprestens medhjelpere, ble for sine tjenester fritatt for skyssplikt og lagrettejeneste. De enkelte sogn ble inndelt i fattigdistrikter eller fjerdinge/kvarterer. Hvert distrikt sto under oppsyn av

bønder, som ofte ble kalt kvartermestere. I hvert prestegjeld ble «meenige Almue og Sognebønder med de indkaldede fattige Allmisselemmer af alle Classer» innkalt til møte med sognepresten. Bondelensmannen og hans medhjelpere møtte gjerne på vegne av fogden. Ifølge det nye regelverket fikk fattiglemmene kun rett til underhold i den bygd de var født, eller hadde hatt som bosted i minst to år før forordningen trådte i kraft. Fattiglemmet måtte også være kirkegjenger og søke nattverd. Kontroll av kirkegang og overholdelse av helligdager var en del av kravet til system og orden. Omsorgen for de fattige hadde som nevnt mye av sitt utspring i pietismen, og dermed var kristendom og kirke vevet inn i systemet. Hensynet til de små i samfunnet var en viktig del av den kristne moral.

Ytelse og gjenytelse

Grunnlaget for fattigvesenet i bygdene var den gamle legdsordningen. Alle gårder ble i tur og orden pålagt å huse og forsørge de trengende, og pliktene var fordelt etter den enkelte gårds registrerte yteevne. Med andre ord bestemte matrikkelskylda hvor lenge det enkelte fattiglem skulle oppholde seg på gården. Som gjenytelse kunne altså bøndene kreve en nærmere avtalt arbeidsinnsats fra arbeidsføre fattiglemmer. Bøndene mislikte under alle omstendigheter denne plikten og nye pålegg, og for å slippe unna selve legdsplikten betalte noen av dem en pengeavgift til fattigkassa. Dette var i tillegg til den faste, årlige fattigskatt som alle skattepliktige bønder måtte svare.

Fattigkassa mottok også varierende inntekter, eller såkalte uvisse inkomster i form av gaver og bøter, foruten de faste avgifter. Når folk begikk forseelser, tjente fattigvesenet på at de ble bøtelagt. Dessuten fikk fattigkassa overta det legdslemmene eventuelt måtte etterlate seg av klær og løsøre. Andre

uvisse inntekter var kollekt fra kirken, og det ble sendt bøsser rundt ved bryllup og i vertshus og ølstuer. Fattigvesenet kunne også noen steder opptre som en slags bankier ved å låne ut penger mot vanlig obligasjonsrente og pant i fast eiendom. Renteinntektene gikk til de trengende. Det tilkom enda en inntektspost på slutten av 1700-tallet ved at en avgift på en kvart prosent av alle tinglyste skjøter skulle tilfalle fattigkassa.

De som måtte bære alle byrder her som ellers, var altså bøndene, men også personer utenfor bondesamfunnet var pålagt å yte pengebidrag til fattigvesenet, skjønt uten at det ble angitt noe bestemt beløp. Prest, embetsmenn, offiserer og andre «hvilke ei ere af den almindelige Bondestand» skulle hver og en forevises en gavebok der de skulle tegne seg for en frivillig gave. Forståelig nok kom det inn svært variable summer. Andre som var ført opp i gaveboka, var alle husmenn, tjenestedrenger og tjenestepiker. Men i motsetning til den kondisjonerte stand ble de avkrevd faste beløp. Husbonden sto ansvarlig for sine folk. Dersom de ikke greide å betale, måtte han legge ut og senere trekke dem i lønn.

Hvem var de fattige?

I fattigforordningen var det skille mellom gamle, syke og hjelpeløse trengende som kom på såkalt årslegd, og de førilige som gikk fra gård til gård på omgangslegd. Fattiglemmer som fikk underhold på gårdene, ble ikke understøttet av fattigkassa. Blant legdslemmene var det gamle, utslitte husmenn og husmannsenker som var uten familie eller forsørgere. Slike folk var neppe arbeidsføre og som regel lite velkomne til gårds. Ifølge forordningen skulle de likevel i tillegg til husrom ha både mat og klær.

De fattige ble videre delt inn i fire graderte grupper. De svakeste og mest hjelpeløse var de sengeliggende, syke og skrøpelige, samt

Kirkegården kan fortelle mye om sosiale ulikheter i tidligere tider. De rike i bygda hadde store og monumentale graver, ofte med jernkors, og helst plassert nærmest mulig kirken. Gravene på dette bilde har utsikt mot Rømsjøen. Foto: Finn Wahl, 2009.

«blinde og vanvittige, som aldeles intet kand fortjene». Derneft kom de som var for gamle til å arbeide, og slike trengende fikk direkte understøttelse av fattigkassa som en slags alderdomstrygd. Også arbeidsføre som ikke greide å tjene nok til livets opphold, fikk underhold. Den fjerde og siste gruppe trengende var barn som tigget. De fattiges felles skjebne var at de ikke hadde noen nær familie å ty til. Dette gjaldt ikke minst foreldreløse barn. De var som kjent blant de svakeste og mest utsatte i det gamle samfunn.

De arbeidssky

Ingen måtte gi husrom til folk uten arbeid, og de arbeidssky, skulle sendes til tukthuset i Christiania. Regelverket i fattigforordningen skulle følges til punkt og prikke, og allmuen

var pålagt å melde fra om alle slags uregelmessigheter. Forutsetningen for et ordnet fattigvesen var disiplin. Bestemmelsene understreket at «vanartige fattige, hvilke ere uforneiede med Vertens Kost, eller ere efterladne og modvillige til det Arbeid som de formaaer at forrette – », skulle settes i gapestokken. Og som vi har sett, ble de arbeidssky også truet med tukthuset.¹⁵

Fattige som ikke var på legd, fikk direkte underhold av fattigkassa, og navnene ble innført i fattigrullene. Mange slike fattiglemmer var enker og uføre. Ugifte kvinner mellom 60 og 70 år utgjorde det store flertall. Arbeidsføre kvinner fikk bare halvparten av mennenes daglønn, og kvinner hadde vanskeligere for å klare seg på egen hånd enn menn.

Et problem og en av årsakene til fattiganordningen var folk som ikke ville eller kunne arbeide og brødfø seg selv. Mange av dem lot seg ikke skremme hverken av tukthus eller gapestokk. Et ris bak speilet var nok den makt kirken og presten utøvte i lokalsamfunnet. I 1733 skrev amtmannen at prestene burde nekte å vie folk som ikke var i stand til å fø seg selv og en familie.¹⁶ Han ga en dramatisk beskrivelse av hvordan mennesker uhindret løp omkring som «Creature, halte, lamme, og blinde, Børn og aldrende, uden Forskiel ...». Han bemerket at geistligheten ønsket å vie så mange par som mulig for å få «Fæste- og Brude-Penge», og dette førte til stor uorden med en «mængde af lamme, krøblinge og Betlere her udj Landet, uduelige til alt ...». Som en følge av for tidlige ekteskap og underernæring, «opvoxer nu omstunder Folck, der icke blifver høiere end Dværge, u-duelige til Kongens og Landets Tieneste ...». Fattigfolk som avlet barn, slo seg gjerne ned i hytter ved allfarvei og stier, og «formedelst Hunger, Sult og Kulde» kunne avkommet umulig «til dend naturlige Vext gelange».

Tilbakeliggende bygder

Myndighetene var med andre ord særlig bekymret for rekrutteringen av soldater. Flere embetsmenn påviste en sammenheng mellom innbyggernes kropp og åndsevner, og ifølge deres uttalelser var tilstanden i så henseende dårligst i indre og avsidesliggende bygder. Sognepresten i Rødenes, Jens Jensen Aalborg, hadde oppholdt seg i prestegjeldet i 18 år, og i Rømskog var allmuens egenskaper så aparte at han måtte skrive spesielt om det. Han mente at årsaken til at bygda var tilbakeliggende, skyldtes innbyggernes fysiske og åndelige egenskaper. I sin innberetning til Danske Kanselli i 1743 skriver han følgende: «Folket her, der er smaat, og af ingen udvortes andseelse i almindelighed, har heller icke større sindets end lege-

mets kvaliteter. Det er af et slavisk væsen, gjør lidet got, uden hva øfrigheds tvang og frygt for straffen driver dem til, uduelige, dovne, slette jordbrugere, daarlige huusholdere, derover ogsaa i almindelighed fattige. Deres største inclination (tilbøyelighed) er tobak, dend de mindre kand undvære end maden, saa en tienstedreng icke mer kand fortiene end hand røger op i tobak.»¹⁷

Stort verre kunne det ikke sies, og mye av fattigdommen ble altså tilskrevet innbyggenes dårlige egenskaper og selvforskyldte laster. Denne og lignende uttalelser vitner om en kulturell og sosial barriere mellom allmue og embetsmenn. Prestene var de som kom nærmest i kontakt med innbyggerne. De fulgte som regel sine sognebarn fra vuggen til graven. Flere prester inntok en nedlatende holdning fordi de følte seg høyt hevet over vanlige folk når det gjaldt språk, dannelse og manerer. De var ofte av dansk opprinnelse og følte seg landsforvist når de måtte tjenestegjøre i avsidesliggende distrikter. Allerede før de kom til Norge hadde de dannet seg et bilde av denne utkant av Europa. Selv om Aalborg hadde tjenestegjort i prestegjeldet i 18 år og førte kirkebøkene, visste han ikke nøyaktig hvor mange som bodde i Rømskog. Han anslo folketallet i hele prestegjeldet til 1000.¹⁸

Vi har allerede hørt at kvinner og barn var en sårbar gruppe i en utsatt posisjon. Det var ikke uvanlig at de sto uten familieforsørgere som følge av dødsfall, kriger og mishandling, og fordi enkelte ektemenn og fedre løp fra sine forpliktelser. Fattigvesenet prøvde å skaffe slike fattiglemmer husrom og underhold rundt om på gårdene. Til gjengjeld fikk bøndene korn og penger. Foreldreløse og såkalte uekte barn ble utplassert mot betaling. Slike barn var «mor- og venneløse», og i legdsrullen er de registrert som «udtinget», og dermed auksjonert bort. Familier som forlangte minst betaling for å ta imot slike

bortsatte barn, fikk «tilslaget». Oppfostringsbidraget fra fattigvesenet ga under alle omstendigheter en viss inntekt, og «fosterbarna» kunne være en arbeidsressurs for bøndene. Men utplasserte barn gikk en uvis fremtid i møte, og mange måtte slite hardt for kost og losji. Enkelte ble drevet så hardt at det gikk utover liv og helse. Likevel var også slik arbeidsinnsats en motytelse på linje med fattigvesenets intensjoner og lovens bokstav. Barna skulle ideelt sett oppdras etter den lutherske kallsetikk med hardt arbeid for dermed å få en «sædelig» og kristelig oppdragelse. Men det var nok ganske tilfeldig hva slags skolegang og oppdragelse de fikk. Også etter at barna var konfirmerte, hadde «fosterforeldrene» rett til å forlange arbeid av dem, men da mot vanlig lønn.

Forpliktelsene

Fattigkommisjonen var hele tiden på vakt overfor bønder som prøvde å unndra seg sine forpliktelser med å ha fattigfolk på legd. Bøndernes betalingsevne var ustabil, og det kunne derfor stundom være vanskelig å få inn de nødvendige fattigpenger. På den tid skole- og fattigvesenet ble innført ved begynnelsen av 1740-åra, var det uår og stor nød blant folk flest. Tidspunktet for innføringen av viktige samfunnsreformer var med andre ord høyst ubeleilig. Antall fattigfolk økte sterkt, og flere av dem var bønder som normalt skulle ha gitt fattighjelp. Under krig og uår sank flere bønder selv ned i fattigdom. Dermed oppsto det mange praktiske problemer både med å skaffe ressurser og gi fattighjelp. Den menneskelige og tragiske side av nøden var ikke minst påfallende.

Nødsår og hjelpetiltak

Nøden i Smålenene var større enn noensinne i 1742. Misvekståra «stilte Bonden og Landmanden i ynkværdigen Tilstand». Såkorn manglet, og dette «bevægede Hans

Majestæts Hjerter» til å skaffe korn fra Holstein eller Ditmarsken. Fogden førte lister over de nødstilte rundt i bygdene. Etter at våronna var over, ville mange heller bruke såkornet til «Æde-Korn» fordi det var stor mangel på brød.¹⁹ Det var også vanskelig å få kreditt, og kjøpekraften var sterkt svekket. Nødstilte bønder kom derfor med mange klager og bønner utover sommeren 1742. Sogneprest Jens Jensen Aalborg skriver i sin beretning at mange døde i Rømskog på grunn av hungersnød. Mangel på føde førte til at folk spiste bark, løv, gress og lignende, som forårsaket en sterk diare, «hvoraf de fleste creperede».²⁰ Kirkeboken bekrefter de høye dødstall. I 1740 var det i Rødenes prestegjeld 59 fødte og 38 døde. To år senere var det hele 109 døde mot bare 31 fødte. Nødsår med sult og død i sitt kjølvann ga åpenbart lite overskudd til unnfangelse av barn.

Selv om enkelte fikk kornhjelp, var dette bare et midlertidig lån, som skulle tilbakebetales i penger. For allmuen var det best å betale i naturalia.²¹ Ifølge loven ble de som ikke greide å betale tilbake i tide, dømt til utpanting. I Smålenene var det mange pantsatte eiendommer i 1740-åra. Flere bønder forlot sine gårder, og «saaledes til Landets Ruin bortsolgt deres Kvæg og Hester». Enkelte endte som tiggere. Følgelig sank fattigkassas inntekter katastrofalt over hele Smålenene. Nødsår fikk dermed alvorlige ringvirkninger både for fattigvesenet og folk flest langt inn i fremtiden. Bøndernes dårlige økonomi førte også til oppsigelse av tjenestefolk, og mange slike endte som løsgjengere og tiggere.

I slike situasjoner skulle kongen i København være som en omsorgsfull far for sine undersåtter. Situasjonen i 1740-åra hadde trolig gitt myndighetene en viss erfaring for lettere å kunne møte fremtidige problemer I alle fall delte kongen med «faderlig Ømhed» i uåret 1772 ut brød til trengende familier.

Både fattig og rik ble rammet av nød. «Kornforstreking» (ytelse) ble derfor gitt også til leilendinger og selveiende bønder fordi dette var ren krisehjelp som ikke hadde noe å gjøre med fattigkommisjonens egentlige arbeid. Fattigkassa var snart bunnskrapt, og en del av kollekten i danske kirker ble sendt til nødstilte i Smålenene. Det kom støtte til alle bygder fra danske menigheter, og pengene ble hentet med «Express» i Christiania.²²

Barkebrødstid

I perioden 1800–08 ble regnfulle og kalde somre avløst av tørke. Amtslegen skrev i 1804 at bønder mange steder i Smålenene måtte bake brød av flere slags bark og ben som ble knust og tilsatt litt bygg eller havre. Av denne føde fikk folk et blekgult, sykelig utsende.²³ Det var ikke uvanlig at melet ble drøyd med malte kvekerøtter. Da var det bedre å blande islandslav (også kalt brødlav) i melet, og myndighetene prøvde å fremme dette som et slags offisielt surrogat. Andre surrogater var «øl» laget av bjerkesaft og «tobakk» fremstilt av hakkels og nesle. Slike surrogater var naturlig nok lite populære, og Rømskog var en av de bygder som oftest måtte ta i bruk slike hjelperåder.

Med uår og barkebrødstid fulgte epidemier og stor dødelighet. Mange døde også av ormesyke, forråtnelsesfeber og andre fordøysessykdommer. I Smålenene slo avlingene feil både i 1807 og 1808, og vinteren 1808 var det så lite korn at mange familier måtte drøye maten med mose for ikke å sulte i hjel.²⁴

Torkild Tukken kunne som femåring huske froståret i 1808. Kornet frøs, og det var stor nød. Hans far, Rasmus Tukken, sendte sin husmann, Erik Nylænna, ut med 300 daler for å kjøpe korn. Han besøkte alle byene, og da han kom hjem etter tre uker, var resultatet bare en skjeppe bygg. Men på

I nødsår med lite eller ingen mat måtte folk ta til takke med barkebrød og andre surrogater. Bark fra indre deler av furu, bjørk og alm ble tørket, knust til pulver, og om mulig, tilsatt litt vanlig mel. Brødet smakte beskt, og var hardt og tørt som tre. Vanligvis ble det fortært i sur melk, som mildnet den beske smaken. Fra Rømskog finnes det flere beretninger om bruk av mose, bark, og ulike vekster for kunne å stille den verste sulten. Mye av dette var direkte helseskadelig og kunne føre til sykdom, oppsvulmede mager og flere lidelser. Foto: NF 1967-0349.

Tukken, der det til sammen bodde 11 mennesker, var det likevel mye av både kjøtt, fisk og fisk, og de spiste grønnsaker. Poteter var ennå ikke særlig i bruk. Men mangel på korn førte til et ensidig kosthold. Det var så dårlig med korn, at rugen ble skåret så snart den fikk aks. Av linfrø ble det kastet «valling», som ble blandet i rugen for å drøye melet. På Tukken var det den gang 10–11 kuer, som beitet i skogen og på setrer. Dermed var det nok av melk, men det ble aldri kjernet smør. Fløten kokte de til en tykk saus, og i den ble det rørt ut biter av barkebrød. Dette spiste de med skje. Det var nok enda dårligere kosthold på andre gårder. På nærmeste nabo-gård, Moen, lagde de «møsje» (ostemasse) til folkene, men det var brød og grøt de trengte.

Gårdarbeiderne var utmattet av sult, og gikk sakte til arbeid, og enda langsommere hjem for å spise. Det var mye verre å spise brød av ben enn barkebrød. Mangel på korn var et problem også i tiden fremover. I 1840-åra var barkebrød fremdeles i bruk. Faren til vår informant hadde smakt det hos en av husmennene på Tukkun.²⁵

Foruten frost og uår førte også krigshandlinger til nød og sult. Dette var i Rømskog særlig merkbart under krigen 1807–14. Det var hungersnød og stor dødelighet på hele Østlandet i 1809. Året etter hadde jordbruket et kronår, mens 1812 var verste uår i manns minne. Nødsåret må ha vært et av de hardeste i Norges historie. Sommeren og høsten var så kald og regnfull det året at all grøden frøs bort lenge før innhøstingen. Husdyrfôr, menneskeføde og mange andre varer manglet. Regjeringskommisjonen skrev til kongen at «Mangel paa Brændeviin, Tobak og især Salt nedbryder en Mængde Menneskers Helbred i hele Riget». Brennevin var medisin for folk flest, og mange mente at det var direkte helsefarlig å spise usaltet mat. For mange var kaffe blitt en livsnødvendighet i denne hungertid. Arbeidsfolk kunne greie seg lenge uten mat når de fikk kaffe.

Potetpresten

Både heste- og fehold var kraftig redusert de fleste steder som følge av de dårlige tidene. Enkelte steder brøt man opp gulvene i fjøs og uthus for å skrape av rusket som lå samlet der. Således kunne man finne litt fôr. Fattigvesenet fikk mange munnar å mette. Sognepresten var formann i fattigkommisjonen, og noen av dem var praktisk anlagt slik at de lærte sine sognebarn å bake brød av bark og dyrke poteter. Slike prester ble gjerne kalt potetprester.

I nødsåret 1812 bevilget myndighetene i København 300.000 riksdaler til trengende i

Norge for innkjøp av korn. Dette kom også nødstilte i Rømskog til gode. De fire leilendingene på Trosterud, Halvor Johannessen, Jørgen Olsen, Stener Toresen og Hans Toresen, ble innvilget et lån på til sammen 16 riksdaler 64 skilling.²⁶

Også videre utover på 1800-tallet kom nødsåra med jevne mellomrom, selv om bygdene nå var forskånet for krig. En søknad om kornhjelp datert 4. juli 1831 er utformet som et bønnskriv, og gir et tydelig bilde av angivelig nød i Rømskog det året.²⁷ Brevet er undertegnet av underlensmann Erich Olsen og fjerdingsmann Ole Eriksen og ble sendt til amtet. Her står det: «*Atter nødsages Rømskouvs almue, allerunderdanigst at bønfulde det høie wedkommende Amt om at bekomme et quantum af det kongelige kornmagasin.*» I motsatt fall var det frykt for at mange ville spise seg til døde av «fordærlige ting». Furubark ble ofte brukt i dårlige åringer og den hadde bitter smak. Mange prøvde også å spise flere slags vekster og røtter som kunne være helsefarlige. Noen begynte å svulme opp uten å kjenne noen særlig smerte. Videre står det: «*Naadige Herre, hjælp io før io heller. Her kan den Ene Nabo ike hjælpe den anden med noget til føde og her i dette lille annex er 82 hushold og mange folk og alle brødløse. Skulde anexes beboere have næringen til wi fik høstet, behøve wi i det mindste 50 Tønder ...*». Helt nederst på brevarket er det føyet til: *I sandhed gjør nøden os dristige til begierlighed, dog i haab om en naadig bøn hørelse.*»

Brevet slik det foreligger, må ha vært et utkast, siden det er ikke er ordentlig fullført og dessuten mangler adressat. Slike bønnskriv og klagebrev finnes det flere av, og for å understreke behovet for mat var det vanlig å dramatisere og overdrive nøden. Etter en gjennomgang av kirkeboka fra 1830 og de nærmeste år, kan det slås fast at det på den tid ikke var flere dødsfall enn ellers. Folketallet var normalt. Så vidt vi vet, var det heller ikke noe uår på denne tiden, og bønnskrivet

av samtlige prestegjeld i Smålenene. Selv i de beste åringer måtte man her kjøpe korn utenfra, og «især paa Rømskougen hvor man som oftest maa tye til Barkebrødet».²⁹

Også rundt 1900 hendte det at folk måtte drøye maten med bark og røtter for å kunne overleve. Bark av lind var bedre enn furubark fordi den ikke var så harsk. Beinmel var næringsrikt, men ekkelt, «saa mange ikke kunde faa det ned». Ofte var det iblandet noe «Grøn-Mjøl». Og i Høland søndre heter det at «de aat ælt som ente beit igjen». Unntaket var hestekjøtt.³⁰

Anna Jensen Bråtan, født 1893 i Östervallskog, forteller om to kjerringer «sør i Bøn». De gikk rundt og tigde og ba om å få plukke kveikerøtter, som de tørket, malte og blandet i melet. Hun husker at noen blandet cellulose i melet. Under første verdenskrig spiste tømmerhuggere brød bakt av celluloseblandet mel og med sure tyttebær som pålegg.³¹

En annen informant fra Rømskog, født 1890, forteller at mange var fattige, men det var ifølge ham ikke vanlig at folk gikk rundt og tigde. På Strand var fattigdommen så stor, at da en unge falt i brønnen og druknet, bemerket bestemora at det nå var en munn mindre å mette. Hele familien på Strand utvandret til Amerika, og det gjorde også flere andre.³²

Mangel på føde gjorde at folk vanligvis hadde stor respekt for maten, og særlig mat av korn, som ble regnet blant Guds gaver. Fra Høland søndre vet vi at dersom en unge i sinne kastet en brødsalk på gulvet, eller viste annen dårlig omgang med brød, vanket det juling.³³

Til tross for nød også blant bøndene lettet fattigkommisjonene sjelden på kravene til legdsplikt og ilignet fattigskatt. Det nyttet lite å klage. Også mange bønder måtte låne penger eller kjøpe varer «på bok», og gjelden hadde lett for å hope seg opp. Flere lånte seg til fant, og kjøpmenn var de vanlig-

ste kreditorer. Kjøpmenn fra Fredrikshald var de vanligste långivere i Rømskog, og de tok gjerne pant i skogen.

Kravene til orden og system ble ytterligere skjerpet på 1800-tallet, og fattigomsorgen ble derfor i 1845 omorganisert og underlagt kommunestyret. Fra nå av var det fattigstyrer. Legdsordningen fortsatte, og sognepresten skulle ennå en tid være formann i fattigstyret. Vi skal senere se hvordan kommunen videre organiserte fattigstellet og tok seg av de trengende. En sosialgruppe det var vanskelig å føre kontroll med, var omstreiferne eller fantene.

Løsgjengere og fantefølger

Utenbygds tiggere og løsgjengere var et så stort problem at fattigvesenet engasjerte bygdevektere eller såkalte «stodderkonger» for å holde dem borte. Ofte var også vekterne fattigfolk valgt ut blant bygdas almissememer. Som gjentytelse fikk de klær, sko og en årlig godtgjørelse.³⁴ Men de var fremdeles underlagt legdsordningen, fordi vektertjenesten ble vurdert på linje med fattigvesenets krav om gjentytelse.

Rømskog fikk sin egen bygdeveker i 1912, og han fikk åtte kroner i lønn pr. tur. Han var utstyrt med revolver, og det må ha stått en viss respekt av ham.³⁵

Bygdevektere

Bygdevektene sto direkte ansvarlig overfor bondelensmannen. De skulle holde øye med veier, kirker, gjestgiverier og andre møtesteder, slik at uvedkommende kunne jages ut så snart de viste seg. Bygdevekteren (fanteføyseren, ståtarkongen) fikk en dusør for hver tigger han innbragte til lensmannen, og slik skulle sognet befris for «Overløb af fremmede Betlere». Det var naturligvis umulig å lokalisere og jage ut alle, og stiftamtmanden ga derfor med jevne mellomrom ordre om å

For en så avsidesliggende bygd som Rømskog kunne taternes besøk og varetilbud være et kjærkomment innslag i folkelivet. Taterne fikk derfor gjerne husly på flere steder i bygda. Til andre tider kunne de være til ulempe slik at bygdevekteren måtte gripe inn. I 1840 åra var det i Rødenes og Rømskog 50-60 tater med fast opphold. Det mest kjente i Rødenes og Rømskog var Kjeldsensfølget og Hakabrusfølget, men også mange andre «landveiens vandringsmenn» besøkte Rømskog. Dette bildet viser kjøretøyene, opppakning og klesdrakter i typisk stil. Finnehunden bak følget er også karakteristisk. Bildeutlåner: Glämdalsmuseet, Elverum.

drive stortilt «jakt» på tiggerne. Høsten 1801 ble en slik jakt iverksatt i indre Smålenene med pålegg om å gjennomføre den alminnelige inkvisisjon etter løsgjengere og andre tvilsomme personer. Det ble oppnevnt to menn fra hver fjerding, og de skulle sammen med prestens medhjelpere oppsøke hver gård og husmannsplass for å få tak i «løse og mistenkelige Personer eller saadanne som ikke har stadig Tieneste».³⁶ De man kom over, skulle straks arresteres og føres under streng bevoktning til sorenskriveren. Dommen var gjerne arbeid på tukthuset i Christia-

nia, og oppholdet her skulle være straff, oppdragelse og et økonomisk oppgjør med samfunnet.³⁷

Fattigvesenet i Rødenes med Rømskog ansatte i 1839 Anders Pedersen Moen som bygdevekter. Han fikk en årslønn på syv spedaler og fri kost og losji på de gårder han oppholdt seg under utøvelse av sitt arbeid. Han var pålagt å følge en instruks.³⁸

Svenske omstreifere var et stort problem i grensebygdene. Løsgjengerne gikk frem og tilbake over grensa og øvet «Excesser i begge Riger». For mange var tiggning en levevei.

Andre var så syke og svake at de måtte tigge for å overleve. Allmuen som var bebyrdet med idelig vakthold over «saadan Skarnes-Folck», var fra før pålagt mange plikter, og stoderkongene greide ikke alene å jage fantefølger ut av by og bygd. Det var også vanskelig å sette dem i forvaring. De fleste av dem var menn, og det var i 1764 spørsmål om de skulle forvares i regimenter på festningene eller settes i tukthus.³⁹

Fantefølgene var ikke lett å registrere fordi de ofte var på reisefot. Den såkalte fantefortegnelsen fra 1845 er en telling av omstreifere i Norge. Ved vanlige folketellinger var fanter tidligere ikke tatt med. Alle prester i landet ble nå pålagt å ta opp særskilt manntall over fantene med navn, alder, familieforbindelser, oppholdssteder og næringsvei. Også de enkelte fantefølger ble registrert. Alle slike opplysninger skulle sendes inn til Justisdepartementet.⁴⁰ Ifølge innkomne lister var det i 1845 til sammen 1145 fanter her i landet, men samtlige lot seg neppe registrere, og det fantes nok derfor atskillig flere omstreifere. Vel fem prosent av dem oppholdt seg trolig i Rødenes og Rømskog i 1840-åra.

Særpregede fanter

Fantene hadde særpreget utseende og mørk hudfarge, og var dermed lett gjenkjennelige. Klærne var fremmedartede og fargerike. Kvinnene var kledd i lange skjørt, mens mennene bar vester med klokkekjede og bredbremmede hatter. De fleste menn hadde slirekniv og halstørkle med anheng. Taterne eller de reisende, som de senere ble kalt, snakket sitt eget språk, ofte kalt romani. Dette språket er muntlig overlevert gjennom uminnelige tider, og lever videre i tradisjonen. Enkelte språkforskere mener at romani er beslektet med det gamle indiske språk sanskrit, som også danner grunnlag for det indogermanske.

Men det er vanskelig å fastslå hvor taterne egentlig kommer fra. Det har vært antydning at de kan ha sitt opphav i det sydøstlige Europa, kanskje opprinnelig fra enda fjernere strøk. De kom gjerne i flokk og følge med hest og kjerre. Kvinnene satt som regel i kjerra sammen med barna, mens mennene gikk ved siden av og leide hesten. De var naturmennesker som elsket det frie liv, og var gjerne på reisefot fra midten av april til ut i oktober. Mange av dem arbeidet tradisjonelt som kjøpmenn og håndverkere med oppsøkende handelsvirksomhet. I fjerntliggende områder som Rødenes og Rømskog med lang avstand til byene, kunne deres spesialiserte varetilbud være nyttige og kjærkomne for lokalbefolkningen. Flere steder fikk taterne til gjengjeld husly og mat for seg og hestene. Taterne kunne også bety et friskt pust utenfra, og ble av og til misunt av lokalbefolkningen for det frie og uavhengige liv de levde. Flere av dem var religiøst anlagt og spilte en aktiv rolle i vekkelse og på kristelige samlinger og stevner. Mange var også utpreget musikalske. Felles for de fleste var sterkt familiesamhold og respekt for de eldre.⁴¹ Fantefortegnelsen av 1845 gir flere opplysninger om deres liv og virke på den tid.

Mange fanter

I 1840-åra hadde mellom 50 og 60 fanter mer eller mindre fast opphold i Rødenes og Rømskog. Mange fantefamilier hadde hjemsted eller vinterkvarter i Rødenes, og de ble gjerne sammenfattet under betegnelsene Kjelsenfølget og Hakabrufølget. Disse og andre følger hadde bestemte ledere. Ifølge Eilert Sundt var det her på midten av 1800-tallet 11 registrerte fantefamilier bestående av 54 personer. Familiene besto ofte av besteforeldre, barn, svigerbarn og barnebarn, og de såkalte fantefølger fikk gjerne navn etter en eller annen fremtredende mann eller kvinne i følget, for eksempel Florentine-føl-

get, Grisilla-følget og Grevle-følget.⁴² Gamle Hakabru bodde på Falkenbergseteren, mens gamle Kjeldsen holdt til på Kjensmo. Flere familier hadde hytter i en skog under gården Jåvall ved veien til Rømskog. Hyttene lå på små bygslede jordlapper, der det ble dyrket litt poteter. I dette området lå Jørnehaugen og Isberget.⁴³ I en fantesak fra 1839 heter det at «De Eiendommer de have tillagt sig ere bare Smuthuller, hvilke de have anskaffed for derfra saa meget mer uforstyrret at kunne foretage deres Udflugter».⁴⁴ Fantene foretok streiftog på begge sider av grensa, og noen av dem var tyvaktige.

I Rømskog, lever fremdeles minnet om Smålandsfantan, eller Smålands-Pelle, som vi skal høre mer om i neste bind.⁴⁵

Ikke alle fanter drev med fantestreker eller dro rundt på tiggerferd. Lisa Svendsdatter var konfirmert i Rømskog kirke 17. søndag etter trefoldighet i 1829 og bodde på Flaten. Hun var da 18 år gammel, og det var et fantemerke at hun var eldre enn konfirmanter flest. I 1834 giftet hun seg med omstreiferen Christian Christiansen med tilnavnet Kjelsen. Hun hadde tjent på flere gårder i distriktet og hadde dermed god kontakt med de fastboende. Hennes bror, Carl Gustav Christian Svendsen, derimot, hadde aldri hatt fast oppholdssted, men flakket omkring fra bygd til bygd. Han livnærte seg som kjeleflikker og blikkenslager.

Dette var et vanlig erverv blant omstreifere, og fantefortegnelsen fra 1845 gir opplysninger om flere andre måter å livnære seg på. Vi hører ofte om skjebindere, vevskibindere og kammakere. Noen omstreifere var hesteskjærere, hestehandlere, hekemakere, skorsteinsfeiere, kursmeder, dyrleger, gjørtlere, knappefanter og knappestøpere. Kvinner som reiste alene, var ofte bindersker, vevskjebindersker eller kurvbindersker.⁴⁶ Hesteskjærerne drev med kastring av hester, og dette var et nødvendig erverv så lenge

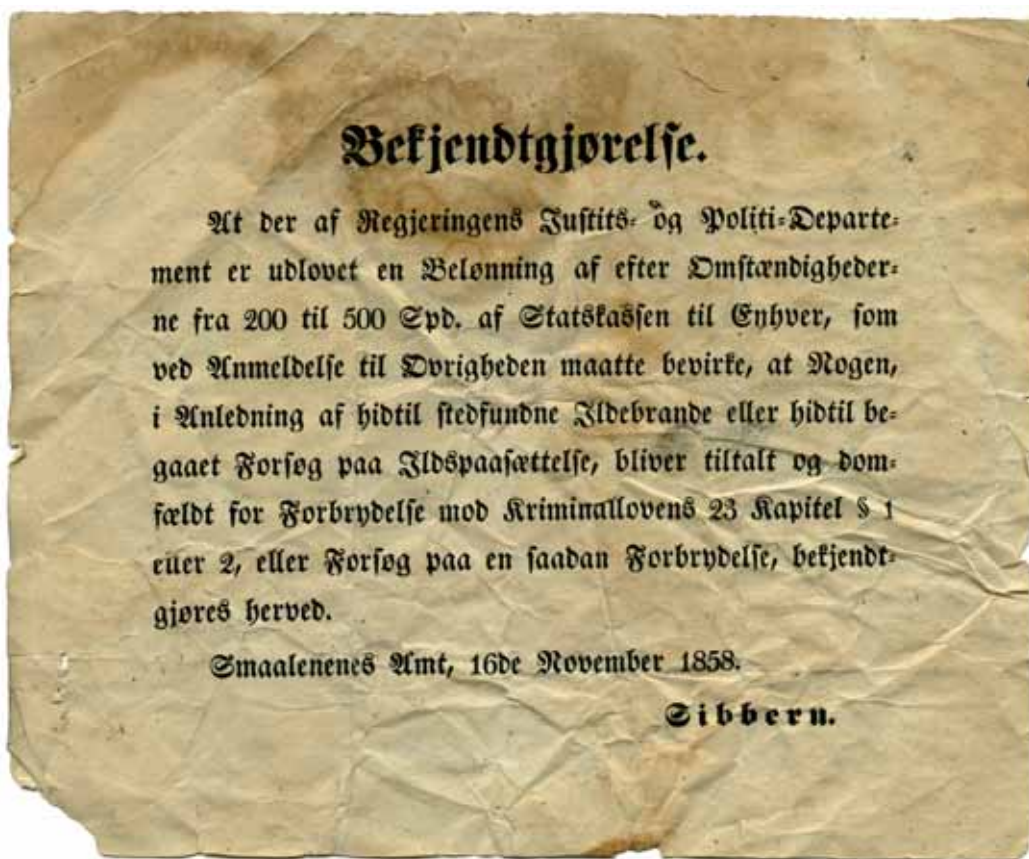
det ikke fantes dyrleger. Men operasjonene ble ofte utført ukyndig og skjødesløst, og ikke alle hesteskjærere dro to ganger til samme sted. For øvrig var det mange fordommer knyttet til slikt arbeid. Hesteskjæring kunne bli sett på som et rakkerarbeid, og skjæreren vurdert som «uren». Slike fordommer fantes langt opp på 1800-tallet.⁴⁷

I Smålenene møter vi også en messingsmed. Iver Andersen Isberget, mest kjent som Iver Roka. Han laget messingringer, som han solgte som gullringer. Han reiste mye rundt i Rødenes og distriktet omkring, og messing på de kanter ble kalt Roka-gull. Iver var også mistenkt for å lage falske pengestykker.⁴⁸

Holdning til tater

I Rømskog ble taterne flere steder tatt vel imot. Noen opplevde dem altså som et positivt og nyttig innslag i hverdagslivet. Anna Tørnby, født 1903, husker at de ofte bodde i veslebygningen på gården Sandem nordre. Stor-Johan var en av dem. Taterne kjørte med hest, og det var som regel plass til hesten i uthuset. I veslestua fikk de halm inn på gulvet. De hadde noen dårlige klær som de la oppå halmen. Ungene sprang ut og inn og tigde. De laget visper, børster og annet som de solgte. I et slikt taterfølge kunne det være to–tre voksne og fire–fem unger. Følget hadde vogner. Noen i følget fikk sitte på, og andre måtte gå ved siden av. Ungene på gården var glade når taterne kom. De var med bestefaren ned for å se på trafikken, og det var moro. Taterne var blide og snille når de fikk husrom. De kunne komme flere ganger i året, og det var ikke alltid de samme som kom. De fikk høy til hesten, og var svært glad i flesk.⁴⁹

Arne Bergli, født 1915, husker at taterne var flinke til å tigge, skjønt nøden var ikke alltid like stor. Det hendte nemlig at de kastet fra seg maten langs veikanten. Også Bergli mener at de stort sett hadde et bra forhold til

Brannstiftere og pyromaner har til alle tider vært et samfunnsproblem. Etter pålegg fra Regjeringen utstedte derfor amtmann Sibbern i Smålenene 16. november 1858 denne bekjendtgjørelsen. De som anmeldte eller bidro til oppklaring av ildspåsettelse, fikk løfte om belønning fra 200 til 500 spesidaler.

bygdefolk, og at de trolig merket seg steder hvor de ikke var velkomne. Likevel kan han huske at omstreifere ble jaget eller «føyset» ut av bygda av såkalte «fanteføysere». Slike «føysere» ble også kalt «ståtarkonger». ⁵⁰

Noen informanter forbinder litt skrekk og gru med enkelte fantefølger. De fleste husker at de gjerne byttet klokker og hester. Og mange forteller at de talte et eget språk seg imellom, som ble kalt romani. Etter 1950-, 1960-åra var det slutt på tatertrafikken. ⁵¹ En informant, født 1890, husker at det kunne komme opptil 20 fanter, som forlangte husrom. De kunne stjele og la ofte igjen utøy. Han var lite begeistret for tatere. ⁵²

Myndighetenes negative holdning til tatere var en medvirkende årsak til at de etter hvert ble mindre synlig. Lover og forordninger, og ikke minst barnevernet, førte til at de ble mer eller mindre fastboende og inkorporert i lokalsamfunnet.

Kommunalt fattigvesen

Etter at kommuneloven var innført i 1837, var fattigomsorg og skolestell de viktigste offentlige funksjoner. På disse områder hadde det lenge før 1837 hersket et visst lokalt selvstyre. Men siden presten var selvskreven i begge kommisjoner, var funksjo-

nene sterkt personavhengig. Etter 1837 ble formannskapsloven tolket slik at ikke alle forretninger i skole- og fattigkommisjonen ble lagt under formannskapet. Det kom et nytt organ kalt «det kombinerte formannskap» for skole- og fattigsaker. Dette utgjorde hele den gamle skole/fattigkommisjonen og det nye formannskapet med unntagelse av valgmenne. Presten var ordfører i dette kombinerte formannskap.⁵³ Fattigvesenet ble inndelt i de samme roder som skolevesenet.⁵⁴

Rømskog hadde fattigvesen sammen med Rødenes, og først i 1902 finnes det egne fattigregnskap for Rømskog. For å få et bilde av det kommunale fattigstell i vår bygd før 1902 må vi derfor gjennomgå kommunearkivet i Rødenes i perioden 1837–1902.

En av de første sakene fattigkommisjonen grep fatt i, var opptak av lån for å skaffe de fattige i Rømskog såkorn våren 1838. Det ble vedtatt å låne 300 spesidaler over to år i Christiania Diskonteringskommisjon for således å møte problemene i «den nåværende nød». Foruten såkorn var det mangel på klær, og lånet skulle også finansiere råmaterialer til spinning og veving. Lånet ble utlignet på matrikkelskylda, og inndrevet sammen med de ordinære skattene.⁵⁵

Den gamle matrikkelskyld var som nevnt grunnlag for utligning av fattigunderstøttelse, og på et kommisjonsmøte på Trandem i 1840 ble det fastslått at denne ikke var noen rettfærdig målestokk. For fremtiden skulle derfor den nye matrikkel følges.⁵⁶

Registrering av fattige

Den første oversikt over fattige er fra 1840. 24. januar det året var det kombinert formannskapsmøte for Rømskog anneks på Rødenes prestegård. På dette møte skulle det fattes en endelig beslutning om hvordan man i året 1840 skulle forsørge de fattige. Fattigfolk var fremdeles inndelt i klasser etter hvor nødstilte de var. Legdplikten gikk

på omgang blant gårdene i bygda, og gårdens matrikkelskyld bestemte altså lengden på oppholdet. Samtlige legdslemmer fikk syv dagers opphold med mer på hver kvartgård, og fullgårdene skulle dermed være pålagt minst 28 dager i året.⁵⁷

I første klasse var det ti fattiglemmer, og i andre klasse åtte. Tolv av de 18 fattiglemmene i Rømskog var kvinner, og den høye kvinneandelen holdt seg i åra fremover. De fleste var trolig enker og forlatte kvinner. Noen av dem dro rundt med barna sine. Rebekka Olsdatter Nordli tilhørte første klasse og kom på legd hos Jørgen Trandem, og dro derfra videre til de andre gårdene i bygda. Legdene skulle forsyne fattiglemmene med både mat og klær. Gårder som ikke huset fattiglemmer, måtte bidra til underhold i naturalia. I 1842 var kvartgårdene pålagt å yte fire settinger korn, og halv- og helgårdene tilsvarende mer. Denne ytelsen var nok en tung bær i dårlige år, og fattigregnskapene viser restanser for bønder som ikke hadde bidratt med utlignet naturalia.

Også husmenn kunne ta imot fattiglemmer og fikk da en kompensasjon fra fattigvesenet. Således var Ingebregt Nordlie bortakkordert til husmann Berger Engen. Noen fattige kunne innlegges på fast legd. Dette gjaldt for eksempel Mikkel Tangen som fikk fast opphold på gårdene Sundsrud og Haukenes. Året etter hører vi om Halvor Myrvold som var «omgaaende Lægd» i hele bygda.

De mest hjelpeløse fattiglemmer var i første klasse og måtte innkvarteres på gårdene. De fleste var faste legdslemmer, mens de i andre klasse fikk temporær understøttelse i form av naturalia. Noen blant andre klasses fattige fikk også pengestøtte fra fattigkassa. Det kunne også gis bidrag i form av arbeid. I 1841 utførte for eksempel Thorkild Tukkun og Thorkild Haukenes onnearbeid og hjemkjøring av brensel for Margrete Gjerpeset med datter. Året etter mottok hun fire spesi-

Året 1841 den 30de Decbr. naar Fattigvesenets Formannskab for Rømskog Anneks Jærskat og Gaarden Franderi, som jærskat legd i Nordmannen med mange høghverdi, for det og så at faldet de forvinden Luftaarsmaal for med jærskat lidt de Fattiges Forjær gelse i Året 1842, og blev så med laget følgende:

1te Klasse

1. Torav Olsen Nordlie indlægges for Iver Fladen, som dermed jærskat for indtændt den dag, til Fattigvesenets.
2. H. Nicolai Tangen indlægges for Franderi (med den Høghverdi Hans Tommes), Westro Tjukken, Sneenbije, Tjrenbije og Siri Her Taarnebije.
3. Berthe Jacobsdatt indlægges for Tornebije (med den Høghverdi af Christen), J. L. Bøen med Kirkerød (den Gølden jærskat for 3/4 Tornebije).
4. Berthe Ingebrogdatt indlægges for Kirseid og Ringsbije, som Bøen, G. L. Tjukken og Trofferød, som 14 Dage.
5. Martine Larsdatt indlægges for Høgenæs med Frarneberg.
6. Mari Pedersdatt indlægges for Nes og Fladen (Iver med laget).
7. John Pedersen indlægges for Simdsrud (Christen med laget) og den dag forjærskat for den kommune Lagdagsmann med de Arvinderen til Bøen og Fladen.

2de Klasse

1. Steffen Graverlidalen nyder for Trofferød 10 Pst. (med den Høghverdi af Enger), G. L. Tjukken 10 Pst. og Ringsbije for Thor 2 1/2 Pst., for Peter 1 1/2 Pst. og 1 Spid. af Løspid.
2. Mari Madsdatt nyder for Horley Bøen 1 Pst., Christen Bøen 4 Pst. og for Thor Bøen 1 Pst.
3. Margrethe Gjergnes og 4 Spid. af Løspid og 2 Pst. Høghverdi og 6 Pst. Høghverdi af Christen Simdsrud, med Margrethe Gølden med den Høghverdi Arvinderen lidt til de to og de to lidt bestemt.
4. Berthe Eggestad nyder for Thor Bøen 3 Pst., Halvor Tornebije 5 Pst. og Rasmus Tornebije 10 Pst.
5. Ingeborg Nordlie nyder for Christen Tornebije 5 Pst., Christen og Halvor Sneenbije 2 1/2 Pst., Sven Tjrenbije 2 Pst., John her Sneenbije 2 1/2 Pst.

Denne siden fra fattigvesenets protokoll 30. desember 1841 viser oppteignelse over de fattige i Rømskog. Fattigvesenets formannskap for Rømskog anneks har på samme måte som andre steder innført fattiglemmene i to klasser, og hvor de skal «indlægges» det kommende år. Bønder som har fattigfolk på legd, fritas for alle andre utgifter til fattigvesenet. Noen har dem bare i kosten, eller gir klær og annen understøttelse. Bidragene er utlignet i forhold til gårdenes størrelse. Blant de 17 fattiglemmene i 1841 er det 11 kvinner.

daler av fattigkassa, samt to pløyedager og seks slåttedager av Christian Sundsrud. Men Margrete måtte besørge kost til arbeidsfolkene og fôr til hestene.⁵⁸ Også i de følgende år mottok hun bidrag i form av arbeid.

Barn uten forsørgere, var, som tidligere omtalt, såkalte «Opfostringsbørn», og flere av dem var uekte fødte. Johan Gudmundsen, for eksempel, var i 1844 ti år gammel, og bortsatt til husmann Svend Ringsbyseter. Husmannen fikk tre tønner havre i oppfostringsbidrag fra allmuen.⁵⁹ Flere slike barn ble faste legdslemmer og oppholdt seg et visst antall dager på gårdene i legden.

Omstreifere og fanter uten hjemstavn, var som kjent, et problem. Enkelte fanter hadde oppholdt seg i bygda såpass lenge at de ifølge lovverket var å anse som tilhørende prestegjeldet. Dette gjaldt Christian Hakebro og familie. Hakebro hadde tre barn som dermed var fattigvesenets ansvar. Barna gikk på omgang rundt på gårdene. Fullgårdene pliktet å huse dem to dager, og tilsvarende mindre på halv- og kvartgårdene. Det minste barnet, Christian Christiansen begynte på Folkenborg, og gikk derfra til Taraldrud, og så videre i Rødenes.⁶⁰

Med fattigloven av 1845 kom det som nevnt en egen fattigkommisjon, slik det var før 1837. Skole- og fattigstellet krevde de største kommunale uttellingene, og i tiden før 1850 utgjorde de hver for seg mer enn alle andre utgifter til sammen.⁶¹

Økonomiske problemer med underhold av fattige gjorde seg stadig gjeldende, og det var viktig å redusere utgiftene både for kommunen og de som var pålagt underhold. G. Torneby skrev i 1883 et personlig brev til kirkesanger H. Larsen om bortakkordering av et legdslem. Kirkesangeren var Rømskogs representant i fattigkommisjonen, og brevet illustrerer noe av fremgangsmåten for reduksjon av utlegg. Torneby skriver i brevet at han visste om at Hans Taraldrud hadde

vært hos Larsen angående legdslemmet Rasmus Bøen, som hadde opphold hos sin svigersønn på Bøen. Svigersønnen forlangte 80 øre pr. dag av fattigkommisjonen, og derfor hadde Torneby prøvd å akkordere ham bort til noen som kunne ta ham for lavere pris. Heldigvis hadde han greid å få en mann i Setskog til forsøksvis å overta ham for 50 øre dagen. Således ble Rasmus Bøen en kasteball der de menneskelige hensyn betydde mindre enn de økonomiske.⁶²

G. Torneby skriver videre at fattigfolk hver dag ba om penger, og han måtte forskuttere med egne midler.⁶³ Det ble således tegnet et dystert bilde av de sosiale forhold.

Ved sykdom var det ingen trygdekasse eller noen annen offentlig støtteordning. Det var heller ingen offentlig eldreomsorg, og bøndene tok selv ansvar for gamle familiemedlemmer. Som regel var dette en del av arveoppkjøret. Sosial omsorg for gamle og fattige var et privat anliggende helt opp mot vår egen tid.

Eldreomsorg

Føderåd og fletføring

Å ta kår hos familien var en vanlig måte å sikre alderdommen på. Dette ble gjerne kalt føderåd, og var en gammel sosial ordning som omfattet underhold tilknyttet gården. De som fikk kår, overdro til gjengjeld en rett i gården sammen med gjeld og andre heftelser til den eller de som ga kår. Vanligvis overtok eldste sønnen gården mot å forsørge sine gamle foreldre. Denne eldgamle private eldreomsorg varte så lenge de gamle levde. Forpliktelsene var som regel kontraktfestet, og avtalen ble ofte inngått i høytidelige former. Iverksettelse av kontrakten kunne skje etter nærmere avtale. Eldste sønnen kunne overta gården når faren ønsket det, eller fra den dag han ble nødt til å trekke seg tilbake som kårmann.⁶⁴

Jørgen og Torkild inngikk i 1833 føderådskontrakt med sine foreldre Rasmus Halvorsen og Susanne Torkildsdatter Hellesjø på Tukun vestre.⁶⁵ Så lenge foreldrene levde, skulle de hvert år motta åtte tønner tung havre, to tønner bygg, halvannen tønne rug, en kvart tønne erter, fem tønner poteter, et to år gammelt fekreatur til slakt, fire bismerpund flekk, åtte bismerpund ister, fem par sko og åtte spesidaler. I tillegg skulle de ha fem pottes nysilt melk daglig. Sønnene skulle dessuten så én skjepe linfrø på det sted foreldrene bestemte, og i rett tid innhøste og treske avlingen. Linkornet ble deretter levert foreldrene.

Videre skulle kornvarene tørkes og males slik foreldrene ønsket for så å bringes inn i den delen av stolpeboden som var overlatt dem. Når de forlangte det, skulle de ha hest med kjøreredskap og kjørekar på reiser i Rømskog. De skulle ha værelse på gården med fri adgang til kjøkken, loft og kjeller, eller andre steder hvor de hadde stående sine ting. De skulle ha tilstrekkelig med ved, «samt nødvendig oppvarming både i sundheds og sykdoms dage».

Ved livets slutt skulle sønnene sørge for at de fikk anstendig begravelse uten utgift for andre. Den lengstlevende av foreldrene skulle beholde hele føderådet frem til sin død uten avkortning. Men det som måtte være i behold ved føderådsårets slutt i oktober måned, skulle tilfalle sønnene.⁶⁶

Flettføring

En lignende måte å sikre seg underhold på, var å inngå avtale om såkalt flettføring. Ordet flet er gammelnorsk og betyr gulv eller jordgulv. Den som gjennom flettføring mottok underhold, overdro alt vedkommende eide, også gjeld, til den som ga slik ytelse. Den som ble flettført, gikk i overført betydning over gulvet bort til den som skulle gi underhold, derav navnet flettføring. Den flettførte stilte

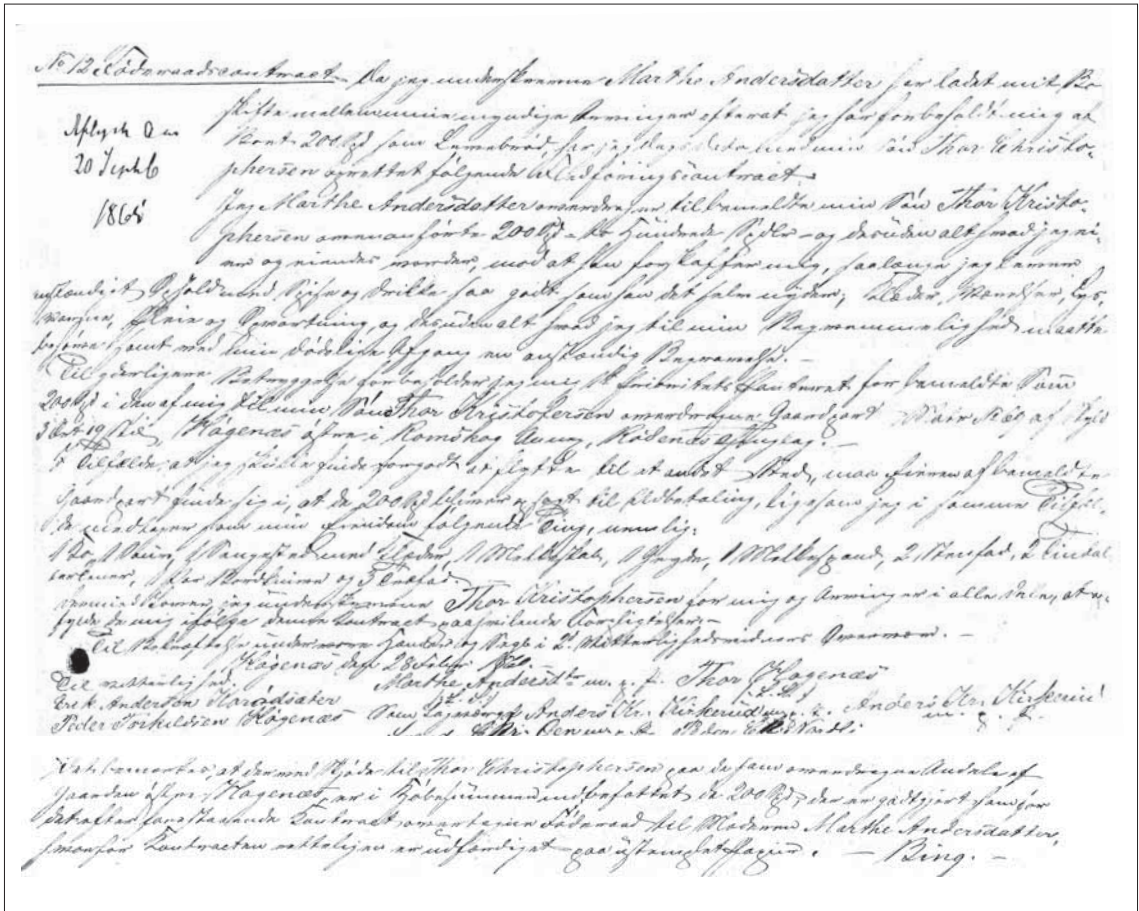
Halvor Jørgensen Trandem f. 1832, død 1924 var føderådsmann på Trandem. Foto: Sigurd Magnussen 1920.

seg dermed under en annens beskyttelse og ble samtidig umyndiggjort. Her lå det en viktig forskjell i forhold til føderåd. Ifølge loven skulle den som ønsket å bli flettført, først henvende seg til sine arvinger med spørsmål om de ville motta vedkommende.⁶⁸

Da Marte Andersdatter skiftet mellom arvingene i 1860, forbeholdt hun seg 200 spesidaler av boet som «levebrød». Hun inngikk nå føderådskontrakt med sønnen Tor, som skulle ha disse pengene, dessuten «alt hva jeg eier og eiende vorder». Til gjengjeld skulle Tor sørge for at moren fikk et anstendig opphold med spise og drikke så godt som han selv nyter. Dessuten klær, værelser, lys, varme, pleie og oppvarming, og alt hva moren til sin bekvemmelighet måtte behøve. Endelig skulle hun få en anstendig begra-

velse. I tilfelle Marte skulle finne for godt å flytte til et annet sted, så ville de 200 spesidaler bli utbetalt. I tillegg fikk hun med seg følgende: en ku, en sau, et sengested med klær, et melkeskap, en gryte, et melkespann, to steinfat, to tinntallerkener, et par bordkniver og tre trefat.⁶⁷

I Rømskog forekom det også at bønder inngikk slik kontrakt med sine husmenn. Torer Nilsen og Kari Hansdatter på Struten inngikk i 1841 en avtale om fletføring med husmann Gudmund Torsen på Gropa.⁶⁹ Kari var 89 år gammel og Torer 86 år. De ga uttrykk for at de nå var ute av stand til å

Etter at boet på Haukenes østre var skiftet med de myndige arvinger, opprettet Marte Andersdatter i 1860 en fletføringskontrakt med sin sønn Thor Christophersen. Av boet hadde hun forbeholdt seg 200 spesidaler til egen husholdning. Disse pengene overdro hun nå til sønnen sammen med alt hva hun ellers eide. Til gjengjeld skulle han sørge for at hun resten av livet fikk et anstendig opphold med like god mat og drikke som han selv nøt, samt klær, værelser, lys, varme, pleie og oppvartning. Hun var med andre ord sikret alt det hun trengte til sin «Bequemlighed», og ved livets slutt en anstendig begravelse. Thor Christophersen overtok morens gårdpart i Haukenes østre. De 200 spesidaler sto som pant i gårdparten, og dersom hun måtte flytte til et annet sted, var gårdeieren pålagt å utbetale henne pengene. For øvrig var hennes eiendeler i gården en ku, en sau, et sengested med sengekler, et melkeskap, en gryte, et melkespann, to steinfat, , to tinntallerkener, et par bordkniver og tre trefat. Alt dette fulgte henne dersom hun måtte flytte. SAO. Rakkestad sorenskriveri: Pantebok 14, fol. 107a.

bruke sin eiendom eller å bestyre noen husholdning. Barna var gifte og «aasatte», og ingen av dem kunne flytte til foreldrene og overta bruk av plassen på foreldrenes regning. Torer og Kari hadde tilbudt samtlige arvinger å overta hva de eide, imot at de underholdt de gamle så lenge de levde. Men ingen av etterkommerne ville gå med på en slik ordning. «Især fordi vi ere skrøblige av helbred, saaledes at jeg Kari Hansdatter, der have opnaaet en alder av 89 år, nu i det sistløbende aar have været og fremdeles er sengeliggende, hvilket muligens kan befryktes at vilde blive tilfælde også med mig Torer Nilsen, der er 86 aar gammel».

Men Torer og Kari fant altså en annen ordning. Husmann Gudmund Torsen på Gropa hadde sagt seg villig til å stille for Kari og Torer, og det ble nå opprettet følgende kontrakt: Kari og Torer overdro Struten med anslått verdi til 117 spesidaler til Gudmund Torsen Gropa, samt alt det andre de eide, «bestaaende i noget ubetydelig løsøre effekter til verdi av 13 spesidaler to skilling, saavel som hva vi i fremtiden maatte blive eiende». Til gjengjeld forpliktet Gudmund seg til å skaffe ektefolkene, så lenge noen av dem levde, opphold, føde, klær og annet nødtørftig, som lys og varme, tilsyn og pleie, legehjelp og sjelesørger, når de måtte trenge dette. Etter deres død skulle husmannen besørge en anstendig begravelse. I kontrakten ble det lagt særlig vekt på at Gudmund pliktet å skaffe de gamle hvert år i oktober en voksen saueskrott, samt 12 skålpund kaffe og 10 ruller skråtobakk, men kun seks skålpund kaffe og fem ruller skråtobakk når en av ektefellene var døde. Leveransen av kaffe og skråtobakk skulle skje etter hvert som de forlangte.

Arvingene samtykket i dette ved å skrive under på kontrakten 13. november 1841.

Flettføringskontrakten ble imidlertid avlyst i 1847, og Gudmund Torsen fikk bruke plassen Gropa til han døde i 1852.

En del av arveoppgjøret

Føderåd og flettføring kunne også utgjøre en del av arveoppgjøret. I 1888 inngikk Halvor Jørgensen på Trandem en flettføringskontrakt med sønnen Jørgen Halvorsen. Etter farens død skulle Jørgen overta Klubbemoen med hus, innbo og besetning. Til gjengjeld skulle Jørgen vedta og oppfylle følgende forpliktelser:

Eiendommen skulle brukes forsvarlig, og Jørgen skulle anvende hva som ble avlet til farens og sitt eget og families underhold. Jørgen måtte ikke avhende noe av det som tilhørte faren av rørlig eller urørlig eiendom, og han skulle svare alle skatter og utredslser som hvilte på bruket. Dessuten skulle han betale renter og avdrag på lån i Hypotekbanken til rett tid, slik at man unngikk omkostninger.

Videre skulle Halvor nyte det nødvendige til livets opphold, så som mat, drikke, klær, samt tilsyn og pleie, «ligesom jeg også gjør fordring på i det huslige en kjærlig og vennlig omgang, og ved min dødelige avgang en ordentlig begravelse». Dersom Halvor mot formodning skulle finne at forpliktelsene i enkelte punkter ble misligholdt, ville han kunne henvende seg til de undertegnede vitner A.A. Kind og A. J. Kjernmoen og erklære dokumentet for makt- og kraftesløst. Halvor døde samme året som kontrakten ble inngått.⁷⁰ Jørgen bodde i Setskog 1880–83.

Skifter og arveoppgjør kan for øvrig avdekke flere økonomiske og sosiale detaljer på gårder og i familier. Både uoppgjort gjeld og penger på kistebunnen kan sammen med innbofortegnelse og registrering av husdyr og redskap, gi et fasettert bilde av tilstanden i Rømskog fra midten av 1700-tallet og fremover.

Når det gjelder sosiale ordninger for gamle og skrøpelige, var altså både føderåd og flettføring av helt privat karakter. Samtidig har personlige økonomiske bidrag vært med

på å stimulere den kommunale velgjørenhet helt opp mot våre dager. Fastboende og utflyttede rømsjinger som hadde gjort det bra økonomisk, kunne gi rause, øremerkede gaver til kommunen. Dette skal vi se nærmere på i neste bind.

Stor forskjell på fattig og rik og sosial nød skyldtes ikke bare ujevn fordeling av ressursene. Som vi har sett, var Rømskog som grensebygd sterkt utsatt for krigshandlinger, som

rammet alle lag i befolkningen. Samtidig lå bygda avses med lang og dårlig vei til sentrale institusjoner med muligheter for hjelp. Bygda var til tider helt utarmet. Gårder var nedbrent, og befolkningen sultet og led av sykdommer. En ulykke kom som kjent sjelden alene, og nøden fikk følger langt fremover i tid. Neste kapittel vil omhandle krigene til og med i 1814, og hvilke følger de fikk for rømsjingene.

Hakabrufølget hadde vinterkvarter i Rødenes og besøkte ofte Rømskog. Tegning: Haakon Aasnes.

Noter

- ¹ Eliassen 2004: 149 ff.
- ² Rømskog lokalsamling: Kopi av Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, s. 17
- ³ Rømskog lokalsamling: Kopi av Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, s. 17
- ⁴ Taraldrud, Ola 1992: 3
- ⁵ Rømskog lokalsamling: Kopi av Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, s. 17
- ⁶ Rømskog lokalsamling: Kopi av Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, s. 17
- ⁷ Christian den Fjerdes Lovbog. Hallager/Brandt 1855: 151 f.
- ⁸ Dyrvik 1983: 113
- ⁹ RA. Statth.ark. D X. Ymse pakkesaker, pk. 20
- ¹⁰ Sogner 1996: 230
- ¹¹ SAO. Chra. stiftamt. Brev fra amtmenn, kas. 4. Brev dat. Hafslund 24/12 1736
- ¹² SAO. Chra. stiftamt. Brev fra amtmenn, kas. 6. Brev dat. Fr.hald 9/2 1741
- ¹³ Fogtmann 1806–25: b. 2, del IV, 273 ff.
- ¹⁴ Dyrvik 1983: 141 ff.
- ¹⁵ Eliassen, S. G. 1978: 213
- ¹⁶ RA. Stattholderark. D X. Ymse pakkesaker 69: 2
- ¹⁷ Norge i 1743 1, 2003: 269
- ¹⁸ Norge i 1743 1, 2003: 269
- ¹⁹ SAO. Chra. stiftamt. Brev fra amtmenn, kas. 6. Brev dat. Fr.hald 18/4, 13/6 1742.
- ²⁰ Norge i 1743 1, 2003: 269
- ²¹ SAO. Chra. stiftamt. Brev fra amtmenn, kas. 8. Brev dat. Fr.hald 4/3 1744
- ²² SAO. Chra. stiftamt. Brev fra amtmenn, kas. 21
- ²³ RA. Sunnhetskollegiet. Medisinalberetning 1803–04, pk. 15.
- ²⁴ SAO. Chra. stiftsdireksjon. Fattigvesen. Pakkesaker, rekke 1 pk. 2.
- ²⁵ Rømskog lokalsamling: Fortalt til Thorvald Opsahl av hans tante Ingeborg Krog i 1918.
- ²⁶ SAO. Pantebok 6, fol. 59 og 60, 14.12.1812
- ²⁷ Rømskog lokalsamling: Trandem gårdsarkiv
- ²⁸ Eliassen S. G. 1979: 20–21
- ²⁹ Kraft 1820: 92
- ³⁰ Krogh 2006: 48
- ³¹ Rømskog lokalsamling, kas. 11: Anna Jensen, f. 1893, intervjuet av Kristian Strømshaug 07.10 1977
- ³² Rømskog lokalsamling, kas. 36: Anonym, f. 1890, intervjuet av Kristian Strømshaug 07.10. 1977
- ³³ Krogh 2006: 48
- ³⁴ Eliassen, S. G. 1994: 202 f.
- ³⁵ Indre Akershus Blad 26/5 1951
- ³⁶ SAO. Rakkestad, Heggen og Frøland fogderi, kopibok 2, 18/9 1801.
- ³⁷ Sogner 1996: 230
- ³⁸ Marker Kommune: Forhandlingsprot. for fattigvesenet i Rødenes prestegjeld 1838–45, fol. 6b
- ³⁹ SAO. Chra. stiftamt. Brev fra amtmenn, kas. 11. Brev dat. Moss 3/6 1764.
- ⁴⁰ Flekstad 1949: 8
- ⁴¹ Bibelkunnskapsnettet: Taternes historie og kulturarv. Romanifolkets Landsforening.
- ⁴² Flekstad 1949: 24
- ⁴³ Flekstad 1949: 107–108
- ⁴⁴ SAO. Nedre Romerike, forhørsopptagelse 5/2 1839 og Tukthusrett 23/2 1839.
- ⁴⁵ Bibelkunnskapsnettet: Taternes historie og kulturarv. Romanifolkets Landsforening.
- ⁴⁶ Flekstad 1949: 24–25
- ⁴⁷ Flekstad 1949: 134–135
- ⁴⁸ Flekstad 1949: 61. Sundt 1859: «Fortsatt Beretning om Fantefolket», s. 145
- ⁴⁹ Rømskog lokalsamling: Anna Sand Tørnby, f. 1903
- ⁵⁰ Rømskog lokalsamling, kas.:130. Arne Bergli, f.1915, intervjuet av Johs. Ramberg 19.05. 1992
- ⁵¹ Rømskog lokalsamling, kas.:130. Arne Bergli, f 1915, intervjuet av Johs. Ramberg 19.05. 1992.
- ⁵² Rømskog lokalsamling, kas. 36: Anonym, f. 1890, intervjuet av Kristian Strømshaug 07.10. 1977
- ⁵³ Steen 1968: 43
- ⁵⁴ Marker kommune: Forhandlingsprot. for fattigvesenet i Rødenes prestegjeld 1838–45, fol. 2a–b
- ⁵⁵ Marker kommune: Forhandlingsprot. for fattigvesenet i Rødenes prestegjeld 1838–45, fol. 2a–b
- ⁵⁶ Marker kommune: Forhandlingsprot. for fattigvesenet i Rødenes prestegjeld 1838–45, fol. 7b–8a
- ⁵⁷ Marker kommune: Forhandlingsprot. for fattigvesenet i Rødenes prestegjeld 1838–45, fol. 12b
- ⁵⁸ Marker kommune: Forhandlingsprot. for fattigvesenet i Rødenes prestegjeld 1838–45, fol. 15a, 18a
- ⁵⁹ Marker kommune: Forhandlingsprot. for fattigvesenet i Rødenes prestegjeld 1838–45, fol. 34a
- ⁶⁰ Marker kommune: Forhandlingsprot. for fattigvesenet i Rødenes prestegjeld 1838–45, fol. 7a
- ⁶¹ Steen 1968: 65
- ⁶² Marker kommune: Rødenes fattigstyre. Brever 1880–89, brev 6/2 1883.
- ⁶³ samme
- ⁶⁴ NHL 1974: 103 f.
- ⁶⁵ Grøndahl 2006: 346–347
- ⁶⁶ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Pantebok 8, fol. 427
- ⁶⁷ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Rødenes. Pantebok 14, fol. 104a–b
- ⁶⁸ NHL 1974: 91
- ⁶⁹ Grøndahl 2006: 219
- ⁷⁰ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Pantebok 21, fol 433

Kapittel IV

KRIGENES LANDSKAP

Krigenes århundrer

Perioden fra 1500-tallet til 1945 kan beskrives som krigenes århundrer. Frem til og med 1814 var grensebygdene blant de norske områder som var mest utsatt for svenske angrep. Denne del av Norge var i perioden 1600–1679 mer eller mindre involvert i seks kriger, og det var Syvårskrigen, Kalmar-krigen, Hannibalfeiden, de tre Karl Gustav-krigene og Gyldenløvefeiden. Den viktigste følgen av krigene på 1600-tallet var for Smålenenes vedkommende tapet av Bohuslän, og fremveksten av grensebyen Fredrikshald.

Få norske bygder er gjennom tidene så hardt og hyppig hjem søkt av krigerske handlinger som grensebygda Rømskog. Krigene var i det hele tatt et grunnleggende fenomen i samfunnet og fikk særlig i Smålenene store konsekvenser for sivilbefolkningen i by og bygd. Grensebygdene kan derfor med rette benevnes krigenes landskap. Kriger, branner og uår rammet både fattige og rike, og i krigenes kjølvann kom ofte uår, sykdommer og død. På slagmarken døde flere soldater av sykdom enn av kuler og krutt.

For allmuen ble også skattetrykket større og pliktene flere. Men mange gårder var ruinert, og dermed ute av stand til å produsere mat og varer som kunne gi grunnlag for skattlegging. Det tok lang tid å bygge samfunnet opp igjen. Samtidig kunne krigene paradoksalt nok skape nye utfordringer og fremskritt. Produksjonsevnen måtte skjerpes, og det som var igjen av råstoffer og andre ressurser, måtte få en best mulig utnyttelse. Innen teknologi, transport og næringsutvikling var det forbedringer i større

sammenhenger. Ikke minst kirurgi og medisin har høstet viktig fremgang. Denne side av krigens vesen er nok enda tydeligere i moderne tid, og dagens krigføring og produksjon av våpen og materiell høster vitenskapelige resultater på godt og vondt. Men for alminnelige mennesker i lokalsamfunnet var krigene en ubetinget katastrofe med langtrekkende konsekvenser.

Krigsfrykten var ofte stor, og det fantes derfor mange folkelige varsler om krig. På våre kanter sa man at det varslet krig når gnistene lekte i grytesot. Også blodrøde skyer og skyer i form av sverd eller andre våpen, tydet på at krigen var nær. Det samme gjaldt synet av ildkuler.¹ Dette er såkalt likhetsmagi, der ild, gnister og blodrød farve kan minne om krig.

1567 var et mørkt og skjebnetungt år i Smålenene og ellers på Østlandet. Den nordiske syvårskrig 1563–70 førte til store ødeleggelser og utarming i by og bygd. Svenskekongen Erik 14. og den dansk-norske kong Frederik 2. kjempet om makthege- moniet i Norden med land og folk som innsats. Begge de krigførende parter var like hensynsløse. De lot soldater plyndre erobrede områder for å redusere sine krigsutgifter, og særlig leiesoldatene gikk hardt til verks. Innbyggerne fikk ofte valget mellom å betale brannskatt eller å få sine gårder og hus nedbrent. Det var stadige innfall i grenseområdene, og Norge var fremdeles uten et organisert forsvar. Militærtjenesten til lands var særlig dårlig stilt. Bøndene manglet militær trening, og bevæpningen var gammel- dags.² De var heller ikke innstilt på

krigføring mot sine naboer, men ville, som vi senere skal se, heller drive fredelig samhandel. Vi vet imidlertid ikke hvor hardt denne krigen gikk utover Rømskog og andre grensebygder.

Kilder

Fra senere kriger finnes det noe dokumentasjon om krigsherjinger. Skattematrikkelen av 1647 medførte redusert skatt for bøndene i Rømskog, og det indikerer at gårdene var hardt belastet under Hannibalfeiden 1643–45. Men først under krigene 1657–60 får vi gjennom tingsvitner vite mer om hvor hjem søkt bygda virkelig var.

Når det gjelder kilder til selve krigshistorien, finnes det innberetninger, rapporter, militære ruller, kart, tegninger, skanser og veier. Både kart og veier ble i utgangspunktet laget for militære formål. Grenseområdene i Smålenene har særlig mange militære kart fra 1700- og 1800-tallet. Den nederlandske militæringenjør og kartograf Isaac van Geelkerck tegnet rundt 1650 det første kjente, detaljerte kart over Smålenene, «Abriss der Smaa Lehen». Men kartet går ikke lenger nord enn til Rødenes kirke, og Rømskog faller dermed utenfor. De militære ingeniører hadde ikke særlig kjennskap til de øde skogområdene mellom Hedemark og Smålenene. På slutten av 1600-tallet ble det foretatt mange rekognoseringer også i uveisomme grensestrøk, men de kart som ble tegnet, er som regel unøyaktige og fortegnet. Kongen ga i 1773 ordre om at det skulle tegnes kart over områdene langs sven-skegrensa. Det var en økende krigsfare fra Sverige, og kartarbeidene ble utført av danske og tyske militæringenjører. Flere av karttegnerne kom fra Schleswig – Holstein, og tysk var militærspåket. Arbeidet med militærkartene varte til og med 1813, og materialet dekker hele Smålenene og grenseområdet opp til Kongsvinger. Kartene er

Denne balledolken fra 1500-tallet ble funnet av Ole Thorsen (1828–1912) i en sandmøle i Trosterudskogen. Privat eie.

såkalt kvadratmilekart i målestokk 1: 10 000. Utgangspunkt for kartene er forstamtkart fra 1740-åra, og arbeidet med milekartene startet i 1773 med grenseområder fra Rødenes og Rømskog sørover til Fredrikshald og Fredriksten festning. Dermed er hele Rømskog dekket. Selv om detaljer i ubebodde områder er færre, virker kartbladene nøyaktig tegnet. Stier og veier, både sommer- og vinterveier, er kartfestet. Gårder og husmannsplasser er nedtegnet, og noen steder har karttegneren antydnet dyrket mark, beitelandskap og åpen og tett skog. Slike detaljer ga viktige militære opplysninger med tanke på innkvartering og forsyninger.³

Av andre kilder kan nevnes våpen, militære effekter, muntlige kilder og tradisjoner. Særlig hendelser rundt Karl 12. og krigen i 1814 har levnet mange folkelige beretninger.

Kalmarkrigen 1611–13

Selv om den såkalte Kalmarkrigen 1611–13 ikke rammet Smålenene direkte, måtte bøndene sommeren 1611 møte til landevern ved samlingsstedet Svinesund medbrakt sine «gamle folkevåpen». Bønder i grensestrøkene måtte besørge vakthold, og alle disse plikter og selve soldatutskrivningene rammet gårdsdriften. Derfor rømte mange bønder hjem. Krigen førte trolig til utskrivning av en nasjonal styrke. I 1614 ble 1500 gårder sønnafjells pålagt å stille soldater med våpen. Den ene halvdel av styrken fikk børser, mens den andre ble tildelt spyd. Men pålegget var lite effektivt, og av kort varighet.^{iv}

Varder

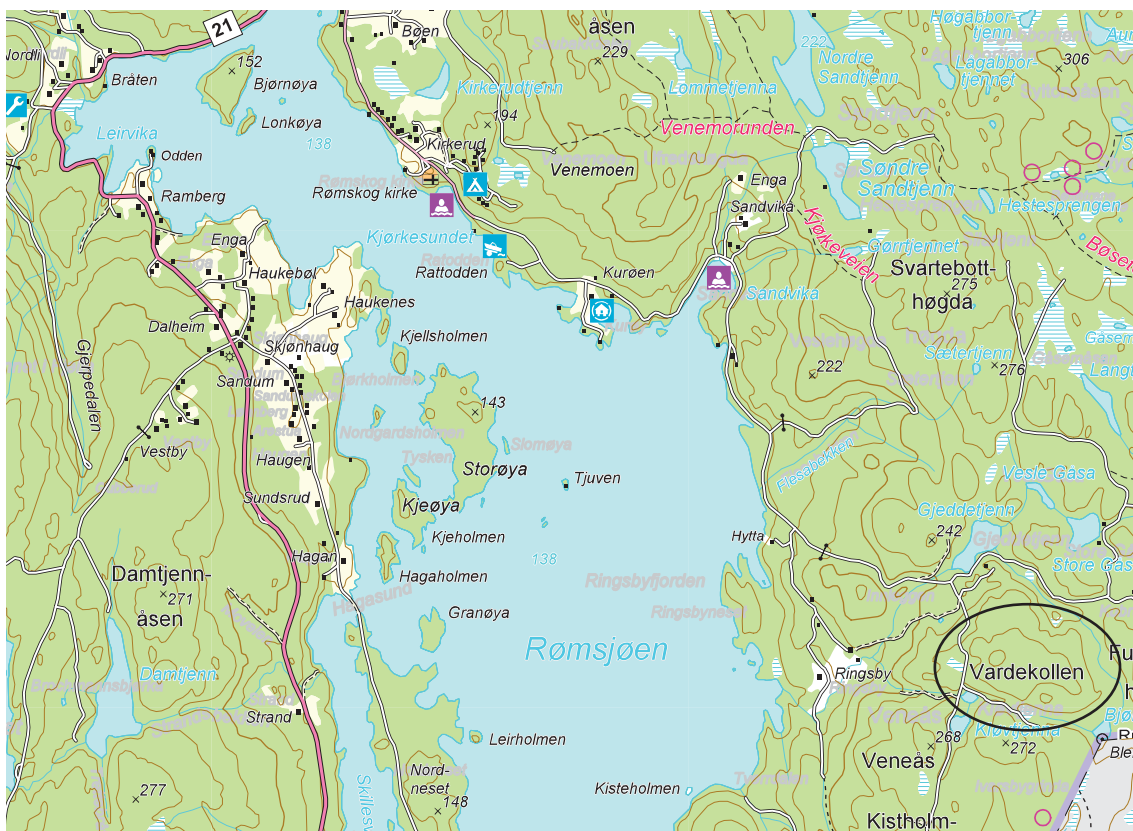
Allmuen var foruten landevern og grensevakt pålagt å vokte vardene døgnet rundt. Vardene dannet en del av skipredeord-

ningen fra tidlig middelalder, og var et viktig ledd i mobiliseringen. De er blant våre eldste varslingsmetoder, og var noen steder brukt helt opp til napoleonskrigene 1807–14. Store vedhauger ble satt i brann, og ildskjæret var et effektivt meldesystem under krig og mobilisering. Vardene skulle bygges og holdes ved like av bønder, som pliktet å holde vakt på omgang. Denne plikten ble organisert av en vardemester.⁵ Allmuen prøvde ofte å slippe unna denne langtekkelige og brysomme vaktjenesten til alle døgnets tider året rundt. Det fins fra 1653 en detaljert instruks, som trolig også gjaldt begynnelsen av 1600-tallet. Den viser hvordan folk i Akershus len skulle forholde seg når det ble tent varder eller sendt budstikke. Folk i Aremark, Eidsberg, Trøgstad, Rakkestad og Marker måtte ved mobilisering møte ved Ørje bru når fienden kom over Vingerfjellet. Vardene

Vardebrenning var et signalsystem som ble satt i verk i middelalderen og ble brukt når krig og ufred rammet landet. Vardene ble plassert på de høyeste åsene slik at de var godt synlige fra neste varde. Bøndene hadde plikt til å holde vakt ved vardene og tenne dem. I Rømskog har man minner om systemet i kartverk der navnet Vardekollen er nevnt.

Foto: Forsvarsmuseet.

Kartutsnittet for Rømskog viser en vardekolle strategisk plassert like ved svenskegrensa. Herfra kunne det varsles når fienden var i anmarsj. Statens kartverk 3.03.

ble tent østfra. Dersom fienden kom over Magnor eller Eidskog, måtte folk møte ved Haneborg i Aurskog.⁶

Stedsnavn kan fortelle hvor vardene eller vetene har ligget. Flere steder fins det Vardåser og Vetakoller. Vardekollen i Rømskog ligger strategisk helt inn til svenskegrensa øst for Rømsjøen. Andre navn på militære anlegg i bygda er Skanseberga mellom Ertevannet og Haukenesfjellet. Slottet helt nordøst i Rømskog er trolig minne om en bygdeborg fra folkevandringstiden, ca. 400–600 etter Kristus.

Bondeoppbud og hærordning

Da kong Christian 4. i 1625 gikk med i tredveårskrigen, ble etablering av et nasjonalt vern

igjen aktuelt. Det kom nye store utskrivninger, skatter og andre plikter. Fra gammelt av var den norske hær som nevnt et bondeoppbud, men nå skulle det organiseres en hær i fredstid. Allmuen skulle oppbevare bestemte våpen og gå i felten etter ordre. Nye tider krevde flere og mer moderne våpen, og ny strategi etter sentraleuropeiske forbilder. Samtidig var oppbyggingen av militærvesenet et viktig ledd i styrkingen av selve statsmakten.

Hvordan ble hærordningen den gang organisert? Fremdeles var militærplikten pålagt hele den mannlige bondeallmue, som nå ble rulleført. Dermed måtte bøndene bære de største tyngslene. De militære oppgaver skulle utføres av et utvalg menn, mens

alle bønder pliktet å yte skatt og proviant til militærvesenet. Etter hvert ble allmuen også pålagt pliktarbeid til festningsbygging og andre militære prosjekter.⁷ Alle slike militære pålegg var naturlig nok mest følbare i de nære grenseområder.

Det første påbud om soldatlegd kom i den såkalte «krigsordinans» eller norske milits fra 1628. Gårdene ble ifølge denne inndelt i «skatteklasser»: Fire fullgårder, åtte halvgårder eller 16 ødegårder måtte stille og utruste en infanterisoldat. Slike gårder utgjorde en soldatlegd.⁸ Samtidig ble hærordningen organisert ved at Smålenene ble underlagt Det bohusiske regiment, som til sammen stilte 1013 legder i Bohuslän og Smålenene.⁹

Militsen fra 1628 ble senere omorganisert, men aldri nedlagt. Krigsfaen gjorde at hærordningen fra og med 1641 ble videre utbygget. Regimentene ble gjenopprettet med noen endringer. Soldatene var pålagt å tjene i tre år. Foruten de utskrevne mannskaper var det de vervede, «gevorbne», soldater som utførte tjeneste i en bestemt periode for avtalt lønn. Den samme ordningen ble tatt i bruk for kavaleriet etter at utskrivningen av infanterisoldatene var kommet i et ordnet system. Dermed måtte bygdene i tillegg til fotsoldater stille ryttere eller dragoner. Dragonene på denne tid var egentlig fotsoldater som brukte hest.

Strengere krav

Det ble etter hvert stilt strengere krav både til pengeutlegg og militære plikter. Da krigen med Sverige brøt ut i 1643, ble det utskrevet enda flere soldater, samt vervede. Smålenene hadde trolig en samlet hærstyrke på 530 mann i 1643.¹⁰ Rømskogs bidrag til denne styrken kan i forhold til antall soldatlegder ha vært tre–fire soldater.

Ifølge den nye hærordningen skulle tre fullgårder eller tilsvarende avgi og utruste en soldat. Det ble i 1647 bestemt at to full-

gårder eller tilsvarende måtte stille med en utrustet soldat. Disse bestemmelsene gjaldt frem til 1717 og innebar at soldatene kunne bli hentet fra helt andre steder enn der legden lå. Noen bønder leide inn andre til å utføre krigstjeneste, og de fleste prøvde å slippe unna utskrivninger. Gårdeiere, bygsmenn og ektemenn ble fritatt for utskrivning. Bøndene ønsket heller ikke å sende sine sønner i krigen og lot helst tjenestefolk ta støytten. Mange giftet seg eller bygslet en gård for å unndra seg militærplikt. Foruten de utskrevne mannskaper var det som nevnt vervede, gevorbne, soldater. De hadde ingen tilhørighet i de krigsrammede områdene og gikk ofte hardt frem mot folk og fe.

Landforsvar

Norge fikk i løpet av noen tiår et landforsvar som var moderne for sin tid, men for allmuen var verneplikten og andre militære pålegg en tung bær. Lokalsamfunnets problemer på 1600-tallet avspeiles i de mange klagebrev, selv om noen klager trolig var overdrevet for å slippe lettere unna skatter, plikter og pålegg. Det var helst ressurssterke bønder som fremførte klagen på tinget. Bønder i Smålenene sto ikke samlet bak klagen, men opptrådte i grupper fra ulike bygder og tinglag.¹¹

Hannibalfeiden 1643–45

Stattholder Hannibal Sehested har gitt navn til den såkalte Hannibalfeiden, som varte i vel to år og medførte mange byrder for allmuen. Sammenlignet med tidligere konflikter var Hannibalfeiden en «moderne» krig fordi man utnyttet erfaringer fra tredveårskrigen på kontinentet.

Like etter krigsutbruddet i desember 1643, da Sverige angrep Danmark-Norge, ble det dannet et bondeoppbud som grensevern.

Prosten i Ullensaker, Kjeld Stub, organiserte dette arbeidet. Han var både teolog og ingeniør, og hadde dessuten under tredveårskrigen på kontinentet vært kaptein i den keiserlige hær. Dermed hadde han solid militær erfaring, og samtidig tjent katolske interesser og sviktet egen religion. Etter krigen vendte han tilbake til prekestolen som luthersk prest.

Han var venn av Hannibal Sehested, og en dyktig militær, organisator og strateg. I grenseområdene besørget han «grensepass» fra Solør i nord til Uddevalla i sør. De var bemannede sperringer på veioverganger. I Smålenene lå de fra Vengsfjellet syd for Ørje og videre til Forsanene i Naverstad i Bohuslän.¹² For første gang fikk grenseovergangene stor strategisk betydning, og derfor var dette den første egentlige grensekrig i vår historie.¹³

Områdene mellom Magnor i nord og Göteborg i syd var arena for krigshandlingene. Vaktlinjen på våre kanter gikk fra Nes på Romerike, gjennom Hølands-bygdene og videre langs Fredrikshald-vassdraget, der det var elveskanser. De fleste skansene var primitive innretninger som nærmest kan betraktes som forposter mot svenske innfall fra midten av 1600-tallet og frem til 1800-åra.¹⁴

Dermed lå Rømskog utsatt til for krigsherjinger, men kunne blitt enda hardere rammet, dersom veiforbindelsene hadde vært bedre. Det var stort sett bare vinterveiene som egnet seg for troppeforflytning og transport av krigsmateriell, tømmer, jern og andre tunge varer.

Ifølge en fragmentarisk innberetning fra 1644, trolig forfattet av Kjeld Stub, ble seks gårder i Rømskog nedbrent i september det

Norske bondesoldater i 1697. Fra venstre står representanter for Smålenske, Opplandske, Vestlandske og Akershusiske regimenter i sine respektive uniformer. Foto: Forsvarsmuseet.

To infanterister fra tidlig på 1700 tallet. Gevær og uniform hadde soldaten med seg hjemmefra. Eksersisen foregikk på kirkebakken før eller etter gudstjenesten. Våpnene satte de fra seg i våpen-huset (inngangen til kirken) under gudstjenesten. Foto: Forsvarsmuseet.

året.¹⁵ Eid i Høland var en bemannet skanse under kommando av Mathis Larsen Komnes, og han innberettet nedbrenningen. Han meldte også at en svensk styrke på 200 mann lå like innenfor Setskog.¹⁶ Dette er første gang Rømskog konkret omtales i krigshistorien, og konflikten med Sverige var den første i nyere tid som ble utkjempet med en organisert, nasjonal hær.¹⁷

Relativt store styrker var på ferde, og krigen ble ført med stor brutalitet fra både norsk og svensk side. På begge sider av grensa hadde folk liten forståelse for krigspolitikk og krigføring. De skadelidende var i første rekke vanlige folk, og svensker måtte bære enda tyngre krigsbyrder enn nordmennene.¹⁸ I grensebygdene rømte mange fra krigstjeneste og grensevakt og lot seg ikke overtale hverken av løfter om fritt leide eller trussel om dødsstraff. Samtidig var det mangel på militær øvelse og fasthet i organisasjonen, og det skortet på offiserer.¹⁹

Plyndringstokter

Krigen ble ført nokså planløst fra Sehesteds side, og utartet til en rekke plyndringstokter fra begge sider. Krigsmålene var uklare og spredte, og kreftene ble derfor utvannet.²⁰ Likevel førte Det smålenske regiment flere vellykkede kamper i et langt vinterfelttog 1644–45, og på nyåret 1645 var både Värmland og Dalsland erobret. Norske soldater utførte samtidig plyndringer. Sammen med 23 mann hadde Even Krogstad og Peder Himmerig fra Eidsberg vært i Östervallskog, som er nabobygd til Rømskog. Der hadde de røvet korn, kjøtt, flekk, smør, ost, talg, huder, gryter og klær, samt to hester. Men de ble på hjemveien tatt av bondelensmann Erik Løren og hans folk. De måtte gi fra seg både bytte og geværer, samt en del personlige eiendeler. Men pågripelsen var i strid med løfte om plyndring, og i sin klage til fogden i Nedre Romerike ba de om å få det hele tilbake. Bondelensmannen måtte forklare seg

Denne kammerladningen ble funnet under låven på Moen øvre i 1930-åra. Den er et militært våpen fra midten av 1800-tallet og helt mot 1905 ble brukt som militærvåpen. Våpenet ble ombygd til patrongevær. Døllebajonetten ble tredd utenpå geværpipa. Geværet ble da et stikkvåpen som kunne brukes mot fiendens soldater. Etter hvert som disse ble utrangert i hæren ble de solgt til private som jaktgevær. Foto: Privat eie.

for stattholderen.²¹ Slike røvertokt var med andre ord en belønning for krigsinnsats, og var ikke vanlig under senere kriger.

Sehested og allmuen

Krigen forløp med mange uregelmessigheter, og Hannibal Sehested hadde problemer med de utkommanderte soldatene. I et brev skildret han allmuens «modwill och Ubetenksomhed». De nektet å stå vakt på grensa, enda de visste at Sehested i nærmeste fremtid ville besøke vaktpostene. Mange hadde rømt med kongens gevær, kost og ammunisjon, og var dermed å betrakte som landsforrædere. Hver dag var det rømninger, og armeen ble dessuten svekket ved sykdom.²² Allmuen utviste også stor uvilje mot å gå inn i Sverige og befeste norske stillinger. Mange soldater rømte lenge før de kom til grensa. Under Sehesteds forma-

ninger hadde de vært ganske «rebelliose», og ropt og svart at de aldri ville «offendere (angripe) Sverrig».²³ Bøndernes harme var nok først og fremst rettet mot Sehesteds offensive krigføring, og ikke selve vaktholdet. Svenske grensefolk ble sett på som brødre og gode handelsforbindelser. Dette gjaldt også mange grensesvenskers syn på nordmenn.

Det manglet med andre ord tillitt mellom Sehested og allmuen. Stattholderen hevdet at allmuen var falsk, opprørsk og tilbøyelig til å underkaste seg svensk styre.²⁴ Men dette var nok en misforståelse av allmuens gjensidige bestrebelser på begge sider av grensa for å opprettholde et tradisjonelt vennskap og samarbeid. Under krig inngikk grensefolk gjerne hemmelige avtaler om å bevare gamle forbindelser og ikke ødelegge hverandres næring og eiendom. Slike stilltiende over-

enskomster ble gjerne kalt «bondefreder», og kunne av myndighetene på begge sider av grensa bli oppfattet som forræderi, selv om «broderfolket» sjelden inngikk direkte samarbeid med makthaverne. Intet tydet på at den norske allmuen ønsket å underkaste seg svensk styre, snarere tvert imot. En viss nasjonal stemning i Norge kom trolig som følge av krigen 1643–45. Den åpenbarte at Sverige ble en stadig tydeligere fiende, og dette bidro antagelig til å styrke militærvesenet. Den nasjonale militis hadde allerede vist sin styrke og berettigelse.

Etter 1645 var den gamle motviljen mot å krige ikke lenger så sterk, og fra og med krigen 1657–60 skulle den nasjonale holdning komme enda klarere til uttrykk. Krigene bidro til at bøndene ville reise seg for å ta tilbake tapte landområder.²⁵ Bøndenes klager over alle plikter og pålegg fortsatte likevel med uforminsket styrke. Også enkelte øvrighetspersoner reagerte på at soldatutskrivningene tappet bondesamfunnet for unge og friske krefter, slik at gårdene ble vanskeligere.²⁶

Følger av krigen

I enkelte grensebygder hadde krigsfolk herjet så kraftig at befolkningen ikke greide å betale skatt. Skattelister for året 1646 i Idd og Marker, som også omfattet Rømskog, har anmerkninger om påkjenningene. Mange gårder var så «utmattet» av krigsfolket, og da særlig av rytteriet, at de lite eller intet hadde sådd og avlet. Bøndene var samtidig plaget med stadig skyssferd og landevakt. Andre gårder var fraflyttet av bøndene, og lå dermed øde. Noen av dem som ble boende, måtte rømme fra sine gårder på grunn av fiendens «offuerfald och Røfferuerij». Dermed ble enda flere gårder liggende øde.²⁷ Vi har også sett hvordan gårder ble nedbrent i Rømskog.

Både krigshandlinger og følger av krigen fikk stor innvirkning på både befolkningsutviklingen og den økonomiske tilstand. Ved

misvekstår, ble problemene desto større. Det fantes ingen reserver, og bøndene var prisgitt egen arbeidskraft, skiftende avlinger, øvrighetens pålegg og andre variable omstendigheter. Derfor kunne nøden få lange og mange ringvirkninger.

I grensestrøkene ble det særlig klaget over at krigen hindret handel med svenske naboer. Samtidig var det gamle handels-samkvettemet i krigstid en torn i øyet på både dansk-norske og svenske myndigheter, fordi grenseboerne heller ville drive fredelig samhandel enn å krige. Men som nevnt, kan de mange krigshandlinger og plyndringer på hverandres jord etter hvert ha ført til en gryende nasjonalfølelse og større motivasjon for krigføring i et videre perspektiv. Fremveksten av en egen norsk hær kan ha bidratt i samme retning. For øvrig hadde folk flest neppe noen tanker eller meninger om det overordnede politiske maktspill. De hadde mer enn nok med sine daglige bekymringer, og var mest opptatt av alle plikter og plager krigen medførte i lokalsamfunnet.

Skattepålegg

Skattetrykket var likevel et hovedklagemål. I 1646 ble riktignok hovedskatten, den såkalte kontribusjonen eller landskatten, nedsatt fra 12 til seks riksdaler. I Idd og Marker len, og dermed også i Rømskog, ble skatten ytterligere halvert. Myndighetene tok med andre ord hensyn til lokale krigspåkjenninger. Dette gjaldt de fem fullgårdene Sundsrud, Haukenes, Tårnby (Torrenbye), Flaten og Trosterud, som hver var pålagt tre riksdaler. De fire halvgårdene Tukun, Bøen, Trandem og Østtukun måtte betale to riksdaler hver. De fire andre halvgårdene Kurøen, Ringsby, Tørnby (Tyrrenbye) og Steinby fikk skatten ytterligere halvert til én riksdaler.²⁸ Det var kun disse 13 gårdene som ble ført opp i skattematrikkelen, og vi må tro at de andre gårdsbrukene i bygda var så

Rindr Gården og Rindr Gården
 af de samme indtægter og af de samme,
 Mængde og till. Valdator og de samme
 og de samme.

Rindr Gård Anne og fulde
 Gården
 Ballstør og Sauritz Gården. Et alle
 femmer. indtægter af de samme, og de samme af
 de samme og de samme af de samme og de samme
 og de samme.

Anders Høgenes, et alle — 5 R.
 femmer og de samme indtægter, men i lige maade af
 de samme indtægter og de samme og de samme.

Oluf og Knud Flaten, et alle — 2 R.
 af lige maade af de samme indtægter og de samme
 og de samme, og de samme og de samme indtægter.

Oluf og Knud Flaten, et alle — 2 R.
 i samme maade af de samme indtægter og de samme
 og de samme og de samme.

Skattemanntallet fra 1660 er en av flere kilder som viser hvordan gårdene i Rømskog ble ødelagt av krigshandlinger, og fikk vanskeligheter med å betale skatt. Halvor og Lauritz Sundrud og Anders Haukenes betalte fem riksdaler for sine gårder, og var blant dem som betalte mest skatt det året. Gårdene var berøvet av fienden både inneværende og foregående år, og greide derfor ikke å betale noe mer. Oluf og Knud Flaten betalte to riksdaler, og «i samme maade af de svenske tuende gange berøfuit och ruinerit» Flere av de påfølgende halvgårder var så forarmet at de ikke kunne betale noe i skatt hverken dette eller påfølgende år.

utmattet at de ble fritatt for skatt. Bygder som var lite eller ikke rammet av krigshandlinger, ble pålagt skatt fra 12 riksdaler og nedover. Fullgårdene i Smålenene betalte i gjennomsnitt vel seks riksdaler.

Og det skulle komme flere skatter, som blant annet skulle finansiere krigsmaskineriet. Fra 1649 måtte bondesønner som var over 15 år gamle og bodde hjemme hos sine foreldre, betale én riksdaler i skatt. Også flere tjenestedrenger som ikke tilhørte noe kompani, måtte ut med samme beløp, selv om årslønna bare var på én til to riksdaler.

Det synes åpenbart at skatter og andre krav vokste kraftig fra og med 1620-åra, selv om det kan diskuteres hvor tunge byrdene egentlig var. Det er hevdet at Norge gikk over fra å være et lavskatteland til å bli et høyskatteland.²⁹ I krigsåra var skattetrykket naturlig nok størst, og det var et problem at skattene i fredstid ikke sank tilbake til sitt gamle nivå. Samtidig var selve militærvesenet opphav til flere nye, faste skatter. Dessuten kom særskattene, som særlig gikk til militære formål. Dermed økte skattene mellom hver fredsperiode, som egentlig var en førkrigstid til forberedelse og rustning for neste krig.³⁰ I så måte skulle de følgende kriger bli en ressursmobilisering som aldri tidligere med store ressuroverføringer fra Norge til Danmark.³¹

Tre svenske angrep 1657–60

Hannibalfeiden var for det meste blitt ført i Värmland, Dalsland og Bohuslän. Krigene 1657–60 skulle ramme Smålenene direkte, og grensebygdene Aremark, Øymark, Rødenes, Rømskog, Berg og Idd var også denne gang de områder som ble hardest rammet av krigshandlinger og videre påkjenninger. Samtidig ble ladestedet Fredrikshald tre ganger angrepet og beleiret.³²

Krigsherrene bak de nye kriger på 1650-tallet nøt godt av erfaringer fra Hannibalfeiden, og soldatene hadde i mellomtiden fått en del eksersis. Soldatene og mange offiserer var norske, og det bidro antagelig til å skape enhet og bedre samarbeid. Det svenske militære, derimot, satset fremdeles på mange utenlandske leiesoldater og profesjonelle offiserer med krigserfaring fra kontinentet. På den tid ble svenskekongens soldater regnet for å være noen av de beste i Europa. For Norges vedkommende var krigen 1657–58 den første i unionens historie som i det store og hele ble utkjempet av norske soldater. Dette var for statsmakten en ulempe fordi bondesoldatene fremdeles var lite motivert for krig. De forsto knapt hvorfor dansk kongen måtte erklære Sverige krig. Likevel gjorde de en innsats, særlig i forsvaret av Bohuslän og andre norske landområder.

De tre krigene mot Sveriges kong Karl 10. Gustav kalles gjerne Karl Gustav-krigene, og den første endte som kjent med Roskildefreden i 1658 og et lemlestet og redusert Danmark–Norge.³³ Som en følge av at det gamle norske landskap Bohuslän måtte avstås til Sverige, ble Smålenene enda mer et utsatt grensefylke. Den påfølgende såkalte revansjekrigen førte til freden i København i 1660. Samtidig ble Bohuslän formelt avstått til Sverige.

Både Sveriges kong Karl 10. Gustav og den dansk-norske kong Frederik 3. spilte et høyt spill med land og folk som innsats. De ønsket å markere seg både innad i egne riker og på den internasjonale arena. Begge ville ta førerskapet i Norden. Sverige var på den tid en sterk krigsmakt med et vidstrakt territorium, og Karl 10. Gustav ønsket enda mer land. Det danske mål med krigen i 1657 var å gjenerobre tapte landområder etter Brømsebrufreden i 1645 og senere.³⁴

Det skulle altså bli skjebnesvangert at Frederik 3. 1. juni 1657 erklærte Sverige krig.

Som en forberedelse til krigen ble forsvaret mobilisert og forbedret. Det forelå i 1652–53 strategier for grenseforsvar mot Sverige. Men det gjensto mange problemer, og de største gjaldt forsyninger av mat og utstyr. Samtidig var det deserteringer på grunn av sykdom, krigstretthet og kummerlige forhold.

Påkjenninger

Voldsferd og ødeleggelse i de berørte bygdene beskrives av lokale tingsvitner. Bare noen få var i stand til å betale pålagte skatter. Samtidig var uår i jordbruket fremdeles med på å skape uheldige ringvirkninger også for kommende år. Embetsmenns innberetninger forteller om krigenes omfattende følger for land og folk.

Hva vet vi om det som skjedde i Rømskog, og allmuens påkjenninger? Her var det særlig «dragonerne», og dermed norske krigere, som herjet og brente, men også fiendtlige soldater gjorde seg sterkt gjeldende. I Aremark derimot var det utelukkende fienden som herjet. I alle grensebygder hadde norske tropper ligget innkvartert tre år i trekk, og soldatene var alt annet enn vennskapelig innstilt.³⁵

Lagrettemennene i Rødenes var 14. mai 1660 møtt frem på Østenby tingstue for å vitne om ødeleggelsene på gårdene i sognet, som «endnu ere i Liffue och til steede». Ifølge deres innberetning var allmuen sterkt svekket med små muligheter til å svare skatter og andre pålegg. Halvor og Lauritz på Sundsrud hadde betalt fem riksdaler, men formådde ikke å skatte mer. De var både i foregående og inneværende år blitt berøvet av fienden. Det samme gjaldt Anders på Høgenes. Halvor «Torrenbye», Tårnby, hadde skattet to riksdaler, og hadde lidd samme skjebne som de andre. Også Oluf og Knud Fladen hadde betalt to riksdaler, og var to ganger blitt ruinert av svenskene.

Dette var fire fullgårder, og de ni oppførte halvgårdene hadde enda dårligere skattevevne. Tord på Tukun vestre var så forarmet at han ikke greide å betale noe som helst. Det samme gjaldt Erik Bøen og Berger Trandem, som gjennom to år var berøvet av fienden. Anders på Tukun østre, Ingemar Kurøen og Halvor Ringsby hadde hver betalt en riksdaler. Også de var hardt hjemsøkt, og var ikke i stand til å betale mer skatt. Morten Tørnby var i samme situasjon. Halvor Stenby formådde å gi en halv riksdaler, og hadde som de andre, vært utsatt for plyndring av fienden de to siste åra. Trosterud lå øde både i foregående og inneværende år 1660.³⁶ Alt dette betydde en svekket og forarmet bygd i flere år fremover.

Gyldenløvefeiden 1675–79

Den såkalte Gyldenløvefeiden 1675–79 er oppkalt etter en stattholder Ulrik Frederik Gyldenløve, som samtidig var hærens øverstkommanderende. Krigen kalles også den skånske krig og var et storpolitisk oppgjør på den europeiske arena. For Danmark–Norge ble det også denne gang gjort forsøk å ta tilbake tapte landområder fra svenskene. I nyere tid er dette den eneste krig der norske styrker for det meste opererte i fiendeland, selv om grensestrøkene også nå fikk føling med krigens brutalitet. Enkelte norske grensebygder, særlig Rømskog, ble igjen herjet, og alle lag i befolkningen ble rammet. Jørgen Svendssøn, sogneprest i Rødenes, forlangte i 1679 allmuens bevitnelse om hans påkjenninger under krigen. Tingsvitnene berettet at presten i 1676 «aff Fienden bleff berøffvet, Prestegaarden spoleret, al Sæden paa Marchen gandske nedtraet», og at han i disse år ikke hadde fått inntekter fra annekset Rømskog, ettersom folket der av fienden «er spoleret, oc nu derfor bortfløtt».³⁷ Befolkningen hadde med andre ord

Norsk kårde fra 1701. Dette var et vanlig infanteri-våpen, og trolig brukt under kampene mot Karl 12.

rømt fra bygda, og skattelistene for de påfølgende år skulle med all tydelighet fortelle om elendigheten. Bøndenes manglende betalingsevne rammet også denne gang alle funksjoner og all vitalitet i bygdesamfunnet.

Det må ha vært en stor lettelse for et hardt hjemsoekt grensefolk at det ble sluttet fred 26. september 1679.

Fredstid og opptakt til ny krig

I 1699 ble Frederik 4. konge, og året etter sluttet han allianse med Sveriges fiender. Danmark–Norge ble derfor atter kastet ut på den storpolitiske europeiske arena med maktkamp og krig som følge. Land og folk skulle igjen bli utsatt for store påkjenninger med krigshandlinger, soldatutskrivning, innkvarteringer, forsyningsleveranser, skyssplikt og økte skatter.

Da krigerkongen Karl 12. i 1709 tapte slaget ved Poltava i Ukraina, var tiden inne til revansjekrig mot Sverige for å ta tilbake tapte landområder. Den store nordiske krig 1700–1720, eller Elleveårskrigen 1709–1720, som den også kalles, ble dermed en etterdønning etter de mange kriger mellom Danmark–Norge og Sverige på 1600-tallet. Smålenene og landet for øvrig ble ikke rammet av krigshandlinger før i 1716, men var likevel utsatt for store påkjenninger som følge av mobilisering, transporter, innkvarteringer og gjennommarsj av tropper. Samtidig var det ikke uten grunn stor krigsfrykt i lokalbefolkningen.

Hvordan ble krigen forberedt? Grensevakta ble forsterket da det kom rykter om at fienden nærmet seg. Samtidig var den norske hær styrket, og nye regimentert satt opp. Reservekompanier ble innkalt, og landdragoonene, «enroullerede» bønder, ble fastere organisert. Grensebygdene var ennå ikke direkte berørt av krigshandlinger, men her var det stadig uro og forflytning av tropper. Småleneske regiment hadde oppsyn med syd-avsnittet Ørje – Fredrikshald – Svinesund.³⁸ Rødenes og Rømskog utgjorde en strategisk viktig del av dette område, og dette påførte lokalbefolkningen frykt og store materielle påkjenninger. Ikke minst nærheten til Basmo var både en trussel og en belastning. Bøndene var pålagt vakt ved vardene, og nå som før var transport av mat, fôr og materiell til festninger, magasiner og militære avdelinger en tung bær.

Basmo festning lå ved datidens mest trafikkerte vei mellom Christiania og svenskegrensa. Hovedverket lå i Rødenes, mens en del av utenverkene var plassert i Høland.³⁹ Ifølge planer fra festningsingeniør og kommandant Johan Caspar de Cicignon fra Luxemburg, ble skansen anlagt i 1683, og utbedret rundt 1700 da det igjen var fare for krig. Anlegget var samtidig et vern mot sven-

ske røvertokter. Festningens militære oppgave var å hindre svenske forbindelseslinjer, og ved en eventuell invasjon via Øyerenområdet skulle den falle fienden i flanken eller ryggen. Dette viste seg senere å være en feilvurdering. Fienden passerte Basmo uhindret både i 1716 og 1718, og befestningen ble således oversett. Men dermed brøt svenskene den viktige regel om at ingen festning måtte forlates uten at den var erobret.⁴⁰ Basmo hadde således ingen betydning for svenskene, og dermed heller ikke for nordmennene. Skansen ble derfor nedlagt i 1746. I ettertid kan det diskuteres hvorvidt Basmo skulle være base for norsk forsvar og demme opp for fienden.

For bøndene i distriktet var festningen uansett en belastning så lenge den var operativ. Allmuen i Rødenes og Rømskog klaget over at de måtte levere torv til festningen. I utgangspunktet manglet gårdene egnet jord til torvutvinning, og pålegget kunne føre til at åker og eng ble ruinert. Samtidig var veien til og fra festningen lang og besværlig. Amtmannen anbefalte derfor allmuens søknad om fritak. Han hadde forståelse for bøndenes besværligheter, men slo likevel ned på dem som unndro seg pålagte og nødvendige plikter.

Også grensetrafikken vakte myndighetenes bekymring. 28. august 1710 utstedte Slottsloven på Akershus, som var den provisoriske norske regjering med samme myndighet som tidligere stattholdere, ordre til stiftamtmennene om grensetrafikk, og om svensker som kom til Norge.⁴¹ Mange fra Bohuslän kom i krigens kjølvann, og flere svensker kom hit etter 1709, da krigen brøt ut i Skåne. Flere rømte til Norge for å slippe

krigstjeneste, mens andre var vanlig arbeidsøkende, eller de søkte sine slektninger. Nå skulle altså alle svensker bosatt i Norge registreres, og pålegges troskapsed til lokale myndigheter. Men dette var et møysommelig arbeid som aldri kunne bli nøyaktig.

Høsten 1710 opplevde grensebygdene harde påbud som følge av den spente politiske situasjon. Flere påbud gjaldt samkvem med svensker. Slottsloven utstedte 20. oktober forbud mot å brøyte veier fra gårder og skoger som lå mindre enn 20 km fra grensa. Samtidig ble det forbudt å drive frem tømmer og annen trelast, «hvorved slagne Veier banes». Særlig grensehandelen ble rammet av forbudet, men mange bønder trosset trussel om straff, og fortsatte å handle med svenskene. 4. desember samme år kom Slottsloven med en ny forordning. Den var en direkte følge av melding om at pesten som lenge hadde grassert i Baltikum, nå var kommet til Sverige.

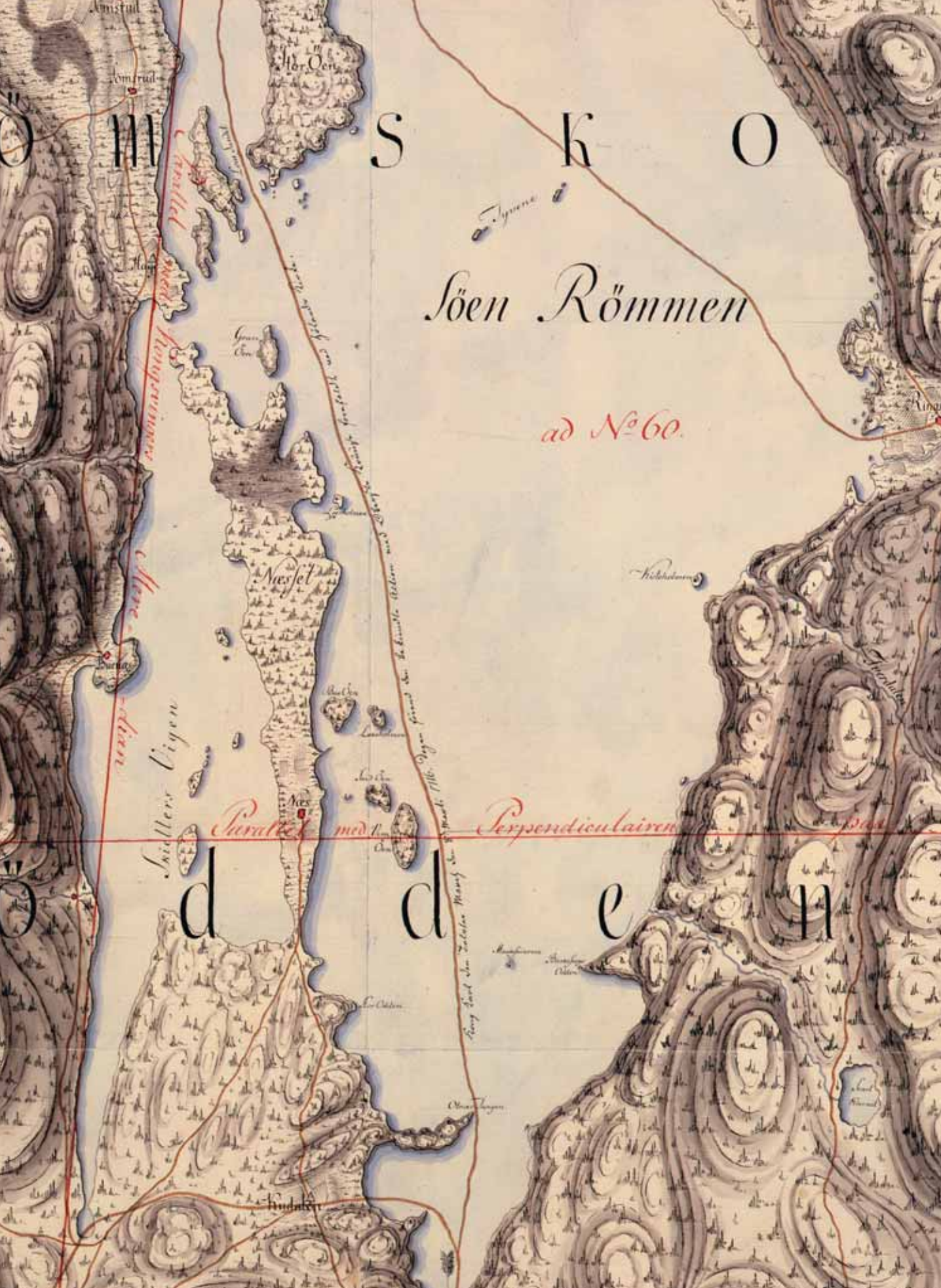
Men myndighetene greide likevel aldri helt å stanse grensetrafikken. Mange veier i de dype skoger lå utenfor myndighetenes kontroll, og i slike strøk fortsatte grensehandelen uhindret. Samtidig var det et problem at også husdyr uhindret passerte grensa. Amtmannen forslo derfor at mennesker og dyr skulle jages bort fra de forbudte områder av patruljerende vakter. De som ikke etterkom ordre, skulle skytes og begraves på stedet.

Den store nordiske krig

Som vi har sett, var vi truet av både krig og pest, og det var dessuten uår og dårlige tider.

Hæren ble demobilisert i 1712, og enn så lenge var det fred. Dermed unngikk Norge trolig å bli angrepet av pesten som på den tid

Motstående side: Milekart 1775. Kvadratmil nr. 52 og 60 med markering av marsjruta Karl 12. gikk 8. mars 1716 over isen på Rømsjøen. Han passerte Otnestangen, Vemøen, Næset og Sundrud på sin venstre side. Dette var dagen før trefningen med oberst Kruse ved Høland kirke. Foto: Statens kartverk, Hønefoss.

SÖN KÖ

Söen Römme

ad N:o 60.

Amstul
Central
Hög- och Låglagen
Söen Römme
Skiellers Viggen

Parallell med Hög- och Låglagen Perpendiculair

SÖD D E N

Öggn förut till Skivsta Östern och Skivsta Östern förut till Öggn förut till Skivsta Östern

Öggn förut till Skivsta Östern

Öggn förut till Skivsta Östern

Öggn förut till Skivsta Östern

Harry Johannessen på Karl 12.-steinen på Kirkerud, rett øst for kirken. Foto: Nils Nilssen, 2009.

herjet i Syd-Skandinavia.⁴² Men krigerkongen Karl 12. hvilte ikke, og hadde rede planer. Han mislyktes i å slå Russland, og ville nå ta sin andre hovedmotstander, Oldenburg-monarkiet. I 1715 vendte han hjem til Sverige etter vel 15 år på krigsarenaen ute i Europa. Nå ville han erobre Norge som vederlag for alle de tapte svenske provinser i Tyskland. Krigene hadde vært svært ressurs- og blodtappende, men svensk kongen var likevel overmodig og regnet med å ta Norge hurtig og effektivt. Derfor avsatte han bare 7000–8000 mann til angrepet. Fronten i Norge var nå avgjørende, og for første gang på svært lang tid et hovedmål.⁴³ Danmark–Norge måtte derfor ruste opp Norge som krigsarena, og dette gjaldt først og fremst grenseområdene.

En viktig del av beredskapen på begge sider var spionasje, og det ble sendt såkalte kunnskapsmenn eller speidere inn i fiendeland. Ved begynnelsen av mars måned 1716 var svenskene ventet når som helst. Hele tiden verserte det falske rykter om krigerkongens bevegelser. Knut Trosterud var bonde og ble stadig brukt som speider av kommandant Sarpsborg på Basmo. På svenkengrensa hadde Trosterud møtt en annen speider som meldte at Karl 12. samme dag, 7. mars, hadde brutt opp fra Holmedal.⁴⁴

Anfallet kom 8. mars da han sammen med sin svoger, prins Fredrik av Hessen–Kassel, rykket over grensa ved Rømskog og Setskog med 3000 mann. Blant dem var det 650 ryttere. Dette rapporterte speideren Knut Trosterud til kommandanten på Basmo.

Han meldte at den svenske armeen lå ved Kirkeby «så tykt som gress». Kirkeby ligger en halv mil fra norskegrensa mot Rømskog. Speideren visste ikke da hvor fienden hadde tenkt seg, og kommandanten ga ham derfor straks ordre om å ri tilbake for å finne ut mer.⁴⁵ Også flere andre speidere kunne berette om svenskenes fremmarsj. Nils Hemnæs meldte til oberst Ulrik Christian Kruse at datteren hans var kommet fra Rømskog, og hadde sett fienden på den islagte Rømsjøen. Oberst Kruse som da oppholdt seg på Østby i Høland, fikk stadig meldinger om observasjoner. En beruset soldat, Julius, fortalt at han hadde vært i Rømskog. Der hadde han truffet en kone og truet henne til å fortelle at hun hadde sett fiendtlige soldater på Rømsjøen, to – tre mil fra Høland prestegård.⁴⁶

De dro videre inn i Høland og over Gjelleråsen mot Christiania for i første omgang å ta Akershus festning.

Svenskene kom raskt og overraskende, og fienden var allerede kommet gjennom grensepassene før nordmennene reagerte. De kunne rykke hurtig frem fordi de ikke fraktet noe tungt materiell. General Carl Gustav Mørner gikk samtidig inn i Aremark ved Bjerkebekk og Holmgil med en avdeling på vel 4000 mann.

Hvordan foregikk Karls bevegelser i Rømskog vinteren 1716? Han kom inn over Trossterud fra Östervallskog og tok isen fatt ved Os. Vinteren var svært kald, og myrer og vann var flere steder bunnfrosne. Det var passelig mye snø, og det svenske infanteri var utstyrt med truger eller ski. Kjeld Magnussen tror ikke Karl var innom Ringsby. Han slo ifølge Magnussen leir på husmannsplassen Kirkerud under Bøen. Utenfor Rømskog kirke stilte han opp sine styrker til bønn. Da han dro videre over til Setten, kan han ha gått over Trandemsætra og Mortegropa. Antagelig gikk han inn på land ved Koppe-
rud, og red den korteste veien til Grøvika i

Hallangen.⁴⁷ Fra Setten dro han inn til passet ved Langtjenn på Kongtorpfjellet, som ikke var bevoktet, og derfra videre til Løken i Høland.

Sivilbefolkningen i de berørte områder var slått av skrekk og gru, og kvinner og barn ble sendt ut i skogen med alt det de kunne bære av mat og klær. Mennene var postert langs grensa eller ute i skogene. Bøndene hadde måttet gripe til våpen og forlate plogen i den beste pløyetiden. Bøndene hadde ikke fått sådd det året på grunn av regn og frost. Noen måtte stå vakt ved vardene eller utføre pliktarbeid. Rødenes og Rømskog var hardt medtatt allerede før fienden kom. Under bygging av grenseposter ble det hugget så mye tømmer at skogene ble ruinert. Samtidig ble bøndene som nevnt belemret med kornmaling for Basmo festning, skyss av soldater og innkvarteringer.

Evakuering og folkelig tradisjon

Rømskog anneks var enda verre stilt enn hovedsognet. Bøndene her var nødt til å evakuere husdyr og bohaver over isen på vannene mellom Rømskog og Rødenes. Allmuen måtte flytte stadig lenger inn i landet. Mens de var borte, ble de frarøvet husdyr, fôr, korn, mat og tømmer. Fienden plyndret og ødela det som måtte være igjen.⁴⁸

Karl 12.s felttog i 1716 var mislykket, og 10. juli trakk han seg ut av Norge. Meldingen om svenskenes tilbaketog ble mottatt med stor jubel. Det ble holdt takkegudstjeneste med klokking i landets kirker og skutt saluttt fra festningene. Men flere bygder var nedbrent og ruinert. Under krigens gang døde mange i Rødenes og Rømskog av smittsomme sykdommer, og flere gårder lå øde. Ennå på slutten av 1800-tallet levde det tradisjon om krigens påkjenninger i Rømskog.⁴⁹ I kallsboka fortelles det om et hus på Kurøen som Karl 12 på eierens bønn ikke brente ned. Men han hugget av dørhengslene.

Huset hadde sperreloft, og er nå nedrevet.

Selv om Karl 12. og hans soldater dro hurtig frem gjennom bygda, rastet de et par steder. Ifølge folkelige overleveringer hugget svenskene stokker av låveveggen på Tårnby og Tukun slik at hestene under rasten kunne nappe høy rett ut av låven. Karl 12 og hans krigsfolk rastet også på Kirkerud. Her sto det øst på jordet en stor lind, som Karl 12. skar bark av. Jørgen Kind har fortalt at han lærte sine soldater å pusse våpen og knapper på munderinger med barkbitene.⁵⁰

Likeledes berettes det om Hjulmyra på Tukun. Navnet skyldes at Karl 12 på vei til Setskog kjørte av hjulet på vogna i bakken ved denne myra.⁵¹ Det finnes også flere andre folkelige navn på steder Karl 12. passerte. Ifølge Jørgen J. Tørnby veltet vogna til Karl 12 på veien mellom Kopperud og Eikestan. En av kongens nærmeste menn brakk beinet, og det ble spjelket med kongens sølvslire. Etter denne hendelse fikk stedet navnet Sølvlaterberget.⁵²

Krigsskader

Amtmann Niels Werenskiold ledet i 1719 en krigsskadekommisjon som skulle utrede krigsskader forvoldt av både egne og fiendtlige tropper. For Rødenes og Rømskog ble skadene vurdert til nesten 6 500 riksdaler, som tilsvarte salgsværdien av 40–50 middels store gårder. Dette innebar at praktisk talt hele Rømskog var ødelagt. I en resolusjon høsten 1720 ga kong Frederik 4. de berørte bønder skattefritak for ett til tre år, alt etter hvor store skadene var. Likevel fikk ikke bøndene dekket mer enn 10–20 prosent av de reelle skader de var påført, og dette innebar at det skulle ta desto lenger tid før de kunne reise seg igjen.

Men krigen var ikke over med dette. Karl 12. ga ikke opp sine planer om å erobre Norge. De følgende måneder ble brukt til nye krigsforberedelser, og det var stor akti-

vitet på både norsk og svensk side. Fremdeles måtte grensestrøkene tåle innkvarteringer og andre byrder. Norge var viktigere enn noensinne i det nordiske maktspill, og fikk dermed også økt politisk betydning.⁵³ I løpet av perioden 1716–18 ble det sendt betydelige troppestyrker fra Danmark til Norge. Norske bønder fikk samtidig et stadig bedre omdømme som soldater. Dette gjaldt ikke minst bønder i grensebygdene. Norske tropper lå i beredskap, og det må ha vært til stor byrde for folk og samfunn å brødfø og innlosjere så mange. Samtidig kom de militære myndigheter med stadig nye krav og påbud. Svenske soldater lå lenge i ro ved grensa etter å ha forlatt Norge i juli 1716.

Karl 12. ville denne gang ikke foreta noe angrep uten omfattende forberedelser, som kom til å vare i over to år. Utover høsten 1716 var svenske tropper utsatt for mye sykdom, og soldater langs grensa spilte først og fremst en defensiv rolle. Perioden mellom to kriger er en viktig del av krigsprosessen, og i 1717 var stemningen ladet på begge sider. Det var viktig å intensivere det norske landforsvar, og grenseposteringene ble besatt av landdragoner og bønder. Selve hovedforsvaret med ulike befestninger ble lagt bak Glomma.

Norske grensevakter satt høyt oppe i trærne og skjøt varselskudd når de oppdaget fienden. Varselskuddet ble sendt videre til neste vakt, slik at det gikk fra post til post helt til varslingen nådde Fredrikshald og Fredriksten festning. Fremdeles var det en defensiv holdning på begge sider av grensa, og ingen av partene gjorde noe forsøk på å forstyrre grensefreden. Men det var gjensidig småplyndring av grensebønder, og norske og svenske hevnaksjoner var vanlig. Det var om å gjøre at ikke mat og forråd falt i fiendens hender, og norske militære myndigheter bestemte derfor at hvert gårdsbruk bare skulle ha to kyr og fire får. Resten av dyrene skulle leveres i Fredrikshald. Det kom senere

påbud om at alle bønder som bodde utenfor de norske posteringer, måtte forlate sine gårder og drive buskapen bort. Dermed var det ikke lenger så lett for fienden å skaffe seg opplysninger fra grensebøndene. Likevel gjorde svenskene hyppige streiftog inn i Norge. Det var deserteringer på begge sider, og mest blant de svenske soldater.

Næringslivet var på et lavmål under hele krigen, og jordbruket var sterkt forsømt. Bøndene fikk hverken sådd eller høstet på grunn av «Fiendens Invasion og vore egne Troppers Furagering» (innsamling av fôr).⁵⁴

Samtidig måtte det foretas en bedre organisering av det militære. I september 1718 ble det foretatt en betydelig endring i den dansk-norske hærordning, selv om situasjonen var usikker og spent. Regimentene ble delt i to, hvert på 12 kompanier á 100 mann, og det gamle Smålenske regiment ble delt i et østre og vestre, eller et første og andre regiment. Reservene ble knyttet til faste soldater, og én fullgård utgjorde en legd. I løpet av måneden ble krigssituasjonen betydelig tilspisset.

Angrepet i 1718 og kongens fall

Karl 12 gikk i november 1718 til dobbelt angrep på Norge, og aldri tidligere var en så stor hærstyrke gått inn i Norge. Samtidig var også de norske styrker større enn før. Krigerkongen ville nå ta Fredriksten for å ha ryggen fri under den videre fremrykking i Norge. Således ble Rømskog denne gang forsånet for direkte krigshandlinger, selv om krigen var til besvær også for denne del av grenseområdet. For allmuen hadde Den store nordiske krig medført de samme plager som tidligere kriger. Selve krigshandlingene var bare en del av det dystre bilde. Ekstraskatter, leveranser, utskrivninger av soldater, mange og tunge transporter, krigsherjinger og uår reduserte bøndenes betalingsvne til et lavmål. I misvekstår var

skattetrykket naturlig nok ekstra hardt. I kjølvannet av krig og uår kom gjerne epidemier. Allmuen i mange bygder måtte i 1719 søke om tre–fire års skattefrihet på grunn av sin «slette og miserable Tilstand». Etter Karl 12.s fall på Fredriksten 11. desember og svenkenes påfølgende tilbaketrekking var det ennå en stund spredte fiendtlige tropper på norsk jord.

Den store nordiske krig ble avsluttet 3. juli 1720, og en lang fredsperiode fulgte frem til 1807. Dette gavnet hele samfunnet, og ikke minst grensebygdene. Sverige var ikke lenger stormakt, og det hersket nå en viss maktbalanse i Norden. Nøytraliteten var viktig for både næringsliv og samfunnsutvikling. Likevel ble vi flere ganger nesten trukket inn i nye europeiske storkonflikter.

Grenseoppgang 1738–48

Riksgrensa var viktig i både krig og fred. Mens grensa mot Bohuslän ble trukket i 1661, kan grensa mot Värmland og Dalsland føres tilbake til eldre tider da riksgrensa like mye var et militærpolitisk som folkerettslig spørsmål.⁵⁵ Senere ble den også et handelspolitisk anliggende. Grensa mellom Värmland og Norge er svært gammel, antagelig fra før 1500, og det er umulig å fastslå når den ble fastlagt.

Grensereguleringer var ofte et resultat av fredsforhandlinger, og justering og endelig bestemmelse av grensa kunne ta flere år etter krigsavslutning og fredstraktat.

14. mai 1736 ble det oppnevnt en norsk og svensk kommisjon, som i fellesskap skulle beskrive grensa fra landsende til landsende. Bønder fra begge sider av grensa var med under oppgangen. De var lokalkjente, og dermed meningsberettigede. Lokalkunnskap var så viktig at også en gammel husmann, den 80 år gamle Stephen Halvorsen Ness, var utpekt til å være med i grenseoppgangen. Det meste av arbeidet ble ledet av

Grenserøys nr. 47 ligger i Trosterud-grenda der riksvei 126 går inn i Sverige. Under gjennomgangen av grensa i 1740-åra ble stedet kalt «Sten i Mosehalsen». Vanligvis er røysene runde, men det finnes noen få firkantede i området. Den høye flate steinen ble kalt hjertesteinen, og de to på hver side i samme linje er visersteinene. Når man sikter over disse og hjertesteinen, finner man grensas videre retning nordover. De to andre steinene på flatsiden av hjertesteinen kaltes vitnesteinene, og er vanligvis runde på toppen. Foto: Kjeld Magnussen, 1972.

oberstløytnant Peter Schnitler, og grenseoppjøret var ikke avsluttet før ved traktat 7.–18 oktober 1751.⁵⁶ De oppsatte grensemarkeringer var gjenstand for strenge lover, og det var forbundet med dødsstraff å skade eller fjerne dem.

Grensa mellom Rømskog og Sverige går fra grenserøys 40 til Langebekk. Vi skal se nærmere på grenserøys nr. 42: Oxen i Oks-tjenn til nr. 47: Sten i Mosehalsen ved Trosterud, der vei 126 går inn i Sverige. Røysene er datert 1753, og er runde eller firkantede steinrøys med en diameter og høyde på 1,5–2 meter. På toppen står en flat stein med

initialene til Frederik 5. på den norske siden, og til Adolf Fredrik på den svenske siden. Siden grensa mot Värmland ble markert i en fjern fortid, var dette en justering i forhold til senere års inngått fredsavtaler.

Hemming Ringsby har studert protokollen, og påpeker en del uenighet under grenseoppgangen.⁵⁷ Han har særlig tatt for seg registreringen ved Flatasetra (Dyvlene), og før kommisjonen kom så langt, hadde den en lengre diskusjon om grensa ved Langevassbotten. Oppmålingen ved Oxen i Oks-tjenn, grenserøys 42, var et av de steder det var enighet om. I protokollen heter det at

kommisjonen fortsatte med oppmålingen «til Oxen i Oxkernet hvor begge Almuer blev enige».

Men det var uenighet om hvilken av de to holmer i Rømungen østre som var Gaaseholmen (grenserøys nr. 43). Ifølge protokollen fortsatte oppmålingen «fra Oxen i Oxkernet, der man samme dag Fredagen 29. mai (1738) gefandt at de Svenske bønder forstod en anden Gaaseholme end den som de Norske havde angivet, nemlig: 2 holmer midt udi søen Rømungen østre beligende Østen for den Norske Gaaseholme, hvormed begge Almuer udi Vads- eller Persmose fundets at

være enige og siden viker derfra over Ulfeki-ersfield til holme i Grindefoss hvorfra man denne dag returnerede».

Ifølge den svenske fortolkningen skulle grensa med utgangspunkt i holmen gå et stykke lenger inn i Norge. Dette skyldtes lokale tolkninger hvor den gamle, opprinnelige grensa gikk.

Videre heter det i protokollen: «Den 30. mai gikk opmaalingen ikke lenger end fra holmen i Grindefoss til Sten i Mosehalsen (nåværende grenserøys 47 ved Trosterud), hvorfra man saa at en tvist igien vilde begynde, hvilket man ikke kunde foretage,

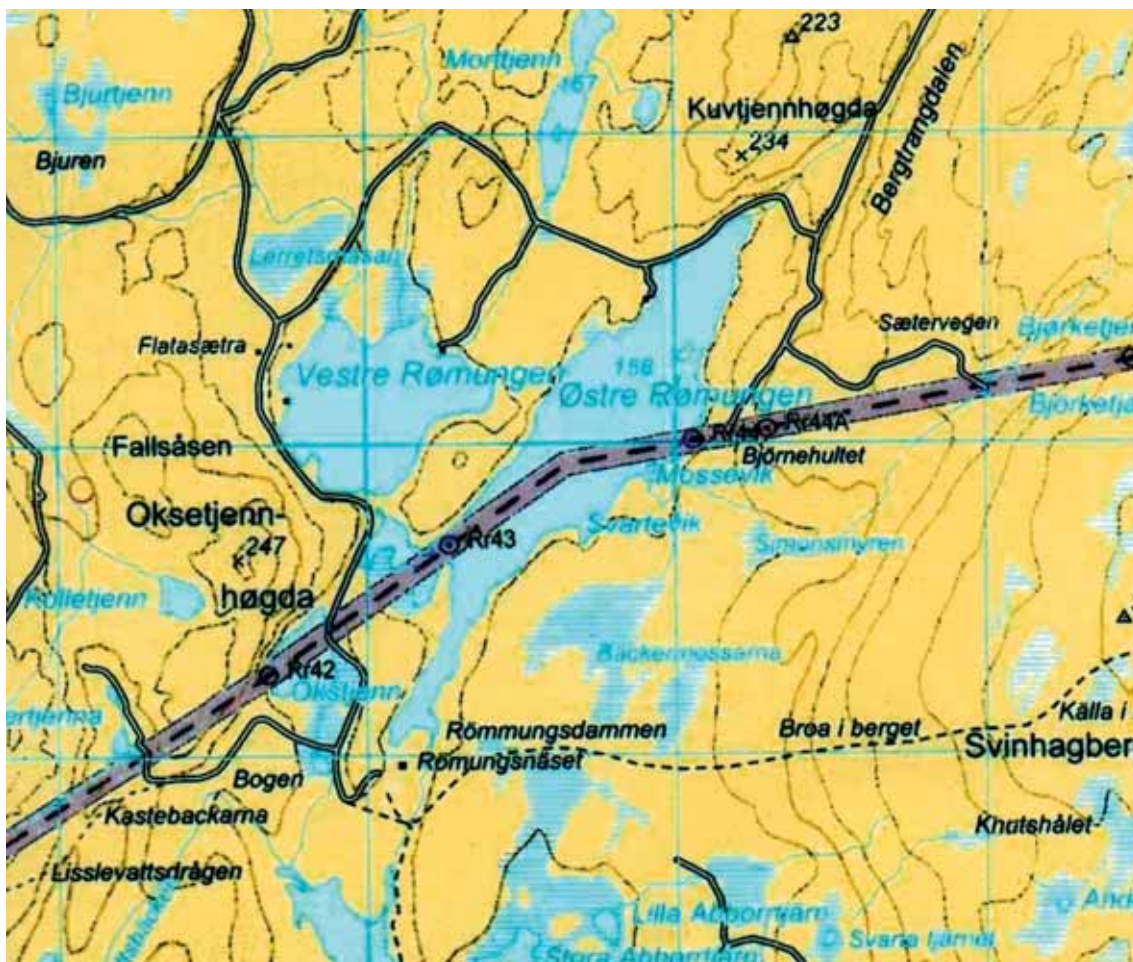
Dette er hjertesteinen på grenserøys 47 ved Trosterud. Begge sidene er markert med årstallet 1753 og «No 47». Mot norsk side av grensa står initialene til den dansk-norske kong Frederik 5., og mot svensk side initialene til den svenske kong Adolf Fredrik. Foto: Hemming Ringsby, 2009.

saae som almuen (bøndene) paa denne side var tillagt at møde paa tinget den 2den july».

Senere var kommisjonen «med tilhørende almuer» samlet på den svenske gården «Rummeness» for å bestemme den riktige Gaaseholmen. Fra Rømskog møtte Knut Stensen Trosterud (67 år), Brynild Stephenzen Flaten, Peder Halvorsen Flaten (42 år), Jørgen Bergesen Flaten, husmann Stephen Halvorsen Ness, Brynild Amundsen Flaten og Joen Andersen Flaten. Fra svensk side

møtte Ole Nilsen, Peder Erixon, Knud Bøen og Torsen. Under diskusjonen ble Brynild Amundsen strengt spurt av «Premier Ingeniur Lindgren om han har hørt om Anden Gaaseholme at sige, end den som hand og de øvrige Norske bønder andviiste, hvortil han svarede , Nei»

Stephen Halvorsen Ness var 80 år gammel og husmann under Flaten. Han var født på Steinby, og hans detaljkunnskap var svært viktig under diskusjonen. «efter hans kund-

Kartutsnittet viser grenselinjen mellom grenserøys 43, kalt Gåseholmen, og røys 44 på østsiden av Rømungen østre. Vanligvis går grensa i rett linje mellom de to røyser, og ikke som her med møtepunkt ute i Rømungen østre. Vinkelen på grenselinjen går inn i Norge, og det var kanskje på den måten svenske og norske forhandlere kom frem til enighet.

Dragon fra 1814. Foto: Forsvarsmuseet.

skab var den Søndre ende av Langevandet, Oxen i Oxkernet, Gaaseholmen som ligger ude ved landet hvor en bek udflyder til Westre – Rømungen de rette og eneste grendsemerker. Om anden Langevadsbond og Gaaseholme hadde han aldrig hørt tale».

Etter dette kom de svenske bønder med sine meninger. Husmannens utsagn og de norske bøndenes mening må ha vært avgjørende. Plasseringen av grenserøys 43 tyder på at deres forståelse av Gaaseholmen ble godtatt. Dersom svenskene hadde fått gjennomslag for sin vilje, hadde grensa gått ved to små holmer noe lengre nord i Rømungen østre. Hemming Ringsby bemerker at grenselinjen mellom røys 43 og 44 ikke er rett, men går i en vinkel mellom røysene. Vinkelen går inn i Norge, og gjør at grensa går noe lengre mot nord i Rømungen østre enn om den hadde gått rett mellom røysene. Dette ville ha vært naturlig, men retningen på grenselinjen var kanskje noe av kompromisset.⁵⁸

Krigen i 1808

Et utgangspunkt for krigene 1807–14 var den franske revolusjon i 1789, og de påfølgende politiske forhold mellom europeiske stater. For Norges vedkommende fikk maktkampen mellom England og Frankrike avgjørende betydning med skjebnesvangre følger. Danmark – Norge ønsket å fortsette sin nøytrale politikk fra 1700-tallet, men den sterke, nøytrale flåten var en torn i øyet på både Frankrike og England. For Norge var England en viktig handelspartner, og nordmennene ville helst bevare det gode forhold. Men mistenkeliggjøring av Danmark-Norges politiske forhold til Frankrike gjorde at England ble en stadig tydeligere fiende. Allerede i 1801 ble København angrepet, og høsten 1807 var det igjen krig i luften. Dette førte til utbedring av skanser og batterier.

Av frykt for at Frankrike skulle få hånd om den dansk-norske flåten, stilte England krav om utlevering av skutene. Dette var et ultimatum, som ble avslått. Og i august 1807 var en engelsk flåte på vei mot Danmark med raketter og brannbomber, som representerte en ny teknologi. I begynnelsen av september ble København bombardert og ødelagt. Således ville britene trygge sin skipsfart i Nordsjøen og Skagerrak. København kapitulerte for overmakten, og flåten ble utlevert.⁵⁹ Dermed kom Danmark–Norge for alvor i krig mot England og i forbund med Frankrike.

Allmuen ble foruten krig og militære krav om innkvarteringer, transporter og leveranser, rammet av sult og uår. (Se side 117.) Landet var ikke selvberget med korn, og med krigene kom blokade og svikt i tilførsel av utenlandsk korn. Denne svakhet skulle bli bevisst utnyttet av fienden. Matmangelen var stor allerede før konflikten startet, og folk sto derfor dårlig rustet til å møte ytterligere påkjenninger. Følgelig var det også stor

Originaltegning for "Aftenposten" af Andreas Bloch.

Det vakte stor oppmerksomhet da norske styrker beseiret svenskene i slaget ved Toverud i Aurskog i 1808. Nordmennene hadde forskanset seg bak en barrikade av gårdsredskap og kjempet tappert. Trefningen på Toverud førte til at svenskene trakk sine styrker ut av grenseområdet. Den kjente kunstneren Andreas Bloch laget i forbindelse med 100 års jubileet 1908 en originaltegning for Aftenposten.

mangel på fôr til hestene, som var en viktig ressurs også i krig. Både by og bygd ble rammet av stor nød, og nå som før var det de fattigste som led størst overlast. De påfølgende krigshandlinger skulle understreke dette. Krigen kunne med andre ord ikke komme mer ubeleilig for Norge.

Den danske prins Christian August av Augustenborg ble i 1803 utnevnt til øverstkommanderende for det sønnenfjelske Norge, og kom til Norge året etter. I 1807 ble han president i den norske regjeringskommisjon, og han kom dermed til å utøve den øverste sivile myndighet sammen med den militære. Han erklærte seg som nordmann og ble svært populær blant folk flest,

som ga ham tilnavnet «Gustenborgeren». Han nøt stor respekt også i Sverige.

Som en følge av det europeiske stormaktsspill øynet den svenske kong Gustav IV Adolf en mulighet til å få oppfylt sitt ønske om å ta Norge. Dette var en viktig grunn til at Sverige gikk i allianse med Storbritannia. Dermed var Danmark–Norge fra 29. februar 1808 i krig også med Sverige. Norge måtte stole på egne krefter, og den norske mobilisering startet 1. mars samme år. Soldater strømmet til garnisoner og grensestrøk med påfølgende innkvarteringer og andre påkjenninger for allmuen. Igjen måtte bøndene stå vardevakt. På ny ville norske grensetrakter bli krigsarenaer. Som ledd i vakthold langs

grensa foretok landvernet og de frivillige korps av lokalkjente folk stadige patruljeringer. Men grenseforsvaret var forsømt, fordi store ressurser gikk til opprustning av den lange kystlinja.

13. og 14. april 1808 rykket mindre svenske troppeavdelinger over grensa til Aremark og Øymark. Samme dag besatte den svenske 3. brigade østsiden av Fredrikshaldvassdraget, og de norske vaktavdelinger trakk seg da tilbake over Mysen og sydover langs vassdraget. Fienden hadde, ifølge byfogden i Fredrikshald, «indtil Sædekornet» fortært alt spiselig i Aremark, Øymark og delvis Rødenes. Våpenføre menn som ikke var utkommandert til hæren, hadde i disse bygder dannet et korps av frivillige, som utmerket seg ved flere anledninger. Korpsene var små og effektive, og folkene lokalkjente. Bøndene drev hester og kveg til fjellområdene på vestsiden av sjøene, mens kvinnene flyttet til setrene. Verdisaker ble gravd ned eller gjemt i store kister langt inne i skogene. Mye av dette ble likevel funnet og stjålet av svenskene og andre.

Etter hvert samlet de norske troppene seg i Rakkestad, og natten til 16. april hadde Christian August fått underretning om svensk fremrykking langs Fredrikshaldvassdraget. Hovedkvarteret hans var flyttet fra Moss til Skjeberg kirke. Han bestemte seg nå for å aksjonere og marsjerte med hovedstyrken på 2 200 mann nordover gjennom Rakkestad og Mysen. I Rakkestad fikk han melding om svenske styrker som var kommet over Ørje til Marker. På den tid lå en norsk avdeling under ledelse av Nils Dorph Heide Fritzner ved Tørnby.⁶⁰ Planen var å splitte opp og omringe de svenske styrkene. Områder i Aurskog og Høland ble nå en viktig krigssone.

Det gikk dårlig med de norske styrker ved Kongsvinger, og Christian August dro derfor dit opp med en vesentlig del av troppene.

Fienden greide å sette seg fast langs østsiden av vassdraget, og derfor stagnerte nesten operasjonene i Høland – Rødenes.⁶¹ I løpet av mai måned hadde svenske tropper forskanset seg i området sørøst for Kongsvinger, bak Fredrikshaldvassdraget fra Kroksund til Holmgil og i området Enningdalen – Prestebakke. Nordmennene satte i begynnelsen av mai inn flere lokale angrep mot svenske stillinger. Fienden ble derfor stanset ved Ørje bru og måtte trekke seg tilbake til østsiden av Rødenessjøen. Major Andreas Samuel Krebs bidro til dette med sin styrke. Bare to svenske brigader som var rykket over grensa i sør, ble foreløpig stående på norsk område. Svenskene foretok seg ikke noe særlig av militære handlinger og måtte offisielt innrømme at felttoget hittil hadde «artat sig föga lofvande».⁶² Slaget ved Toverud i Aurskog 20. april 1808 ga en viktig seier for nordmennene. Svenske fanger ble vist frem som krigstrofeer foran Akershus festning, og slaget vakte nasjonal oppmerksomhet. Seieren bidro til å styrke kampmoralen.⁶³

Planer om et engelsksvensk angrep på Norge ble oppgitt fordi det ikke ble enighet om man skulle angripe Sjælland, Vestfold eller Smålenene. Engelskmennene dro derfor tilbake til England 3. juli.⁶⁴

Spionasje og restriksjoner langs grensa

På begge sider av grensa var det frykt for spionasje. Alle svenske innvandrere var underlagt passvang og måtte registreres og innføres i fremmedlister. De fleste var håndverkere og måtte avlegge troskapsed til Danmark-Norge. Langs grensa bodde det en blanding av nordmenn og svensker, og restriksjoner og mistenkeliggjøring gjorde det vanskelig å drive grensehandel og håndverk.

Det er bevart enkelte beretninger om hva som hendte lokalt våren og sommeren 1808. Slike kilder gjør det mulig å komme lokalbefolkningen nærmere inn på livet og få kunn-

A. Bloch: akvarell av grenader og skiløperpatrulje 1808. Angel 1914: 67.

skap om grenseboernes situasjon. Folk på begge sider av grensa led vondt og var plaget av både krigsherjinger og soldaters innkvartering på gårdene. Grensebøndene hadde nær kontakt med hverandre, og samtalte om sin felles skjebne. Det er verdt å bemerke at svenske krigsfolk var pålagt et visst moralsk ansvar for områder de invaderte. Ved innmarsjen til Rømskog og Rødnes i midten av april slo de opp plakater på østsiden av Rødnessjøen. Her ble det bekjentgjort at de ville betale tilbake alt hva de tok, eller fikk frivillig av bøndene. Så sant nordmennene ikke grep til våpen, ville de heller ikke bli «molestert».

Slike humane bestemmelser var nok ikke like enkle å gjennomføre til enhver tid, og det kom meddelelser om at svenske krigsfolk både hadde stjålet og ødelagt.

Likesom under tidligere kriger var det en utstrakt spionasje i grensestrøkene, og for å villede fienden ble det foretatt skinnmanøver. Denne virksomheten foregikk på begge sider av grensa, og her var det nesten hver dag skyting og små trefninger. I ledige stunder laget den norske feltvakten fillekalder ved å kle på busker. Buskene kom i bevegelse ved hjelp av snorer, og svenskene skjøt til stor moro for de norske soldatene.⁶⁵

Isolering av Trosterudgrenda

Løytnant Niels Dorph Heide Fritzner og en norsk avdeling oppholdt seg i Rømskog og hadde kvarter på Tårnby. Svenskene trengte seg frem fra sydøst og besatte de nærmeste gårdene på norsk side. Dermed ble Trosterud-grenda og Flaten avskåret fra enhver forbindelse med Norge. Det finnes en rapport som forteller om hvordan svenskene gjorde forgjeves forsøk på å skaffe seg opplysninger hos de innesperrede. Rapporten er datert Flaten og Trosterud 14. mai 1808 og underskrevet Ole Eriksen og Halvor Johannesen. Den er stilet til oberst Jean Michelet, og sendt til kaptein David Michelsen Zarbell på Lund i Høland. Trefningen her hadde betydning for Rømskog. Derfra ble rapporten sendt videre til prins Christian August i hovedkvarteret på Narvestad i Eidsberg.⁶⁶

I rapporten står det at den svenske pastor Oluf Tørresen 24. april oppsøkte de innesperrede på Flaten og Trosterud. Han forlangte at de skulle følge med ham hjem, fordi en høytstående person ville tale med dem. Men en av dem unnskyldte seg med at hans kone snart skulle føde barn. «Tirsdagen derpå fikk vi atter samme bud og slagpryl.» Et ekspressbud kom tilbake mandag 2. mai med brev fra pastoren. Her fikk de to bøndene sterke forsikringer om å kunne vende hjem igjen fritt og uhindret. Dersom de ikke fulgte med frivillig, skulle de hentes av en patrulje. Dermed hadde de ikke noe valg og måtte følge med budbringeren.

Da de kom frem til den svenske pastoren, møtte de bonden Halvor Store-Degnes fra Rødenes. Også han var hentet hit. Deretter ble de tre nordmenn sammen med to svenske veivisere beordret til gården Kaland. Her hadde general Gustav Mauritz Armfelt sitt hovedkvarter. Men samme dag, 3. mai, flyttet generalen med følge sitt hovedkvarter til Holmedal prestegård, og de måtte derfor dra dit. «Vi så den hele stas». En kaptein

meldte deres ankomst, og de ble tatt imot av generalen. Han spurte hva slags ærende de hadde, som om han ikke hadde sendt bud etter dem. De svarte at de var hentet av svenske veivisere etter pålegg fra Oluf Tørresen. Deretter ville han vite hvordan svenske soldater oppførte seg mot bøndene, og om de betalte hva bøndene forlangte. Generalen hadde da i tankene plakaten som ble slått opp under invasjonen i midten av april. Halvor Degnes, som på den tid hadde 105 gemene soldater og fire offiserer til innkvartering på gården, svarte: «Ja, dog ikke etter tiden». Generalen sa da at de som var innesperret av hans tropper, skulle få nødvendige matvarer fra Sverige. Til dette svarte de tre norske bøndene at dette kunne være vel og bra, skjønt de heller ville ha adgang til sine hjemsteder. De kunne ikke forstå hvorfor generalen ville innkalle dem på denne måten, og tvinge dem til å «gå denne motbydelige gang».⁶⁷

Til slutt kom generalen med et spørsmål som nok var hovedgrunnen til at han hadde innkalt dem. Han spurte om de visste hvor styrken av den norske arme lå. De svarte at de hadde vært innesperret siden langfredag, og ikke en gang kunne oppsøke sognepresten, langt mindre vite hvor de norske troppene befant seg. Generalen sa at han trodde dem på deres ord.⁶⁸

Bøndene som var blitt hentet til svenskens hovedkvarter, ville rapportere hendelsen til en høyere norsk offiser. Rapporten ble altså stilet til oberst Jean Michelet, og den vektla at de som var innesperret av svenskene, nesten ikke torde forlate huset. Så snart svenskene oppdaget en norsk «grense-mann» som ville stikke vestover, ble han grepet og ført til Karlstad.

Allmuen på svensk side hadde det ikke stort bedre. Flere hundre svenske bønder måtte daglig bære levnetsmidler over Hånfjellet til Asgjerrud ved Ørje. Hestene var

Bildet viser Flatajorda fra Mellom-Flaten med retning sydøst, inn i Rommenæs i Östervallskog. Haugen vi ser på bildet er en steinalderboplass beskrevet i kapittelet «Folk og næring». Foto: Hemming Ringsby, 2009.

«spoleret» av krigens påkjenninger. Svenskene hadde derfor ikke lenger hester til transport og måtte bære tunge bører. Daglige samtaler med svenske naboer vitnet om stor nød og «jammer» blant allmuen. De fryktet samtidig innmarsj av fremmede tropper.

Grenseboere

Nordmenn og svensker arbeidet på hver sin side av skigarden, og snakket sammen. De kjente godt til hverandres plager og påkjenninger som følge av krigen. I Töcksmark lå fremdeles en bataljon av Södermannlandske regiment. Enn så lenge hadde krigsfolkene tilhold på østsiden av sjøen, men det var på tale at de skulle innkvarteres på gårdene langs grensa. I rapporten ble det uttalt: «Gud hjelpe den som er grensemann på svensk side i disse dager!» – Nordmennene uttrykte således sympati og medfølelse med allmuen på andre siden grensa. Rapporten avslutter med at norske krigsfolk i Rødenes lå i en kjede av

små tropper fra Aursjø til grenselinjen. Det kunne sees stokkild tvers over skogen.

Kaptein Zarbell ville i midten av mai søke etter og snappe opp noen av de svenske patruljer eller forposter. Han sendte derfor ut en avdeling under løytnant Fritzners ledelse. Løytnanten hadde samtaler med Halvor Degnes og fikk interessante opplysninger av ham, men utover dette oppnådde han ikke noe positivt resultat. Han fikk blant annet greie på at fienden lå i barhytter som var satt opp på gården Slupstad og videre østover på en liten nyryddet plass under samme gård. Fienden våget seg sjelden lenger nord enn til Store – Degnes. Baron Cederström, som var øverstkommanderende, hadde sitt hovedkvarter på Stillesbye.

Svenske krigsfolk var altså pålagt å betale det de fikk eller tok fra norske bønder. Dette påbud var vanskelig å gjennomføre konsekvent. Halvor Degnes meddelte at en soldat fra leieren ved Slupstad nylig hadde stjålet

en kvige fra ham. Han meldte tyveriet til det svenske hovedkvarter, og det ble deretter holdt forhør. Saken endte med at Halvor fikk fire riksdaler i erstatning for kvigen, og han fikk huden tilbake. Den svenske soldaten ble straffet i hans påsyn. Bondesamfunnet den gang var fremdeles preget av naturalhus-holdning, og fire riksdaler var mange penger for en kvige. Erstatningen lå nok adskillig over vanlig pris. General Armfelt ønsket dessuten å bøte på forseelsen ved å gi Halvor en riksdaler for umaken da han ble hentet til hovedkvarteret ved Holmedal prestegård.

Men det var ellers ikke snakk om slike ekstravaganser, da svenskenes opphold trakk i langdrag. En fiendtlig patrulje på 100 mann hadde i begynnelsen av juni vært på Opsalgårdene og røvet fire kuer og en del vadmél. Og noen erstatning kom, så vidt vi vet, aldri på tale.

Følger av krigen

De siste trefninger i denne krigen var to vellykkede norske overfall på svenske forposter ved Prestebakke 10. juni, og ved Berby 12. september 1808. Men i krigens kjølvann kom igjen sykdom som tok flere liv enn krigshandlingene. Mange soldater døde uten å ha vært i kamphandling. Dette var et vanlig trekk under krig. Elendig utstyr, tynnslitte klær og fillete støvler i kulde og snøslaps, samt lite mat bidro til liten motstanddyktighet mot sykdommer. Ute i felten var hygiene og renslighet svært dårlig, og syke soldater invaderte garnisonene. Soldater døde hver dag, og de vanligste dødsårsaker var skjorbuk, nervefeber (tyfus), blodgang (dysenteri), koldfeber og forråtnelsesfeber.

Det var hungersnød og stor dødelighet på hele Østlandet i 1809, og 1812 var verste uår i manns minne. Nødsåret må ha vært et av

Norske soldater i 1814 bar kort jakke med krage. Militære uniformer og utstyr har gjennom flere hundre år vært moteskapende. Soldaten til høyre er bevæpnet med en muskedunder.

Foto: Forsvarsmuseet.

No. 63.
1866.

10

B. P l a n

for Udskrivningsdistricternes Inndeling i Vedtrækningsdistricter
og disses Ordning i Rulleførerkredse.

Amt.	Vedtrækningsdistricter.	Kreds.	Rulleførerselen henlægges under	
	A. Smaaleneens Udskrivningsdistrict.			
Smaaleneens	1. Id Thinglag. Berg do.	1ste	N. N. Compagni af Smaaleneens Ba- taillon.	
	2. Fredrikshald Kjøbstad.			
	3. Aremark Thinglag.			
	4. Steberg Thinglag.			
	5. Hvalsernes do. Fredrikshald Kjøbstad. Borge Thinglag.	2den	N. N. Batteries natio- nale Afdeling.	
	6. Gleminge do. Dnsø do.			
	7. Sarpøborg Kjøbstad. Lune Thinglag.			
	8. Raade do. Rygge do. Rofs Kjøbstad.	3die	N. N. Compagni af Smaaleneens Ba- taillon.	
	9. Baaler Thinglag. Haabel do.			
	10. Skibtovedt do. Spydeberg do.	4de	N. N. Compagni af Smaaleneens Ba- taillon.	
	11. Aftim do. Thrygstad do.			
		12. Eidsberg Thinglag. Rødenæs do.	5te	N. N. Escadron af Agershuuske ridende Jægercorps.
		13. Raffestad do.		
Agershuus	14. Rannestad Thinglag. Gjerdrum do.	6te	N. N. Escadron af	

Plan fra 1866 over inndeling av utskrivningsdistriktene og ordning i rulleførerkretser. Rødenes med Rømskog ligger i 5. krets, og rulleførerselen er underlagt N. N. Eskadron (kavaleriets taktiske enhet) av Akershusiske ridende jegerkorps.

de hardeste i Norges historie. Også norske soldater led stor nød, og fikk stadig mindre matrasjoner.

Våpenhvile

Våpenhvile med Sverige ble inngått på slutten av året 1808. Til å besørge vaktholdet ved grensa måtte vervede soldater og avdelinger fra Sør- og Vestlandet ennå en stund oppholde seg her. Den endelige fredsavtalen kom 10. desember 1809, og frem til den dato var vi formelt fremdeles i krig med Sverige, og med Storbritannia frem til januar 1814.

Da svenskene trakk seg ut av Norge, hadde de tatt hester i Rødenes til transport av kanoner og annet utstyr. De lovet at eierne skulle få hestene sine tilbake dersom de lot være å forfølge svenskene inn i Sverige. De norske bøndene etterfulgte dette, og alt tyder på at fienden holdt ord.⁶⁹

For øvrig var det ifølge samtidige kilder delte oppfatninger om svenskenes oppførsel i grensebygdene. Fanejunker Jakob Krogh bemerket at de svensker som i 1808 «gjorde Indfald paa disse Kanter, i høi Grad var tyvagtige, raa og udisiplinærede, saa der var en stor Glæde, da man blev dem kvit. De svensker, som i 1814 passerede Trøgstad og Høland, stod derimod under streng Mandstugt og ingen Udskeielser øvede hverken i den ene eller anden Retning».⁷⁰

Christian August understreket nettopp dette i en rapport skrevet på Blaker skanse.

Veien mot 1814

Fra 3. september 1813 var Danmark – Norge igjen i krig med Sverige. Krigen ble offisielt erklært av det danske riksstyre, og det var alminnelig kjent at svenskene ønsket å erobre Norge. Sluttkampene mellom Frankrike og de allierte stormakter foregikk vinteren 1813–14. Sverige var blant seierherrene, mens Danmark – Norge var en av taperne. Europeiske stormaktsinteresser krevde at

Danmark måtte avstå Norge til Sverige, og det gjorde danskekongen uten å spørre folket. Dette mænte til motstand og kamp. Christian Fredrik kom til Norge som statholder våren 1813, og ble populær. Inntil videre var han Norges regent, og han ble valgt til konge på Eidsvold 17. mai 1814. Dermed var det lagt grunnlag for en nasjonal reisning som blant annet ga Norge en egen grunnlov. Smålenene var en viktig arena for det som skjedde i 1814. Under felttoget i august var det krigsarenaer langs Glommalinjen i Blaker, Fet og Smålenene. Hovedstyrken var konsentrert på vestsiden av vassdraget, og således ble Rømskog denne gang forskånet for direkte krigshandlinger.⁷¹

Etterkrigstid

Etter 1814 var det fredstid med nasjonsbygging til følge. Dette førte til økt nasjonal bevissthet og etter hvert ønske om å bryte ut av personalunionen med Sverige. Det dramatiske året 1905 var opptakt til en ny periode i vår historie. Denne viktige begivenhet og dens følger for Rømskog vil bli nærmere beskrevet i neste bind.

Fredstiden innvarslet også et mer moderne samfunn med fremvekst av bedre kommunikasjoner og opplysning. I utkantstrøkene var bedre veier helt avgjørende for å kunne åpne bygda for omverdenen. Veibygging var som kjent i utgangspunktet en militær oppgave for å kunne transportere soldater, våpen og utstyr. Samtidig var det viktig at ikke fienden kunne dra nytte av veier og stier. Utover dette var bygdeveier et privat ansvar.

Ennå i noen år etter 1814 forble veibygging, skole, helse- og sosialvesen langt på vei private anliggender. Hvorledes ble disse viktige samfunnsoppgaver gjennom tidene ivaretatt av Rømskog? De følgende kapitler vil beskrive disse oppgavene nærmere, og vi begynner med veier og kommunikasjoner.

Noter

- ¹ Krogh 2006: 43
Hult 1937: 96
- ² Rian 1995: 66
- ³ Eliassen 1992: 66–71
- ⁴ Schnitler 1895: 77
- ⁵ SAO. Tune tb. 7, 1b, 24b, 28b. Rudie 1966: 338
- ⁶ Georg Reichweins kopibok 1646–57, Meddelelser II, 220 f. Rudie 1966: 338
- ⁷ Rian 1992: 125
- ⁸ Bagge/Mykland 1987: 139
- ⁹ Schnitler 1895: 78 f
- ¹⁰ RA. KG I nr. 493
- ¹¹ Norseng/Eliassen, S. G. 2005: 440–
- ¹² Magnussen 2002: 14–15
- ¹³ Magnussen 2002: 14
- ¹⁴ Magnussen 2006: Skisser og betraktninger
- ¹⁵ NRA. «Aggershuusiske Acters Første Quartal, Chra. 1644
- ¹⁶ NRA. «Aggershuusiske Acters Første Quartal, Chra. 1644
- ¹⁷ Magnussen 2006: Skisser og betraktninger
- ¹⁸ Johnsen 1924: 254–255
- ¹⁹ Norseng/Eliassen, S. G. 2005: 433
- ²⁰ Schnitler 1895: 81
- ²¹ SEP I 1642–50: 214–215
- ²² samme: 578 f
- ²³ Samlinger II: 538 ff
- ²⁴ Johnsen 1909: 77 ff
- ²⁵ Johnsen 1924: 258 ff
- ²⁶ Nordby 1957: 92
- ²⁷ RA. Lensregnskaper. Idd og Marker len: 5.2
- ²⁸ Skattematrikkelen 1647
I: Smålenene fylke, 119–120
- ²⁹ Bagge/Mykland 1987: 145
- ³⁰ Rian 1992: 121 ff
- ³¹ Bagge/Mykland 1987: 151 ff.
- ³² Norseng/Eliassen, S. G. 2005: 444 ff.
- ³³ Dyrvik 1998: 60–61
- ³⁴ Samme: 60
- ³⁵ Østenvig 1947–49: 98
- ³⁶ NRA. Idd og Marker lensregnskap 8.4. L
Kontribusjon 1660. Vedlegg
- ³⁷ SAO. Rakkestad tb. 22/9b–10a.
- ³⁸ Ruge, Grønset og Eftedal (1996): 41
- ³⁹ Krogh 2006: 108
- ⁴⁰ Kavli 1987: 160 f.
- ⁴¹ NRA. Statholderarkivet med Slottslovarkivet:
C. Utgående brev. IV Kopibøker for Slottsloven,
prot. 7 1704: 22 SAO. Akershus stiftamt: Real.
ordn. avd. Utlendinger i Norge, pk. 1 1710: 35,
legg 7.
- ⁴² Sogner (1996): 90
- ⁴³ Holm (2000): 99
- ⁴⁴ Oberst Ulrik Christian Kruses kamp i Høland i
mars 1716: Utdrag av den originale forhandlings-
protokoll over to avholdte undersøkelsesforhør
og den deretter anordnede overkrigsrett. Bernt
Moe har i Militært Tidsskrift gitt en forenklet
fremstilling av de 492 folier av forhandlings-
protokollen. Oberst Kruses Venner i Høland har
gjort en ytterligere forkortning og forenkling.
Arbeidet er utført av Otto Arnulf i 2007, og hans
utgivelse blir dermed vår kilde. 2007: 51,54
- ⁴⁵ Arnulf, Otto 2007: 54
- ⁴⁶ Arnulf, Otto 2007: 33
- ⁴⁷ Magnussen: Brev til Sven G. Eliassen
22. mai 2007
- ⁴⁸ NRA. Rentekammeret: Real. ord. avd.:
Krigsvesen, pk. 10. (Tingsvitner om
skader påført allmuen i Smålenene i 1716).
- ⁴⁹ Amundsen 1999: 57
- ⁵⁰ Indre Akershus Blad 17/12 1970.
Håkon Ramberg
- ⁵¹ SAO. Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–, 34
- ⁵² Jørgen J. Tørnby. Gjenfortalt av Arne Bergquist
- ⁵³ Holm (2000): 100 f.
- ⁵⁴ NRA. Rentekammeret: Real. ord. avd.:
Krigsvesenet 1716. No. Saml. I, 397.
- ⁵⁵ Åberg 1954: 53
- ⁵⁶ NRA. Danske kanselli. Grenseregulering,
pk. 9. Volum xix, fol 18b–21a
- ⁵⁷ Ringsby, Hemming: mai 2007
- ⁵⁸ Ringsby, Hemming: mai 2007
- ⁵⁹ Dyrvik/Feldbæk 1996: 96 f.
- ⁶⁰ Nilssen, Per Erik 2008: 28
- ⁶¹ Ruge/Grønset/Eftedal 1996: 53
- ⁶² Hiorth Oppegaard (1996): 169
- ⁶³ Nilssen, Per Erik 2008: 41–49
- ⁶⁴ Rynning Eriksen 1984: 26
- ⁶⁵ Nilssen, Per Erik 2008: 18
- ⁶⁶ Daldorff 1947–49: 33–38
- ⁶⁷ Daldorff 1947–49: 34
- ⁶⁸ Daldorff 1947–49: 34
- ⁶⁹ Daldorff 1947–49: 37 f.
- ⁷⁰ Daldorff 1947–49: 210
- ⁷¹ Eliassen 2004: 282–285

Kapittel V

VEI OG FERDSEL

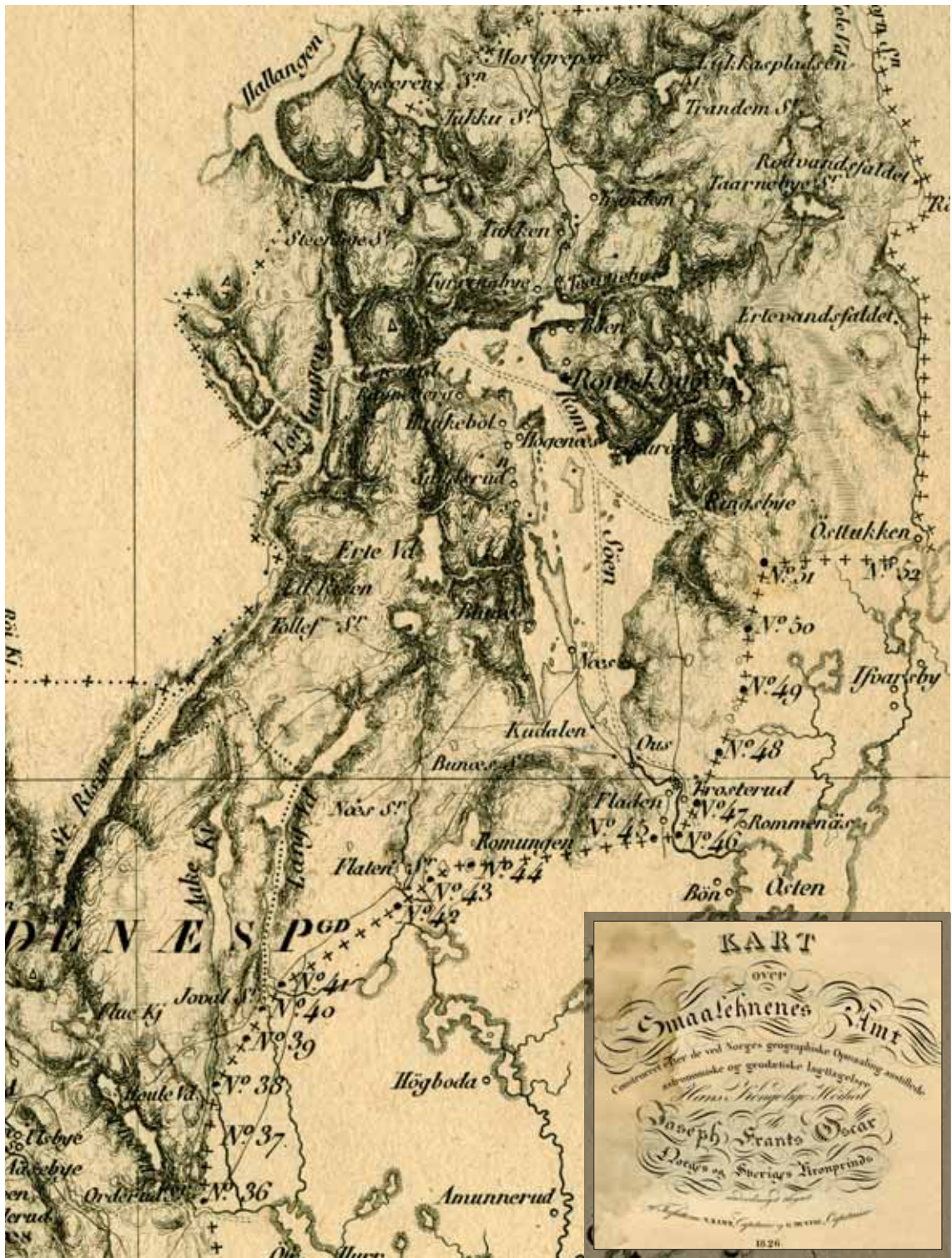
Rømskogs topografi og sparsomme veiforbindelser gjorde at bygda helt frem til 1900-tallet levde en isolert tilværelse. Før det i annen halvdel av 1800-tallet ble vanlig å utvandre til Amerika, levde folk flest hele sitt liv i bygda, og hadde få muligheter til å oppleve omverdenen. Bare embetsmenn, handelsfolk og de som måtte utføre nødvendige ærender, foretok vidløftige, tidkrevende reiser, som kunne være korte i antall kilometer. Det var heller ingen stor trafikk innenfor bygdas grenser.

Veinettet besto stort sett bare av gangstier og rideveier, som hadde «gjort seg selv». Bare på enkelte korte strekninger kunne veiene

kjøres med vogn. Mellom Rødenes og Rømskog er det et område på vel to mil med skogkledde åser uten bebyggelse. Her gikk det en kløvvei, og først i 1860-åra ble det bygget kjerrevei over denne strekningen. Fra Rømskog til Setskog kom det ikke vei før i 1905. Flere steder var veiene så å si ufremkommelige. I sør mot Östervallskog ligger terrenget flatt langs elva, og kommunikasjonene har dermed vært lettere. Gårdene på norsk og svensk side av grensa ligger med jordene inn til hverandre, og det har derfor alltid vært et nært samkvem mellom folk på begge sider. Som beskrevet i forrige kapittel ble de fleste

Stokkebåter er laget av uthulte trestammer, og er eldste og enkleste form for båt. I Norden er de eldste over 6000 år gamle, mens de yngste kan være under 100 år. De fleste stokkebåter som er funnet i Norge, er fra tidsrommet 1600–1900, og det finnes også atskillige eldre. De er som regel laget av furu, og er tre til fem meter lange. Det er gjort flest funn i skogsområdene øst for Glomma, og over 150 stokkebåter kan knyttes til finnebosetning. I Smålenene er det registrert stokkebåter fra tiden etter ca. 1300 i Rødenes, Aremark og Rakkestad. Stokkebåten på bildet ligger i Hølvannet. Kjeld Magnussen fisket den opp i juli 1974. Farkosten er 3,85 meter lang og 0,52 meter bred. Den var med andre ord lang og smal, og svært anvendelig på de mange vann og elver i distriktet. Foto: Kjeld Magnussen.

Utsnitt av amtskartet 1826 med Rømskog og nærmeste omgivelser.

På denne idylliske robåtutflukt på Rømsjøen på begynnelsen av 1900-tallet deltar fra venstre: Olga Evenby, født Tukun, Anna Flaten, Constanse Hansen Kirkerud, f. Høgenes, Kristine Flaten, Amanda Melleby, født Haukenes, Klemet Tørnby, Jørgen Trandem, Maren Trandem, født Tukun og Jørgen Flaten, Tukun. ØFB 72-879.

veier anlagt av militære hensyn, og til bruk for embetsmenn. I fredstid var veiene til alminnelig nytte.

Til tross for alle besværigheter var veiene viktige transportåre for varer og tjenester, og som nyhetsformidlere. Vannveier på elver og innsjøer ble brukt i sommerhalvåret, og var viktigere enn landeveiene. Vinterveiene over frosne myrer og vann ble brukt til tunge lass, særlig tømmer og jern.

Bøndene anla de første veier

Anlegg og stell av veier var i mange år et privat anliggende. Skjønt også myndighetene hadde god bruk for veier og bruer, var det bøndene som måtte bygge og vedlikeholde dem. Først da kommuneloven kom i 1837, ble dette viktige behov gradvis et offentlig ansvar. Det som skulle legge grunnlaget for

fremveksten av veier, post og telefon, var særlig utbyggingen av kommunikasjonene på den andre siden av fylkesgrensa. Utbyggingen av «Urskog-Hølandsbanen» la mye av grunnlaget for utvikling av veinettet også i Rømskog. Dette bidro til å åpne bygda for nye kontakter. Helt til slutten av 1800-tallet lå Rømskog avsides i forhold til alle slags kommunikasjoner. Den sydlige delen av bygda var på den tid orientert mot Sverige, mens den nordlige delen vender mot nabobygdene i Akershus. Den utvidede kontakt med Setskog, Aurskog-Høland og bygdene i Romerike fra slutten av 1800-tallet gjenspeiler bygdas samfunnsutvikling, næringsliv og kultur.

Kunngjøring av møter, forordninger og viktige fellestiltak skjedde ved hjelp av budstikke. Ennå på 1800-tallet ble skriftlige meddelelser sendt fra gård til gård i budstikke,

som helst var en stikke eller hylse med jernpigg til å feste i dørkarmen eller veggen. For øvrig ble lysinger og viktige meldinger gitt av presten på prekestolen eller på kirkebakken. Kirken og dens omgivelser var et naturlig midtpunkt i bygda, og det var her veiene til lands og til vanns møttes .

Dette kapittel vil omhandle kommunikasjon i videste forstand. Hvor gikk de eldste veier, og når kom de første biler? Post og telefon var nok viktigere for Rømskog enn i mange andre lokalsamfunn. Likevel skulle det gå et stykke ut på 1900-tallet før bygda fikk daglig postforbindelse og automatisk telefon.

Rømsjøen

Vann- og vinterveiene var blant de eldste og viktigste kommunikasjonsårene. Rømsjøen eller «Rømmen» har betydd mye for samferdselen både sommer og vinter. Sjøen har gitt navn til bygda, og er ca. 14 kvadratkilometer stor, ca. ni km lang og største bredde ca. tre km. Den består av mange øyer, skjær og vikar. Rømsjøen har gjennom historien vært avgjørende for bygdas næringsliv, bosetting og ferdsel.¹

Jørgen Ringsby, født 1890, forteller om kirkeferd.² Dersom isen var sterk nok, kjørte de med tre hester til påskemesse i Rømskog kirke. Var det åpent vann ved påsketider, rodde de alltid med tre båter fra Ringsby til kirken. Gården ligger på østsiden av Rømsjøen. «Det var høytidelig og fredelig når vi stakk ut på fjorden og fikk se den ene båten etter den andre stikke frem fra vikene med kurs for kirken.» Han minnes at åtte–ti båter i følge ikke var noe uvanlig syn på en kirke dag. Sjøen var ifølge Jørgen Ringsby den beste kommunikasjon med omverdenen. Herfra gikk det noen stier i skogen til Trosterud, og en nordover rundt om Sandvika. Når man skulle til kirke, butikken nord i bygda eller til mølla, var det alltid spørsmål om isen var sterk nok, eller om sjøen var for høy.

Rømsjøen var ikke til å spøke med når sydvesten sto på. Var sjøen for grov, måtte man gå rundt Sandvika. Eller man rodde langs land rundt vikene mot Kurøen (Kørren).

Før isen gikk opp om våren, var det vanlig å kjøre en lense ut på isen. Fire karer med to hester fra Ringsby utførte arbeidet. Jørgen husker en gang hestene gikk gjennom isen, og ble dratt opp.³

Transport og ferdsel måtte med andre ord forberedes og vurderes i forhold til årstid, vær og føreforhold. Dette hadde ikke minst betydning for hvorvidt barn kunne møte opp på skolen eller ikke. Lange og vanskelige veier var ofte årsak til fravær.

De eldste veier

Veiene på 1700- og 1800-tallet kan deles inn i fire klasser: Gangsti, ridevei eller kløvsti, kjerrevei og kjørevei.

De eldste veier er i dag utradert eller bare turstier i ulendt terreng. Noen av dem er delvis bevart som såkalte oldtidsveier eller hul-veier. Oldtidsveien over Rømskog og Eikeheia i Setskog gikk videre inn i Sverige. Enkelte hovedveier fra middelalderen ble kalt pilegrimsveier og var bindeledd til sentrale steder i Norge og resten av Europa. Hovedveien gjennom Rødenes til Høland var trolig anlagt under den store kirkebyggingen på 1200-tallet. Den gikk nedover i Bohuslän, og blant de veifarende var det også pilegrimer på vei til Nidaros. Margareta-kilden i Aurskog er et minne om det.

Topografiske beskrivelser og beretninger fra embetsmenn på 1600-, 1700- og 1800-tallet forteller om hvor uveisomt og øde Rømskog lå den gang. Også veien til og fra hovedsognet Rødenes var besværlig, og annekset levde derfor på mange måter sitt eget liv. De eldste landeveiene var som kjent bare gang-, ride- og kløvveier, og mange steder ble det brukt kløv til langt ut på 1800-tallet. Veiene var stort sett bare stier, og noen

Utsnitt fra *Accurate Carte* 1717, som viser stedsnavn og noen av veiene i Rømskog. Vinterveien fra Rømskog kirke går på dette kartet over Rømsjøen og passerer grensa til Sverige nord for Flaten. Legg merke til at veien Stemningen er tegnet inn. Sammenlign med kartet fra 1722, der Stemningen bare er et fjell. Det kongelige bibliotek, København. Dronningens Haandbibliotek.

av dem er fremdeles bevart. Hjulredskap kunne bare benyttes på enkelte korte strekninger.

Beskrivelse av veier og grensepass

27. mars 1689 fremla generalmajor Johan Caspar de Cicignon etter ordre fra feltmarskalk Wedel en beskrivelse av grensepassene på strekningen fra Rømskog til Aurskog i Høland prestegjeld. Dette var med andre ord et rent militært prosjekt, og er den eldste kjente skildring av veier på våre kanter. Sammen med beskrivelsen fulgte det også et kart.

Cicignon foretok en inspeksjonsreise, og laget deretter en rapport om veiforholdene, og hvilke foranstaltninger som måtte gjøres for å hindre en fiendtlig innmarsj. Han

beskriver fem veier fra Sverige til Rømskog, og alle går sammen ved Kopperudbakka nordvest for Rømsjøen, og ikke langt fra Ramberg. Veien videre til Basmo nordvest for Rødenessjøen og Skarebøl i Høland går oppover denne bakken.⁴

Han beretter at «Rømnæs» (Rommenäs) i Östervallskog er den første gården på svensk side av grensa, og ligger en liten «halvfjerdning» til den første gård i Norge. Veien over riksgrensa går gjennom noen busker og over en liten, smal myr. På høyre side er det en stor stein, som anviser grensa (eller «Schielen») mellom Norge og Sverige. Derfra kommer man straks til Trosterud og Flaten. Den første ligger på høyre hånd, der veien går over en liten bru. Deretter kommer Flaten på venstre

Gamle veifar er viktige kulturminner, og noen av dem er fremdeles synlige i landskapet. Dette er rester etter veien på Oshagan mellom Trosterud og Os. Den ble brukt helt frem til slutten av 1800-tallet, og er særlig tydelig fra Sandbakken til Os. Veien gikk rett nord for Svarteberget, der det er to elggrover. I dag blir den særlig brukt under elgjakt når det skal settes ut poster ved elva. Foto: Hemming Ringsby, 2009.

side av veien, og her er en bru kalt «Fladebruen». Ferden videre går over noen små bakker, gjennom «en temmelig schou», der det er en hel og god vei. Snart er man ved «Rømskoug's søe» (Rømsjøen). På denne sjøen går vinterveien like mot nord, og et stykke ut på isen kommer en vei på høyre side fra Bottner nord for Ivarshbyn i Östervallskog. Fra Bottner går det både en sommer- og en vintervei over et fjell kalt «Tucken field». Det er vel en mil over fjellet, «og skrekkelig slem vey, huor ingen med nogen formidabel corpus kand passere». Følgelig kan det heller ikke fraktes noe krigsmateriell denne veien.⁵

Etter å ha passert fjellet, kommer man til gården Ringsby. Derfra går veien ned på Rømsjøen, og møter vinterveien fra Romme-

näs. Videre løper disse to veiene nordover på isen forbi noen holmer på venstre hånd. Til høyre ligger gården Kurøen («Kurren») helt nede ved sjøen. Fra Bottner går det en fjerding vei over noen små tjern og enger til gården Østtukun, som er den første gården i Norge langs denne veien. Derfra begynner «Tucken field» hvor det går både en sommer- og vintervei, men den er meget «slem». Etter å ha passert «Tucken field» kommer man til «Torneby» (Tårnby), og derfra går veien ned på isen.

Lenger nord på Rømsjøen går veiene sammen, og etter å ha passert Rømskog kirke fører vinterveien nordvestover mot et «field», kaldes Kopperudbakka. Hit kommer også veien fra Bottner via Østtukun. Cicionn

«Husk» – «Huskomhei», sledetype på Nes 1914. Hesten heter Vigøra. Axel Stang sitter i sleden, mens broren Thomas holder tømmene. Bildet er tatt nyttår 1914. ØFB 71–518.

omtaler enda en vei fra Sverige som fører hit. Det er en fotsti fra Bøen i Skillingmark anneks. Men «eftersom dend er ickun en fodsti og een meget slem vey, will jeg icke meget derpaa reflectere.»⁶

Fem ulike veier fra Sverige

Alle disse fem ulike veiene fra Sverige løper altså sammen under Kopperudbakka, som må passeres når man skal til Basmo og Skarebøl fra denne siden. Fra samme bakke går veien over «Rømskougfildet» til Vortungen østre. Her er det to veier. Den på venstre hånd går til Rødenes kirke og Basmo. Den til høyre fører direkte til «Skarebøl» (Skarebol) i Høland. Etter å ha dratt over Vortungen østre, kommer man på fast land, og her er en tange som veien passerer. Veien videre fører til Vortungen vestre, og herfra må man over

et fjell kalt «Fiellingen». Langs denne veien er det atskillige små veier og sjøer, og selve veien er noenlunde god.

Etter å ha passert dette fjellet, kommer man til vannet «Miern» (Mjermen), og her kommer altså de to veier som møter den fra Rømskog.⁷ Karl 12. kjente ganske visst til Cicignons veibeskrivelser under innfallet i Rømskog i 1716. Marsjen på vinterveien nordover på Rømsjøen er også er tegnet inn på milekartet fra 1775. (Se side 147.)

Ifølge Cicignons kartskisse over veibeskrivelsene var det en hovedsti fra Bøvika til Skillingmark. Midtveis mot grensa er det en tverrsti sydover mot Ringsby og videre inn i Sverige. Fra Bøvika går en sti nord om Vortungen og til Vaet i Mjermen. En annen sti fra Bøvika fører nordover gjennom midtbygda til Gåsvika i Setskog.⁸

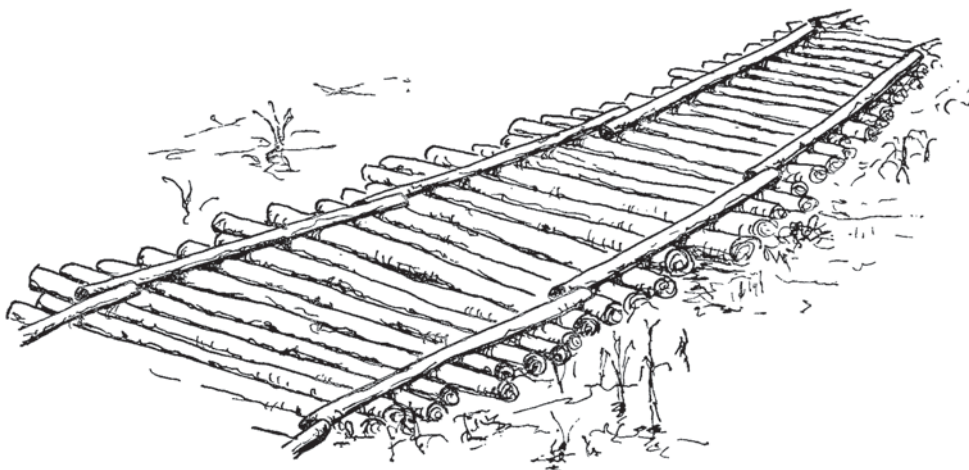
Rømskog ble regnet som «fjellbygd»

Moveien og «Presteveien» er blant de eldste kjente veier mellom Rødenes og Rømskog, og til Sverige.⁹ Sorenskriver H. Bassø skrev i 1792 at Rødenes prestegjeld med Rømskog anneks må regnes som en fjellbygd, fordi området mot øst og vest omsluttet av temmelig høye fjell. Veien fra hovedsognet Rødenes til Rømskog går over Rømskogfjellet fra Opsal. Veiene over fjellet er meget besværlige, og på sine steder farlige å ri. Men over grensa er det som nevnt en god vei fra Rommenäs gård i Östervallskog, og den går videre til Flaten og Trosterud. Engene på disse gårder ligger på begge sider av grensa. Det var her Karl 12. med sine 3000 mann 8. mars 1716 dro over grensa ved Trosterud og videre til Setskog over Kongtorpfjellet til Høland.¹⁰ For å kunne ta Norge måtte han ha god greie på veienes utstrekning og beskaffenhet. Hans kunnskapsmenn eller spioner hadde nok på forhånd innhentet nyttige opplysninger.

Skjulte veier i grenseområdet

Flere av de eldste veier ble altså anlagt for militære formål, og var derfor stort sett av bedre beskaffenhet enn de sivile. Forflytning av mannskaper og militært utstyr i uveisomt terreng var krevende operasjoner. Under alle omstendigheter var det viktig å anlegge veiene slik at de ikke kunne benyttes til fiendtlige formål. Helt inne ved grensa ble det derfor anlagt få og godt skjulte veier for å gjøre det vanskeligere for fienden å invadere. Etter hvert kom økonomiske og administrative hensyn til å veie tungt når det gjaldt å forbedre kommunikasjonene mellom lokalsamfunnet og omverdenen.

Fra midten av 1700-tallet ble det laget flere detaljerte militærkart over grensebygdene. Det første kjente, detaljerte kart over Smålenene ble tegnet av den nederlandske militæringenjører og kartograf Isaac van Geelkerck omkring 1650, men dette omfatter dessverre ikke Rømskog. Derimot dekker milekart fra 1770-åra og jegerkorpskart fra

Myrlendte områder skapte problemer for anlegg av veier. Der det var umulig å legge veiene utenom myrene, ble det lagt kavlebru. Den besto av et glissent lag med langt tømmer i bunnen, og derpå et lag med kavler på tvers. Tegning Reidar Stang, 1978.

slutten av 1700-tallet alle deler av bygda. Siden opplysningene skulle tjene militære formål, var myndighetene interessert i å få med så mange detaljer som mulig. Det var særlig viktig å avmerke veier, bruer og ferjesteder med strategisk betydning.¹¹ Veiene tjente som nevnt både militære og sivile formål, særlig grensehandel. Mange av de gamle veier og stier er fremdeles synlige i terrenget, og noen av dem er i dag turstier.

De første veier fra gård til gård

Fra hovedveiene forgrenet bygdeveiene seg videre til gård, grend og bygd. De fulgte landskapet bakke opp og bakke ned og hadde således som nevnt «laget seg selv». De eldste veifarene er dannet av hestehov og mannefot. Mellom gårder og husmannsplasser var det gårdsveier og stier, som ofte gikk tvers over gårdstunet, slik vi kan se det enkelte steder fremdeles. Mange syntes den gang det var status å ha veien tett innpå husveggen fordi veien var kontaktledd til verden utenfor og dermed nyhetsformidler.

Den vanligste ferdseismåten var altså til fots eller på hesteryggen. Helt opp mot vår egen tid var som kjent vannveien langs vassdrag og på sjøer viktigere enn landeveien. Om sommeren måtte folk bære på ryggen det som skulle fraktes, dersom man ikke brukte kløvhest. Transporten til lands foregikk med sleder og etter hvert også med hjulredskap drevet med muskelkraft fra mennesker og hester. Myrlendte veistrekninger måtte fylles med kvist, stein, torv eller stokker. Flere steder ble det lagt såkalte kavlebruere, et glissent lag med tømmer som fundament, og derpå et lag med kavler – stokker – på tvers. Ferdseien var som kjent atskillig lettere om vinteren på frosne myrer og vann.

«Svenskeveien»

Den såkalte «Svenskeveien» var vintervei og passerte Rømskog, Rødenesfjellet, Trøgstad

og ned til Øyeren ved Sand. Herfra gikk veien videre til Lyseren via Sandvik, Mørk og Sandem, og derfra til Christiania. Denne veien var nok atskillig lettere å kjøre enn sommerveien eller den såkalte «Kongsveien», som hadde mange tunge og bratte bakker. Svenskene kom om vinteren kjørende i store følger, og var med sine lysegrå rundtrøyer av vadmél lett gjenkjennelige.¹² De såkalte «jernsvenskene» kom over snødekt land og frosne sjøer med jern og spiker. Mye stangjern kom fra bruk i Värmland og skulle videre til Fredrikshald.¹³

Fra Sverige kom det vei inn til Rømskog ved Trosterud og en over Østtukun, som gikk videre ned til Ringsby. Det gikk også flere andre veier og stier over grensa, men ingen av dem var kjørbare. Veien forbi Trosterud er en av de veier som brukes fremdeles.

Kroksund ved Rødenesjøen var et naturlig kommunikasjonsknutepunkt også for Rømskog. Hit kom varer med båt langs Haldenvassdraget, og de ble fraktet videre med hest over Rødenesfjellet, den såkalte Presteveien. Dette var en besværlig vei, som gikk gjennom Krogsbogen fra Risendammen til Rømskogdelet.

Vakthytte på Rødenesfjellet

Ved denne veien var Eggsteinene et kjent veimerke med vid utsikt. Dette var en fast rasteplass. Slik navnet tilsier, var de sammenlagte steinene eggformet og dermed gode å sitte på. Perekhalsen og Vakthyttemoen er andre kjente lokaliteter langs denne veien. De som holdt øye med trafikken, hadde en hytte her.¹⁴ Den andre Perekhalsen ligger like ved, og de er begge utløpere fra Kiselbergmosen (kisel er svensk ord for kleberstein). Perekhalsen går videre mot vest over den gamle veien. Navnet kommer fra en svenske, Per Larsson, som rundt 1800 bodde her i en stue kalt Mittås. I disse mosehalsene gjorde han mislykte forsøk på å dyrke rug. Han for-

Johs Ramberg og Arnt Astrup ved Prestbordet som er markert på milekartet fra 1775. Foto: Inger Ramberg, 2000.

klarte at rugen angivelig ikke kunne trives på mose (myr). «Men her trives den så godt, at den aldri kommer opp.» Innenfor Peralhalsene lå det en seter, og området kalles derfor Sæterkollen.¹⁵

Den såkalte Komannsko ligger ved Sæterkollen. Dette er ifølge folkelig tradisjon et merke i fjellet etter en jutul som skal ha trampet hardt i berget. Det finnes flere lignende merker i fjellet, som ifølge folkelige forestillinger er spor etter overnaturlige vesener.¹⁶

Prestkonekleiva ligger litt lenger inn langs veien. Her skal en prestekone som red på embetsreise sammen med mannen sin, ha falt av hesten, etter at sadelen var løsnet.¹⁷ Innenfor dette stedet ligger Lønnjadalen, og veien går videre nedover mot Smørbekk. Derfra har den en stigning mot Fjellstua, som var hvilested for de veifarende.¹⁸

Presteveien

Den ene av de to eldste veiene mellom Rødenes og Rømskog er avmerket på et kart fra 1799. Denne veistrekningen ble også kalt Presteveien fordi presten brukte den når han skulle utføre tjeneste i Rømskog annekskirke. Også lensmannen og andre øvrighetspersoner benyttet denne veien. Den korteste strekningen mellom hovedsognet og Rømskog kirke var om Haukenes anneksgård. Veien var 28 km lang, og besværlig med de tunge bakker. To sund måtte passeres, og presten måtte overnatte i anneksgården.¹⁹

Ved delet til Rødenes heter det Prestebordet, som er en stor flat stein. Her var det fast hvilested for presten og hans følge på vei til og fra Rømskog annek. Prestebordet ligger ved en bekk omtrent halveis til Rømskog kirke.²⁰ Veien følger østsiden av Slavannet og

Ved Prestby delte
Presteveien seg i
tre:
A mot Ramberg
B mot Haukenes
C mot Sundsrud

Brochmannsbjørka

Moveien

Presteveien

Presteveien

Prestebordet

Moveien

Moveien

Presteveien

Moveien

Ertevannet og videre til kirken langs nord-siden av Rømsjøen. Denne veien ble anlagt som grusvei i 1867, og gikk da utenom Prestebordet og forbi Fjellstua.²¹ Presten anmerket i kallsboka at det var anlagt et prestebord også ved den nye veien. Men denne steinen er skjev og utiltalende, og han kunne ikke tenke seg at noen prest ville raste her. Påfunnet var derfor ifølge presten «en Smagløshed».²²

Brudeberget

På vestsiden av Veiatjern gikk den gamle veien langs et bratt stup ned i vannet. Dette stedet kalles Brudeberget etter sagnet om et brudepar fra Rømskog som ble viet i Rødenes. Da paret om kvelden var på hjemtur, gled hesten i mørket, og paret falt i vannet og druknet. Den bratte bakken langs veien kalles Kastet, som vitner om hvor tung og vanskelig veien var. Hestene som dro lasset, måtte gjøre kjiptvendinger for å kunne komme videre.

For øvrig kan «kast» ha ulike betydninger. Kast eller varp/verp finnes gjerne ved veikryss eller på enkelte møteplasser langs veien. Her kastet eller la de veifarende fra seg en stein eller kvist for å markere veien videre. Slike kast kunne også markere steder for dramatiske hendelser. I hellinga ned mot Mosen ved den gamle veien til Oselva var det fra gammelt av et kast. Her gikk ikke et menneske forbi uten at det ble kastet kvist eller en neve gress. Samtidig kunne man ønske seg noe. Ifølge tradisjonen hadde en eller annen tatt livet av seg på dette stedet, og her måtte man alltid spytte eller kaste noe fra seg. Hvis ikke det ble gjort, ble man ifølge folketroen syk.²³

Den gamle veien til Nordgardslund kunne på sommerføre kjøres med hest og kjerre. Fra Framsetrene kom den frem ved Gubbe-

rud. Ifølge et sagn var Framsetrene det første bebodde sted i Rømskog.²⁴ Etter hvert som bilene gjorde sitt inntog og fløtingen opphørte, ble det anlagt flere kjøreveier. I 1950-åra ble det til Nordgardslund bygget skogsbilvei.

Sør for Vortungen passerer en sti fra Sundsrud, og den deler seg inne på fjellet i retning Skarebolsetra og Mjermen. En annen forgrening går syd for Mjermen mot Båtstø ved Bønsdammen. Her fører vann- og vinterveien videre. Kristian Myrvold, født 1896, forteller at den korteste veien til Høland var fra Eikestan (båtstø) over Vortungen til Steinsvika. Dette var vanlig vei for gutter på frierferd til Høland. Den raskeste gangveien gikk fra Tørnby til Mjermen. Den ble kalt Stemningen eller Stemningsveien.²⁵

Veien til Høland

Det er også nedtegnet en vintervei som ender i Kroksund. Sommerveien mellom Skjellesvika og Kroksund går noe syd for denne. Vannveien over Vortungen til Mjermen var viktige forbindelser til de indre områder av Smålenene. Fra Mjermen var det mulig å komme til Høland på sommerveien over Kongtorpfjellet, eller vinterveien over Setten, Kjelvei og Langtjern. Beste vei til Setskog eller Bjørkelangen-området var gjennom midtbygda og nordover langs østsiden av Setten. Stien fra Aamodt førte videre til Bjørkelangen.

Moveien

Ved siden av Presteveien er Moveien som nevnt en av de eldste kjente kløv- og rideveier fra Rødenes til Rømskog og Sverige. Det fantes en ridevei over fra Opsal i Rødenes om Risen. Presten red på den når han var på de kanter.

Motstående side: Inntegning av veibeskrivelsene på et moderne kart. Nord-syd.

Stien mellom Rødenes og Rømskog følger for det meste tørre furumoer med god fremkommelighet i sommerhalvåret. Moveien er i Rømskog kalt Helleveien, og den har også andre navn. Noen mener at den er en gammel militær ridevei. Samtidig kan Moveien ha vært en vei til Rødenes kirke fra søndre del av Rømskog.

Ifølge John Karlstad begynner veien i Rødenes med en søndre og en nordre trase, som møtes ved Ulfsbykastet like øst for Ulfsbysetra ved Hølevannet. Den søndre retningen starter fra Åsby nordre/Ulfsby og går nordover via Langmosen til sydenden av Hølevannet og Ulfsbysetra. Den nordre trase tar utgangspunkt i Svendsbykrysset over Jávallsbråten og passerer mange nedlagte husmannsplasser på vei over Jutulkleiva, Iseberget, Tjennsmo og Jørnehaugen. Den går videre nord for Hølevannet og frem til Ulfsbykastet, der de to traseer møtes.²⁶

Moveien går videre i nordøstlig retning fra Ulfsbykastet. Opp fra den er det en bratt, bearbeidet steinsatt sti, og den følger skogdelet østover til Lysingstjernhøgda. Herfra går stien videre i østlig retning i lett terreng. Underveis passerer den Varpet, som ifølge tradisjonen er en kjent offerstein. Veien heller svakt nedover forbi Syltingstjern. Litt nedenfor Myrdammen går den over Anker vannselva. Herfra går Moveien sakte oppover i østlig retning mot Ankertjernmoen syd for Ankertjern. Ved sydenden av Langvannet krysser den svenskegrensa.²⁷

Det er uvisst om veien fra Langvassenden gikk over Langvassdammen og riksrøys nr. 41, eller om den gikk forbi Bøsetra midt mellom Langvassdammen og Nislevatnet på svensk side. Kart fra 1700-tallet viser to alternativer, slik at både Langvassdammen og Bøsetra er inntegnet.²⁸

Veien går videre fra Seljhølet til Rømungen, og her deler den seg. En trase gikk nordover til Strandsetra, Hagasetra og Bunes-

setra ved Karsby. Herfra går det vei frem til Strand og Hagan i Rømskog. I Rømskog ble veistrekingen som nevnt kalt Helleveien. En annen del av veien førte til sydenden av Rømsjøen, antagelig til Nybru og Os. Moveien hadde også en tredje gren som gikk inn i Sverige til Rommenäs i Östervallskog.²⁹

I våre dager er Moveien en naturskjønn og interessant tursti med mange fine utsiktspunkter. Men det søndre alternativ fra Åsby/Ulfsby frem til Langmosen er nesten umulig å finne igjen på grunn av flatehugst. Fra Langmosen er det tydelig sti frem til Hølevannet. Det nordlige alternativ har i dag en godt synlig sti mesteparten av veien frem til Seljhølet.³⁰

Veier etter 1860

Traseen mellom Bjørkelangen og Setskog til Smålenenes grense var et av de viktigste veiprojekt i nyere tid. Veien over Eidsfjellet til Setskog ble ved rodeinndelingen i 1826 klassifisert som ridevei. Fra Åmodt i Setskog gikk den til Røytjern, og nord for Langfaldsåsen førte den ned Grautkleivene til Eidsverket. Rideveien ble i 1764 omlagt og ført rett over åsen fra Røytjern og mellom Stemtjern og Eidsdammen. Omlegging av veien i en sydligere trase fra Aamodt til Eidsverket ble bestemt i 1861. Denne traseen er i senere tid best kjent som Gamleveien.

Etter at Rødenes kommune med Rømskog trådte i kraft fra og med 1838, ble anlegg og vedlikehold av veier etter hvert et offentlig ansvar. Likevel skulle bøndene i mange år fremover bære de tyngste bøkene. Det var tungt og besværlig å bygge og vedlikeholde veier. Redskapene de brukte den gang, var ikke stort annet enn øks, hakke, spett, spade og trillebår.

Fjellveien mellom Rødenes og Rømskog som ble påbegynt i 1862, ble anlagt som en vel to mil lang kjørevei. Tidligere måtte man dra om Sverige for å kunne kjøre fra

Brødrene Thomas og Axel Stang i karjol på Nes i 1910. ØFB 72-917.

Rødernes til Rømskog, og det var som kjent en lang omvei. (Se side 185). Men fra og med 1870 kunne presten reise i karjol når han skulle på embetsferd til annekset.³¹

Kommunal strid om vedlikeholdet

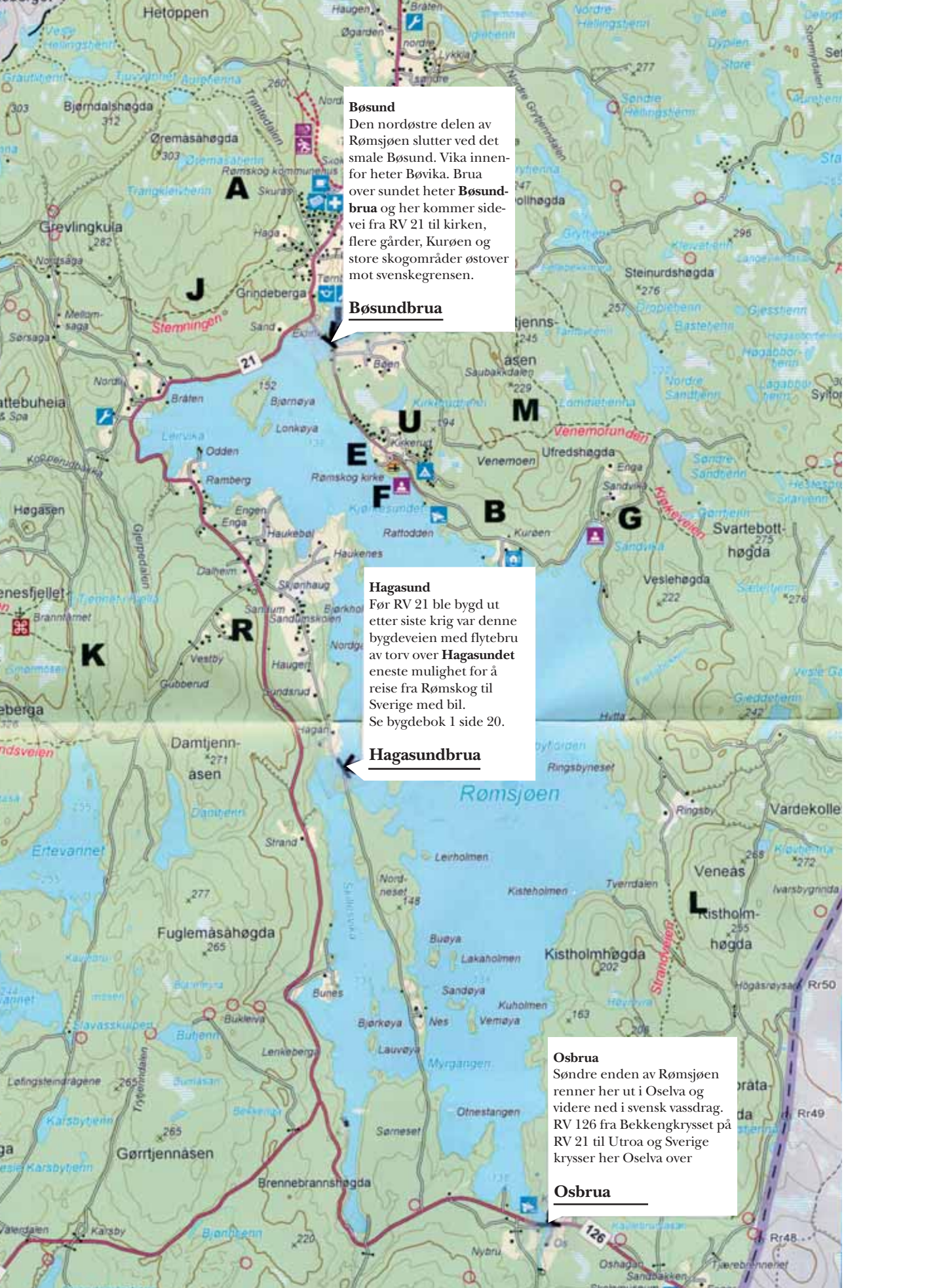
Det oppsto stor kommunal strid når det gjaldt vedlikeholdet av veien. Rødernes og Rømskog disponerte hver sin kasse for veistell og andre kommunale oppgaver. (Se side 363–364) Rødernes påtok seg å vedlikeholde bare 7,5 kilometer, skjønt veilengden her var 11 kilometer. Kommunen begrunnet uviljen med at veien hadde liten interesse for flertallet i kommunen. Rømsjिंगene mente at dette var svært urimelig siden veien her var 12,5 kilometer frem til sognedelet. Det ble rettssak, og dommen gikk trolig i Rømskogs favør, fordi ansvaret for veien for begge parter i ettertid skulle gå frem til den respektive sognegrense.³² For øvrig irriterte rømsjिंगene seg over at politikerne i Rødernes stadig

sa at «vi framme her mener at vi ikke har noen større interesse av veien». Rømsjिंगene repliserte med at «vi baki her mener nå at veien er viktig».³³

Ved en senere anledning uttalte noen rømsjinger at Fjellveien var mindre betydningsfull etter at det kom god veiforbindelse til Bjørkelangen over Setskog. I virkeligheten betydde de to veiene at Rømskog fikk god kontakt og interkommunalt samarbeid med både Marker og Aurskog-Høland kommuner.³⁴ Det kommunale engasjement innen veivesenet ble naturlig nok enda sterkere etter at Rømskog ble egen kommune i 1902.

Veier mot Akershus

I 1870-åra startet Rødernes og Rømskog kommune arbeidet med en rodelt vei fra Tørnbyeidet til Trandem. Denne veistrekningen fører mot Akershusdelet ved Mortegropa og skulle møte veianlegget mellom Setskog og Mortegropa i Akershus. «Urskog – Hølands-

Bøsund
Den nordøstre delen av Romsjøen slutter ved det smale Bøsund. Vika innenfor heter Bøvika. Brua over sundet heter **Bøsundbrua** og her kommer sidevei fra RV 21 til kirken, flere gårder, Kurøen og store skogområder østover mot svenskegrensen.

Bøsundbrua

Hagasund
Før RV 21 ble bygd ut etter siste krig var denne bygdeveien med flytebru av torv over **Hagasundet** eneste mulighet for å reise fra Rømskog til Sverige med bil. Se bygdebok 1 side 20.

Hagasundbrua

Osbrua
Søndre enden av Romsjøen renner her ut i Oselva og videre ned i svensk vassdrag. RV 126 fra Bekkengkrysset på RV 21 til Utroa og Sverige krysser her Oselva over

Osbrua

banen» med Bjørkelangen stasjon var en viktig pådriver for å få kjørevei mellom Rømskog og Akershus. Men holdningen til et slikt prosjekt var mindre velvillig i Akershus fylke. Fylkestingsforhandlingene gir et interessant bilde av diskusjonene.³⁵

Veien mot Akershus var på det nærmeste ferdig i 1898. Omtrent samtidig overtok Setskog kommune det nye veiprojektet fra Gåsvika til Mortegropa.³⁶ Veidirektøren i Akershus så her mulighet for en oppgradert veiforbindelse over Eidsfjellet, men møtte motstand fra Akershus fylke. Samtidig ønsket han å hjelpe Rømskog til veiforbindelse mot vest. Han argumenterte i 1899 med at Rømskog trengte «oparbeidelse av Strækningen fra Amtsgrendsen til Gaasvigen for at oppnaa en efter Omstændighetene betydelig Forbedring i sin Veiforbindelse med vestenforliggende Distrikt, og for navnlig herigjennem at faa Kjørevei til Birkelangen Jernbanestation, tillader Veidirektøren sig paa det mest indtrængende at anbefale at Parcellen Gaasvigen–Amtsgrendsen bliver optaget paa Statens Veibudget, forudsat at de andre Parceller paa Strækningen Birkelangen–Gaasvigen udstaar.» Strekningen var 5,7 km med et kostnadsoverslag på 20 500 kroner.³⁷ Veidirektøren ønsket med andre ord å forsere utbyggingen av strekningen mellom Gåsvika og fylkesgrensa, og han fikk i 1901 gjennomslag for ekstra bevilgning. Takket være hans innsats var den siste parsell av veien Gåsvika–Mortegropa fullført i 1905.³⁸ Hovedveien fra Bjørkelangen til Rømskog vil bli omtalt i neste bind.

«Urskog-Hølandsbanen»

Også den private jernbanen «Urskog-Hølandsbanen» var som kjent med på å forsterke båndene mot Akershus. Den gikk fra

Bingsfoss i Sørumsdal til Bjørkelangen, og ble etter hvert forlenget til Skulerud, der den fikk forbindelse med Fredrikshald - vassdraget. Prosjektet bidro til å fremme veiutbygging på begge sider av fylkesgrensa. De nye muligheter banen ga, førte til at også folk i Rømskog tegnet aksjer. Med nye og bedre kommunikasjoner ville det åpne seg et større kontaktnett og dermed muligheter for nye markeder. «Urskog-Hølandsbanen» ble åpnet til Bjørkelangen i 1896 og forlenget til Skulerud to år senere. Selv om banen aldri nådde Rømskog, bidro både den og veiutbyggingen til å endre trafikkbildet og kontaktnettet.

Gamle og nye veier

Rømskog ble altså aldri tilknyttet noen jernbane, og derfor var det desto viktigere med veiutbygging både innen bygda og i forhold til utenverdenen. «Urskog-Hølandsbanen» var som kjent en viktig drivkraft for nye veiprojekter. Det fantes ikke gruset, rodelagt vei i Rømskog før 1867. Veien til Christiania gikk enten over Setskog eller over åsene til Høland. Fra Rødene gikk det som nevnt en gammel vei inn i Rømskog over fra Opsal om Risen. Den ble særlig brukt av presten. Fra Engemosan ble den anlagt som grusvei i 1867. Veien går nordover på østsiden av Slavannet og Ertevannet, og rundt nordenden av Rømsjøen til Rømskog kirke.

Fra denne veien ved Sandem gikk det en vei sydover langs vestsiden av Rømsjøen. Det var tidligere ferjested ved Hagasund. Her anla kommunen i 1899 en flytebru på «fløttorv». Veien videre førte fra Hagasund over det lange «Nes» ved Skjellesviken og Rømsjøen. Langs sjøens sørende gikk den over på østsiden av Oselva, som den fulgte inn i Sverige ved grenserøys nr. 47.

Store mengder tømmer ble fløtet i Tukuelva ned til Rømsjøen. Her venter fløterne ved Bøsundbrua på tømmer til lensa i Rømsjøen. Tømmeret ble slept over Rømsjøen til Os, og fløtet videre ned Oselva til Sverige. Foto: Levi Myrvold

Det gikk også en vei fra den første veien ved nordenden av Rømsjøen nordover langs Tukuelva til Setskog. Den møtte den nye hovedveien ved Mortegropa.

Veien fra Eidet ved Rømsjøen til Trandem var trolig ferdig i 1884. Ifølge kommuneregnskapene ble veien i Ramberghaget omlagt i 1888.³⁹

Ferje ved Kroksund

Anders Moen, f. 1910, husker atskillig om de gamle veiene. Forbindelsen med Rødenes var viktig fordi det var felles prest, lensmann og kommunestyre. Moen bekrefter at den første veiforbindelsen med Rødenes var en gang- og ridevei, som gikk fra Opsal i Rødenes over Engemåsan via Slavannet og Ertevannet, Struten og til Skjønhaug. Det ble bygget ny trasé av Prestveien over Rødenesfjellet i 1887. Den fulgte omtrent den gamle traseen mellom Skjønhaug og Engemåsan.

Fra kommunegrensa vest for Engemåsan ble veien lagt om Krogsetrene, og derfra førte den langt på vei videre langs den gamle seter-veien frem til Vispa ved Krog. Ved Kroksund kom det en ny ferje som kunne frakte både hest og vogn, og dermed ble det mulig å kjøre med hest og vogn fra Rømskog til Mysen. Etter at østre linje fra Sarpsborg til Mysen og Christiania kom i 1882, fikk Rømskog enda bedre forbindelser med omverdenen. Fra da av var det ikke lenger nødvendig å gå den lange Stemningsveien via Høland og Fet for å komme til Christiania.⁴⁰

Ferjesteder og bruer

Der landevei møtte vannvei, oppsto det knutepunkter med behov for overfartssteder og bruer. Ferjestedet ved Hagan lå som omtalt ved veien på vestsiden av Rømsjøen. Frem til 1899 ble det ferjet over Hagasundet, og ferjestedet ble også kalt Hagasundstua og Ferje-

mannsstua. Dette var altså en husmannsplass. Sundmennene betalte antagelig avgift for plassen ved å ivareta ferjetrafikken.⁴¹ Veien over Hagasundet er ikke avmerket på det tidligere omtalte kartet fra 1799.

Inntektene ved sundet var små, og ferjemannen var avhengig av ekstra inntekter. Torkel Mortensen var ferjemann her i åra 1872–92. Han var skredder og kjøpte også opp skinn som han tilberedte i den lille hytta ved sundet.⁴² Han var kjent som en dyktig skøyteløper. Noen husker ennå historien om da han ble forfulgt av ulver på isen på Rømsjøen, og løp fra dem på skøyter.⁴³

Det var også et fremskritt at det i 1899 kom flytebru over Hagasundet, der det tidligere hadde vært ferjested. Kommunen bygget den som nevnt på flytetorver hentet ulike steder i sjøen. Helt innerst i Bøvika ved Haugbakholmen ble det tatt ut og rodd flytetorver til brua. Den ble etter hvert forsterket med nye torver og plankedekke.

En lignende bru ble bygget på Gåsvik i Setskog. Det fortelles at rittmester Ove Gedde i Setskog lærte å bygge flytebrygger av torv da han deltok i frigjøringskrigen på Cuba i 1895.

Veien videre fra Hagasundet gikk forbi Nes. Bruene tålte et maksimalt trykk, og hestene med lass måtte gå over i skritt. Bruene var avgiftsbelagt med korn toll, og bøndene måtte også betale avgift til ferjemennene.

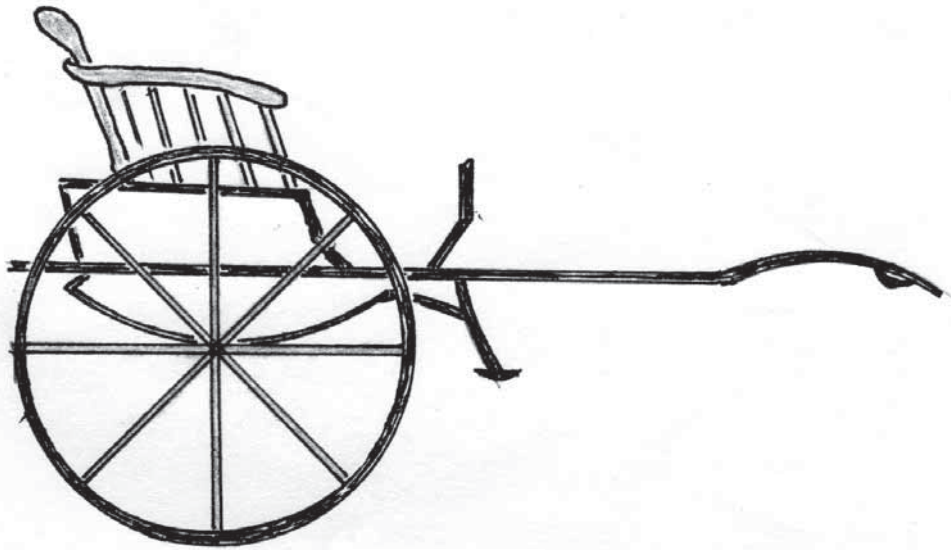
Plikter

Bøndene hadde fra gammelt av ansvaret for vedlikehold av veier, ferjesteder og bruer. Samtidig var skyssplikten besværlig, og bøndene var da pålagt å skyss kongens menn, presten og andre øvrighetspersoner gratis gjennom bygda. Også budstikka, som ble bragt fra gård til gård, var bondens ansvar.

Kirkens menn var ofte på reisefot, og biskopen med følge kunne forlange 15 hester om sommeren og åtte om vinteren. Når det gjaldt Rømskog, var det nok helst sognepres-

Hagasundet med ferjeboligen Sundstua. Fergemannen bodde her i 1892–93.

Giggen var et enspent, tohjuls hestekjøretøy med plass til to. Den var utstyrt med fjærer og godt stoppede puter i sete og rygg. Dessuten var den lett, og derfor komfortabel å kjøre og sitte i selv på meget dårlig vei. Ellers var det bare få og korte veistrekninger som egnet seg for hest og vogn. «Prestveien» mellom Rømskog og Rødnes var såpass bearbeidet at den kunne kjøres med gigg. Rekorden fra Vestby til Opsal med en slik skyss skal være fem kvarter. Øverste tegning: Johs Ramberg, 2009. Foto: Kjeld Magnussen, 2009

tens reise til og fra annekset som var til mest besvær. Bøndene hadde skyssplikt på omgang, og var pålagt å sørge for transport etter tilsigelse. Når presten skulle av gårde til Rømskog, måtte bønder i Rødenes stille med to mann og to hester. Han red på den ene hesten, og den andre fraktet bagasjen hans. På tilsvarende måte måtte bønder i Rømskog besørge reisen hjem til prestegården. Det eneste kjente unntaket fra denne ordningen var sogneprest Frederik Christian Krabbe, som virket i Rødenes prestegjeld i åra 1833–41.⁴⁴ Han tålte ikke å ri, og måtte derfor dra med vogn helt om Ørje. Derfra dro han via Töcksmark og Östervallskog inn til Rømskog ved Trosterud. De to skysser, henholdsvis fra Rødenes og Rømskog, møttes da ved Hån i Töcksmark.⁴⁵

Presten fikk penger til kjøp av hest

Denne ordningen gjaldt fra uminnelige tider, og det hendte at presten og menigheten ble enig om ordninger som skulle gi bedre praktiske løsninger for begge parter. I 1623 inngikk således sogneprest Thomas Rasmussen Randers og allmuen i Rømskog en avtale som gjaldt gjensidige forpliktelser mellom bønder og prest. I stedet for å avkreve skyss når han skulle utføre vanlige kirkelige tjenester, betalte bøndene i Rømskog ham 12 riksdaler til kjøp av egen hest. Men de måtte skyss ham til og fra Rømskog når han måtte hentes til sognebud, begravelse og andre «particularia» (særskilte kirkelige handlinger). Bøndene måtte også forplikte seg til å holde veien åpen om vinteren, og besørge utbedring av klopper og bruer om sommeren.

Kontrakten var i det store og hele et diktat fra prestens side, og ble nok derfor mislikholdt av bøndene. Begge parter måtte møte hos fogden, og forlik ble inngått. «Man skiltes derfra med haandslag som vel forligte.»⁴⁶ Presten hadde også krav på kost og losji. Hau-

kenes var anneksgård frem til 1880-årene. Etter den tid overnattet han i Prestestua på Kirkerud. Her hadde også jordmora sin losji. Hun måtte på linje med presten dra lange og besværlige veier for å utføre sine tjenester.⁴⁷

Etter 1816 ble all friskyss i prinsipp avskaffet, og offentlige tjenestemenn skulle i stedet få en økonomisk godtgjørelse. Slike offentlige pålegg ble noe ulikt administrert. Ikke før på slutten av 1800-tallet gjorde kommunen en avtale om skyssgodtgjørelse til presten. Han fikk 80 kroner i året for å besørge sin egen skyss de 10 gangene han skulle frem og tilbake til Rømskog kirke. Men presten beregnet i 1891 at han i virkeligheten hadde 100 kroner i utlegg, iberegnet sundpenger.⁴⁸

Vedlikehold av veier

De enkelte roder for veihold ble markert med peler påskrevet bondens bumerke og nummer. Senere ble rodene avmerket med flate, hvitmalte steiner satt på høykant med svart påskrift av gårdsnavn og rodenummer.⁴⁹ Arbeidsbyrdene ble fordelt i forhold til gårdens størrelse, og gårder med høyest landskyld fikk dermed størst belastning. Lett tilgang på grus og fyllmasser var viktig for den enkeltes innsats.

Helt til veistellet ble et offentlig ansvar ledet rodemestere arbeidet som ble utført. De tilhørte bondestanden og ble utpekt av bøndene. Til gjengjeld var de fritatt for en del andre plikter og ytelser. De fikk i 1774 instruks og fullmakt til å tilpasse veiarbeidet årstid og onner. Det skulle arbeides effektivt, og tiden skulle ikke spilles på «Drik, Spøg og Dovenskab». Bøndene måtte stille med hester, samt fyllmasse og materialer fra egen grunn. Foruten å ha oppsyn med arbeidet målte rodemesteren opp veiene med påbudt bredde, lengde og løp. Ifølge instruksjonen kunne rodemesteren besørge neddriving av ulovlige gjerder langs veiene, da «enhver Vei

Den første Fjellstua ble bygget i 1872. Den brant, og ny ble oppført i 1911 som det første samarbeidsprosjekt etter at Rødnes og Rømskog skilte lag i 1902. Første vertskap var Marte og Iver Vikeby fra Rødnes. Senere flyttet rømsjøingene Edvart og Gina Skogheim, og senere Bertha og Robert Haugen hit. Siste vertskap var Hulda og Torvald Foss. Fjellstua var et viktig hvilested på den lange reisen mellom Rødnes og Rømskog. Her kunne de reisende overnatte og hvile hestene, og få kjøpt mat og drikke. Foto: Levi Myrvold

er en fremmed og publicke Eiendom». Både denne og andre saker som gjaldt eiendom og ferdsel, førte til mange konflikter mellom grunneiere og myndigheter. Foruten arbeidsplikt hadde bøndene fra gammelt av et økonomisk ansvar for veiene. Veimestertollen ble utlignet allerede i 1660-åra da generalveimesteren skulle avlønnes. Han hadde et overordnet ansvar, og de kongelige ombudsmenn kontrollerte veiene tre ganger i året. Om de noensinne kom så langt som til Rømskog, er uvisst.

Under flom og andre ekstreme forhold ble bøndene utkommandert til veiarbeid uansett om de holdt på med gårdsarbeid eller ikke. I slutten av august 1740 var regnværet så kraftig, at bruer, klopper og hele veistrekninger ble skyllet vekk over hele Smålenene. Det var så å si ingen farbar vei til

bake, og allmuen i samtlige bygder ble derfor beordret for å utbedre skadene på de veistrekninger og roder de hadde ansvar for. Fire år senere oppsto det like stor flom, og bøndene måtte igjen forlate plog og åker for å dra på veiarbeid.

Bøndenes ansvar for vedlikehold

Det skulle gå mange år før kommunen tok det fulle ansvar for vedlikehold av veiene. Det ble som beskrevet foretatt store utbedringer av veien fra Mortegropa til Bjørkelangen etter at «Urskog- Hølandsbanen» kom i drift. Fylkesgrensa går som kjent ved Mortegropa, og Rømskog kom ikke med i det fylkesvise veistellet. Ennå i mange år ble vedlikeholdet her derfor overlatt bøndene i bygda. Fra Mortegropa til Hagasundet var veien rodelagt.⁵⁰

Om vinteren måtte bøndene besørge snøbrøyting med hjemmelagde snøploger, og arbeidsbyrden ble fordelt i forhold til antall hester på de enkelte gårder. Dette var helst fellestiltak som gikk på omgang i løpet av vinteren. Trandemsætra foretok for eksempel brøyting ved første snøfall, og deretter fulgte Trandem nordre og Ødegården og videre til Trandem vestre og sydover i bygda. Johannes Skau, født 1905, forteller at brøytedelet mellom Rødenes og Rømskog gikk ved Prestebordet. Bøndene på begge sider brøytet veien hit.⁵¹ Snøplogkjøringa i nordre Rømskog gikk fra Gropa til Kopperudbekken ved Nordli. Herfra til Hagasundet lå plikten på gårdene Ramberg, Haukenes og Sundrud. Stang besørget brøytinga fra Hagasundet til grensa.

Ennå på begynnelsen av 1900-tallet var vedlikeholdet overlatt bøndene. Akershus

fylke foretok store utbedringer av veien fra Gropa til Bjørkelangen etter at «Urskog-Hølandsbanen» kom i gang, men siden fylkesgrensa den gang som nå går ved Gropa, skjedde det intet med veien videre inn i Rømskog.

Gjestgiverier og hestetransport

Som følge av at veien over Rødenesfjellet etter hvert kunne kjøres med hest, vogn og slede, oppsto det behov for rastested. I 1872 bygget Rødenes i samarbeid med Rømskog den såkalte Fjellstua vest for Krogsetra.⁵² Her kom det egne vertsfolk, og det kunne kjøpes mat og drikke. Det var også mulig å få losji for både mann og hest.

Ivar og Marte Vikeby fra Rødenes var de første vertsfolk på Fjellstua, og senere kom det vertsfolk også fra Rømskog. Blant dem var Edvard og Gina Skogheim, og Robert og

Robert Haugen til venstre ved Fjellstua ca 1921 med sin datter Eidith i hånda. Videre følger Anna Skau Skullerud med et barn på fanget, Berta Skau Haugen og Hans Skullerud. Bideutlåner: Thor Haugen.

Hovedbygningen på Haukebøl sett fra øst i 1920. Dette var et av Rømskogs eldste hus da det ble revet i 1957. Legg merke til spontaket. Trolig er det Inger Høgebøl som sitter på trappa. ØFB: 72-953

Bertha Haugen. Torvald og Hulda Foss fra Rødenes var det siste vertskap på Fjellstua.⁵³ Da det kom bilvei, var det ikke lenger behov for Fjellstua, som ble revet. Før huset ble revet, bodde det tømmerhuggere her.⁵⁴

Etter at Smålenbanens østre linje kom i 1882, ble de fleste varene fra Christiania/Oslo fraktet til Rømskog via Mysen. Theodor Nilsen Nylenda var en av dem som kjørte varer til Rømskog med hest. De kjørte som regel flere i følge. En Mysen-tur tok gjerne tre dager, og det ble brukt forspann. De gangene Theodor kjørte alene med store lass, måtte han lesse av halvparten ved enden av Ulfsbakset, og kjøre i to vendinger. Slik var det også i Djuptjernbakkene. Veien hit kom fra Kolfurmosen og videre over Engemosan til Djuptjernbakkene.⁵⁵

Det var alltid noen som møtte opp når Theodor kom fra Mysen for å spørre om han hadde riktig tid. «Du så vel på stasjonsklokka, så du har riktig tid?»⁵⁶

Post og telefon

Prestene var blant de første som hadde ansvar for posten, fordi prestegården med alle sine funksjoner var et midtpunkt i bygda. I 1862 kom det første poståpneriet i Rømskog, og det var privat. Posten kom over Mysen og Rødenes. Den ble hentet én gang hver annen uke på Kallak, og her ble det samtidig levert post fra Rømskog. Før Fjellveien ble kjørbær rundt 1870, måtte postmannen bære posten til Rømskog. Om vinteren gikk han ofte i dyp snø, og postsekken kunne veie opp til 30 kg. Da var det godt å kunne overnatte på posthuset Haukebøl.⁵⁷

Halvor Hågensen Høgebøl ble poståpner 1. april 1872, og fikk en årslønn på én spesidaler og fire mark. Theodor Olsen overtok i 1870, og det ble året etter opprettet fast poståpneriekspedisjon én gang i uken med fast lønn for ekspeditøren. Fra juli 1891 var det postekspedisjon to ganger i uken, og fra april 1903 tre ganger pr uke.

Også på Trandem har det vært poståpneri, og her var det samtidig butikk. Gården ligger sentralt, og både den gamle og den nye veien passerte her. Den nye veien til Bjørkelangen var ferdig i 1898. Amund Kinn var poståpner helt til han døde i 1912, og landhandleriet ble da nedlagt.

Telefonen var foruten elektrisiteten den viktigste tekniske nyvinning i vår tid, men det tok flere år før telefonnettet ble utbygget i Rømskog. Også på dette område var utviklingen i Akershus avgjørende for vår bygd. Både vei- og jernbaneutbygging bidro til en tettere kommunikasjon i en større regional sammenheng. Samtidig med veiutbedringen kom det derfor telefonforbindelse med Setskog og Bjørkelangen, og på Setskog kunne man da ringe til Kaldaker, der Svend Kolstad drev skystasjon.

I 1891 var det telefonlinje fra Lillestrøm til Aurskog. Odilon Hanneborg på Haugrim besørget dette ved å legge inn telefon på seks

av sine gods. Med jernbanen kom også telefonutbyggingen, og i 1898 kom det telefonforbindelse fra Bjørkelangen til Setskog og Rømskog. Telefonlinjen til Rømskog ble lagt av Sigvart Fossen fra Aurskog. Det kom tidlig telefon til posthuset Haukebøl.⁵⁸ Den første privatperson som fikk telefon i Rømskog, var Andreas Kjernmoen på Nord-Klubben. Den ble betjent av en sentral på Setskog. Det var med andre ord ennå ikke egen sentral i Rømskog. Den kom først i 1909. Høland Telefonselskap hadde før den tid ansvaret for telefonen i distriktet.⁵⁹ Neste bind vil beskrive den videre utvikling av telefonsambandet i Rømskog.

Fremveksten av kommunikasjoner hadde nær sammenheng med nye krav til kommunen og utvikling av kunnskapssamfunnet. Hvor tidlig finner vi de første spede spirer til et skolevesen i Rømskog, og hvordan forløp det frem til tiden rundt 1900? Dette er tema for neste kapitell.

Postkontoret på Trandem ca. 1914. På bildet ser vi Sigrid Asbjørnsen med kopp, datter Kristine 2 år og Peder Asbjørnsen. Litt bak Andor Ljøner, Karen og Birgit samt Ljønerguttene Amund 5 år, Engebret 8 år og Einar 2 år. I hjørnet ved stolpen mor Thea Kind. Foto: Anders Moen.

Noter

- ¹ Nilsen 1914: 12–14
- ² Indre Akershus Blad 6. april 1977
- ³ Indre Akershus Blad 6. april 1977
- ⁴ NRA. Kommanderende general 1, pk. 47, pag. 1–3
- ⁵ NRA. Kommanderende general 1, pk. 47, pag. 2
- ⁶ NRA. Kommanderende general 1, pk. 47, pag. 2
- ⁷ NRA. Kommanderende general 1, pk. 47
- ⁸ Per Erik Nilssen 30/12 1991
- ⁹ Rømskog lokalsamling: John Karlstad
- ¹⁰ Bassøe 1977: 85–87
- ¹¹ Eliassen 1992: 66–71
- ¹² Sandem 1960: 87 f.
- ¹³ Eliassen 1999: 141
- ¹⁴ SAO: Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 14
- ¹⁵ Rødenes 2007: 78
- ¹⁶ Rødenes 2007: 78
- ¹⁷ SAO: Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 14
- ¹⁸ Rødenes: 79
- ¹⁹ SAO: Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 121
- ²⁰ SAO: Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 14
- ²¹ Per Erik Nilssen 30/12 1991
- ²² SAO: Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 14
- ²³ Hult 1937: 74
- ²⁴ SAO: Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 14
- ²⁵ Rømskog lokalsamling: Kristian Myrvold, født 1896, intervjuet av Kristian Strømshaug. Kas. 37
- ²⁶ Rømskog lokalsamling: John Karlstad
- ²⁷ Rømskog lokalsamling: John Karlstad
- ²⁸ Rømskog lokalsamling: John Karlstad
- ²⁹ Rømskog lokalsamling: John Karlstad
- ³⁰ Rømskog lokalsamling: John Karlstad
- ³¹ Håkon Ramberg okt. 1949
- ³² Johs. Ramberg: Innlegg ved Rømskog kommunes 100 års jubileum 8. februar 2002
- ³³ Johs Ramberg 4/3 2009
- ³⁴ Johs. Ramberg: Innlegg ved Rømskog kommunes 100 års jubileum 8. februar 2002
- ³⁵ Akershus Amtstings forhandlinger 1898, s. 243 f.
- ³⁶ Gjærum 1954: 375
- ³⁷ Akershus Amtstings forhandlinger 1898–99, s. 252 ff.
- ³⁸ Per Erik Nilssen 30/12 1991
- ³⁹ Nilsen 1914: 36–37
- ⁴⁰ Rømskog lokalsamling: Anders Moen, født 11.11 1910
- ⁴¹ Grøndahl 2006: 57–58
- ⁴² Indre Akershus Blad 6. april 1977
- ⁴³ Rømskog lokalsamling: Per Erik Nilssen
- ⁴⁴ SAO: Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 55
- ⁴⁵ SAO: Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 121
- ⁴⁶ SAO: Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 42
- ⁴⁷ SAO: Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 121
- ⁴⁸ SAO: Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 121
- ⁴⁹ Rømskog lokalsamling: Anders Moen, født 11.11 1910
- ⁵⁰ Rømskog lokalsamling: Anders Moen, født 11.11 1910
- ⁵¹ Rømskog lokalsamling: Johannes Skau, f. 1905, intervjuet av Mari Haukvik. Kas. 105
- ⁵² SAO: Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 13
- ⁵³ Rømskog lokalsamling: Anders Moen, født 11.11 1910
- ⁵⁴ Anne S. Lysaker 4/3 2009
- ⁵⁵ SAO: Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 13
- ⁵⁶ Rømskog lokalsamling: Anders Moen, født 11.11 1910
- ⁵⁷ Håkon Ramberg okt. 1949
- ⁵⁸ Rømskog lokalsamling: Jørgen J. Tørnby, f. 12.04.1905, intervjuet av Mari Haukvik 01.02. 1990. Kas. 110
- ⁵⁹ Indre Akershus Blad 26/5 1999

Kapittel VI

SKOLE OG BARNELÆRDOM

I størstedelen av perioden dette bind omhandler, var også skolevesenet et pålegg som bøndene måtte bære. I omgangsskole-tiden frem til 1860 holdt bøndene skolestue på gårdene, og de måtte betale lønn og underhold til læreren. Skolemateriell, måtte barnas familier selv besørge.

Det var forskjell på by og land, og samtidig kom sosiale ulikheter tydelig til syne i skolestua. Barn med fysiske og psykiske handicap ble vurdert som avvikere, de møtte sjelden noen forståelse, og fikk aldri noen hjelp. Som vi senere skal se, var skolegang ofte lavt vurdert av foreldre som heller ville se barna sine i arbeid enn på skolebenken. Guttene skulle bli familieforsørgere, mens jentenes fremtid var å bli bondekoner og føde barn. Derfor ble skolegang for jenter sett på som noe mer eller mindre bortkastet. Riset bak speilet var krav om bibelkunnskap for å kunne bli konfirmert. I den tiden skriving var et fritt fag, ble enkelte jenter i Høland nektet undervisning i skriving. «De gamle» ville ikke at jentene i voksen alder skulle misbruke skrivekunsten til kjærlighetsbrev «og ani Fanteri».¹

Læreryrket var lenge lavt vurdert i lokal-samfunnet, og det ble stilt små krav til lærerne. Lønn og andre gjenytelser var svært beskjedne. Mange lærere måtte derfor ha andre yrker ved siden av for å kunne livberge seg. Noen ganger måtte søkere til lærerstil-linger påta seg bestemte arbeidsoppgaver eller godta laveste lønnstilbud for å kunne komme i betraktning.

Helt frem til midten av 1800-tallet kunne folk flest ikke regne og skrive. Kravene til

slike ferdigheter var svært beskjedne utover det kirken krevde for at ungdom kunne gå til alters og bli konfirmert. Det var stort sett bare presten og sorenskriveren som kunne skrive, og det var lang vei til dem, når folk i Rømskog skulle føre dokumenter i pennen. Siden heller ikke leseferdigheten var god, måtte folk høre godt etter når kongelige forordninger og påbud ble lest opp av presten på prekestolen, av fogden på bygdetinget eller av bondelensmannen på kirkebakken. Når bøndene skulle under-tegne et dokument, brukte de ofte bare sitt bumerke eller underskrift med påholden penn. Dette gjaldt også ressurssterke bønder som var medlemmer i ulike kommi-sjoner og styrer. I 1842 måtte flere slike medlemmer i Rømskog underskrive «i holden Pen». Dette bidro til å understreke standsforskjeller. De som behersket skrive-ferdighet representerte en maktfaktor i bygdesamfunnet. Dermed var ulikheten mellom samfunnsgrupper ikke bestemt av økonomi alene.

I skifter fra slutten av 1700- og første halv-del av 1800-tallet finnes det av og til bøker på gårder i Rømskog. Det dreier seg nesten utelukkende om religiøs litteratur, og de vanligste bøker er Bibelen, Pontoppidans forklaring, salmebøker og huspostiller. Brochmanns huspostill var i 1790 oppført i skiftet etter Anders Olsen på Oppstua Ringsby.²

Noe egentlig skolevesen i bygdene kom ikke før i 1730-åra, og av boklig lærdom var det stort sett bare bibelkunnskap folk hadde noenlunde kjennskap til.³

Numr. Navn	Rodens Navn	Gårdens Navn	Barnets Navn	Alder
Gjengitte 1835				
Nr 1	Fladens Rod	Fladens	Peder Brynjulfen	13-6
Nr 2	do - Rod	Trostevind	Andreas Erikhjen	14
Nr 3	do - do	Fladens	Rasmus Halvorsen	8
Nr 4	do - Rod	Fladens	Christian Gledkranjen	8
Nr 5	do - do	Åsli i Frostevind	Halvor Nilson	11½
Nr 6	do - do	Fladens	Berte Marria Brynjulf Datter	11
Nr 7	do - Rod	Fladens	Hellens Brynjulf Datter	8
Nr 8	do - Rod	Nylbær	Marte Engbrets Datter	10
Nr 9	do - Rod	Trostevind	Ingeborg Halvors D.	8
Gjengitte 1838				
Nr 1	Höcknes Rod	Sauskild	Halvor Nilson	12 aa
Nr 2	do - Rod	Eho Stang: Kias	Johanes Brynjulfen	13
Nr 3	do - Rod	Ravnberg	Anders Gustavsen	13
Nr 4	do - Rod	Sauskild	Andreas Halvorsen	13½
Nr 5	do - do	Hagen	Evan Christiansen	14
Nr 6	do - Rod	Sauskild	Hans Andersen	15
Nr 7	do - Rod	Eugen	Anders Olsen	12 aa
Nr 8	do - Rod	Sauskild	Marnie Christians Datter	15
Nr 9	do - do	Sauskild	Joseph Halvors Datter	12
Nr 10	do - do	Höcknes	Kristine Christoffers Datter	12 aa
Gjengitte 1842				
Nr 1	Trandem Rod	Maarskild	Christian Thors Olsen	13 aa
Nr 2	do - do	Tornedje	Hans Christensen	13½ aa
Nr 3	do - do	Trandem	Anders Tønsen	13
Nr 4	do - Rod	K. Eijet	Halvor Olsen	11
Nr 5	do - Rod	Saghaugen	Karri Thors Datter	11
Nr 6	do - do	H. Sandrauten	Berte Marria Thors Datter	8 aa
Nr 7	do - Rod	Nylbær	Marte Anders Datter	10
Nr 8	do - Rod	K. Eijet	Andreas Olsen	9
Gjengitte 1844				
Nr 1	Bæver. Rod	Ringsby	Erich Thorsen	14 aa
Nr 2	do - Rod	Ringsdye	Andreas Thorsen	11
Nr 3	do - Rod	Ringsby	Evan Ols Datter	11
Nr 4	do - Rod	Ringsby	Maria Ols Datter	10

Den første kjente skoleprotokollen fra Rømskog begynner i 1835. På de gjengitte sidene fra 1835 er det helt til venstre ført opp datoer for omgangsskolen rundt på gårdene i de ulike roder. Deretter følger nummer på barnet, rodens navn, gårdens navn (der barnet bodde), barnets navn, alder, karakterer for lesning innenat og utenat, skrivning og

Fornavn				Religion		Forskning		Forskning		Forskning	
1	2	3	4	1	2	1	2	1	2	1	2
1	1	4	-	1. 10. k. 15	2	3	5	1	1	-	-
1	1	4	6	2. 2. k. i. C. 10	3	4	-	2	2	-	-
3	2	-	-	3. 7. k. i. C. 10	3	4	-	4	4	-	-
5	5	-	-	1. 10. k. i. C. 10	4	4	-	4	4	-	-
3	4	-	-	1. 10. k. i. C. 10	2	2	5	2	2	-	-
1	1	-	-	15. 10. k. i. C. 10	3	2	-	2	2	-	-
2	2	-	-	15. 10. k. i. C. 10	2	3	5	2	3	-	-
4	4	-	-	15. 10. k. i. C. 10	2	3	5	2	3	-	-
5	4	-	-	15. 10. k. i. C. 10	4	4	-	4	4	-	-
i. 10. k. i. C. 10											
1	1	5	-	4. 10. k. i. C. 10	2	3	5	1	3	-	-
1	2	-	-	3. 10. k. i. C. 10	2	2	4	1	3	-	-
2	2	-	-	7. 10. k. i. C. 10	2	2	-	2	3	-	-
4	3	-	-	2. 10. k. i. C. 10	3	3	-	1	4	-	-
5	5	-	-	3. 10. k. i. C. 10	4	5	-	2	5	-	-
6	6	-	-	10. 10. k. i. C. 10	5	6	-	2	6	-	-
2	2	-	-	11. 10. k. i. C. 10	4	5	-	1	4	-	-
1	1	7	-	2. 10. k. i. C. 10	4	3	4	1	2	-	-
2	2	-	-	2. 10. k. i. C. 10	2	3	4	1	2	-	-
3	3	-	-	3. 10. k. i. C. 10	3	2	-	1	2	-	-
i. 10. k. i. C. 10											
2	2	5	-	4. 10. k. i. C. 10	2	2	4	1	3	-	-
1	2	4	4	8. 10. k. i. C. 10	2	1	4	1	2	-	-
3	2	-	-	2. 10. k. i. C. 10	2	2	-	2	4	-	-
4	4	-	-	10. 10. k. i. C. 10	3	3	-	2	4	-	-
2	2	-	-	5. 10. k. i. C. 10	2	2	-	2	3	-	-
1	1	-	-	3. 10. k. i. C. 10	2	2	-	1	2	-	-
3	3	-	-	1. 10. k. i. C. 10	3	3	-	2	4	-	-
4	4	-	-	1. 10. k. i. C. 10	4	4	-	2	3	-	-
i. 10. k. i. C. 10											
1	1	5	-	3. 10. k. i. C. 10	1	1	4	1	1	-	-
2	3	-	-	5. 10. k. i. C. 10	2	4	-	1	2	-	-
2	2	-	-	1. 10. k. i. C. 10	2	2	-	2	2	-	-
3	3	-	-	5. 10. k. i. C. 10	2	2	-	2	3	-	-

regning. Videre er det rubrikker for barnets kunnskap i religion, og hva som er gjennomgått. Deretter er det ført opp karakterer for «Forstandsøvelser», sang, «Forhold» og «Nemme» (læreevne). Helt til høyre på siden er det rubrikk for forsømmelser og uordener.

I byene var nok kravet til lese-, skrive- og regneferdighet noe større enn på landet. Mange som drev med bynæringer, var avhengig av pengeøkonomi, og hadde derfor praktisk nytte av en viss boklig lærdom. Noen av de første faste skolene her ble anlagt i tilknytning til kirken.

Skoleloven av 1860 innebar faste skoler i både bygd og by, og bidro til bedre organisering av undervisningen, flere fag, økt time-tall og større faglige krav til både lærere og elever. Før den tid var skoleordningen og kunnskapsnivået sporadisk, og varierte fra sted til sted. Kravene til skolegang var nok dårligst i avsidesliggende bygder som Rømskog.

De første spirer til skolegang

Når kan vi ane de første konturer av organisert undervisning? I den dansk-norske kirkeordinans fra slutten av 1530-åra ble det bestemt at alle skulle lære katekismen. Presten skulle hver søndag fra prekestolen langsomt og tydelig lese opp en av trosartiklene i Luthers lille katekisme og deretter gi en kort forklaring. Dessuten var det såkalt «Degnelæsning», som innebar at klokkeren en gang i uken samlet og underviste sognets ungdom. Langt fra alle prestegjeld hadde egen klokke, og presten måtte nok ofte selv forestå opplæringen. Men også foreldrene hadde ansvar for å gi sine barn et minimum av bibelkunnskap.

Undervisningen i barnelærdom var trolig den første spire til et slags skolevesen, og lovbestemmelsene fra 1500-tallet ble gjentatt da Norge fikk sin egen kirkeordinans i 1607.⁴ Hensikten med undervisningen var altså at folk flest skulle få såpass bibelkunnskap at de kunne tilfredsstille kirkens krav og gå til alters. I den såkalte botsforordningen fra 1629 ble det understreket at presten ikke kunne la noen søke nattverd uten at de behersket sin barnelærdom.⁵ Dermed var

Kirkens menn hadde et overordnet ansvar for det gamle skolevesenet, og bibelkunnskap utgjorde et hovedinnhold i undervisningen. Siden kirken var et åndelig og sosialt midtpunkt i bygda, bidro kirkekunsten til både kunnskap og innlevelse. Mange i menigheten kunne ikke lese og skrive, og derfor var et tydelig ikonografisk budskap særlig viktig. Krusifikset fra første halvdel av 1300-tallet er av klenodiene i Rømskog kirke. Det er i bronse og i gotisk stil, og har gjennom mange generasjoner vært et blikkfang og en stadig påminnelse om Jesu lidelse og død. Krusifikset var selve symbolet på frelse og evig liv. Foto: Finn Wahl, 2009.

det en nær tilknytning mellom kirken og de første spirer til undervisning. Kirkens menn hadde helt opp til nyere tid det øverste ansvar for skolevesenet.

Biskopen pliktet å påse at bestemmelsene i ordinansen ble oppfylt. Allmuen hadde naturlig nok liten lyst til å møte opp i kirken når biskopen kom, og således blottstille sin mangel på kunnskap. Ifølge Glostrup fantes det ikke én eneste blant allmuen i Småle-

nene som kunne lese i 1620- og 1630-åra, og slik var det også i Akershus og Bohuslän. Grensefylket var utsatt for krigshandlinger, og mye uorden og nød var med på å hemme regelmessig undervisning og andre viktige samfunnsfunksjoner.

Sogneprest Thomas Rasmussen Randers i Rødenes prestegjeld besørget i 1629 innkjøp av magister Povels postill (andaktsbok) på dansk. En mann ved navn Saxe skulle hver søndag hele året lese fra den i Rømskog annekskirke. Samme mann skulle undervise barna i deres barnelærdom. For denne tjenesten fikk han samme betaling som klokkeren.⁶ Dette er første gang vi hører om undervisning i Rømskog, og det var altså bibelkunnskap som gjaldt.

Kravene til bibelkunnskap ble skjerpet mens Christian 4. var konge. Han bestemte i 1645 at ingen skulle få lov til å gifte seg før de ti bud, trosartiklene, Fader vår og sakramentene var lært. Men klokkeren som foresto undervisningen, manglet ofte selv elementære kunnskaper.⁷ Likevel ble bestemmelsen håndhevet strengt mange steder.

For øvrig levde mye av barnelærdommen gjennom samtaler og muntlige overleveringer. Folk lærte seg bibelkunnskap og salmevers utenat for å kunne besvare spørsmål fra presten. Samtidig bidro billedlige fremstillinger i kirken til innsikt og opplevelse av Bibelens budskap. Folk tilbragte mange timer i kirken, og fikk dermed god tid til å studere altertavler, skulpturer og annen utsmykning, som skulle gi menigheten både kunnskap og påminnelse.

Skoleordningen i 1745

I første halvdel av 1700-tallet ble kristenlivet og kirken sterkt preget av pietismen, som la stor vekt på opplysningsarbeid. Menneskene måtte få en god påvirkning allerede mens de var barn. Derfor skulle både skole- og fattigstell bidra til mer kunnskap om kristendom,

som var avgjørende for «Saliggjørelsen» og et godt liv.⁸ Dette var med på å gi fremskritt og fornyelse, som også Rømskog fikk føling med. Den eldste kjente kilde til skolevesenet i Rødenes prestegjeld er fra 1745.⁹ Sogneprest Jens Jensen Aalborg fremmet da forslag om ordning av skolevesenet, og dette innebar at klokkeren i Rømskog skulle holde skole her. Dette var bestemt i en forordning i 1739 om «dansk skole» i dobbeltmonarkiet, og loven gjaldt bare for bygdene.¹⁰

Skoleordningen hadde sammenheng med innføring av konfirmasjon i 1736. Denne ble inngangsporten til de voksnes verden, og dermed ble kravene til leseferdighet og bibelkunnskap ytterligere skjerpet. Dermed var det innført skoleplikt for alle barn på landet. Dette ga prestene enda større makt i lokalsamfunnet, og bidro til å understreke stands- og kulturforskjeller.¹¹ Aalborg med sin erklærte nedlatende holdning til rømsjingingene er et godt eksempel på nettopp det. (Se side 115.)

Øvrigheten var drivkraften bak det ordnede skolevesenet, mens bøndene stort sett var skeptiske og likte dårlig nye økonomiske byrder. Skjønt de fleste var opptatt av kristne dyder, var de færreste i stand til å se nytteverdien i skoleundervisningen. Barna var dessuten nødvendig arbeidskraft i jordbruket. Allmuens negative innstilling ble forsterket av nød og uår ved inngangen til 1740-åra. Myndighetene i København utferdiget derfor i 1741 en såkalt «Placat og nærmere Anordning angaaende Skolerne paa Landet». Der ble bygdefolk oppfordret til å gjøre sitt beste for å skaffe penger til skolevesenet. Dermed appellerte myndighetene til godtfolks omdømme og samvittighet for skolen, selv om det fremdeles ikke kom penger fra statskassa.¹² Det hele måtte drives med egne ressurser. Noen av de fremste bøndene fikk ansvar for gjennomføring og drift av skolevesenet i sine respektive bygder, og ble dermed

Skolevæsen. *Visitatsbemærkninger fra Aarene 1619 og 1629 se foran S. 33 og 42. Senere Visitatsbemærkninger fra 1738, 41, 44, 48, 54, 82, 1817 se i Kopibøgerne fra disse Aar.*
 Den ældste Beretning om Skolevæsenets Tilstand er Skalborgs af-
 prøvede Forslag til Skolevæsenets Ordning 1745 (Bilag til Kaldsbogen 5).
 I de her medfjærede Optegnelser om Skolens Tilstand heder det, at
 Klokkeren paa Rømskogen holdt Skole, men Klokkeren i Hovedfog-
 net "finder sig ikke bekvemt til at kunne holde Skole, ikke heller
 efter hans sigende har tiid for ff. andre Embedets Forretninger" —
 hvorfor "ingen ordentlig Skole hidtil har i Sigual er holdet". Sig-
 nepresten har desuden, lides ved Andre bekjendt Skoleholders Vies
 for Konfirmationsungdommen.

Hjorte den foreslaad Ordning, der inden Tiid staar i Torken-
 lisse med Konfirmationens Bestyrelse, skulde Hovedfognet deles
 i 2 Skoledistrikter "ovre og yttre" med 1 Lærer i hvert. Hvert Distrikt
 bestod af 6 Stjpper eller Nabolag, 3 paa hver Side af Søen, og hvert
 Stjppe havde 1 Aarsaad, sammenhængende fælles Børgangsskole, ligelig
 fordelt paa hver halv Hale eller Fjerdinggaard. Skolen skulde een
 Distriktet rindt 2 Gaare aarlig, saa hvert Stjppe fik 2 Aarsaadens
 aarlig Skole (Aarsaad ha selvstændig ikke strængt at forstaa).
 Mundrovisningen bestod i Læsning indaaet, Katekismen indaaet
 samt Bøttoppeaars Forklaring, Skrivning for dem, som ønskede
 det. Læreren 20 Rdt. Præst og Medhjælperen fire Skolepengesløbet.
 — Rømskogen "bestaaende ikkien af 7te Gaard" deles i 4 Stjpper
 (Trosden - Trosby, Næs - Pottstien, Rauberg - Næs, Næs - Trosden).
 1 Lærer med 12 Rdt. i Løn. — Hovedfognets övre Distrikt om-
 fattede Opsal - Jaavall, Ulsby - Blødt, Seques - Gaarsby, — Røms-
 Pottend, Glæmby - Kongbak, Kløved - Vidsby. Yttre Distrikt: Næs - Kløved,
 Trosen - Næs, Næs - Læsby, Østend - Høls, ^{Kaupend - Østby, Kløved -}
 Grav. — At ikke disse Planer traatte i Kraft (seer Konfirmatione).

Regnskabet begynder 1751 og viser 4 Lærere med 8-10 Rdt. hver
 eftersom Klassen traler det. Fra 1775 kun 3 Lærere; 1811attes 4 Lærere.
 1809 faar Skolen "Afsaltet" (første Skoleinspektariet:)

Skoleloven af 1827 brugte Freestruet, der blev Børgangsskolen
 staaende. Fast Skole ansaas for rimelig paa Grund af den spædte
 Befolkning. Skolekommissionens Forhandlingsprotokol begynder
 1828 med at fastsætte Børgangsskolen i de fire Fjerdingar: Følken-
 loops, Kløvedsby, Træsby = 7 Kløvedfjerdingar. 4 Lærere hver
 med 12 Spd. i Løn, Kirkesangeren dog med 14 Spd., samt desuden
 2 Bøger Skriftpapir, til at forfatte Lister, holdt, bestyret og til en
 fortsat Gjælle i Skrivning. (Lette Lovestillad forekommer allerede
 1819 og hoedt sig lige til 1892. Skolestyrets Kopibog 33/92). — Paa
 Rømskogen limes Læreren (Kirkesangeren) særskilt af Stenget
 dels med Naturskydderen, dels i Smaaestillinger (her og der)
 indtil 1837, da han fik samme faste Løn som Læreren i Kløved-
 fognet. ~~1842~~ 1842 indsamledes paa de Sines Initiativ
 Bidrag til at holde en Søn af Kirkesangeren i Hovedfognet paa
 Næst Seminariet, hvorfor Hovedfognet fik sin første
 Seminarist til Lærer i 1848. 1846 saa Skolen den første Salmo-
 diktor. 1847 forhöjedes Læreren til 20 Spd. for samtlige Lærere
 og i Begyndelsen af 50 Aarene til 30 Spd. for at faa Medhjælper
 til Lærerne; inden Lidgangen af 50 Aarene begynder den
 at stige til 40 Spd. 1856 fjernpbyggedes det gamle Klokkerens
 der blev Bjældts første faste Skole med Høllinger. ^{xx)}

Skoleloven af 1860 gjorte det af med Børgangsskolen.
 1844 begynder i Hovedfognet Skolene paa Næsby, Kløved og Krosby,
 hvorfor Fjerdingarne nu fik navn. Rømskogen fik 2 Skole.

x) Tidsfor Aarene
 1751-1820 i Præst-
 arkivet, for de se-
 nere Aar i Kon-
 firmationsbøger. Ed.
 Medd. om Bilag
 til Kaldsb. 5.

xx) Angaaende
 denne Skoleperiode
 se Lovene af 182,
 og 48, Skolekom-
 missionens Forha-
 ndlingsprotokol og
 Knabtes Optegnel-
 ser 1838 (Bilag til
 Kaldsb. 5).

distrikter, 4 Taarubj med fast skole og en liden Biskole paa Peltvikken, 3 Hænderne - Torstern med "halvfast" skole 2. s. med 2 skolelokaler, og endelig en liden Biskole paa Ringstie (medlagt paa mit Matrikel 1885). Forbringelseslovgivning af 1875 og lov af 1878 bragte Lærerne Lærerstilling af Staten og leding herved til at lærerlønner blev fast regulert fra Kommuneens Side til 8 Kr. pr. Skoleuge (3: 33 Tmss.) samt 5 Kr. regelmæssig i Kostholdspottgjældene. Loven af 1866 havde allerede skaffet dem 2 Grader af Alderstilling henholdsvis for 7 og 15 års Tjeneste, hvad der fornemmelig hang sammen med den Bestemmelser af Skolelærerstilling fritag for Værnepligten (7 år), og den Erfaring, at Lærerne efter de 7 års betalt opsagde sin Stilling. Loven da fritagelsen for Værnepligt opførte, satte Grænsen for Alderstilling ved de første 5 og 10 års Tjeneste.

Angaaende denne Skoleperiode henvises til Lovene af 1860, 73 og 78, til Skolekommissionens Forhandlingsprotokoll, og til Kønigs Oplysninger om Lærere og Skoleiendomme 1877 (Matrikel Kaldsb. 5) til "Tilagningsprotokollen" af 1885, til de Skolebeskrivelser m. L. og endelig til mine Oplysninger om "Kostskolens Tilstand" 1886 (Matrikel til Kb. 5).

Skoleloven af 1889 bragte ingen Forandring i Skoledistrikterne udenforudsætt at Peltvikskolen nedlægtes. Først for Taarubj skolen 3 klasser ligesom Kærskovs Skole og Tårstredskolen 2 klasser ligesom Hændernes skolen. Skoleloven, der siden 1885 havde været indført med særskilte ^{indtægter} Midler for gutter (især Konfirmander), i Sued. heraf blev og fæstet fra Fjording til Fjording, blev nu lagt som et særskilt Kirsnis for gutter i Sued heraf blev og ligger i særskilt Hænderarbejde til den øvrige, hvedefaldt Skole. Se Skoleplanen af 1898. Om den nye Ordning af Skolens Styrelse, hvorved Sognepresten led. A. ikke længere er selvstændig Formand i Skolestyret og Kredens ere organiseret med Tilagningsudvalg og Kredens, derom seer Lovene selv Besked.

I kallsboka 1885–1915 for Rødnes prestegjeld gir sogneprest Jørgen Brochmann en utredning om utviklingen av det eldste skolevesenet i Rømskog anneks.

også gjort delaktig i prosessen. Skolens videre fremtid kom således til å bli direkte avhengig av lokalbefolkningen. Det fantes også bønder som ønsket å høyne kunnskapsnivået hos sine barn og gikk sammen om å lønne lærere. Slike omgangsskolelærere som ble ansatt på privat initiativ, var det flere av i Akershus stift i 1730-åra, og både biskop og prester støttet slike tiltak.¹³

Fordi gårdene lå spredt, og veiene var lange og ufremkommelige, og på grunn av allmuens slette tilstand, kom det i første omgang ikke på tale å bygge faste skolehus.¹⁴

Derfor ble det opprettet såkalte omgangsskoler med undervisning rundt på gårdene etter en bestemt ordning., Rammen for allmueskolen gjaldt helt til en ny skolelov kom i 1827. Som vi skal se, ble omgangsskolen den vanligste skoleform på bygdene helt frem til 1860–70-åra.¹⁵ Foruten å holde hus for skole på omgang var gårdene pålagt en egen skoleskatt.¹⁶ Bonden pliktet dessuten å yte kost og losji til både lærer og elever. Sognepresten skulle påse at gårdene ble pålagt samme byrde i forhold til gårdens størrelse og yteevne.

Interiørbilde fra Sandem skole med tomannspulter og vanlig utstyr. Her var det skole frem til 1958. Foto: Arne Lindaas.

Hovedsognet skulle i 1745 deles inn i to skoledistrikter, og Rømskog anneks som bare utgjorde syv og en halv gård, ble delt inn i fire skifter eller «Nabolag». Disse besto av 1. Trandem – Tørnby, 2. Bøen – Østtukun, 3. Ramberg – husmannsplassen Bunes og 4. Nes – Trosterud. Skolen gikk på omgang i distriktet, og kaltes derfor omgangsskole.¹⁷ Én lærer skulle dekke hele dette store og uveisomme området, og han måtte sammen med elevene bo på de ulike gårdene som skulle huse omgangsskolen. Barna fulgte læreren fra gård til gård etter en på forhånd oppsatt rute. Det var ikke mer skoleutstyr enn læreren kunne bære i en kasse på ryggen. Oppholdet på hver gård i grannelaget kunne vare fra én til fjorten dager, men det vanligste var åtte dager. Det var ikke skole i vår-, slått- og skuronna, og den tok juleferie fjorten dager før jul.¹⁸ Hvert «Nabolag» fikk undervisning to

måneder i året. Skoledagen varte fra klokka syv om morgenen til åtte om kvelden. Det var to timers spisepause midt på dagen. På grunn av dagslyset var skoledagen trolig noe kortere om vinteren. Undervisningen foregikk i det ene rommet som var oppvarmet, og det var vanligvis kjøkkenet. Her oppholdt også husets øvrige folk seg, og det skjedde nok mange slags aktiviteter på en gang. Undervisningen foregikk neppe uten avbrudd og forstyrrelser, og lydnivået skal ha vært ganske høyt. Fra andre bygder har vi flere beretninger om det. I Høland kunne både bikkjer og svin forstyrre.¹⁹

Det ble undervist i lesning innenat, utenat, læring, katekisme, og Pontoppidans Forklaring. De som ønsket det, fikk også undervisning i skrivning. Regning hører vi intet om. Religiøse bøker var derfor det viktigste undervisningsmateriellet, og skole-

dagen må ha vært ganske ensformig. Det er uvisst hvor effektiv undervisningen var, og kunnskapsnivået hos lærerne var vel nokså tilfeldig. Sognepresten hadde tilsyn med undervisningen og skolevesenet for øvrig. Når barna forlot skolen burde de kunne sin katekisme og «læse i Bog». Lærerens viktigste oppgave var å påse at de unge lærte «at læse gandske reent og færdig i Bog, og naar det er skeet, maa de see derhen, at Ordenes rette Meening bliver dem tydelig og vel forklaret, og saa vidt mueligt af de unge fattet, hvilket dog maa skee med ald Lemfædhed uden mange Slag og Hug...»²⁰

Lærerne var uten pedagogisk utdannelse eller erfaring, og flere av dem manglet elementære kunnskaper i de fagene de skulle lære bort. Undervisningen kunne derfor være høyst tilfeldig, og når åndskreftene ikke strakk til, kunne for eksempel korporlig avstraffelse utgjøre en naturlig del av læreprosessen.

Resultatet av skolemesterens arbeid viste seg ved konfirmasjonen som var den viktigste eksamen den gang. Jens Jensen Aalborg fikk godt skussmål i kallsboka for sitt arbeid med skolevesenet i Rømskog. På den annen side var som nevnt hans vurdering og beskrivelse av rømsjingenens åndelige og legemlige utrustning lite smigrende for bygda. (Se side 115.)

Rundt 1750 var den årlige lærerlønnen i Rømskog 12 riksdaler, mens læreren i Rødenes fikk 20 riksdaler. Presten og hans medhjelpere førte skoleregnskapene.

Det første regnskapet for hovedsognet Rødenes begynner i 1751, og det er oppført fire lærere som hver fikk åtte–ti riksdaler i året, ettersom skolekassa tålte det. Fra 1775 var det bare tre lærere, og i 1811 igjen fire. I Rømskog var det i hele perioden bare én lærer. Skolen fikk «alfabeter» i 1809, og dette var det første kjente skoleinventar.²¹ Læreren bragte med seg utstyret fra gård til gård.

Skoleloven av 1827 og nye instruksjoner i 1834

Omgangsskolen var vanlig helt frem til midten av 1850-åra, og det kan neppe spores noen særlig forbedring i skolevesenet før den tid. Skolen gikk altså på omgang rundt på gårdene i de enkelte roder, og antall dager på hver gård var bestemt av gårdens matrikkelskyld og yteevne.

Skoleloven fra 1739 og den såkalte plakaten av 1741 ble i 1827 avløst av en ny skolelov. Bortsett fra at hvert prestegjeld nå ble pålagt å ha minst én fast skole, medførte loven små endringer. Den nye bestemmelsen la vekt på visse minimumskrav til undervisningen.²² Alle skulle lære lesning, kristendoms-kunnskap, skriving og regning. Dette var et fremskritt i forhold til tidligere.

I 1834 fikk allmueskolen på landet både undervisningsplan og lærerinstruks, og dette var ytterligere et fremskritt. Ikke minst kravene til lærerne var viktig. Dersom skolen skulle bli bedre, måtte også lærerutdannelsen komme i faste former. Med midler fra Opplysningsvesenets fond ble det i 1834 opprettet et seminar i Asker, og flere lærere i Smålenene ble på midten av 1800-tallet utdannet her. Det kom lærerseminarer også andre steder, blant annet i Rakkestad.²³

I undervisningsplanen ble det slått fast at kristendom fremdeles var det viktigste faget. Skoledagen skulle begynne og slutte med salmesang og bønn, og slik var det helt opp mot våre egne dager. Dagen skulle avsluttes med andakt. Under synging av salmer og sanger spilte læreren gjerne salmodikon. Dette var et én- eller flerstrengt og svært enkelt strykeinstrument. Skolen i Rømskog fikk de første salmodikoner i 1846.

Fremdeles ble alle utgifter lagt på befolkningen i prestegjeldene, og en av skolekommisjonens viktigste oppgaver var å skaffe penger og redusere utgiftene mest mulig. Kravet om fast skolebygning bidro til å øke utgiftene, og mange bygder i Smålenene

greide ikke å innfri dette kravet før på midten av 1800-tallet. Rødene og Rømskog hadde ikke mulighet til å ha fast skole på grunn av den spredte bebyggelse. Omgangsskolen i de fire fjerdingene i hovedsognet ble derfor inntil videre opprettholdt.

Organisering av skolevesenet

Hvordan var skolevesenet inndelt og organisert i Rømskog etter 1827? Ifølge den eldste bevarte skoleprotokollen som begynner i 1835, var bygda inndelt i følgende roder: 1. Flaten med ni roder, 2. Haukenes med ti, 3. Trandem med åtte og 4. Bøen med fire roder. Lærer og elever hadde dermed skole på hvert av gårdsbrukene innenfor de respektive fire rodeområder. Antall skolepliktige gårder kunne som nevnt variere. Enkelte roder ble etter hvert også slått sammen eller omorganisert. I 1840-åra kom det derfor roder med utgangspunkt i Kurøen, Kirkerud, Tørnby og Sundsrud. De aller fleste barna var født og oppvokst i den roden de fikk undervisning. Noen elever flyttet med familien fra den ene roden til den andre. Et og annet barn fra Sverige og nabo-bygder, særlig Høland, møter vi også i åra fremover.

Undervisningen var vanligvis fem dager på hvert sted. Protokollen har rubrikker for barnets navn og alder, kunnskaper, forsømmelser og uordener. Elevene fikk karakter i lesning innenat og utenat, skriving, regning, religion, forstandsøvelser, sang, «Forhold» og «Nemme»(læreevne).

Skoleprotokollene beretter

Skoleprotokollen gir ikke bare innsikt i datidens pedagogikk og undervisningsfag, men sier også atskillig om barna og deres sosiale bakgrunn og problemer. Rubrikken «Forsømmelser og Uordener» gjaldt alle slags avvik og forhold vedrørende elevene. På de første sider av protokollen fra 1835 får vi vite

at en elev ikke hadde «gaat for at talle»(talefeil), en var født i Høland, mens to var født i Sverige og leste svensk.²⁴ Det var ingen hjelpetiltak for elever med talefeil og andre lyter og problemer.

I rubrikken «Forsømmelser» skrev læreren ofte «Ligegyldighed» som årsak. Enkelte elever ble beskrevet som dovne, skjodesløse og meget tungnemme. Særlig i 1848 fikk mange elever denne karakteristikk.²⁵ En sjelden gang ble en elev beskrevet som «flittig og sædelig»²⁶. Det gjaldt særlig enkelte piker.

Flere steder i protokollen står det at læreren ikke visste årsaken til forsømmelser. Barna bare uteble fra skolen uten grunn. For øvrig var noen barn fattige, og fikk understøttelse. En elev var «fjanten» (tullele). Han var 15 år gammel, og hadde antagelig ikke bestått eksamen.²⁷ Også andre elever var godt over 15 år gamle og møtte sjelden til undervisning. De var over konfirmasjonsalderen, og kunne ikke regnes for voksne før de var konfirmert.

Som regel ble det oppgitt mer eller mindre gyldige grunner for fravær fra undervisningen. Selv om skolegangen var obligatorisk, kunne større barn delta i arbeidsfellesskapet med de voksne, og således forsømme skolegangen. Økonomiske forhold i hjemmene bidro til en slik holdning. Noen av pikene var på setra, og både gutter og piker gjette kyr. Ellers var sykdom og sykелighet de vanligste grunner til fravær, samt lange, dårlige veier og vanskelig føreforhold. Likevel nyttet det ikke uten videre å skylde på «lang og slem Vei» som årsak til forsømmelser. Ingen fikk slippe skolegang, selv om de bodde avsides. Lange og dårlige veier skapte etter hvert diskusjon om inndeling av skoledistriktene og endring av grenser. I avsidesliggende bygder som Rømskog måtte det uansett lempes på kravene om fremmøte.

I 1846 er det i protokollen anmerket at barn på Tørnby, Sundsrud, Tukun, Saga og

Sokneprest Jørgen H.H. Brochmann

Anders Christiansen Kurøen

Skurås hadde huslærer.²⁸ I 1848 var det enda flere som fikk undervisning av huslærer.²⁹ Dermed fikk også elever som bodde avsides, tilbud om undervisning, skjønt vi vet ikke hvem som underviste dem. En 12 år gammel elev, Helene Hansdatter Groben, oppholdt seg på «Lukaspladsen omtrent 1 Mil ind i Skoven». Hun var i 1846 elev nr. 28 i Trandem krets, og møtte ikke på skolen. Det er ikke anmerket hvorvidt hun fikk noen undervisning.³⁰

Protokollen med karakterer og anmerkninger skulle en gang i året forevises skolekommisjonen, som var forløper for det senere skolestyret. I kommisjonen satt foruten sognepresten, lensmannen, prestens medhjelpere og valgmennene i prestegjeldet. Vanligvis var presten fremdeles formann. Selv om bøndene dermed var i flertall, var det likevel kirkens menn som fremdeles hadde overoppsyn med både skole- og fattigvesenet. Kommuneloven av

1837 hadde ennå ingen merkbar innvirkning på disse institusjonene. Men som vi har sett, var det likevel flere fremskritt når det gjaldt krav til lærere og undervisning.

Undervisning og lærere

Hvem var de første kjente lærere, og hvordan var deres arbeidsforhold? Ifølge forhandlingsprotokoll for Rødenes skolekommisjon fra og med 1828 var kirkesangeren i Rømskog samtidig skoleholder. Men denne praksis var altså mye eldre, og kirkesanger og klokker var samme person frem til 1856, da de to funksjoner ble atskilt. I stiftsprost Brockmanns kallsbok hører vi om klokker og kirkesanger Ole Thoresen i perioden 1721–24, og Jon klokker i 1749. Tor Stenersen Flaten omtales i 1776 og 1787. Rasmus Halvorsen Enger var klokker frem til 1831, og hadde da virket i 40 år. Erik Olsen Trosterud var virksom i åra 1831–41, og Andreas Amundsen Kind 1845–54. Anders Christiansen på Kurøen døde i

Skolevesenet i Rømskog var tredelt frem til 1939, da Trosterud skole ble nedlagt. Det var følgende kretser:

I. Trosterud skole:⁴⁴

Trosterud gnr. 79

Flaten gnr. 65

Ringsby gnr. 77

Østtukun gnr. 78

II. Sandem skole:

Sundsrud gnr. 66

Høgenes gnr. 67

Ramberg gnr. 68

III. Tårnby (Torneby) skole:

(Skolestua, gnr. 74 bnr. 4 ble fradelt i 1863).⁴⁵

Tørnby gnr. 69

Steinby gnr. 71

Vest-Tukun gnr. 72

Trandem gnr. 73

Tårnby gnr. 74

Bøen gnr. 75

Kurøen gnr. 76

Ringsby gnr. 77

Østtukun gnr. 78

1874, og hadde da vært klokker i 20 år. Han var angivelig meget forstandig, driftig og avholdt både i Rødenes og Rømskog. Samtidig var han en stor kulturpersonlighet, og sognebarna reiste en granittstøtte på graven hans ved Rømskog kirke.³¹

Læreren ble lønnet direkte av annekset med betaling dels i naturalia og dels i noen småskillinger her og der.³² Omgangsskolelæreren levde med andre ord fra hånd til munn, og yrket hadde ingen høy status. I 1837 fikk læreren i Rømskog endelig samme lønn som lærerne i hovedsognet. Lærerlønna ble ti år senere forhøyet til 20 spesida-

ler for samtlige lærere i prestegjeldet. Det var vanskelig å få tak i lærere, og for å få søkere til ledige stillinger ble lønna ytterligere forhøyet i 1850-åra.³³

Lærerne ble fritatt for skatt, skyss og arbeidsplikt for seg selv og familien. De slapp også militærtjeneste dersom de bandt seg til stillingen i minst syv år, og slike lærere ble derfor ofte kalt «syvårslærere». Bestemmelsen gjaldt helt til 1876.³⁴ Offiserene så derfor helst at folk med fysiske skavanker og andre svakheter ble utpekt til lærere. Selv om de åndelige kvaliteter var de viktigste, måtte likevel ikke «Legemets Mangel» være så stor at ungdommen foraktet skoleholderen.³⁵ Slike handikappede lærere var uskikket til de fleste arbeidsoppgaver, og hadde en dårlig sosial anseelse i samfunnet.

Skoleholderen ble vanligvis oppnevnt blant bygdas egne folk, og det var en fordel å være lokalkjent. Omgangsskolelæreren kunne være både bonde og håndverker, og arbeidet som lærer var bare en bibeskjeftigelse. Han kom ofte fra det lavere sjikt i bondesamfunnet, og noen skoleholdere var husmenn. I Rømskog var som kjent klokkeren og kirkesangeren vanligvis også lærer.

Lærerne hadde lenge usikre ansettelsesforhold. Ennå på midten av 1800-tallet ble mange ansatt på merkelige vilkår, og måtte ofte finne seg i tvilsomme arbeidsforhold. Økonomiske hensyn veide mange steder tyngre enn kravet til faglige kvalifikasjoner. I Rømskog måtte for eksempel læreren helst være kvalifisert for sløyd for å kunne undervise også i teoretiske fag. Dermed ville man spare lønnsutgifter til en egen sløyd lærer. Flerbruk av lærerne var viktig mange steder, og praksisen ble opprettholdt helt opp mot 1900.

Samtidig ble lærerens moralske forhold både i og utenom skoletiden viet stor oppmerksomhet, og han kunne ikke omgås hvem som helst. Han måtte ikke banne, lyve

eller krangle, og ikke nyte alkohol eller leve et slett liv ellers. Om kveldene måtte omgangsskolelæreren lese høyt for folkene som bodde på gården der det ble holdt skole, og bøkene ble utvalgt av presten.

Omgangsskolelærerne hadde ingen pensjonsalder, og mange holdt på også etter påtagelig redusert syn og hørsel, eller andre alderdomssvakheter. Lærerlønna var som nevnt dårlig, selv om lærerne fikk kost og losji på de gårdene de underviste, samt visse naturalytelser og fri skyss.

Læring

Hva vet vi ellers om hva som normalt foregikk i undervisningslokalet? Skolebarna satt ofte så tett stuet sammen at de ikke hadde plass til armene på bordet når de skulle skrive. Mang en gang lå det folk med smittsomme sykdommer i senger og benker langs veggene i undervisningsrommet. Som et ledd i undervisningsopplegget leste skolebarna høyt i munnen på hverandre. Læreren leste først leksen høyt for den enkelte elev, som deretter ble sendt ned til plassen sin for å lese høyt for seg selv. Når leksen var lest om og om igjen passe lenge, måtte hver elev etter tur gå opp til læreren og lese opp leksen for ham. Var læreren fornøyd med det han hørte, fikk eleven en ny lekse. I motsatt fall måtte det terpes videre på den gamle.³⁶ I Høland ble slike øvelser kalt «Rømlelæsning». Alle leste høyt på en gang, «saa det var som en Bikube».³⁷

Det var ikke mye barna lærte, men det viktigste var at de kunne lese, slik at de slapp frem for presten. Ifølge flere informanter var det bare noen «slengere» som lærte å skrive.³⁸

Rundt midten av 1800-tallet kom skolevesenet i fastere former, og fagkretsen ble større. Omgangsskolen var nå i ferd med å bli avviklet flere steder, og den faste skole skulle medføre færre forsømmelser og tettere oppfølging av den enkelte elev. Samti-

dig fikk lærerne en bedre utdannelse og dermed høyere status. Alt dette var nødvendig i den tid som nå sto for døren.

Skoleloven i 1860 og fordeling av skoler

Skoleloven av 1860 innførte fast skole i by og bygd, og omgangsskolen ble normalt nedlagt. Rømskog fikk da to skoledistrikter. Det ene distriktet utgjorde Tårnby med fast skole og en liten biskole på Ringsby. Det andre distriktet var Haukenes – Trosterud med halvfast skole, og en liten biskole på Østtुकun.³⁹ Denne ble uten diskusjon nedlagt i 1890.⁴⁰ På Ringsby var det omgangsskole fire uker i året.⁴¹ I 1879 ble alle skolepliktige barn her pålagt å gå åtte uker på Trosterud skole.⁴²

Som en følge av den nye skoleloven ble det bygget fast skole i alle kretsene i prestegjeldet. Kretser med fast skole i Rømskog var Tårnby, Haukenes med skole på Sandem og Trosterud. På Tårnby var det fast skole med Anders Kristiansen som lærer allerede før skoleloven av 1860 påla kommunene å bygge faste skoler.⁴³

Elevene i de enkelte kretser

I de enkelte kretser var det store variasjoner når det gjaldt antall elever. Rundt 1910 var det 46 skolepliktige barn i Tårnby fordelt på tre klasser, og i Haukenes og Trosterud var det samtidig under ti elever i alle klasser. Skolestua på Trosterud ble bygget av snekker Kasper Kristiansen på begynnelsen av 1860-åra, og det var skole her frem til 1940. Olaus Olsen Haukenes var den første læreren på Trosterud, og han ble i 1870 avløst av Theodor Olsen. Han var lærer på Sandem og Trosterud frem til 1880, da han overtok Ulfsby skolekrets i Rødenes. I 1885 giftet han seg med enke Helene Thorsdatter Jovall på gården Jåvall, og tok først da navnet Theodor Olsen Jaavall.⁴⁵

Ole Enger, født 1878, gikk på Trosterud skole. Skolen var den gang udelt, og alle

Trosterud skole. Lærer Olaf Martinsen og elever i 1887. ØFB: 77-212.

barna, uansett årskull, gikk i samme klasse. Læreren holdt 14 dagers skole både på Trosterud og Sandem, slik at elevene ved begge skoler fikk et avbrekk på 14 dager i undervisningen. Elevtallet på Trosterud varierte fra år til annet, og et år var det nede i bare to elever. Andre ganger kunne det komme opp i nærmere 20 barn.⁴⁶

Også barn fra svensk side av grensa søkte skolen på Trosterud. Den hadde lærer sammen med Haukenes krets, og læreren kunne overnatte på Trosterud skole. Vi kjenner ingen lærere som bodde fast på denne skolen.

Skoletomta på Haukenes ble fradelte Sandem søndre i 1863, og skolen fikk da navnet Sandem. Rødenes prestegjelds skolekommune betalte 200 spesidaler for tomta.⁴⁷ Det var skole her frem til 1958. I 1975 ble

skolehuset fradelte. Kommunen solgte bygningen med fire mål tomt til kunstnerne Guri og Arne Lindaas. Under saksbehandlingen i kommunestyret ble det lagt vekt på at folk i kretsen kunne få benytte rom i skolebygningen, og kommunen fikk benytte lokaler til valgting.⁴⁸

Tilsynsutvalg

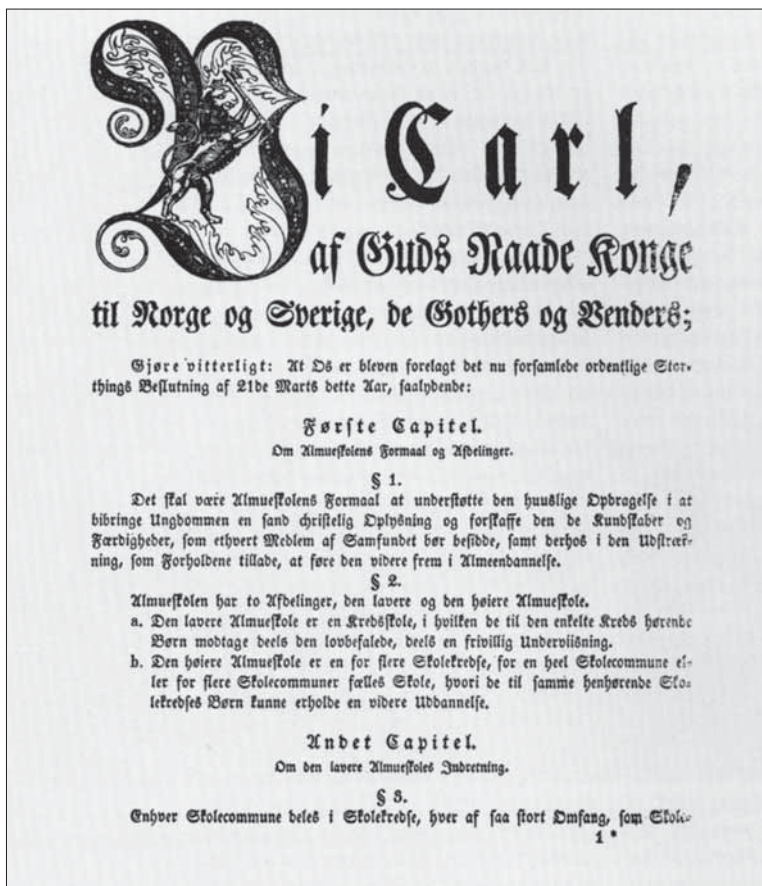
Hver skolekrets fikk et tilsynsutvalg valgt av de stemmeberettigede i kretsen. De som betalte skatt eller hadde barn i skolen, var stemmeberettiget. Tilsynsutvalget fungerte som styre for kretsskolen og hadde tilsyn med undervisning, elever, lærere, bygninger og jordvei. Foruten å følge opp skolelovens bestemmelser måtte mange praktiske oppgaver ivaretas. I løpet av skoleåret var det flere

besiktigelser av skolens hovedbygning, lærerbolig, uthus og jorder. Detaljerte tilstandsrapporter ble overlevert skolestyret. Jordveien utgjorde en viktig inntektskilde for læreren. Dersom ikke læreren selv fikk tid til å drive jorda, kunne den forpaktet bort. Dette var på tale i Haukenes krets i 1912, og på den måten var pengeøkonomien på vei inn også i skolevesenet.⁴⁹ For øvrig skulle penger skaffes til utbedringer og nyan-skaffelser. Tilsynsutvalget foreslo, mens bevilgede beløp ble utbetalt av skolekassa som skolestyret disponerte. Skolestyret var felles for hele prestegjeldet helt til Rømskog ble egen skolekommune fra og med januar 1902. Foruten de valgte styremedlemmer var ordfører og prest faste representanter i sko-

lestyret og møtte etter behov. Kommunen fikk en stadig sterkere innvirkning på skolevesenet. Flere av møtene var kombinerte skolestyre- og lærermøter.

Endringer etter 1860

Det skjedde viktige endringer i kjølvanet av skoleloven fra 1860. Skoleordningen ble i 1881 omorganisert, slik at skolen på Tukun østre ble lagt til Tårnby skole seks uker i året. Samtidig ble skolen på Ringsby lagt til Haukenes – Trosterud fire uker i året. Foreldrene i kretsen pliktet å sende barna sine til Trosterud skole i sommerhalvåret. Etter initiativ fra sogneprest Jørgen Brochmann ble biskolen på Ringsby nedlagt i 1885.⁵⁰

Skoleloven av 1860 var en meget viktig reform for skoleverket. Den førte til betydelig omlegging av undervisningen og utbygging av skolene.

Tårnby skolekrets

Tilsynsutvalget i Tårnby skolekrets foreslo i 1890 å dele kretsen i fire småkretser, slik at tilsynets fire medlemmer skulle få et mer oversiktlig arbeid. Dermed fikk A. Kind tilsyn med Trandem og Mortegropa, Ole Flaten med Tukun, Steinby og Ertevassfallet, H. Tyrenby med to Tørnby-gårder, Kurøengen og Sandvigen. Olaf Kind skulle ha tilsyn med Bøen, Østtukun og Kurøen.⁵¹

På grunn av store avstander mellom hjem og skole var det diskusjoner om antall uker på den enkelte skole. Innføring av todelt skole ville frita barn med lang skolevei å gå på skole hver dag. Dermed fikk alle barn bedre tid til hjemmelekser, og dette skulle gavne undervisningen. Samtidig ville foreldrene få det betydelig lettere med hensyn til barnas sko og klær og øvrige utrustning. Både hjem og skole ville med andre ord få det bedre dersom barna gikk på skole 10 uker i året istedenfor 15 eller 16.⁵²

Skolen på Tårnby fikk tre klasser slik det var i hovedsognet. I 1890 bestemte tilsynsutvalget for Tårnby krets at de tre klassene skulle gå på skolen hver sin uke. Barn som bodde langt fra skolen og måtte overnatte privat, fikk det dermed lettere.⁵³ Også rent økonomisk var det fordelaktig med en ny ordning fordi skolekassa måtte betale for barn som måtte innløses den uka det var skole. I 1885 var det fem løsjerende barn i Tårnby krets. En av elevene var fra Teigen, to fra Lukashytta, og to fra Røvassfallet. Også i 1890-åra måtte barn fra de samme steder innløses. Lærer Nikolai Nilsen hadde tre barn fra Østtukun innleid hos seg og forlangte i 1891 40 øre pr dag for hver av dem. Kravet ble anbefalt siden ingen ville ha dem for mindre betaling.⁵⁴ I 1921 bevilget skolestyret én krone pr. døgn i godtgjørelse til foreldre med barn som måtte innløses privat på skolestedet.⁵⁵ Staten bidro økonomisk til slik innløsning.

Tårnby tilsynsutvalg angret vedtaket fra 8. april 1890 om at hver av skolens tre klasser skulle gå på skolen én uke ad gangen. Opplegget hadde gitt dårlige erfaringer, og på et møte 9. januar 1892 var det enstemmig ønske å få vedtaket omgjort. Skolestyret ble anmodet om å se nærmere på saken. Utvalgets argumenter gjaldt hensynet til skolebarna. Flere av de fremmøtte fortalte at de hadde barn som var «svage af helbred og tilfjellige havde lang vei, og naar skoleugen var gaaet, var de rent udmaset baade paa legeme og sjel, og enhver ved, at man ikke kan vente nogen stor udholdenhed af et barn paa 7–8 aar.» Samtidig var man klar over at barn som bodde langt unna skolen, ville få ulemper, og at de måtte innkvarteres. Men disse barna utgjorde et forsvinnende antall i forhold til det store flertall skolebarn i kretsen, som nå måtte lide for disse få.⁵⁶

Skolestyret var lydør for problemene, og utarbeidet et forslag til løsning. Formannen, sogneprest Jørgen Brochmann, innkalte til møte med tilsynsutvalget i Tårnby 28. januar 1892, der også læreren møtte. Det var enighet om å følge skolestyrets forslag om at hver avdeling skulle gå på skolen tre dager i sammenheng i stedet for en hel uke. En slik ordning ville passe bra i Tårnby krets der det var delt skole. Men dette var altså et alternativ, og i protokollen er det også anmerket at «hvis det skulde findes, efter en tids prøvelse, at være uheldig, fikk man vel rette paa det igjen.» Her var det med andre ord snakk om prøving og feiling. To dager senere ble saken fremlagt for hele kretsen, der 23 av de stemmeberettigede beboere møtte frem og deltok i diskusjonen. Foreldrene til elever med lang vei til skolen, gikk med på endringen dersom de fikk undervise barna hjemme. Det nye forslaget innebar også at kostgodtgjøringen til barna ville falle bort, og det ville bli byrdefullt for foreldrene å følge barna til skolen tre ganger i uka. Men barna måtte under alle

På Trosterud var det skole i perioden 1865–1939. Hovedveien til Sverige passerer like forbi, og Trosterud er i dag skolemuseum. Bildet er tatt 1960.

omstendigheter møte til overhøring. Foreldrenes krav ble godtatt, og skolestyrets forslag om tre dagers sammenhengende skole ble deretter enstemmig vedtatt av forsamlingen.⁵⁷ På den annen side var det lite tilfredsstillende at undervisningen således ble delt mellom hjem og skole. Foreldrene prioriterte neppe undervisningen, og det var vel heller ikke alle som hadde forutsetning for det. Elevene lærte trolig lite eller intet de tre dagene de gikk hjemme.

Derfor ble saken 25. mars 1892 fremmet på nytt. Det var enighet om at foreldrene til fjerntboende barn på ingen måte kunne oppfylle lovens krav om undervisning hjemme. Dessuten måtte de selv bære mesteparten av utgiftene ved å innkvartere barna ved skolen. Dermed var det ikke lenger forsvarlig å holde på ordningen med tre dagers skoleuke.⁵⁸

Samtidig påla skoleloven flere fag og en mer effektiv undervisning. I mars 1892 vedtok derfor Tårnby skolekrets etter forslag fra skolestyret å utvide skoleåret fra 36 til 37 ½ uker. Dermed kunne også arbeidskapasiteten til de to lærerne i kretsen bli bedre utnyttet.⁵⁹

Skolegangen for de fjerntboende barna var hele tiden et problem, og i 1894 var barna fra Østtukun og Gravlidalen tatt ut av skolekretsen. Dermed var det bare barna fra Lukasplassen og Røvassfallet som måtte innkvarteres privat i nærheten av skolen. Det var enighet i kretsen om at disse barna måtte innordne seg en ordning som var til beste for de øvrige i skolekretsen. Fra nå av skulle elevene søke skolen to dager etter hverandre, slik at tredje klasse var på skolen mandag og tirsdag, andre klasse onsdag og torsdag og første klasse fredag og lørdag.⁶⁰ Men skole-

«Torneby» skole. Lærer Olaf Martinsen og elever før 1900. ØFB 72–983.

styret godtok ikke denne endringen, og saken måtte derfor behandles på nytt i kretsmøte 14. april 1894. De fremmøtte sto enstemmig på sin beslutning og håpet skolestyret denne gang vil gi sin godkjennelse. Også foreldrene til barna fra Lukasplassen og Røvassfallet var med på beslutningen.⁶¹ På et kretsmøte 17. mai 1910 bestemte de 34 stemmeberettigede som møtte på Ødegaarden, at barna skulle gå på skolen to dager etter hverandre, slik at tredje klasse møtte mandag og torsdag, andre klasse tirsdag og fredag, og første klasse onsdag og lørdag.⁶²

Også i de andre kretsene var det fra 1890-åra og fremover fattet vedtak for å effektivisere undervisningen og gjøre det lettere for barna å oppsøke skolen. Tilsynsutvalget for Haukenes krets vedtok ti uker for hver avdeling. Skolestyret hadde tidligere på året foreslått at klassene skulle være seks uker

sammen og seks uker atskilt.⁶³ Senere samme år ble det vedtatt at også Trosterud skolekrets skulle deles i to klasser med ti uker skole for hver av klassene.⁶⁴

Ved utlysingen av lærerstillingen i Sandem og Trosterud krets i 1921, ble antall timer i Sandem krets regulert til 14 uker storskole og 12 uker småskole. Trosterud krets fikk 14 uker fellesskole.⁶⁵ Vedtak i tilsynsutvalget måtte som kjent godkjennes av herrestyret, og så mye betydde endringen for Trosterud at gårdene i kretsen for fremtiden ville yte læreren seks favner ved i året, dersom vedtaket gikk igjennom. Haukenes hadde denne ordning allerede. Læreren hadde på sin side alt å tjene på dette og ga sitt samtykke til foreslåtte praksis. Dermed ville han for 40 ukers årlig skolehold i de to kretser motta til sammen 12 favner ved.⁶⁶

Lærere og undervisning etter 1860

Olaus Olsen Høgenes var utdannet ved Asker seminar og ble i 1860 lærer i Haukenes og Trosterud kretser. Men det var trolig to faste lærere i bygda allerede før den tid. Iver Bunes var lærer rundt 1848–50. Senere kjøpte han gård i Høland der han i en årrekke var ordfører. Olaus Olsen sluttet som lærer i 1870, og Theodor Olsen kom etter ham. I 1880 flyttet han til Ulfby krets i Rødenes. Theodor Olsen, født 1848, var utdannet lærer, og ble i 1869 ansatt i Sandem og Trosterud krets.

Fra og med 1875 var Nikolai Nilsen lærer i Tårnby krets og var samtidig bygdas kirkesanger. Også han var utdannet ved Asker seminar og ble vikarlærer i Trosterud i 1872. Han var da bare 20 år gammel.⁶⁷ I hans funksjonstid fikk lærerne bedre betingelser. Ifølge lov av 1878 ble lærerlønnen fast regulert fra kommunens side, og det kom ukentlig kostholdsgodtgjørelse.

Emil Krosby var lærer i Haukenes – Trosterud helt til han flyttet til Krosby krets i Rødenes i 1885/86. Lærer etter ham var Oluf Martinsen fra Nes på Romerike, og han var også organist i Rømskog kirke. Han var i stillingen helt til han døde høsten 1893. Carl Anton Halvorsen ble året etter ansatt som lærer i Haukenes og Trosterud kretser.⁶⁸ Han var i stillingen helt til sommeren 1920, da han av helsemessige grunner sa opp.⁶⁹

Faglig utvikling

Hvordan var den faglige utvikling i skolen etter 1860? Vi har allerede sett hvordan bibelkunnskap og utenatføring dominerte undervisningen helt fra den spede begynnelsen til et skolevesen. Etter 1860 ble det lagt enda større vekt på regning, skrivning, lesning og de såkalte ferdighetsfag. Ole Jaavall, sønn av Theodor, husker de første skrivelser. De foregikk med griffel på en tavle, der det var tegnet linjer. Når elevene skulle

begynne å skrive med penn, fikk de bare bruke billig konseptpapir. Læreren sydde bøker med permer, linjerte opp og skrev ord og setninger som elevene skulle kopiere. Lærerens håndskrift ble dermed mønsterdannende for barna. Håndskriften viste hvem de hadde hatt som lærer. Elevene fikk ikke bruke de innkjøpte skrivebøkene før de hadde en viss ferdighet i skrivning. Det var den gang ikke fritt skolemateriell, og det måtte spares der det var mulig.⁷¹

Lærerne hadde som regel verv og gjøremål utenom arbeidet i skolen. Enkelte hadde flere oppgaver enn andre, og var pytt og panne i bygda. Noen av lærerne leste med konfirmanter, eller de satt i ulike kommisjoner, råd og utvalg. Lærerne måtte også møte til eksamen i andre skolekretser. Læreren i Tårnby skolekrets hadde i 1860- og 1870-åra særlig mange gjøremål. Det var møter i kommunen, formannskapet, herredsstyret, skolekommisjonen, valgforsamlinger, lagretten og taksasjonsnemnda, samt bispevisitaser, prostevisitaser og kirkeforretninger. Ved slike anledninger måtte læreren av og til reise til Rødenes og være borte et par dager, og det var som regel ingen vikar i hans fravær. Læreren kunne også bli budsendt når det oppsto ulike prekære situasjoner. Således ble læreren i Tårnby krets 16. mars 1870 hentet til en som var blitt sinnssyk.⁷² Han ble også budsendt til andre syke, og måtte da forsomme skolen. Det hendte av og til at læreren tok med seg klassen ut i det fri. Den skjedde 24. juni 1874 i Tårnby krets. Etter halvannen times bibellesning var det utflukt med alle skolebarna. Det ble sunget en del salmer og lest fra Davids 14. salme.⁷³

Lærerboliger

Skoleloven av 1860 med faste skoler i hver krets innebar at hver lærer fikk eget jordstykke på 20 dekar. Utgiftene ble utlignet på gårdenes matrikkelskyld. Dermed rommet

«Torneby» skole ca. 1907. Bak fra venstre står lærer Nikolai Nilsen, hustru Anne, Nils Haugbak, Jørgen Jørgensen, Hans Nilsen, Helge Moen, Tora Haga, Kristine Nilsen, Jørgen Nilsen og Ole Nilsen. Står alene: Juel Kjernmoen. Sitter alene: Anders Skogheim. Sitter foran: Otto Tørnby, Nils Haugen, Anton Braaten, Torbjørn Nilsen og Andrea Ringsbu. ØFB 83-137.

de første skolene også lærerbolig, og læreren bodde på arbeidsplassen. Fri bolig og jordvei utgjorde, som tidligere beskrevet, en vesentlig del av lærerens inntekt, og var en levning av det gamle naturalhushold. Helt opp på 1900-tallet dyrket han sin egen mat.

Sandem skole i Haukenes krets hadde i 1875 en ku, og det ble sådd en kvart tønne bygg, en halv tønne havre, to skålpund gressfrø, og det ble satt tre kvart poteter. Olaus Olsen var den første lærer som bodde på Sandem skole, og hadde trolig bosted her noen år før han overtok Haukenes nordre i 1870. I folketellingen 1865 er han oppført under Haukenes nordre som «husfader, gaardbruger, leilending, samt skolelærer». I åra 1875–86 drev han landhandleri på Haukenes nordre. Dette viser noe av mangfoldet i

lærerens rolle den gang. Han måtte som kjent ha flere ben å stå på for å kunne livnære seg.

Tilsynsutvalget foretok flere ganger i året befaring av skoleholderens bolig, uthus og jordvei. Nikolai Nilsen var lærer i Tårnby krets, og ifølge tilsynsprotokollen for 1893 ble veggene i dagligstuen hans tapetsert annet hvert år. Men de var like fillete, og veggdyrene var til stor plage. Det eneste som hjalp var å panele og male. Derfor ble det straks bevilget kr. 59 til panel. For øvrig var Nilsen både flittig og samvittighetsfull, for etter hver befaring står det at jordveien var stadig forbedret og i meget god stand.⁷⁴ Da Nilsen gikk av i 1919, fikk han etter søknad drive skolejorda til Tårnby skole, og betalte 100 kroner i årlig leie. Han endte med andre ord som småbruker.⁷⁵

Også selve skolehuset kunne leies ut. Noen av lokalene ble leid ut til møter og oppbyggelser, og det kom etter hvert regler for dette. Tilsynsutvalget for Tårnby krets bestemte i 1890 at «ingen ubekjent legpredikant» fikk holde oppbyggelse i skolestua før han hadde fått tillatelse fra tilsynet eller vedkommende lærer.⁷⁶

Elevene etter 1860

Det var som kjent store avstander fra hjem til skole, og elever ble fremdeles borte fra undervisningen på grunn av lang og vanskelig vei, kulde, flom og snøfokk. Vi har hørt at flere av dem måtte innlosjeres i private hus på skolestedet. Årsakene til fravær var stort sett de samme som før 1860. Flere barn uteble fordi de manglet sko, støvler og klær. Barna fra Østtukun, Gravidalen og Teigen møtte aldri på Fladen/Trosterud «formedelst» lang, besværlig vei og vanskelige føreforhold. Det samme gjaldt barna på Fladen/Trosterud. Johan og Anders Ertevannsfallet hadde mange fraværsdager i skoleåret 1867 i Tårnby krets fordi de hadde lang vei og uføre.⁷⁷ 26. mars 1872 møtte bare én elev opp i Tårnby krets på grunn av sterkt snøfokk og uføre.⁷⁸ Enkelte elever måtte gå lange omveier for å komme frem. I samme skolekrets kunne noen barn i 1882 ikke komme frem på grunn av «nogle opsvulmede Bekke». Andre kom ikke over isen. Et par piker hadde samme år hørt rykte om at skolen plutselig skulle være stanset. Noen andre hadde ikke fått beskjed om at det var skole, eller hadde glemte det. En pike hadde møtt hester på veien, og snudde.⁷⁹

Læreren måtte i hvert tilfelle vurdere hvorvidt fraværet var gyldig eller ikke. Ulovlig fravær ble anmerket og anmeldt til skolestyret. Sykdom og uførhet, og smitte i hjemmet, ble godtatt uten videre, mens lang og besværlig vei, samt dårlige klær og sko, ble

vurdert i hvert enkelt tilfelle. Noen barn fikk ikke følge av voksne på skoleveien, mens andre var små for alderen og fikk problemer med skoleveien av den grunn. Enkelte elever lot seg overflytte til en annen skolekrets for å få følge på veien. Avstanden mellom hjem og skole ble i alle tilfeller nøyaktig oppgitt. Som skoft ble regnet arbeid hjemme, eller «Travelhed i Hjemmet», bortreise, og at man glemte, eller ikke holdt seg orientert om når det var skole. Noen konfirmanter forlot skolen flere dager for tidlig, og dette gjaldt særlig den frivillige skole, som for øvrig hadde de samme lovlige og ulovlige fraværsgrunner som den obligatoriske.

I øverste avdeling i Tårnby skolekrets var det i undervisningsåret 1883 43 lovlige og 23 ulovlige fravær. I nederste avdeling samme år var det anmerket og kommentert 43 forsømmelser. Året etter var det til sammen 134 fraværsdager i øverste avdeling, og 41 forsømmelser skyldtes arbeid i hjemmet. I 1886 var det 70 ulovlige fraværsdager.⁸⁰ I 1888 var det i samme skolekrets 50 lovlige og 40 ugyldige fravær i den lovbefalte skoletid. De aller fleste gyldige skyldtes sykdom, og smittefare mens de fleste ugyldige var begrunnet med arbeid hjemme.

Læreren i Tårnby krets i 1880-åra var særlig samvittighetsfull når det gjaldt slike anmerkninger. Etter 1891 var det nesten ingen kommentarer til fravær i skolekretsen. Etter 1895 var det heller ingen kommentarer til gjennomgåtte fag.

Mange barn forsømte altså skolen fordi de måtte arbeide hjemme, og slikt arbeid var pålagt av foreldrene. For øvrig var det vanlig at pikene ble holdt hjemme når de trengtes til pleie av syke. Langt fra alle foreldre respekterte skolens lovpålagte undervisningsplikt. Dette gjaldt særlig urbaniserte og industrialiserte strøk der særlig guttene fikk tilbud om lønnet arbeid, som ga et velkomment tilskudd til familiens økonomi. Men

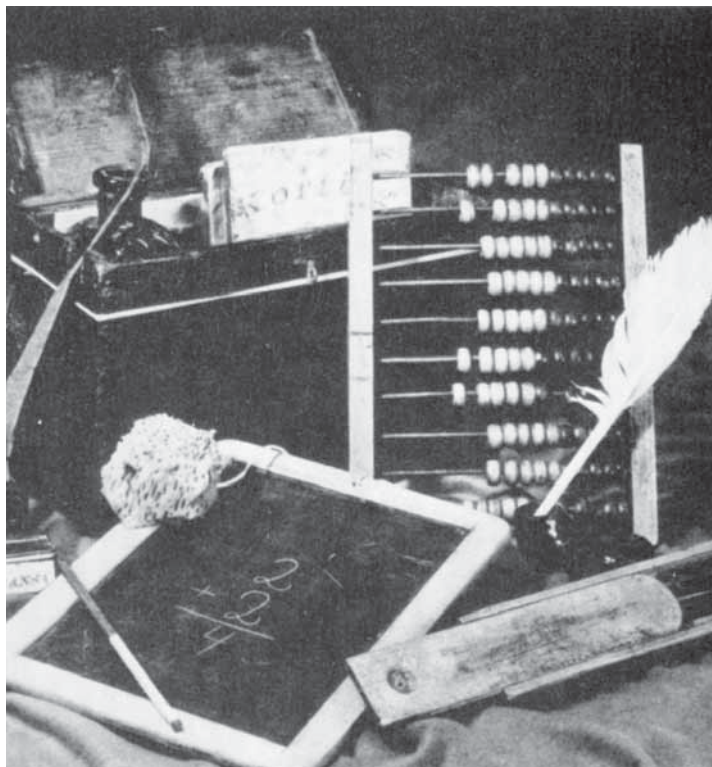
også i bygdene mente mange foreldre at barna gjorde bedre nytte for seg hjemme på gården enn å gå på skolen. Det hendte at foreldre søkte om at barnet skulle konfirmeres så snart som mulig, slik at det kunne gå ut av skolen og gjøre nytte for seg. Både prest og skolestyre avslo slike søknader.⁸¹

Ikke alle barn var like flinke og flittige, og noen var ulydige og oppsetsige. I 1890 vedtok tilsynsutvalget i Haukenes krets at legemlig straff aldri burde benyttes i skolen. Men etter nærmere overveielse ble denne form for avstraffelse i desember samme år gjeninnført innenfor lovens ramme. Tilsynet ville med andre ord ha et ris bak speilet, og hev-

det at denne form for avstraffelse bare sjelden ble anvendt, og kunne når som helst oppheves.⁸²

Enkelte barn skilte seg ut fra andre elever på grunn av fattigdom og ulike skavanker og funksjonshemninger. Det fantes ikke noe støtteapparat for barn med nedsatt syn, hørsel og taleproblemer. De ble ofte vurdert som svakt begavet, og fikk dårlige eller ingen karakterer. Noen av dem ble anbefalt sendt til såkalte «idiotanstalter».

Skolegangen med alle sine problemer og utfordringer fulgte arbeidsåret, og det gjorde også livets og årets høytider, som er tema for neste kapittel.

Den gang omgangsskolelæreren vandret rundt i bygda med skole-skrinet på ryggen, bar han bare med seg det aller nødvendigste til undervisningen på gårdene. Da loven om fast skole kom i 1860, ble skolestua flere steder innredet med pulter, kateter og en del nytt undervisningsmaterieell. Elevene ble gjerne utstyrt med tavle, griffel og penal.

På kateteret kunne det stå kuleramme og kanskje en globus. Blekkhus og fjærpenn brukte læreren til å føre inn i skoleprotokollen elevenes navn, fravær, karakterer og bemerkninger om evner og oppførsel. Bibelen, Pontoppidans katekismeforklaring og salmebøker hørte til det obligatoriske inventaret. Noen steder brukte læreren salmodikon, strykeinstrument, til å ledsage salmesangen. Men ikke alle skolestuer var like rikt utstyrt. Så vidt vites, var salmodikon ikke vanlig i Rømskog.

Foto: «Det var en gang – norsk skole gjennom tidene» av Einar Næss. Universitetsforlaget as 1989

Noter

- ¹ Krogh 2006: 156
- ² Grøndahl 2006: 594
- ³ Eliassen, S.G. 2004: 173ff.
- ⁴ Rørdam I 1883: 62, 102
- ⁵ Rørdam III 1889: 163
- ⁶ SAO. Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 42
- ⁷ Rudie 1966: 495
- ⁸ Eliassen, S.G. 2004: 180f.
- ⁹ SAO. Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 133
- ¹⁰ Ness 1989: 17 f.
- ¹¹ Eliassen, S.G. 2004: 181
- ¹² Ness 1989: 18
- ¹³ Rudie 1966: 496
- ¹⁴ SAO. Chra. stiftsdireksjon. Skolevesenet. Pakkesaker. Rekke II.2. Suhm 1798: 38 f.
- ¹⁵ Ness 1989: 18
- ¹⁶ SAO. Chra. stiftsdireksjon. Skolevesenet II:1. Innberetninger fra landet, samt Localia.
- ¹⁷ SAO. Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 133
- ¹⁸ Wilse 1992: 74
- ¹⁹ Krogh 2006: 156
- ²⁰ SAO. Chra. stiftsdireksjon. Skolevesenet, pk.1 Innberetning 1727–48, legg 14.
- ²¹ SAO. Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 133
- ²² Høigård/Ruge 1971: 71
- ²³ Ness 1989: 39 f.
- ²⁴ Rømskog lokalsaml.: Skoleprot. for skoleholderen på Rømskog 23. febr. 1835 – 9. juni 1849, fol. 1b–2a
- ²⁵ Rømskog lokalsaml.: Skoleprot. for skoleholderen på Rømskog 23. febr. 1835 – 9. juni 1849, fol. 128b–130a
- ²⁶ Rømskog lokalsaml.: Skoleprot. for skoleholderen på Rømskog 23. febr. 1835 – 9. juni 1849, fol. 138b–139a
- ²⁷ Rømskog lokalsaml.: Skoleprot. for skoleholderen på Rømskog 23. febr. 1835 – 9. juni 1849, fol. 86b–87a
- ²⁸ Rømskog lokalsaml.: Skoleprot. for skoleholderen på Rømskog 23. febr. 1835 – 9. juni 1849, fol. 62b–64a, 85b–86a
- ²⁹ Rømskog lokalsaml.: Skoleprot. for skoleholderen på Rømskog 23. febr. 1835 – 9. juni 1849, fol. 107b–108a
- ³⁰ Rømskog lokalsaml.: Skoleprot. for skoleholderen på Rømskog 23. febr. 1835 – 9. juni 1849, fol. 69b–70a
- ³¹ SAO. Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 69
- ³² SAO. Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 133
- ³³ Nilsen 1914: 47
- ³⁴ Ness 1989: 20
- ³⁵ SAO. Chra. bisparkiv.Kontor. Journal 12/2 1769. Reskr. 26/2 1762.
- ³⁶ Eliassen, S. G. 2004: 382f.
- ³⁷ Krogh 2006: 156
- ³⁸ Eliassen, S. G. 1983: 305f.
- ³⁹ SAO. Rødenes prestegjelds kallsbok 1885–1915, pag. 133–134
- ⁴⁰ Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Tårnby skolekrets 1890–1958, fol. 2a
- ⁴¹ Rømskog lokalsaml.: Dagbok for Tørnby skolekrets 1862–80, fol. 92a
- ⁴² Rømskog lokalsaml.: Oversikt vedr. Trosterud skoles innvielse 1/11 1977
- ⁴³ Grøndahl 2006: 89
- ⁴⁴ Grøndahl 2006: 501
- ⁴⁵ Ifølge Jørgen Dahl. Grøndahl 2006: 190. Myhrvold 2007: 88–89
- ⁴⁶ Indre Akershus Blad 7/6 1966. Intervju med Ole Enger
- ⁴⁷ SAO Heggen og Frøland sorenskriveri: pantebok 15 fol 31, skjøte 1.10.1863
- ⁴⁸ Indre Akershus Blad 25/3 1975
- ⁴⁹ Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Haukenes skolekrets 1890–1958 fol.12a
- ⁵⁰ Rømskog lokalsaml.: Oversikt vedr. Trosterud skoles innvielse 1/11 1977, ark 1
- ⁵¹ Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Tørnby skolekrets 1890–1958, fol. 2b
- ⁵² Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Haukenes skolekrets 1890–1958 fol. 3a
- ⁵³ Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Tørnby skolekrets 1890–1958, fol. 2a
- ⁵⁴ Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Tørnby skolekrets 1890–1958, fol. 4a
- ⁵⁵ Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901–1947, fol. 41b
- ⁵⁶ Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Tørnby skolekrets 1890–1958, fol. 4b

- ⁵⁷ Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Tørnby skolekrets 1890–1958, fol. 5a–b
- ⁵⁸ Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Tørnby skolekrets 1890–1958, fol. 6b
- ⁵⁹ Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Tørnby skolekrets 1890–1958, fol. 6a
- ⁶⁰ Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Tørnby skolekrets 1890–1958, fol. 8b
- ⁶¹ Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Tørnby skolekrets 1890–1958, fol. 8b–9a
- ⁶² Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Tørnby skolekrets 1890–1958, fol. 14b
- ⁶³ Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Haukenes skolekrets 1890–1958 fol. 2a
- ⁶⁴ Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Haukenes skolekrets 1890–1958 fol. 3a–b
- ⁶⁵ Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprøt. 1901–1947, fol. 40b
- ⁶⁶ Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Haukenes skolekrets 1890–1958 fol. 3b
- ⁶⁷ Rømskog lokalsaml.: Oversikt vedr. Trosterud skoles innvielse 1/11 1977, ark 1
- ⁶⁸ Nilsen 1914: 48–49
- ⁶⁹ Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprøt. 1901–1947, fol. 28a
- ⁷⁰ Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprøt. 1901–1947, fol. 30a
- ⁷¹ Rømskog lokalsaml.: Ole Jaavalls erindringer
- ⁷² Rømskog lokalsaml.: Dagbok for Tårnby skolekrets 1862–80, fol. 43b–44a
- ⁷³ Rømskog lokalsaml.: Dagbok for Tårnby skolekrets 1862–80, fol. 59b–60a
- ⁷⁴ Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Tårnby skolekrets 1890–1958, fol. 3b–4a
- ⁷⁵ Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprøt. 1901–1947, fol. 26b
- ⁷⁶ Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Tørnby skolekrets 1890–1958, fol. 3a
- ⁷⁷ Rømskog lokalsaml.: Dagbok for Tørnby skolekrets 1862–80, fol. 31b–32a
- ⁷⁸ Rømskog lokalsaml.: Dagbok for Tørnby skolekrets 1862–80, fol. 52b–53a
- ⁷⁹ Rømskog lokalsaml.: Dagbok for Tørnby skolekrets 1881–96, fol. Fol. 13b–14a, 19b–20a
- ⁸⁰ Rømskog lokalsaml.: Prot. For Tørnby kretsskole 1883–98, fol. 1–16
- ⁸¹ Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprøt. 1901–1947, fol. 40b
- ⁸² Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Haukenes skolekrets 1890–1958 fol. 3b

Kapittel VII

LIVETS OG ÅRETS HØYTIDER

I det gamle bondesamfunn var det nær sammenheng mellom arbeidsliv, årets festskikker og livets høytider. Arbeidsåret var inndelt i onner vår, sommer og høst, og den rolige tiden om vinteren var viet håndverk, husflid og annet inneliv. Årets merkedager regulerte tiden for arbeid, helligdager og alle slags varsler for liv og virke. Folk skilte nøye mellom «hælj» og «søkn», eller «hørdas», «hårdags» (hverdag). Når det var helg, var folk kledd i fintøyet, og spiste høytidsmat. I «hørdas/hårdaslaget» var det arbeidsklær og hverdagsmat. Når store årlige høytider som jul og påske nærmet seg, måtte ingenting av høytiden tas på forskudd. Det var ikke uvanlig at folk sultet seg litt før julematen ble satt på bordet, slik at festgleden skulle bli desto større. Noen av de samme regler gjaldt for livets høytider, som skilte seg tydelig ut fra hverdagen. Livsløpet begynte med barsel (barns øl) og endte med gravøl, og i mellomtiden var det flere andre begivenheter som konfirmasjon og trolovelse. Fra Rømskog er det så vidt vites, bevart lite tradisjon om konfirmasjon før 1900, men det finnes desto mer materiale om andre markeringer.

Hvordan ble livets og årets høytider feiret i Rømskog, og hva kan våre informanter berette?

Livets høytider

Bryllup, barsel og begravelse ble regnet blant de viktigste faser i livet. Trolovelse og bryllup var for mange unge selve høydepunktet i livsløpet, og samtidig et alvorlig vendepunkt med forpliktelser på familiens

premisser. Ved å overta en gård eller plass og stifte familie, fikk mann og kone en ny sosial og juridisk status. I bondesamfunnet var ekteskap et viktig grunnlag for arbeidsfellesskapet på gården, og det var vanskelig for bonden å drive alene. Gården utgjorde et eget samfunn, der barn og voksne hadde sine bestemte, tradisjonelle oppgaver. Barna ble ofte kalt de små voksne fordi de ble tildelt arbeidsoppgaver fra de var helt små.

I et statisk bondesamfunn med liten kontakt utenfor lokalmiljøet, var det få valgmuligheter når det gjaldt ektefelle. Ekteskap ble helst inngått innenfor samme sosiale sjikt, og de unge fikk små muligheter til å følge egne følelser og meninger. I utgangspunktet var det foreldrenes vilje som gjaldt. De unge var omgitt av mange lover, sanksjoner og regler og måtte oppføre seg riktig i forhold til familie, kirke og samfunn.

Det var ikke mange steder ungdom kunne treffes. Kirken var et naturlig møtested for hele bygda, og konfirmasjonsforberedelsene var et viktig samlingspunkt for ungdom på terskelen til de voksnes verden. Etter hvert som foreningsliv, folkelige bevegelser og kommunikasjoner utviklet seg fra annen halvdel av 1800-tallet, ble bedehus, foreningslokaler, basarer, danseplasser og markeder naturlige møtesteder for ungdom. Dermed fikk de også større valgmuligheter som ofte kunne gå på tvers av foreldrenes ønske. Likevel fantes det også her sosiale kontrollmekanismer som var med på å sette grenser og regulere adferden mellom kjønnene. Myndighetene kunne fremdeles med loven i hånd gripe inn med påtale og straff.¹

Fremstillingen av livets høytider vil ta utgangspunkt i konfirmasjonen, som dannet en overgangsfase mellom barn og voksen. Etter at unge gutter og piker hadde funnet hverandre, dannet de gjerne familier, som var grunnlag for livet videre i både hverdag og høytid. Under alle omstendigheter var de gifteferdiges alder og modenhet underlagt samfunnets normer. Statsmakten fikk her et instrument til å regulere områder av livet, som i dag regnes til det høyst private.

Konfirmasjon

I 1736 kom loven om konfirmasjon, som myndighetene fulgte opp med videre forordninger. Konfirmasjonen er bekreftelse av dåpen og var altså i det gamle samfunn inngangsporten til de voksnes verden. En konfirmants lavalder ble satt til 14–15 år, og i 1795 ble det slått fast at den øvre grense helst ikke skulle overskride 19 år. Den som ikke hadde møtt til konfirmasjon innen den alder, risikerte å havne i tukthus eller gapestokk. Den strenge lovgivningen avspeiler pietismens innerste vesen. Kirketukten med en styrket undervisning i kristendoms-kunnskap, skulle foredle den enkeltes fromhet.

Overhøringen i kirken kunne være en hard prøvelse, og noen måtte gå opp for presten flere ganger. I 1835 ble det bestemt at ingen fikk gå til alters uten at de var konfirmert, og før noen kunne vies, måtte de ha mottatt nattverden. Først i 1903 ble dette forbudet opphevet. I praksis betydde dette at kirken fikk en viss kontroll med hvem som var skikket til ekteskap, og hvilken minstealder de måtte ha.² Med konfirmasjonen sto mye på spill for de unge.

Helene Thorsdatter, født på Bøhn østre i 1844, har fortalt om sin skolegang og konfirmasjonstid, som hennes sønn, Ole Jaavall, har nedtegnet.³ Hun forteller at nesten alle barns skrekk var Pontoppidans forklaring. Den måtte de kunne på rams. Konfir-

*Hans Nilssen f. 1896 som konfirmant i 1910.
Foto: Anders Moen.*

masjonstiden på Rømskog kunne vare i to år, og kirkesangeren foresto undervisningen. I praksis kunne man bli konfirmert første år, men da måtte kandidaten møte opp ved Rødenes kirke og delta i prestens undervisning der. Det var langt og uveisomt til hovedsognet, og de fleste valgte derfor å følge forberedelsene på hjemstedet. Presten kom til Rømskog en stund før konfirmasjonen og var der en ukes tid for å ta en siste «finpuss» på barnas kunnskaper.

Ole Enger fra Trosterud, født 1878, beretter at «lesinga» for presten ikke bare var en fornøyelse med de lange avstander den gang han var barn. Presten, Jørgen Brochmann, kom fra Rødenes en gang hver måned for å lese med barn som skulle konfirmeres. Barna fra Trosterud, som skulle stå til konfirmasjon høsten 1893, hadde lang vei til Kirkerud, der konfirmasjonsforberedelsene ble

holdt. Først måtte de gå ca ni kilometer til Sandem, og dersom det været var bra, ble de rodd over Kirkesundet. Ved storm og uvær måtte de gå rundt om Eidet, en strekning på ca seks kilometer. Dermed kunne samlet vei-strekning bli en og en halv mil hver vei.⁴

Dessuten var selve konfirmasjonen en stor prøvelse, og ikke alle kunne det de måtte for å komme gjennom nåløyet. Dette gjaldt særlig Pontoppidans forklaring, og presten måtte «drive» svake elever. De måtte vente til neste år og gå en ny toårs periode for presten. «Enkelte stymperer som hadde særlig tungt for det boklige, ble gående ukonfirmert til de var fullvoksne. Det fortelles om en gutt fra Rødenes som først ble konfirmert året før han skulle avtjene sin verneplikt. Men da grunnet nok også moren hans på om de hadde tenkt å gjøre prest av gutten. Denne «drivinga» tok ikke slutt før Ole Theodor Moe ble sogneprest i 1907.

Julius Gude konfirmerte Helene, og han kunne bli eitrende sint når katekiseringen ikke var god. «En gang de sto på gulvet i Rømskog kirke, turnerte han verre. En av guttene, Joab Nordgårdslund, ble så skremt at han besvimte og datt på gulvet. Da gikk kirkesanger Anders Christiansen bort og snakket til presten.» Det var neppe mulig å få noe godt resultat med slik skremselsundervisning. I ettertid styrte han i alle fall sinnet sitt bedre.

Inn i de voksnes rekker

For øvrig var gamle bonderegler med på å regulere anledning og tidspunkt for inngåelse av ekteskap. De fleste ventet med å gifte seg til de hadde et økonomisk grunnlag for å kunne stifte bo. Samtidig måtte både mann og kvinne ha en viss arbeidserfaring og dyktighet innen praktiske fag. Det var med andre ord ikke tilstrekkelig å ha nådd en viss alder for å kunne være et bra manns- eller koneemne. Vordende ektefolk måtte vise at de kunne fylle rollen som ansvarsbevisste

arbeidende mennesker ute og inne. Dette gjaldt enten man var rik eller fattig, kvinne eller mann. Jentene tok gjerne tjeneste som en forberedelse til rollen som kone og husmor. Også unggutten hadde en lang og arbeidsom vei å gå før han kunne erklæres som voksen fra 14–15-årsalderen.⁵ Det fantes imidlertid lokale varianter når det gjaldt overgangen fra barn til voksen, samt frieri og inngåelse av ekteskap som en del av livets høytider.

Bygdene på begge sider av grensa har kulturelt og sosialt fellesskap, og det er således utviklet mange felles tradisjoner og skikker. Den nære kontakt med svenske grensebygder førte blant annet til svensk-norske giftermål. Den regionale grensekultur er kanskje noe av det mest særegne for vårt område, og kommer, som vi skal se, til uttrykk på flere måter.

Bevart minnemateriale fra Rømskog gjør det mulig å danne seg et ganske detaljert bilde av de ulike faser av livets høytider. Tradisjonene er samlet inn i første halvdel av 1900-tallet, og minnene som har levd i generasjoner, kan kaste lys langt tilbake i tid. I denne bygda var det ikke de store sosiale ulikheter og elitekulturer, som var vanlig i herregårds- og embetsmannsmiljøer i de midtre, ytre og sydlige deler av Smålenene.

Forholdet mellom mann og kvinne

Vi kan ta utgangspunkt i forholdet mellom mann og kvinne. De unge kjønnsmodne var naturlig nok interessert i sin tilkommende, skjønt valgmulighetene var ikke de samme som i dag. Kurtisen er den vanlige opptakt til pardannelse med eventuelt ekteskap til følge. Kjønnslig tilnærming og frieri kunne ha ulike former i tid, rom og miljø. De fleste steder skjedde slik aktivitet mer eller mindre i dølgsmål, og ofte uten foreldrenes vitende og vilje. I den isolerte bygda Rømskog har flere av de gamle skikker holdt seg stort sett

uforandret fra uminnelige tider, og tradisjonen har vært levende helt opp til manns minne.

Mange var opptatt av kjærestevarsler, og flere av dem kom i drømme. Dersom man la seg til å sove et sted ingen hadde sovet før, ville man drømme om sin fremtidige ektefelle. Det samme skjedde etter å ha spist salte pannekaker. Tørsten førte til kjærestedrømmer. Drømmegraut var vanlig flere steder. Oppskriften var tre spiseskjeer vann, en spiseskje mel og en spiseskje salt. Dersom man spiste dette ved sengetid, ville drømmene fortelle om den man skulle ha.⁶ Dette var en aktiv og mest vanlig innhenting av varsler. Slike varsler var helst knyttet til bestemte tidspunkt som jul og sankthans. Den passive måte var å legge merke til plutselige endringer i hverdagsliv og natur. Dette var

hendelser man ikke selv kunne styre eller ha noen innvirkning på. Siden det var mannen som førte an i kurtise og frieri, var det særlig kvinnen som henga seg til varsler om hva fremtiden kunne bringe.

Så snart jentene hadde fått seg en kjæreste, begynte de å brodere på brudeskjorta. Dette var et arbeid de holdt på med i flere år, og skjorta måtte mannen bare bruke to ganger. Første gang var da han sto brudgom, og andre og siste gang da han var død og skulle legges i kista.⁷

Brudeskjorta ble således sett på som en allianse som kun var forbeholdt brudgommen, og de to viktige livets høytider, bryllup og død. Den samme eksklusivitet gjaldt mannens formelle friergave. Også den kunne være et årelangt arbeid, og var gjerne en kunstferdig utformet nøstepinne, mangletre eller andre

Denne brudgomsduken fra Rømskog brukte brudgommen to ganger. Det var da han giftet seg, og da han ble lagt død i kista. Brudgomsduken ble også kalt likkors. NF 1908–0028.

Fint utskåret treskje fra Rømskog. Den ble laget som en friergave. Legg merke til det todelte skaftet. NF 1908-0027.

husflidsredskaper. Beileren kunne aldri gi samme gave til forskjellige piker, og uheldige friere kunne derfor ende opp med en større eller mindre samling husflidsprodukter.⁸ Noen av avslagene skyldtes at frieren ikke svarte til foreldrenes forventninger.⁹

Nattefrieri

I Rømskog var det vanlig at guttene gikk på nattefrieri til jentene, og dette var den uformelle del av forholdet mellom kjønnene. Slikt frieri var uforpliktende og ofte av kortvarig karakter. I sommerhalvåret var det vanlig at jentene sov på låven eller stabburet, og det var helst der guttene oppsøkte dem. I Rømskog var det også setrer med unge jenter som gjetere. Guttene gikk gjerne flere i følge og holdt leven og spetakkel utenfor låven eller seterhuset før de ble sluppet inn. Nå gjaldt det å komme opp i senga til jenta, og slåsskamp var ikke uvanlig. Den sterkeste

rett gjaldt her som ellers. De som ikke fikk plass i senga, slo seg ned andre steder der det var plass. Så lå man og pratet og hadde det hyggelig en stund, før guttene dro videre til neste jente. Folk i både samtid og ettertid har påstått at dette nattefrieri bare var uskyldig moro. «Dom lå med kleæ på, både gutta og jentene.»¹⁰ Ikke desto mindre ville mange moralister og ledende samfunnskrefter på 1700- og 1800-tallet avskaffe nattefrieriet.

For øvrig kunne slikt frieri ha visse sosiale sider med litt bevertning. Jentene hadde kanskje en dram å by på, eller guttene kunne by på noe medbragt. Det hendte også at de utvekslet små, selvlagde gaver. Den såkalte frierskjea var den vanligste og gjevste gaven fra gutt til jente. En fin skje ga håp om god mottakelse. Under alle omstendigheter var dette et føreketenskapelig spill hvor de unge kunne få erfaring i å omgås det motsatte kjønn. Deretter kom for mange det virkelige frieri med fornuftsekteskap på foreldrenes premisser som følge.¹¹

Bedemannen

Når det gjaldt det formelle frieri, var det vanlig å bruke såkalt bede/bea- eller bønnemann, særlig hvis bruden var et godt økonomisk parti. Bedemannen som var en betrodd venn eller en i familien, ble også sendt rundt i bygda for å innby til andre gjestebud. Både dag og tid på året var viktig for frieri. Best var det å fri på en lørdag foran en av de store høytider, jul eller påske. Når bedemannen kom frem til gården, måtte han ikke gå inn i huset. Han sto derfor i døra og fremsa det han hadde på hjertet. Bedemannen måtte heller ikke vise tenner eller le, og bare svare ja eller nei på spørsmål. «Mange gamle kunde ennå haue denne skikken, men det mannen sa, hadde de glømt. Det var en lang, morsom innbydelse på vers.» For øvrig var det et godt tegn dersom senga sto ferdig oppredd når bedemannen kom.¹³

En poetisk svenske på frierferd

I noen få tilfeller kan vi få innblikk i forelskelse og romantikk på 1800-tallet. Det var kontakt og vennskapsbånd mellom ungdom i Rømskog og svenske grensebygder, og ikke uvanlig med frieri på tvers av landegrensa. O. Clefve fra Sverige var i juni 1857 på frierferd til en ung pike i nordenden av Rømsjøen. Han rodde fra Ous til Tørnbylandet for å treffe henne,. Ifølge Halvor J. Ous skrev han et hyllingsdikt, særlig til Rømskog, mens han rodde den vel en mil lange strekningen. Språket er en blanding av svensk og norsk, og første strofe lyder slik:

*Skjøna junidag, du har många behag,
du er rik på oppmuntring och sång,
men på Rømsjøens strand
er det skönaste land
som fortjusat min tanke engang.*

Frieren var sterkt opptatt av jakt, som inntar en stor plass i diktet:

*Snart vi landade då, uttur båten vi gå,
och med jägaren avskjed vi tar.
Sen vi sluttat vår färd, går vi inn til vår
värd,
Johan Ous er det namnet han bär.*

Poeten opplever at alt er harmoni og glede, og der er fred og ingen strid mellom granner. Men vi hører mindre om hans hjertes utkårede, og frierferden endte så vidt vites heller ikke med noe giftermål.¹²

Dette var tegn på at frieren var forventet, og bedemannen ble i så fall invitert inn i huset. Det samme gjaldt tilbud om bevertning, og jo bedre den var, desto mer velkommen var han. Den utkårede datter i huset holdt seg helst i bakgrunnen, og skulle være minst mulig synlig i denne del av prosessen.

Egen bedemann var helst forbeholdt de mer velstående gårder, som ønsket storstilt bryllupsfeiring. Pardannelsen var som regel bestemt av foreldrene på forhånd.

Bryllupsforberedelser

H. Bassøe, kanselliråd og sorenskriver over Rakkestad fogderi, som også omfattet Rødenes med Rømskog, har gitt en detaljert beskrivelse av bryllupsskikker i sitt embetsdistrikt på slutten av 1700-tallet.¹⁴ Den tradisjon han har gjengitt, er nok fra det høyere sosiale sjikt i bondesamfunnet. Folk lenger ned på den sosiale rangstige hadde enklere former for frieri og bryllup, skjønt grunntrekkene trolig var de samme. Og uansett hvor rik eller fattig man var, ble forlovelse og ekteskap betraktet som alvorlige og bindende handlinger innenfor Guds åsyn. Og bryllupsfesten skulle være så storslagen som mulig.

Selve frieriet var som kjent en langvarig og omstendelig prosess. I denne sammenheng må det betraktes som en del av bryllupsforberedelsene.

Dersom «bearmannen» eller «Talsmanden», som han også ble kalt, ikke fikk rent nei, kom han senere tilbake sammen med frieren for videre å tale hans sak. Frieren måtte da medbringe og overlevere piken gaver, som vanligvis besto av en vakker salmebok, silketørklær, penger og bearbeidet sølv. Selv om piken ikke ga noe endelig svar, mottok hun gavene og beholdt dem en tid. Både frieren og talsmannen oppnådde nå å få bevertning, og noen steder overnattet frieren, «for nærmere selv at tale med sin Kjæreste om sit Anliggende».¹⁵ Men frieren

Liv Solveig Sannes gift Kind i sin tippoldemor Thore Larine Pedersdatter Krogstads brudekjole. Tippoldemoren ble viet til Ole Nielsen Klund i Øymark kirke i 1845. Brudekjolen er håndsydd i grønn silke. Foto: Privat eie.

og hans talsmann måtte atter vende tilbake og gjenta frieriet, skjønt de ennå ikke kunne forvente noe endelig svar. Dersom piken fremdeles beholdt de mottatte gaver, var det tegn på at frieriet var i godt gjenge. Men frieren måtte jevnlig vedlikeholde frieriet, og oppsøke kjæresten. Samtidig undersøkte hun og hennes venner hans «Forhold, Gemytsbeskaffenhet, og den Formue han enten allerede ejer eller kan vente sig».¹⁶ Man gikk med andre ord grundig til verks

både når det gjaldt materielle og åndelige forhold hos frieren. Piken var nå kommet aktivt på banen.

Neste ledd i prosessen var at piken sammen med sine venner ville besøke frieren for å bese boligen og hva han ellers kunne tilby. Han fikk beskjed om dette en tid på forhånd, og måtte da sørge for at alt var i skjønneste orden. Følget måtte bevertes på beste måte etter hva han hadde råd og mulighet til. Dette ble kalt «at hjemsee sig». I Rømskog var det mest vanlig at den vordende bruds foreldre besøkte brudgommens hjem og ble vist rundt på gården. Dette kalte man å «him-se».¹⁷ Vanligvis ble da ekteskapet bestemt, skjønt det kunne forekomme at piken og hennes følge ikke var fornøyd, og at tilbud om ekteskap dermed ble avslått. Piken sendte da de mottatte gaver tilbake, og «dermed er den Handel eller Frierie til Ende».¹⁸ Siste ledd i prosessen var at frieren selv oppsøkte pikens foreldre og ba om å få henne. I Rømskog het det at gutten «opendaga seg».¹⁹

Dersom frieriet endelig gikk i orden med bryllup som det endelige resultat, fikk bedemannen som lønn et par lange ullstrømper, skjorter, flekk og andre naturalytelser. Han ble også invitert til bryllupet, og var en av hedersgjestene.

Festevielse

I forkant av selve bryllupet ble det flere steder holdt såkalt festevielse, som var en forlovelse med like stor forpliktelse som selve ekteskapet. Festevielsen kunne skje i et av foreldrehjemmene, hos presten eller i kirken. Dette skjedde i nærvær av noen få personer, som sammen med noen flere innbudte ble godt bevertet.²⁰ Ifølge forordninger av 1783 og 1799 var ikke forlovelse lenger noen forutsetning for inngåelse av ekteskap.²¹ Likevel var forlovelsen mange steder et viktig ledd i forberedelsen til ekteskap, og noen satte også pris på prestens nærvær.

Når det stundet til bryllup, var det mange og store forberedelser. Vielsen skulle skje senest ni uker etter festvielsen, og gjestene ble invitert fra åtte til tolv dager før den store dagen. Avstandene var store den gang, og vanligvis overnattet en del gjester i bryllupsgården. Det var helst brudens foreldre som sto ansvarlig for festlighetene. Feiringen kunne strekke seg over flere dager, og mye mat og drikke skulle fortæres. Dette tærte hardt på gårdens forråd, og gjestebudet var derfor langt på vei et sammenskuddslag. Gjestene bragte tradisjonelt med seg såkalt «fønn» eller «sending», som gjerne besto av smør, bakst, graut, kjøtt og annet til selve bryllupsfesten og dagene derpå. Jo fetere bryllupsgrauten var, desto lykkeligere og mer velstående ble ekteparet.²²

Maten ble båret frem i «fønnekørjer» de siste dagene før bryllupet. De som hadde god råd, tok med seg en kalvestek. Under kalveslakting ble de beste kjøttstykkene hengt unna for å brukes til «fønn». De som ikke tok med seg kjøtt og flesk, ga noe som i Rømskog kaltes «klengås». Det var store kaker med smør og ost på, og smøret var «klent» eller klint på med tommelfingeren.²³ Kaker blir i dag vanligvis kalt brød, mens brød i tidligere tider var flatbrød. Noen sier fremdeles «kakuskiver» om det vi dag kaller brødskiver. Til høytid skulle det altså spises bakst som var gjærhevet og stekt i bakerovn. Navnet «klengås» kommer nok fra svensk, som har smørgås for norsk smørbrød. I svenske bryllupsgårder serveres dermed «klen-smørgås». I Norge kalles «Klengås» vanligvis «klenning». Dette var angivelig en virkelig delikatesse.

Fra brudgommens hjem måtte det bringes dobbelt «fønn». Folk derfra tok da med seg to fulle kurver med mat av beste slag.²⁴ «Fønnekørjene» fra nær og fjern ble gjerne bragt til bryllupshuset av unge piker og gutter. De ble om kvelden bevertet med mat og drikke, og

Brynild Pedersen Flaten og hustru Ingeborg, født Tårnby.

ofte underholdt med musikk og dans til langt ut på natta. Deretter dro de hver til sitt.²⁵

Hvordan kunne et bondebryllup i Bassøes embetsdistrikt forløpe på slutten av 1700-tallet, og hva forteller tradisjonen fra Rømskog?

Bryllupsfeiring over flere dager

Om morgenen bryllupsdagen ble bruden pyntet. Hun fikk sølvkrone på hodet såfremt hun ikke var enke eller tidligere besvangret. Kronen skulle uttrykke renhet og uskyld. Fra kronen hang det lange brokader eller andre bånd ned over skuldrene. Hun hadde snøreliv, skjørt og trøye av farget bomullstøy, «Cattun» (glatt bomullstøy med påtrykt farvemønster) eller vakkert hjemmevevet tøy. Hun var videre utstyrt med brodert «Smække», eller «Pallentin» (krave av knip-

linger eller pelsverk over halsutringningen). For øvrig bar hun hvite eller blå strømper, blanke spenner på skoene og flere sølvringer på fingrene.²⁶ Brudekjolen var vanligvis sort.²⁷ Også mange andre steder var bruden kledd i sort. I Berg derimot mente man at en sortkledd brud aldri var heldig eller ville oppnå lykke.²⁸

Dersom brudgommen var dragon eller soldat, var han kledd i sin mundering. Vanlige sivile var ikledd sine beste klær. Håret ble bundet med pisk og pudret. Hans linnen var «ziret med Manschetter og Kraas i Brystet». De fleste brukte støvler, og alle hadde hatt på hodet.

Tidlig om morgenen bryllupsdagen kom, ifølge Bassøe, kjøkemesteren, to brudgomsvenner, to brudekoner og to brudepiker. Også musikantene innfant seg da. Etter at de fleste gjestene var ankommet, fikk de en frokost bestående av ølost eller fløtegraut, lungemos og stekte fårehoder sammen med smør og brød. Deretter foreslo kjøkemesteren, som førte ordet, at alle skulle dra til kirken. Alle i brudefølget satt til hest, og enkelte skjøt noen skudd med pistol langs veien. Kjøkemesteren red foran følget, og deretter kom musikantene som blåste på skalmeier eller «Hobojer», som var treblåserinstrumenter og forløpere for oboen. Hakk i hæl fulgte brud og brudgom, deres svenner, brudekonene, brudepikene og endelig resten av følget. Ved hver gård de passerte, ble det skutt noen pistolskudd og musisert. Det samme skjedde ved ankomst til kirken. Deretter gikk de inn i kirken og tok plass etter kjøkemesterens anvisning. Brud og brudgom gikk så frem til alteret for å bli viet av presten. Før og etter vielsen ble det sunget en salme. Under salmesangen ble det ofret til presten og klokkeren i en bestemt rangorden. Først ofret brud og brudgom, og deretter fulgte kjøkemesteren og alle mannfolkene, og til slutt brudepikene og konene med flere i følget. Deretter bega de seg på hjemvei.²⁹

Når brudefølget dro fra kirken, måtte de aldri dra samme vei tilbake. Ifølge tradisjon fra Rømskog ville da brudeparet angre på ekteskapsløftet. Også andre steder valgte man helst en annen vei tilbake til bryllupsgården, og ifølge folketroen gjorde de nok det for å villede underjordsfolket, som la sine feller for å få makt over brudefolkene. Virkelige hendelser om bruderov kan også ligge til grunn for slike omveier. Mange unge ble giftet bort mot sin vilje, og det forekom at kjærestefolk flyktet fra sine foreldres vilje. Men det er ikke registrert slike historier i Rømskog. Rundt om i landet beretter en del skillingsviser om dette. På folkemunne het det da at bruden var røvet av et underjordisk vesen. Men årsaken til forsvinning av den ene eller begge brudefolk var som nevnt reell nok. Noen bare flyktet unna et ulykkelig forhold, mens andre ble utsatt for en kriminell handling. Det er fortalt at en brudgom fra husmannsplassen Venemoen under Bøen aldri møtte opp i kirken til sitt eget bryllup. Brud og gjester måtte gjøre vendeveis med uforrettet sak. Flere år senere ble skjellet hans funnet under låvebrofoten på en gård i Høland søndre. Ifølge tradisjonen var han dratt ut for å handle til bryllupet og ble røvet på veien.³⁰

Salutt

For øvrig var det vanlig å saluttere både til og fra kirken og utenfor bryllupsgården. Flere steder var det skyting hele kvelden, og opprinnelig var hensikten å skremme bort farlige makter. Lignende tradisjoner finnes også for jul og påske. I Rømskog heter det at «man om aftenen skjøt noe ganske alvorlig utenfor bryllupsgården. Det var gammel tro at brudeparet den dagen var særlig utsatt for onde makter, men hvis noen skjøt tilstrekkelig, så holdt det onde seg på avstand.»³¹ Mengden og intensiteten i skytingen avgjorde med andre ord graden av beskyttelse. Dette hadde

også noe å gjøre med sosial anseelse, og dårlig saluttering ble mange steder regnet for en skam. Skytterne ble derfor rikelig skjenket med øl og dram så lenge de holdt på. Inne i bryllupshuset skulle spillemann og kjøkemester sørge for å holde stemningen på topp.

Skyting ved bryllup i Rømskog har vært vanlig helt opp i nyere tid. Nils Nilssen, født 1953, husker slik skyting på begynnelsen av 1970-tallet, og den foregår den dag i dag. Dersom det ikke ble skutt for brudeparet, var de ikke skikkelig gift. Skytingen foregikk på den måten at skytterne så diskret som mulig med noen meters mellomrom stilte seg rundt bryllupshuset. Det ble på forhånd bestemt hvem som skulle være leder, og det var et poeng at skytingen skulle være overraskende for brudepar og gjester. Lederen var som regel en av de aktive skytterne i skytterlaget. Lederen løsnet det første skudd, og de andre fulgte etter i tur og orden etter klokkeretningen. Skuddvekslingen varte i tre runder, og det var viktig å holde en jevn rytme hele veien. Etter at disse tre rundene var gjennomført, kom brudepar og gjester ut. Skytterne samlet seg så rundt brudeparet, og deretter ble det skutt to salver på kommando. Etter dette var brudeparet «ordentlig gift». En slik seremoni er langt fra sakral, men er likevel en form for ekstra vielse i et festlig lag. Etter dette var det vanlig at skytterne enten ble bedt inn på en skytterdram, eller fikk en dram ute. I bryllup uten dram, ble skytterne servert noe alkoholfritt. Etter at glassene var tømt, trakk skytterne seg tilbake, og festen kunne fortsette.

Etter at kommunehuset sto ferdig i 1968, har de aller fleste bryllupsselskaper på Rømskog vært holdt her. Det ble fra da av en tradisjon at skytterne møttes ved Lokalbrua før de i samlet tropp gikk opp til kommunehuset for å starte skytingen. I sommerhalvåret møttes de klokka 22.30, og i vinterhalvåret klokka 22.00.³²

Bjarne Myrvold, født 1928, husker at han første gang var med og skjøt i bryllup i 1947, og mener at tradisjonen går enda lenger tilbake. Han mener at de den gang og en stund fremover skjøt tre skudd rundt brudeparet, og ikke to som i dag. Bjarne Myrvold var selv skytebas i mange år etter at Edlar Arnesen ga seg.³³

Margit Sannes, født 1919, har hørt Svend Tørnby (1886–1984) fortelle om bryllupsskikker på Rømskog etter sin bestefar, Svend Tyrinby. Hun gjengir beretningen om et bryllup i 1832 mellom Mari Kristiansdatter Bøen (1808–87) og Torkild Rasmussen Tukun (1803–86).³⁴

Svend Tyrinby var bedt om å være bedemann under bryllupet. Han fikk en liste over gjestene og maten, og gikk så rundt og ba til bryllup. Etter å ha hilst og gått inn i huset, la han frem ærendet sitt. Han leste opp navn på gjestene, og hva slags mat som skulle serveres. Deretter kunne han sette seg ned, slik skikken var. Etter å ha fått svar, ble han gjerne bedt til bords og servert mat.

På bryllupsdagen fikk han nye oppgaver. Han hadde ansvar for bordplasseringen. Folkene fra Bøen skulle sitte ved langbordet langs den ene veggen. På motsatt side var det dekket langbord for familien fra Tukun og deres gjester. Etter at alle var godt forsynt, kom han med en «pottill», der pengegavene skulle legges. Den ble først sendt til Tukunfamilien, og alle la ti daler. Så gikk han til Bøen-siden, og alle der la 20 daler hver. Det ble nok lagt merke til at de ga mer enn den andre siden. Bryllupsgaver ble tillagt atskillig prestisje.

Bryllupsmat

Hva slags mat var det på bryllupsbordet i det gamle samfunn? Ifølge Bassøes beskrivelse fra 1793 var det dekket langbord med stabler av brød og kaker, fat med kokt og speket kjøtt og flesk, smør, flere oster, terter eller annet

bakverk. Bruden gikk stilltiende bort til bordet, og løftet en haug kaker og et fat med kjøtt og flesk uten å nyte noe av det. Ifølge folketroen ville hun da i ekteskapet oppnå lykke med tilberedning av brød og kjøtt. Deretter holdt kjøkemester en tale, som endte med oppfordring om å sette seg til bords. Brud og brudgom inntok da høysetet, og deretter tok alle de andre plass.³⁵ Brudefolkene spiste av tallerkener med gaffel og kniv. Vanligvis var det trau til hverdags og steinfat til fest. Under bryllupsfesten hadde mer fornemme gjester gjerne med seg tretallerkener, mens de andre gjestene spiste av samme trefat eller trebolle. Dette var vanlig skikk i Rømskog på midten av 1800-tallet.³⁶ Før maten ble det lest og sunget et passende salmevers. Under måltidet ble det først servert suppe, og deretter kom de andre rettene, som alle ble ledsaget av musikk. På kjøkemesterens anmodning begynte man så å spise. Foruten suppe var det stek, pølser, kål og kjøtt, samt fisk, som for det meste var utlutet, tørket torsk. Etter måltidet foreslo kjøkemesteren å drikke brudeparets skål, og oppmuntret deretter gjestene til å gi i skålen. De skulle gi brudeparet pengegaver etter evne og leilighet. Han gikk selv foran som et godt eksempel ved å drikke skål og gi en eller to riksdaler. Skålen ble så båret videre til brudeparets foreldre og nærmeste pårørende, og deretter til de øvrige gjester. Under denne skål ble det hele tiden musisert. Navnet på giver og beløpet i skålen eller på tallerkenen ble ropt opp, og overlevert brudeparet. For hver gave reiste de seg, bukket og takket. Etter at denne skål var drukket og bragt til ende av alle gjestene, ble det drukket en skål for kongen og noen få andre. Taffelet var dermed over, og alle gikk fra bordet.³⁷

Nå var tiden inne for dans, som begynte med at brudgommen danset med bruden. Deretter måtte hun danse med alle gjestene

i tur og orden. Dansen besto i en kort «Polsk» eller egentlig norsk springdans. Musikken var komponert etter egen smak. Deretter ga man seg igjen til bords for å spise dessert. Denne besto av eggost, mølske, terte og annet bakverk. Når dette var spist, gikk bruden for å bli kledd om. Brudgommen satte selv en sort «Fløjes Hue» på hennes hode, og således danset hun som kone blant gjestene, «som nu gjøre sig meest lystige med Dands» til langt ut på natta. Brudeparet trakk seg da tilbake uten noen videre seremoni. Også gjestene gikk nå til ro. Etter frokost om morgenen var det igjen dans helt til middag. Etter måltidet om aftenen ble bryllupet vanligvis avsluttet, og enhver bega seg på hjemvei.³⁸

I Rømskog kunne et bryllup vare i flere dager, og da i forhold til økonomisk evne. Lange bryllup var tegn på velstand, men det hele skulle uansett være avviklet innen søndag. De første nettene overnattet gjestene enten i bryllupsgården eller på de nærmeste gårdene. Brud og brudgom dro tidlig om morgenen etter bryllupet rundt til gjestene og ga dem kaffe på senga, «og ikke å forglemme en dram».³⁹ Tegn på at festen var over, var kjøkemesterens meddelelse siste dag at det var slutt på mat og drikke.

Slik kunne et vanlig bondebryllup forløpe. Festen var nok atskillig mer beskjeden hos folk i små kår, selv om man også der skulle gjøre bryllupsfesten så minneverdig som mulig.

Varsler for ekteskapet

Ekteskapet skulle vare livet ut. Skilsmisse var mulig, men var en vanskelig beslutning, som vakte oppsikt i nærmiljøet. Selv i meget ulykkelige ekteskap, kvidde man seg for å gå til et så drastisk skritt som skilsmisse. Dette var nok en av grunnene til at det ble tatt varsel om hvordan det livsvarige ekteskap ville forløpe. I Rømskog begynte folk å ta varsler

for ekteskapet dagen før bryllupet. Brudgommen ble ulykkelig dersom det var regn den dagen. Var det godt vær, ble han lykkelig. Man tok tilsvarende varsler for bruden på selve bryllupsdagen. Det varslet rikdom at hun fikk regn eller snø i brudekronen. Dette var en form for likhetsmagi, der mengden av nedbør og selve været var avgjørende. Men tolkningen av de ulike varsler kunne variere fra sted til sted. På Hvaler varslet snø i kronen at bruden snart skulle bli enke, men regnet det, ville hun få mange barn. Var det solskinn, varslet det et godt samliv de fleste steder. Var det overskyet vær, ville det bli hverken det ene det andre. «Ja, ja, vi får nå se,» sa folk i Rømskog da. Under alle omstendigheter var det tegn på ulykke dersom myrtekransen visnet i løpet av bryllupet.⁴⁰

Svangerskap og fødsel

Dersom ekteskapet bar frukt, var det mangt og meget en fruktsommelig kvinne måtte vokte seg for. Hun måtte unngå å se et harehode, for da kunne barnet få hareskår. Dersom den gravide fikk se en ildebrann og tok seg for ansiktet eller brystet, ville barnet hun bar, få føflekker på samme sted. Derfor skulle hun straks ta seg bak, slik at føflekken flyttet seg dit. Dette var en form for likhetsmagi, og føflekken kunne også ta form av dyr som skremte kvinnen. Enkelte barn fikk føflekker som lignet en mus uten hale fordi enkelte kvinner ble skremt av mus og tok seg til ansiktet. Uheldige handlinger kunne også få dødelig utgang. Dersom en fruktsommelig kvinne så et lik, kom enten hun selv eller barnet til å dø. Hun måtte heller ikke se ned i en åpen grav, og helst ikke gå inn på kirkegården så lenge hun var gravid. Hun måtte heller ikke bade ute etter solnedgang.⁴¹

Barselkvinnen og hennes nærmeste måtte både før, under og etter fødselen følge mange slags taburegler, som også gjaldt hel-

ligdagsfreden. Således måtte hun ikke sy barnetøy på en langfredag. Dersom hun brøt disse reglene, kunne enten hun selv eller barnet bli straffet.⁴²

De mange forholdsregler i svangerskapsperiodene vitner om omsorg for det ufødte liv, og for barnet som skulle komme. Barn var nødvendig for den videre fremdrift av slekten, og en vesentlig arbeidsressurs på gården. Barnet fikk helt fra fødselen sin sosiale plass i familie og nærmiljø. Samtidig var det ikke ønskelig å få for mange barn. Hvert barn som kom til verden, var en ny munn å mette. En kone som gikk med barn, måtte derfor vokte seg for å spise egg med to plommer eller nøtter med to kjerner, for da kunne det komme tvillinger.⁴³ Også dette er et eksempel på likhetsmagi.

Barnet ble født ved hjelp av tyngdeloven i stående eller knelende stilling. Fødselen skjedde ofte på jordgulv med en hjelpekone til stede. Slike hjelpekoner ble senere gjerne kalt jordmødre. Fødselen skulle helst skje på voksende måne, for i ne kunne det bli en vanskelig forløsning. Dette gjaldt også andre viktige begivenheter og arbeidsoppgaver. Når fødselen nærmet seg for barselkoner i Rømskog, skulle man leie kona frem og tilbake på gulvet helt til hun ikke orket mer. Deretter skulle hun knele ned ved en stol, og få barnet der. Det var mye som kunne gjøres for å lette fødselen. Det hjalp godt om mannen stupte kollbøtte på gulvet. Eller det kunne legges en håndfull jord under barselkona. En dott høy eller halm kunne gjøre samme nytten. Alt som var bundet eller knyttet sammen måtte løses, og ingen i stua måtte sitte eller stå med armer og ben i kors. Man kunne også slå i stykker ting som var spikret sammen eller løse opp alle knuter i huset. Barselkona skulle ha utslått hår, og det burde også de andre kvinnene i barselstua ha.⁴⁴ Alt dette var handlingsmagi med det for øye at med likt skulle likt bevirkes.

Mor og barn

Når man besøkte barselkona første gang etter fødselen, bragte man med seg fløtemelk eller risengrynsgraut med sukker, kanel og smørøye. Før man gikk inn til henne, måtte det holdes en brennende flis over maten.⁴⁵ Moren og det nyfødte barn var i stor fare fra underjordsfolk, og ild, stål, salmebok og bibel skulle beskytte mot onde makter. I Rømskog ble det «et svare renn av grannekonene» når barnet var født. De «gjorde seg riktig blide og søte og kom med barselgraut. Denne grauten måtte ikke spises før den var vigslet med flatbrød.»⁴⁶ Her blir

altså et element av de hellige sakramenter trukket inn i besøksritualet. I nyere tid møtte de som regel opp med bløtkake eller noe annet til kaffen, samt gaver til barnet.

Den beste tiden å føde på var som nevnt, mens månen var i ny, og barn som ble født under nymåne, ville bli sterke og sunne. Var barnet i tillegg født på en søndag, ble det regnet som særlig begavet. Særlig heldig var det om barnet ble født med seiershue, det vil si med rester av fosterhinnen. Seiershuen måtte renses godt, og barnet skulle alltid bære den på seg. Den kunne bæres om halsen i en medaljong eller klebes med spytt

Døpefonten i Rømskog kirke er fra ca. 1700, og er trolig laget av en kunstner fra bygda eller nærmeste nabolag. Fonten bæres av fire nakne englebarn med blomster i hendene. Det hele er skåret i tre, og selve skålen er utstyrt med bladkrans og akantus. Foto: Finn Wahl, 2009.

under venstre arm, slik at den grodde fast der. Venstre var den magiske side. Den som ble født med seiershue, var lykkebarn, og kunne ikke skades av ild eller vann.⁴⁷ Hvirvler eller krøller i håret på den nyfødte var også et godt tegn. Et slikt barn ble regnet som klokt. Men det var uheldig med sammenvokste øyenbryn, fordi barnet kunne bli rammet av drukningsdød. For øvrig kunne jenter med sammenvokste øyenbryn ende som marer, mens gutter kunne bli varulver. Det var heller ikke bra om barnet var altfor tungt.⁴⁸

Signing

Etter at barnet var vasket og «reiva» eller revet, skulle det signes. Man tente da varme på et stykke flatbrød og førte det tre ganger rundt barnet idet man sa: «I Jesu navn.» Deretter ble flatbrødstykket stukket inn i reven. Barnet kunne også beskyttes med blader fra bibel eller salmebok. For at barnet ytterli-

De to svartmalte lystemene ble helst benyttet til begravelser. Foto: Finn Wahl, 2009.

Blant Rømskog kirkes rituelle kar er dåpsfat og mugge i messing. Fatet er trolig fra 1600-tallet. Foto: Finn Wahl, 2009.

gere skulle beskyttes mot onde makter, var det i barnetøyet alltid innsydd en sølvmynt eller stukket inn en sølvspenne. En mann fra Rømskog bar hele livet den sølvspennen moren hans hadde satt på ham da han var liten. Den ble også lagt ned i badekaret hver gang han skulle bade. «Ho mor var så redd det sku´ komme no ondt te´n.» Ellers var det i Rømskog vanlig å ha en sølvmynt i vuggen. For øvrig måtte man aldri ha nytt tøy på ungen. «Best var det å ha ett eller to plagg på som en annen hadde brukt før.»⁴⁹ Dette burde nok helst være vellykkede personer, som gjennom plaggene kunne overføre gode egenskaper til barnet.

Dåp

Barnet var i stor fare før dåpen, og skulle helst døpes før det var tre uker gammelt. På grunn av vær og føreforhold ble barn i utkantsbygder hjemmedøpt. Dette var en

foreløpig dåp som senere ble bekreftet av presten i kirken. Det betydde ulykke dersom man måtte gjøre vendereis dåpsdagen.⁵⁰ Dåpen ga barnet beskyttelse mot alt ondt, og selv om det døde, ville barnet ikke gå forapt. Et ektepar fra Rødenes hadde vært i kirken og døpt barnet sitt, og på hjemveien ble de forfulgt av en utsultet ulveflokk. Hestene ble skremt, og ulven var så nærgående, at familien så ingen utvei til redning. Da kastet moren barnet til ulvene med disse ord: «På vei til kirken ville jeg vegret meg for dette, men nå er i hvert fall barnet døpt!»⁵¹ Dåpen var inngangen til Guds rike, og barnet var med andre ord dermed reddet. Under selve dåpen var det vanlig i Rødenes

prestegjeld å putte skillinger gjennom kirkegulvet. Dette ble gjort for å beskytte barnet mot svekk (engelsk syke).⁵²

Fødsel og barnedåp var store begivenheter som ble markert med mye mat og drikke. Det ble gjerne drukket sterkt høytidsøl, som ble kalt barnsøl, og dette ble etter hvert begrepet barsel.

Etter fødselen ble barselkona sett på som uren. Hun fikk derfor ikke komme inn i selve kirken, men måtte stå med barnet nede ved kirkedøra, der presten kom og «skrøftet» henne. Hun måtte med andre ord skrifte, og fikk ikke gå ut av huset før dette var gjort. Ofte måtte hun stå og vente lenge før presten kom ned til henne, og om vinteren

Forberedelse til begravelse på Østtukun i 1915. Likesom ved andre livets høytider ble det ofte brakt «fønn» til gården. Likevel måtte et stor arbeid utføres med mat og drikke til alle de fremmøtte. Fra venstre ser vi Ester, Hanna, Fina, to svenske jenter innenfor døra til siderommet, samt Olga. Alle de navngitte kvinnene har Ringsby til etternavn. Foto: ØFB 72-888.

kunne kvinnen pådra seg sykdommer. Etter fødselen var hun ofte svak og lett mottakelig for sykdom. I Rømskog gikk denne skikken av bruk på slutten av 1800-tallet.

Så snart ungene begynte å kravle og gå, skulle de bades i furuvann, for da ville de bli sunne og friske. Folk som så barnet, måtte aldri si at det var pent.. Dersom noen sa det, skulle man straks si for seg selv: «Kyss´n bak!» Dette er et eksempel på den omvendte magi, som også gjelder i mange andre sammenhenger. For å få god fiskelykke, skulle man ikke si lykke til, men «skitt fiske!»

Død og begravelse

Livet startet med barsel eller barnsøl, og endte med gravøl. Også døden var en av livets høytider og ble behørig markert. Dermed var det mange varsler å iaktta. Vanlig dødsvarsel var pinner eller strå i kors, og når kattugla skrek «klæ-hvitt» utenfor husveggen. Dette var likhetsmagi, og tegn på at en på gården snart skulle legges i kista. Dersom det lå pinner eller strå i kors ute på gårdsplassen, ville ingen i huset, men en i nabolaget dø i nærmeste fremtid.⁵³

Det var heller ikke noe godt varsel at katten forlot huset. Når to tok i døra på samme tid, ville man høre om et dødsfall den dagen. I Rømskog var varslene gradert med husdyra inkludert: «Ligger noe i huset i kors, varsler det dødsfall i familien. Ligger noe i kors i fjøs eller stall, vil et av dyrene dø. Ligger noe i kors på gårdsplassen, blir det ingen der i huset som dør, men man får spurt et dødsfall i nærheten.»⁵⁴

Bygda har også eksempler på direkte møter med den personifiserte død: «Når man våkner om morgenen, kan det hende man har blå merker på armer eller ben. Disse kalles *dauklyp* og er et sikkert tegn på at en av de døde vil ha fatt på en.» Det var vanlig oppfatning at det var mulig å se gjenferdet til den som snart skulle dø. I Rømskog

hadde husdyra denne spesielle evne. «Når hunden uler eller dyrene i fjøset bråker og bærer seg, er det fordi de er blitt skremt av gjenferdet til en som kommer til å dø. Dyrene har en egen evne til å se overnaturlige ting, mener man.»

Det var viktig å være godt forberedt til døden. Likkista ble gjort ferdig i rimelig tid, og det hendte at folk hvilte middag i den for å få en viss tilvenning.

Varsler om død hadde flere nyanser, og det var viktig å høre nøye etter når kattugla skrek utenfor husveggen. Mens «klæ-hvitt» betydde død, var «to-hvitt» tegn på noe hyggelig. Da skulle man snart ha gjestebud, og det var bare å vaske og ordne til.⁵⁵ I forbindelse med dødsfall var det også moralske vurderinger. I Rømskog var det alminnelig tro at onde mennesker måtte lide for sine ugjerninger før de døde. Det hele endte med en fryktelig død med store lidelser.⁵⁶

En slik oppfatning kunne ha sammenheng med såkalt likhetsmagi. Kanskje var det også uoppgjorte saker som medførte et langt og smertefullt dødsleie. En kone i bygda lå svært syk og fikk ikke dø. Hun lå og ynket seg i mange dager og bare ba om å få slippe. Mannen husket da på at han en gang hadde snakket til henne fordi hun drakk kaffe av kjeletuten. «Det skulle du ikke ha gjort,» sa han da. Mannen tok derfor kaffekjelen og helte litt i henne av tuten. Dette ga god virkning, og kona døde bare noen minutter senere.⁵⁷

Døden som tabu

Døden og dødsleiet var tabubelagt, og det var mange hensyn å ta. Plystring betydde tilkalling av djevelen og gjaldt i de fleste situasjoner, men kanskje særlig i forbindelse med sykdom og død. I Rømskog måtte man aldri plystre der det lå en syk, for da ville fanden komme og hente den syke. Brenning av lys ved den dodes hode skulle holde onde mak-

Gravferden til Markus Jørgensen Ous 26. november 1920. Bildet er tatt fra Osbrua. ØFB 82-694.

ter borte. Mange steder ble likkista satt på låven og pyntet og kledd med bar. Noe av hensikten med dette var å unngå smittefare. Her på låven kunne pårørende besøke den døde før jordfestelsen, og noen satt også og våket.

Samtidig var det angst for gjengangeri. For å hindre at den døde gikk igjen, skulle alle i nærmiljøet ta vedkommende i hånden og si farvel. Man la mynter på den dodes øyne, for at ikke flere skulle utsees til å dø.⁵⁸ Bruk av mynter ved dødsfall kan ha røtter helt tilbake til tradisjoner fra gresk mytologi. Her var Kharon fergemannen som satte de døde over elvene Styx og Akheron til dødsriket Hades. Som fergepenge ble en mynt lagt i den dodes munn.⁵⁹

Det var også vanlig å stanse klokka, dekke over alle speil og rulle ned for vinduene. Tildekning av speilet skulle hindre at den dodes bilde skulle sitte igjen og skape gjengangeri. Enkelte steder ble likkista ikke båret ut

døren, men en annen utgang som var ukjent for den døde. Kista ble kjørt til kirken med slede eller vogn med hest.

Det var kostbart å bli gravlagt. Da Torkild Rasmussen (ca. 1753–87) på Tørnby ble begravet i 1787, var de samlede utgifter til begravelse og påfølgende auksjon 25 riksdaler. I tillegg kom skifteomkostningene på vel 17 riksdaler.⁶⁰ Likprekenen kostet 4 riksdaler, som var omtrent halvparten av verdien på en hest. Det var status å ha en så god og kostbar likpreken som mulig. For øvrig var det utgifter til en kløv over fjellet til kirkegården, kjøp av sort silkebånd, en hvit løve til graven, en pott brennevin til de nærværende ved dødsfallet, betalt Tor Tårnby for en tobakksrull, betalt for humle til øl under begravelse og auksjon, kjøp av svensk brennevin til auksjonen kostet tre riksdaler 12 skilling, som var omtrent det ei ku kostet. (Kua Valborg ble i skifteregistreringen etter

Med tente lys ble begravelsesskjold festet på begge sider av gravferdsvoogna. Platen til høyre er merket «Trandem 1879», og ble trolig benyttet ved gravferden til Jørgen O. Trandem. Skjoldet til venstre er merket «C. de Seue 1843», og er antagelig gitt kirken av familien til Christian de Seue. Han var prest i Rødnes frem til sin død i 1843. Foto: Finn Wahl, 2009.

Rasmus Halvorsen og kona Kari Bergersdatter på Tørnby 13. mars 1776 vurdert til tre riksdaler). Det ble også kjøpt inn tre potters fransk brennevin for en riksdaler. Ofte ble gravøl og brennevin gjort i stand på forhånd. Videre var det utlegg til Anders Knutsen for en reise til Fredrikshald, og for skiving, reise til tinget med mer. Alle disse utgiftene ble belastet verdiene i boet etter at skifteregistreringene var ferdig.⁶¹ I tillegg kom det omkostninger til mat og drikke på selve begravelsesdagen. Selv om naboer og andre kom med fønn, påløp det utgifter som ved andre livets høytider. Slike gjestebud kunne vare i flere dager.

Begravelsesskikker

Hva vet vi ellers om begravelsesskikker i Rømskog? Theodor Olsen, født 1848, var

utdannet lærer og ble i 1869 ansatt i Sandem og Trosterud krets, der han var frem til 1882. Hans sønn, Ole Jaavall, forteller etter beretning fra sin far, at det på hans tid ikke var gravkapell i bygda. Når det inntraff et dødsfall, ble kista stående i hjemmet frem til gravferdsdagen. De som ble innbudt til begravelsen, fikk brev. Denne skikken holdt seg helt til 1920-åra. Det samme gjaldt «sending», som likesom bryllupsmat ble sendt til gården på forhånd. Gjestene var gjerne invitert til frokost rundt klokka ti, og etter måltidet var det samvær og prat. Før avdøde ble «tatt ut» fra hjemmet, var det andakt. Helt siden hans far kom som lærer til kretsen, var det alltid han som holdt andakten. Båren ble så ført direkte til graven. På kirkegården var prest, kirkesanger og kirketjener møtt opp. Her holdt presten sin gravtale.⁶²

For noen år siden ble det i Rømskog kirke funnet noen plater eller skjold i metall (ca. 30x40 cm). De var malt i grønt/grått/svart med innskriften «Trandum» og andre bokstaver, samt årstallet 1840. De var omkranset av snirklete pynt i metall og utstyrt med stativ til talglys. Skjoldene ble brukt til begravelse, og dette er en svensk skikk som er tatt opp i norske grensebygder. Under gravferden til kirken ble skjoldene festet på hver side av vogna med lysene tent. Skjoldene tilhørte Trandem, gårdsnummer 73, og henger nå i bårhuset ved Rømskog kirke.⁶³

Gravfølget bar pynt med blomster, og det ble tent lys langs veien. Underveis til kirken stanset gravfølget utenfor alle hus langs veien. Her stemte presten i et salmevers. Klangen i kirkeklokkene forkynte hvordan det gikk med den døde på vei til dødsriket.⁶⁴

I Rømskog som andre steder måtte gravene på kirkegården alltid ligge i retning øst-vest. Kista ble senket slik at den dødets ansikt vendte mot øst, og slik at den døde

fikk se Jesus på oppstandelsens dag. Jesus ville komme med sola i øst. På graven måtte det alltid stå en stein eller et kors med inskripsjonen: «Hvil i fred», «Sov i ro», og lignende. Hvis ikke, ville den døde ikke finne hvile, og gå igjen. Man måtte passe på at kista ikke gikk skjevt ned i grava, for da ville snart en i familien følge etter.

Beste gravplassen var på sørsiden av kirken. På nordsiden begravde man frem til begynnelsen av 1800-tallet forbrytere og selvmordere. Kistene deres ble ikke båret gjennom kirkeporten, men løftet over gjerdet. Ingen kirkeklokker ringte, men presten foretok jordpåkastelse.

Ingenting måtte fjernes fra kirkegården. Alt her tilhørte de døde, og tok man noe med seg, ville de døde komme og hente det tilbake.⁶⁵ Det var ikke uvanlig at såkalte «kloke» koner og menn gjerne ville bruke gjenstander, levninger og jord fra kirkegården til sine formål. (Se side 331–332.)

På begravelsesdagen var det likesom ved barsel og bryllup gjestebud, og hele bearlaget

Rømskog kirke i 1925, da kirken var hvitmalt.

Påskekjerringer fotografert ved Veststua i Østkroken påskelørdag 1994. De er fra venstre: Line Carina Nilsson, Silje Renate Hellebakken og Hanne Engen. Foto: Nils Nilssen.

var innbudt. Også ved denne anledning hadde gjestene med seg *fønn*. I Rømskog varte gjestebudet gjerne i to dager. Når gjestene kom om morgenen, fikk de øl (gravøl) av krus som ble sendt rundt. En god måte å hedre den døde på var å drikke øl som vedkommende hadde brygget til sin egen begravelse.

Etter mottagelsen var det kaffe og smørbrød, og senere mølske. Den var laget av kokt, sur melk, som hadde kokt så lenge at den var blitt brun og ostet seg. Også ved kirken var det mat, og denne gang erter, kjøtt og flesk. Ringeren og graveren fikk smørgås og dram som ekstra påskjønnelse for sitt arbeid. I løpet av begravelsesdagen fortærte gjestene en god del øl og brennevin, og kvelden ble gjerne avsluttet med dans. Noen ganger oppsto det slagsmål og tumulter. I Rømskog heter det at presten ikke var den som sa nei takk når han ble skjenket.⁶⁶

Årets merkedager og høytider

Foruten de store høytider var det mange kirkelige merkedager. På slike dager ble det gjerne tatt varsler. Kyndelsmesse 2. februar markerte Marias renselse, og det latinske navn på vokslys, *candela*, er grunnlag for *kyndel*. Rundt om i landet ble det tatt mange værvarsler den dagen, som har eget merke på primstaven. I Rømskog skulle man på kyndelsmesse vaske klær, for da ble tøyet rent og hvitt. Dette var med andre ord en renselsesdag også på det praktiske plan.

Forår og vår

Persok, Peters stol, St Peters dag eller Per varmestein 22. februar var til minne om apostelen Peter som den dagen ble overhode for den kristne kirke. På primstaven er dagen markert med en nøkkel, som var inngangs-

nøkkelen til Guds rike. I Rømskog heter dagen Per varmestein, og på svensk side Peter katt. Ifølge tradisjon fra bygda begynte snøen å tine rundt stokk og stein den dagen. Isen smelter eller fræter like mye på undersiden som på overflaten. Det engelske ordet fret betyr gni gnage eller slite. Denne dagen ble noen steder regnet som første vårdag. Når man så is og snø smelte rundt steinene, slik at de ble liggende bare, sa man at Per varmestein hadde kastet sine steiner.⁶⁷

De 40 riddere var 9. mars, og slik været var da, ville det bli i 40 dager fremover. Dagen er minnedag for de 40 kristne riddere som led martyrdøden på begynnelsen av 300-tallet.

12. mars var Gregorimesse, og i Rømskog gjaldt det da å komme først i seng. Den som greide det, ble kalt *gregg*, som vel har sammenheng med Gregorius. Den som kom sist i seng, kaltes *murpe*, som kan ha sammenheng med surmule. Siste mann i seng 12. mars ble ofte også kalt Loppe-Lasse, og siste mann oppe neste morgen var Luse-Lasse.⁶⁸ Tradisjonen har nok sammenheng med loppe- og luseplagen som gjorde seg gjeldende utover våren og sommeren. Det het at lus var «lathetens plage». Ifølge en legende møtte Vårherre og St. Peter en mann som lå og solte seg. Han visste ikke hvem de var. Og da de spurte om veien videre, gadd han ikke reise seg, men pekte ut retningen med foten. Vårherre ble da irritert over mannens latenskap og kastet en håndfull sand på ham. Sandkornene ble straks forvandlet til lus, og mannen spratt opp for å børste dem av seg.⁶⁹ Således kom det lus på menneskene, og det er vel slik tradisjonen i Rømskog er oppstått i tilknytning 12. mars. Ellers fortelles det fra bygda at «Gregori tid er natt og dag like vid».⁷⁰ Dette var med andre ord vårjevndøgn. Ifølge en annen tradisjon fra Rømskog skal man på Gregorimesse legge seg mens det er lyst, etter å ha sprunget barbent rundt huset. Den som gjorde det, ville ikke bli bitt av

huggorm i løpet av sommeren.⁷¹ For øvrig er Gregorimesse 12. mars til minne om pave Gregor den første. Han ble også kalt den store og er regnet blant kirkens fire fedre.

21. mars kaltes Vafferdagen eller Vårfruedagen. Dagen er den siste av merkedagene før sommeren og rommer derfor mange værtegn. Var det pent vær den dagen, ble det et godt år. I kirkefeståret kalles dagen gjerne Maria bebudelsesdag og er til minne om at Gud sendte engelen Gabriel til jomfru Maria for å fortelle henne at hun skulle føde Jesus. Et annet navn på jomfru Maria er Vår Frue, og derav navnene Vårfruedag og Vårfruemesse eller Vafferdagen.⁷²

Påske

Selv om det var mange helligdager imellom, skulle jula ifølge tradisjonen vare helt til påske. Vi vet ikke sikkert hva ordet påske betyr, men det kan ha sammenheng med det hebraiske *pesah*, som betyr forbigåelse, skånsel eller overskridelse. Begrepet har sammenheng med det som skjedde da israelittene utvandret fra Egypt ca. 1200 før Kristus. I Det gamle testamente er påsken innstiftet som et minne om befrielsen fra «trelldommens land». Den første kristne påskefeiring skjedde for vel to tusen år siden, og hit til landet kom høytiden over tusen år senere. Således er påsken den eldste kristne årshøytid. Samtidig er det knyttet mye magi og mange folkelige forestillinger til påsken. Både jul og påske rommer hedenske forestillinger om blot og offerhandlinger. Vintersolverv og vårens spirrende krefter var viktige begivenheter for nordboerne. Den kristne påskefeiring kom dermed til å ta opp i seg noen av de gamle vårofferfester. Fastelavnsris og påskeegg kan fortolkes som naturmytiske elementer. Samtidig hører vi om både trolldom og hekseri.

Fra det gamle bondesamfunn finnes mange folkelige religiøse forestillinger om Jesu lidelse og død. Innlevelsen kunne være

stor blant folk, og enkelte påførte seg selv lidelse langfredag for dermed å solidarisere seg mest mulig med Jesus. Noen la steiner i skoene og gikk så blodet rant, mens andre kledde seg i ubehagelige klær som både stakk og klødde. Maten skulle være så dårlig og usmakelig som mulig. Selv om langfredag var en streng helligdag, da det ikke skulle arbeides, var det mange som påla seg tungt og utrivelig arbeid nettopp den dagen.

Hvilke påsketradisjoner er bevart fra Rømskog? På skjærtorsdag måtte ingenting skjæres eller hugges. Dersom husdyr tråkket på noe som var skåret eller hugget den dagen, ville de bli halte.⁷³ Her er det selve ordet *skjær* som er opphav til forbudet. I virkeligheten har *skjær* sammenheng med døpe eller rensse/vaske, og ordet er bevart i skjærsilden. Begrepet *ren og skjær* brukes også i våre dager.

Identifikasjon

Identifikasjonen med Jesu lidelse langfredag var vanlig også i Rømskog. Her ga man hverandre ris på senga. Risingen kunne starte ved to -, tretiden om natta, og utartet til uskyldig moro etter hvert som den opprinnelige mening ble utvisket. Påskeaften var farlige makter på ferde, og for å beskytte dyrene var det vanlig å tegne tjærekors over dørene til fjøs og stall. Det var særlig påskekjerringene man fryktet, og de red påskennatta på blå bukker gjennom lufta. De pleide å ri til Blåkulla og hjem igjen.⁷⁴ Slike Blåkuller var det flere steder, og ifølge tradisjonen brukte heksene slike steder til mellomlanding på sin ferd til Brocken i Tyskland, der de hadde sabbat og stevnemøte med djevelen. I Rømskog var det helt opp på 1900-tallet vanlig å kle seg ut som påskekjerring.

Påskebrev

En mer trivelig tradisjon var påskebrevene. Denne skikken er trolig svensk. Påskeaften sprang folk i Rømskog rundt til hverandre

med slike brev. De skulle kastes inn i huset enten gjennom døra eller vinduet. Ingen måtte se når de ble levert, og den som leverte brevene måtte springe videre så fort han kunne. De inneholdt som regel hyggelige meddelelser og tegninger, og til og med frieri. Etter 1900 rommet de helst bare godterier. Tradisjonen lever fremdeles i Rømskog.⁷⁵

Jørgen Ringsby, født 1890, forteller at barna påskelørdag laget slike brev. De pakket inn godterier i en konvolutt, og tegnet utenpå en heks som red på kosterkaft. Brevet var adressert til «Påkegumman» med hilsen fra «Blåkulla» eller «Hekle fjell». Det var åtte-ti husstander i grenda der Jørgen bodde, og skikken var at barna skulle liste seg frem til huset der «Påkegumman» bodde. De åpnet raskt døra, kastet påskebrevet inn og løp. Som nevnt, måtte de ikke bli sett. Husbonden sto gjerne postert ved hushjørnet og fyrte løs med løskrutt i hagle eller rifle. På den måten skulle han skyte påskekjerringa.⁷⁶ Ennå i dag er skyting av påskekjerringa tradisjon i Rømskog. Barna kjøres rundt fra sted til sted i biler, og det smelles med kruttlapper og kinaputter.⁷⁷

Påskennatta kunne man bli helbredet for sykdom. Den syke kunne bli frisk dersom han eller hun ble ført til kirkesvala påskennatta. Det fortelles at man en gang bar en lam mann til Rømskog kirke påskennatta. Samtidig var to tyver ute for å stjele sauer. Mens den ene var gått for å stjele en sau, sto den andre på lur ved kirkeporten. Da han ved porten fikk se mannen som kom med den lamme på ryggen, trodde han det var kameraten som kom med sauen, og sa: «er'n tung, er'n feit?» Men da ble både den lamme og han som bar ham så vettskremte at de tok til bens det forreste de kunne. Således ble den lamme helbredet påskennatta. For øvrig kunne man som på julenatt ta varsel. Var det storm påskennatta, fikk man snart høre om krig. Påskemorgen var det mulig å se fotefar

etter påskekjerringer i asken i grua. Noen mente at det var spor etter påskelammet.⁷⁸ De fleste steder var det vanlig å se sola danse påskemorgen i glede over Jesu oppstandelse.

Etter påske

Bededagen var ifølge tradisjon fra Rømskog fjerde søndag etter påske. Den gamle kirkelige skikk med å holde bots- og bededag ved bestemte hendelser, for eksempel store ulykker, ble beholdt etter reformasjonen. I Rømskog trodde man at Satan var i ferd med å komme løs den dagen. Han hadde da filt et helt år på lenken sin, slik at den var blitt tynn som en sytråd. Når bededagen endelig var over, pustet folk lettet, for nå var lenken blitt like tykk igjen. Dermed måtte Satan file et helt år til.⁷⁹ Forestillingen om at djevelen var i ferd med å komme løs, kan muligens ha sammenheng med at dagen ble tilknyttet alvorlige og onde hendelser. Derfor skulle man heller ikke ta liv bededagen. I Rømskog måtte man ikke jakte. En mann skjøt en gang en orre bededagen. Han la den i sekken sin og dro hjemover. Etter en stund begynte orren å spille i sekken, og mannen ble så forskrekket at han lot den fly sin vei. Etter den dag lot han fuglene være i fred bededagen. En annen mann, som het Bryngel, var ute på jakt bededagen. Han skjøt flere skudd på en orre. Men orren satt bare rolig og så på ham, og blodet silrante av den.⁸⁰

Første sommerdag 14. april spiste man sommergraut i Rømskog. Sankthansaften var sommerens høydepunkt. Det var i Rømskog vanlig å pynte med bjørkeløv både ute og inne. Om kvelden ble det tent opp store bål og skutt med løst krutt. Man spiste rømmegraut, og det var latter og dans hele natta igjennom. Ellers var det vanlig å spise fløte- eller rømmegraut når slåttonna var ferdig i midten av juli.

Trær og blomster hadde en egen kraft midtsommernatt, og syke kunne bli friske.

Det var også mulig å ta kjærestevarsler. Man kunne legge seg til å sove på et firkløver eller en krans av markblomster, og drømme om sin tilkommende. I Rømskog heter det at man skulle dra noe man hadde vevd etter seg i gresset for å unngå misvekst. Om Marte Venemoen fortelles det at hun kunne litt av hvert. Hver midtsommernatt dro hun et hvitt linlaken etter seg over åkeren.⁸¹ Se for øvrig side 332–333.

Mari Vassause var 20. juli, og regnet det da, ble det regn i flere dager fremover. Den hellige Margareta led trolig martyrdøden i året 305, og Mari er en fornorskning av Margareta. Hun var skytshelgen for bønder, hushjelper samt fødende og ammende kvinner. De fleste bønder har forbundet værvarsler med hennes minnedag.⁸²

Hundredagene begynner 23. juli og varer til 23. august. Det sies at «går de inn med regn, går de ut med væte». I dette tidsrom er vannet forgjort, og all mat vil surne og råtne. Derfor bør man ikke bade i sjøen. Måneden kalles også røtemånen, og fikk man verk og sår den tiden, ville de gro sent. *Hundredagene* er egentlig en arv fra oldtidens Egypt, der man trodde at flomtiden i Nilen foresto når stjernen Sirius kunne sees på himmelen. *Sirius* ble kalt *Hundestjernen*, og ligger i stjernebildet Store hund. Dette var den klareste stjernen på himmelen. Ordet *røt* har i norsk og svensk tradisjon sammenheng med verbet råtne. På mellomtysk het hundredagene *Rodentage* som kom fra *Rode*, som betyr hund. I nordiske språk ble dette til *røtedager*, og derfor ble hundredagene også kalt *røtemåneden*.⁸³

Sensommer og høst

25 juli er *Jacob Våthatt*, og var det regn den dagen ville det regne et par dager. Dagen kalles også Jacobsmesse eller «Jakopsok», og er minnedag for apostelen Jakob den eldre. Han led martyrdøden i år 44, og var den første av Jesu disipler som ble drept på grunn av sin tro.

Syvsoverdagen 27. juli ga også værvarsel. Dersom det regnet da, ville det regne i syv uker fremover. Flere bønder i Rømskog ville derfor være ferdig med slåttene innen denne dagen.⁸⁴ Opphavet til syvsoverdagen er en legende fra 400-tallet som forteller om syv kristne som under kristendomsfølgelsene 249–250 ble fanget og murt inn i en hule. Der sovnet de og våknet ikke før 200 år senere, da hulen ble oppdaget. De bekjentgjorde deretter sin tro og sovnet så for bestandig. For øvrig har tallet syv en symbolsk betydning innen både religion og folkelig tradisjon.⁸⁵

10. august var det *Larske* eller *Larsok*. Slåttene måtte være unnagjort, for nå kom Lars og strødde sand i enga.⁸⁶ *Larske* er minnedag for den hellige Laurentius, som led martyrdøden i år 258.⁸⁷

Ifølge tradisjon fra Rømskog sier gresset 16. august til slåttekarene: «Bryn Ola, bryn Ola!» Det var nå så mye sand i enga at ljàen ble sløv.⁸⁸ Denne forestillingen har kanskje sammenheng med lidelsen til Laurentius. Han ble stekt levende over svak ild og gråt av smerte. Ifølge legenden rant tårene flere dager etter at han var død. Oppfatningen av sand i åkeren seks dager etter hans minnedag kan være en folkelig tolkning av tårer som ble til sand. Det finnes flere slike omgjøringer i tradisjonen. For øvrig er 16. august rugdagen eller «rugsok» til minne om St. Rochus, som var en av de mest kjente helgener i middelalderen.⁸⁹ Men det kan i vårt materiale ikke spores noen tradisjon om denne minnedagen i Rømskog eller Smålenene for øvrig.

Natta mellom 22. og 23. august var andre frostnatt. Dersom ikke kornet frøs da, ville det også greie seg videre.⁹⁰ Dette var for øvrig den siste av hundedagene, som hadde vart i fire uker. Ifølge folkelig oppfatning ville alt fra nå av bli normalisert.

24. august er *Barske* eller *Bartolomeusmesse*. Dagen kalles også *Barsok*. I Rømskog trodde

man at dommedag kunne komme på denne bestemte dagen.⁹¹ Bartolomeus var en av Jesu disipler, som ble dømt til døden i år 50.

Mikkelsmess er 29. september og er minnedag for erkeengelen *Mikael*. I Rømskog hadde alle tjenere fri den dagen. Helt frem til den såkalte helligdagsreduksjonen i 1770 var Mikkelsmesse helligdag i Norge. Langt opp på 1900-tallet ble den i enkelte bygder regnet som halv helligdag. Mikkelsmess ble det også tatt varsler. Var det storm den dagen, ville føret snart ta slutt. Med denne dagen sluttet høsten. All skurd måtte nå være i hus, og jegerne kunne begynne jakten. Man trodde også at det spøkte den dagen.⁹²

1. november kaltes i Rømskog *Hellemøss*.⁹³ Vanlig navn er Alle helgens dag.

Martin fra Tours

Mortensmess er 11. november, og da skulle man i Rømskog og andre steder spise mortensgås.⁹⁴ Dagen er til minne om *Martin fra Tours*. Han var munk og biskop, og døde 397 el 400. Dødsdagen var angivelig 11. november. For øvrig kan det nevnes at Martin Luther ble født 10. november.

Martin fra Tours vegret seg for å bli valgt til biskop. Ifølge legenden gjemte han seg i en gåseflokk, men ble avslørt av kvekkingen. Derfor skulle gjessene ifølge tradisjonen late livet Mortensaften. Gås var hovedrett på kontinentet, og spising av gås var svært utbredt i Danmark og det sydvestlige Skåne i tiden ca. 1550–1800. Skikken var mest utbredt i adelige og borgerlige kretser, og spredte seg etter hvert til Sverige. Stekt mat var mest vanlig i de høyere sosiale kretser. Mortensgås hadde også en sikker forankring i byenes håndverkerlaug, og skikken fulgte med de omreisende geseller.

Lussi og førjulstid

13. desember ble i Rømskog kalt *Lussimess* eller *Lussidagen*. Da skulle «det grøvste»

Julebaksten ble forberedt i god tid, og bakstekonene brukte mel og andre råvarer som ikke var vanlig ellers i året. Det skulle helst være syv kakeslag, og goro eller «gode råd» var gjerne et av dem. Gorojernet var i prinsipp det samme som for avletter («jønnebrød»), skjønt fasongen var alltid avlang og firkantet. Mønstret kunne være stilker og blad, eller kors, greiner, monogram, årstall, slik det ofte var på jernene til «jønnebrød» (avletter). Symbolene uttrykte både fruktbarhet og kristendom og bidro således til å velsigne julebaksten, og dermed også selve feiringen. Gorojernet på bildet er fra Moen øvre og kan dateres til ca. 1850. Det brukes fremdeles til julebakst. Foto: Nils Nilssen, 2009.

arbeidet før jul være unnagjort. Dyra i fjøset mente at Lussinatt var den lengste natt i året. De snakket med hverandre den natta, og kua sukket og sa: «Å, du Lussinatt, du lange!» «Ja, ho er lang som tre,» sa væren. Kona i Rømskog som fortalte dette, mente at natta var så lang for dyra, fordi folkene på gården smakte på julebrennevinet den dagen. Derfor glemte de angivelig å gi dyra mat til kvelds.⁹⁵

For øvrig var dagene før jul den mørkeste tiden i året, og i det gamle samfunn trodde

man at de farligste makter var på ferde under solsnuingen. Den gamle kalenderordningen varte frem til 1700, og ifølge denne var vintersolverv natta til 13. desember. Alt som kunne forstyrre solen denne kritiske kveld og natt måtte avverges. Derfor var det forbudt å bruke redskap som snurret eller gikk rundt. Rokker og kvernhjul måtte stanses, og det ble truet med Lussi dersom det ikke var stille om kvelden. Lussi var det kvinnelige motstykke til Lucifer, og denne djvelskikkelse var lang, svart og uhyggelig. Dersom det ikke var stille i huset, banket hun først illevarslende i vegg. Og dersom ikke det hjalp, kom hun ned igjennom pipa så aske og sot føk ut i kjøkkenet og ødela alt som var gjort i stand til jul. Dette representerte med andre ord en slags arbeidervernlov i det gamle bondesamfunn, og passer bra med tradisjonen i Rømskog. I katolske land og i Sverige feirer man St Lucia som er en lysets budbringer og dermed det motsatte av Lussi. Den svenske skikken med Lucia-opptog i skole og barnehage ble vanlig i Rømskog fra 1960- og 1970-tallet.

Juleforberedelser

Hvordan ble jula forberedt og feiret i Rømskog? Den er vår kjæreste og mest tradisjonsrike høytid, og feires i alle lag av befolkningen. Julia er sammen med påsken den mest kirkelige høytid. Både forberedelse og feiring har røtter tilbake i hedensk tid. Den gang var jula et midtvinterblot, og med kristningen av landet fikk den etter hvert et kristent innhold. Misjonærene våget ikke å ta ifra nordboerne en skikkelig fest og lot feiringen med mengder av mat og drikke fortsette, men nå med Hvite-Krist som hovedperson. Derfor lever mye av det hedenske videre, og jula er fremdeles en blanding av hedenske, magiske, kristne og folkelige motiver. Mange varsler ble tatt dagene før jul, julaften og i selve jula. Denne

mørkeste tid av året rommer både lys og mørke, mystikk og religiøsitet. Solen snur ved juletid, og sol og lys ønskes nå velkommen tilbake. Det gjør vi ved å tenne mange lys som skal gi solen lys og styrke. De fleste steder brant julelysene hele jula, både for å styrke solen og for å holde mørkemaktene borte fra husa. Både folk og husdyr skulle beskyttes. På Idd og andre steder fikk alle på gården hvert sitt store julelys som skulle brenne hele natta. Dersom noen av lysene sluknet, var det varsel om at noen i huset skulle dø i løpet av neste år.

For øvrig måtte ingen utføre noe arbeid som kunne forstyrre solsnuingen 22. desember. Rokker, kverner og andre redskaper som gikk rundt, måtte stå stille. Samtidig skulle alt som levde, ha fred. Snarer og feller ble fjernet, og ingen måtte gå på jakt i juletiden. Respekt for liv og omsorg for både dyr og mennesker understreket julas kristne moralverdier. I det gamle stands- og klasse-samfunn skulle alle ha et likeverd.

Også maten var i motsetning til våre dager underlagt et visst moralbegrep. Julematen ble kun spist i jula, og det var ikke uvanlig at folk sultet seg litt før den store festen. Dermed markerte jula en overgang og et skille, og mange rituelle handlinger var knyttet nettopp til dette. Samtidig var jula en begivenhet og et høydepunkt i arbeidsåret. Folk kunne nå ta seg velfortjent fri. I dag er de fleste skiller og overganger knyttet til jula, forsvunnet, og markerer ikke lenger slutten på et arbeidsår. I tråd med dette spiser vi høytidsmat året rundt, og julebordene starter flere uker før jul. Dermed brytes gamle tradisjoner. Vår tid har heller intet behov for å markere forskjell på hverdag og høytid. Dermed er også mye av det rituelle borte. Det bakes ikke overalt syv kakeslag lenger, og ingen bryr seg om å slå korsets tegn over den siste kaken ut av ovnen. I det gamle bondesamfunn ble den siste julekaken ofte gjemt i

havrebingen for å brukes første pløyedagen om våren. Bonden spiste noe av den mens han satt på ploget. Noe av kaken smuldret han over åkeren. På den måten ble både bonden og åkeren tilført noe av julas kraft. Dette skulle lette vårknipa. I tråd med dette spiste mange julemalt, «godt for alt»!

Like viktig som feiringen var forberedelsene og forventningene. Folk begynte så tidlig som mulig og fulgte merkedager og månefaser. Slaktning, ølbrygging og baking måtte skje mens månen var ny. Øl og ølbrygging spilte en særskilt rolle både under forberedelser og feiring. I norrøn tid var *drekka jol* ensbetydende med julefeiring. Ifølge de gamle kristenlover ble bonden bøtelagt dersom han ikke brygget sterkt nok øl i foreskrevne mengder. Mannfolkene ordnet korn og malt, mens kvinnene tok seg av selve bryggingen. Hele prosessen måtte være unnagjort innen Tomas bryggers dag 21. desember, som var ved den tid da solen snudde.

Jula peker inn i fremtiden

Jula peker også inn i fremtiden og er samtidig en nyttårsfest. Slik det er i jula, skal det også bli neste år. Derfor må det være mye mat og drikke i jula. Vi skal spise og drikke over all måte, drikken skal være sterk, og maten fet og god. På en magisk måte skulle dette påvirke neste år. I Rømskog og andre steder skulle det man bakte til jul, vare helt til påske. Det samme gjaldt julemalt. Dagens før jul gikk omgangsskolelæreren i Rømskog rundt på gårdene og fikk jule toll. Dette var et årlig naturtilskudd til den dårlige lønna. Han hadde med seg en sekk, og i den fikk han kjøtt, flekk, erter, smør, brød, ost og annen julemat. Før han gikk, måtte han også spise en bolle med suppe.⁹⁶ Han måtte alle steder ta imot bevertningen for ikke å bære jula ut.

Like før jul var det storrengjøring på gårdene. I Rømskog skuret man gulvene med

Folk på Moen øvre gjør seg klare til julebesøk i Rødenes. ØFB. 82-678.

sand, og deretter ble det strødd einer eller granbar på dem. Sjeldnere ble det strødd med halm.⁹⁷ Halm var ellers et viktig innslag i jula mange steder. Det kunne lages halmbukker, og noen lå julenatt sammen i julehalm. Dette hadde kanskje sammenheng med ønske om fruktbarhet.

Natta før julaften

Natta før julaften var mannfolka oppe og hugget juleved. Dette var tradisjon i Rømskog. Anders Taraldrud senior beretter at det var gildt å stå tidlig opp julaften. «Det skulle da lages tyribål på vedskjulbakken.» Bålbrenning midtsommeraften og like før jul var nok opprinnelig ment å styrke solen i en kritisk fase. For øvrig skulle man hos Taraldrud få dram på senga tidlig om morgenen julaften. Det første man spiste, var sylte på «kakuskiver» deretter kaffe og «klenning».⁹⁸ Senere skulle «lauevannet» varmes, og alle på gården «lauet» seg julaften. Ellers i året var det ikke så nøye med hel kroppsvask, men til jul skulle alle bade, og da i samme

vann. Dette var et uttrykk for at alle skulle være like i jula. Også julebadet var rituert og dannet en overgang. Alle skulle bade i samme vann, og rekkefølgen i badestampen fulgte rang, alder og kjønn. «Sjølvne» med husbonden i spissen gikk først i stampen, og helt til slutt kom de yngste tjenestefolkene. Den siste som badet, fikk til fulle oppleve fellesskapet med de andre. På Sør-Tukkun fikk de etter badingen kaker, øl og dram.⁹⁹ For øvrig var det tradisjon mange steder at badevannet ikke måtte slås ut hvor som helst, for da kunne underjordsfolk på magisk vis bruke det mot menneskene på gården. Noen lot det derfor bli stående på kjøkkenet i jula, eller lot griser som hadde overlevd slakteren, drikke det opp.

Sigrid Kind Asbjørnsen (1887–1973) har fortalt om juleforberedelser i 1890-åra på Trandem søndre.¹⁰⁰ Hun vokste opp på gården sammen med fire søstere. Også farfaren, Andreas Kind, bodde her. Han var lærer og klokker i Rømskog. Sigrid husker at det var store juleforberedelser med baking, bryg-

ging og slakting. Bygg til øl ble vannet ut, og deretter lagt i en kasse til groing. Kassen sto i skorsteinen i rommet ved siden av der de fyrte. Kornet ble senere knust i en håndkvern, og bryggingen kunne dermed begynne. Når vørteren var ferdig, sto moren tidlig opp og vekket barna ved firetiden med en kopp varm vørter. «Dette var stor stas, og etterpå skulle gjæren legges ved.» Så snart ølet var gjæret, ble ølgjæren skummet av. Ølet ble deretter tappet på tønne og satt i kjelleren. Her ble ølet senere tappet rett av tønna i spann. «Da skummet det så fint så!»

Tidligere på høsten hadde det vært skomaker og sypike i huset. Moren hadde vevet verktøy som ble brukt til kjoler, og også dette var en del av juleforberedelsene. Det var mange sauer på gården, og moren hadde både vevet og spunnet selv. Verken ble gjerne vevet hvitt og sendt til farveriet i Skilingsfors for å farves og «perses». Skomakeren var alltid svensk. Han hadde ofte med seg to svenner, som var sønnene hans. De kunne oppholde seg på gården i både to og tre uker. Skoene ble sydd av huder og skinn fra dyrene på gården. Dyrene var slaktet tidligere på høsten. Det var helst skinn av kalv og sau som ble brukt, og kvinnene brukte høye knappestøvler den gang.

Det var som nevnt viktig med mye mat til jul, og den skulle vare et stykke ut i neste år. Det ble slaktet et par griser, fem, seks sauer og en årsgammel oksekalv. Slakteren parterte, og jentene tilberedte slaktet. Mye ble saltet, og noe ble tørket til spekemat. Det ble mye mat på bua når skinkene var lagt i store saltbaljer, og rullene sydd og lagt oppå skinke. Likevel ble det mye igjen til skjæring. De kunne holde på i flere dager med å skjære kjøtt som skulle males på håndkvern og lages til medisterkaker, boller og pølser. Dette ble hermetisert og satt i kjelleren. Også blodet ble benyttet, og da helst til klubb. Blod som ble til overs, ble frosset og

satt på bua. Det siste de gjorde under slaktingen var å lage sylte og skjære opp smultet. Det skulle lages mye fattigmann, og smultet måtte vannes svært godt.

Deretter skulle kakeboksene fylles. Selvskevne kakeslag var goro og fattigmann, som de hjemme hos Sigrid kalte «Gule kineser» etter en tegneserie bak på Allers. For øvrig ble det bakt sandkaker, berlinerkranser og snipper. Av gjærbakst var det julekake med masse rosiner, hvetekake, vørterkake, grislebrød og alminnelig rugkake. Alt dette skulle vare til over nyttår. «Jeg husker godt da mor var ferdig med å bake til jul i 1900. Da hun hadde skrappt ut deigen av trauet, ba hun meg gå til bua med det idet hun sa: Nå kan du hilse trauet og si det skal få stå til neste århundre!» – Det lå som nevnt magi i dette at julemat og drikke skulle vare inn i fremtiden, og dermed sikre matforsyningen.

Også huset skulle settes skikkelig i stand, og gardinene måtte være hvitvasket. Ifølge en tradisjon et annet sted i bygda ble gardinene hengt opp julaften for at ikke rovdyra skulle se inn på julelysene.¹⁰¹ Flere steder var det ikke vanlig med gardiner ellers i året, og under alle omstendigheter skulle vel gardinene tjene som en slags beskyttelse.

Julaften

På Sør-Trandem ble brannmuren ved siden av bakerovnen hvittet julaften. All juleveden ble båret inn. Det måtte ikke hugges ved i julen. Barna fikk ikke se juletreet før det var pyntet, og alle lysene tent. Dette var skikk mange steder. For øvrig var det ikke vanlig med juletre før på midten av 1800-tallet, og skikken kom fra håndverksmiljøer i byer på kontinentet.

Formiddagsmaten julaften var mølje, som besto av klar, fet suppe med knust flatbrød. Ordet mølje har kanskje sitt opphav i det franske «pain de mouille», som betyr bløtet brød. Men dette var bare en forsmak på selve

julematen. På Sør-Tukkun spiste de mølje med dram om kvelden lille julaften.¹⁰²

På Sør-Trandem spiste de julaften eftasverd litt tidligere enn ellers. Den besto av kaffe, smørbrød og «alle slags julesaker». «Dessuten tok far inn fra forretningen en boks med sild i olje. Det var tradisjon. Og så var vi så glad i svart pølse, som han hadde i butikken. Den kalte vi «Amerika-matsekk».» Navnet har sin bakgrunn i en liten familiefeiðe, som kunne ha endt med reise til Amerika.¹⁰³

På Sør-Tukkun besto dugurd julaften av sylte og ølost med dram. Klokken ett satte de opp spekeband, det vil si julenek, og til det hørte spekebandsdram. Til eftasverd var det blant annet «klenning».¹⁰⁴ Spekebandet ble i eldre tid tillagt stor betydning, og var gjenstand for mange slags varsler. Under innhøstingen ble det beste kornet lagt til side for å brukes til julenek. Skikken kan tolkes i mange retninger, og noen velger å tro at kornet var en offergave til fruktbarhetsguddommen, og dermed et element fra hedensk tid. Andre mener at julebandet var en slags bestikkelse til småfuglene for at de ikke skal spise opp såkornet om våren. Skikken kan også uttrykke samhörighet mellom mennesker, dyr og natur i jula. De første fuglene som kom i kornbandet, ga spådom om neste år. Kom det mange små fugler, var det et lykke-tegn, mens store fugler varslet det motsatte.¹⁰⁵

Varsler og vern

Det ble tatt mange slags varsler også før julehøytiden ble ringt inn. Ungdom som ville gifte seg, kunne julaftens ettermiddag gå til brønnen og hugge hull i isen. I dette hullet fikk man se sin tilkommende. Men det hele måtte gjøres på fastende hjerte, og uten å fortelle hva man hadde sett.¹⁰⁶ Det var vanlig i folketradisjonen at magiske handlinger skulle skje i hemmelighet og på fastende hjerte. «Jørn og Kjersti på «Jåvollsbråtane»

gikk alltid til brønnen med lys julaften. Da kasta de brennende fliser ned i vannet.» Dette var rundt 1900.¹⁰⁷ Virkningen var trolig sterkere jo nærmere julenatt handlingen ble utført.

På ettermiddagen julaften ble det også satt kritt Kors på alle dører til vern mot det onde. Man satte også kritt Kors over hvert dyr i fjøs og stall. På Venemoen gikk gamlemor hver julekveld i fjøset og klappet hver ku idet hun sa: «Herregud, bevar ho før dem i Jesu navn».¹⁰⁸ Farlige makter var med andre ord på ferde, og ble stadig mer nærværende etter hvert som julekvelden skred frem. Husdyra skulle både beskyttes mot onde krefter og behandles med særlig respekt og omsorg før folkene på gården satte seg ved julebordet. Dyra skulle julekvelden ha litt av alt som var på julebordet. Deretter klappet man hvert dyr og sa: «Ét vel, drikk vel og trivs vel. I kveld er det julekveld.» Dersom man ikke sa dette, ville det gå dårlig med dyra neste år.¹⁰⁹ Noen steder var det også skikk å slå ild over hver ku uten å si noe. Ild og stål var antidemoniske midler. Deretter fikk nissen på stalltrevet grautfat med smørøye.

Det var også vanlig å skyte jula inn i god tid før kirkeklokkene kimte. Ungguttene skjøt ved hvert hus, og etterpå var det jakt på skytterne. Det var en skam å bli fanget, for da måtte man bli med inn og få en dram. Det var julebrennevin i hvert hus, selv om det var aldri så lite mat.¹¹⁰ Skytingen skulle skremme bort onde makter, og det samme gjaldt når brudepar var på vei til og fra kirken.

Julekvelden

Julekvelden var selve opptakten til høytiden, som startet ved midnatt første juledag. Derfor var det heller ingen julegudstjeneste før juledagen. Den første familiegudstjeneste i Norge på julekvelden ble visstnok innført i Fredrikstad i 1880-åra.¹¹¹ Julekvelden var alle steder spesiell og full av spenning og for-

ventning. På Sør-Trandem hentet moren ribbe fra bua og fikk den i ovnen. «For å komme til juletreet måtte vi gå fra «Vesti-bygningen» over til «Bestefarkammerset» i «Østi-bygningen». Gjennom vinduet så vi juletreet så fint med alle lysene, og når vi kom inn, satt han bestefar der så ren og fin. Vi fikk ikke plass til å gå rundt juletreet, men vi sang julesangene flerstemt.» Julematen ble spist i «Vesti-bygningen» og besto først av lutefisk, ribbefett og poteter. Deretter kom ribbe og poteter. Vår informant kan ikke huske at det var grønnsaker. Men hun husker godt gaveutdelingen. Bestefaren ga alltid nyttegjenstander som gamasjer og kalosjer.¹¹² For øvrig er gaveutdeling julekvelden ingen gammel skikk.

Under måltidet julekvelden måtte ingen bøye seg ned og ta opp noe som var falt under bordet. Dette varslet ulykke. I løpet av kvelden ble det tatt flere varsler. Mens man satt til bords, listet en seg forsiktig ut og kikket inn gjennom vinduet. Den som satt ved bordet uten skygge, ville dø i løpet av det nye året. Den som gråt julekvelden, ville gråte et helt år. Var det storm og ruskevær julekvelden, ville mange store menn dø i det følgende år. Samme varsel gjaldt for første juledag.¹¹³ Slike varsler var på linje med flere andre lignende eksempler uttrykk for likhets- og fortsettelsesmagi. Hver julekveld ble det skåret et merke i trefat og tallerkener, og gamle fat og tallerkener fra Rømskog er derfor fulle av merker.¹¹⁴

Fest for de døde og de levende

Konflikten mellom de hedenske og kristne motiver var særlig tydelig rundt midnatt. Åsgårdsreia var en levning fra hedensk tid, og var «dauinger» som kom på besøk jule natt. Disse hedenske forfedre passet dårlig inn i et kristent mønster, og ble derfor degradert til å bli farlige mørkemakter. Selve «haugbonden» eller han som i sin tid hadde

ryddet gården eller tomten, fulgte likevel med «som nissen på lasset» og var et positivt element langt inn i vår egen tid. I førkristen tid var han en velkommen gjest ved julebordet med egen plass og seng. Døde forfedre var dermed flere steder selvsikre gjester i julehuset langt opp i kristen tid. Tradisjonen sier intet om denne gjestfrihet var en kjær plikt eller tuftet på frykt. På Sør-Tukun i Rømskog og andre steder sto i alle fall julebordet dekket hele natta for at også de døde skulle ha sin fest. Noen steder var det dekket til en ekstra, som skulle markere plassen til Jesusbarnet. For øvrig var det vanlig helt opp mot vår egen tid at bordet sto dekket frem til tyvendedagen, 13. januar. Etter måltidet skulle det levnes mat på tallerkenene. Ingen måtte tømme fatene, og denne skikken bunnet nok også i at folk på en magisk måte skulle sørge for at det var mat nok neste år.

«Haugbonden» fant til slutt sin plass på stalltrevet der han julekvelden fikk sitt tradisjonelle grautfat med smørøye. Det ble sagt at nissen fikk julegraut som takk for at han stelte med hestene. Nissen betydde lykke for gården, og grauten med smørøye kan oppfattes som en slags offerhandling. Det samme kan som nevnt sies om julenekene som ble satt opp for småfuglene.

Mange kontraster

De mange kontraster og motsetninger mellom hedenskap og kristendom kom således tydelig til uttrykk nettopp på julekvelden. Mange i Rømskog har møtt nissen både julekvelden og ellers i året.

Typisk for jula var derfor de mange kontraster fra tiden før jul og frem til alle selskaperighetene i romjula. Det hele kulminerte jule natt da åsgårdsreia og alle mørkemakterne var på ferde. I Rømskog heter det at ingen måtte gå ut jule natta, for da kunne åsgårdsreia komme og ta folk med seg. Folk holdt seg derfor helst innendørs. Sopolime,

hakke, rive ble stilt utenfor fjøsveggen, slik at oskoreia ikke skulle fare innom fjøset for å hente redskapen.⁶⁵ Noe av den samme tradisjonen finnes i påsken da trollkjerringene var på ferde og ville ri på bukker og kalver. De som likevel våget seg ut julenatt, kunne få mange varsler om fremtiden og om liv og død.

Julebukkene er mange steder fremdeles populære innslag i romjula. I våre dager er det utkledd barn som kommer på besøk. Utkledningen skal være så ugjenkjennelig som mulig, og noen bærer hjemmegjorte masker, og gjerne litt sot i ansiktet. Noe av hensikten er å fremtre som tiggere, og stundom kan slike fremtoninger virke litt skremmende. Enkelte fremfører gjerne en sang eller regle, og forventer til gjengjeld å få litt julegodtteri. Ifølge tradisjonen måtte ingen gå fra huset uten å få med seg noe. I motsatt fall «bærer de jula ut». De som blir gjenkjent, må ta av seg maska. Fotografiet er tatt rundt 1950 og viser julebukker i Rømskog. ØFB: 72-870.

Også mat og drikke var en viktig del av de store kontraster. Selv om det var aldri så fattigslig ellers i året, skulle jula være fylt av overdådighet og velstand. Ingen skulle mangle noe, og folk hjalp ofte hverandre til å få det de trengte.

Julenatta måtte lysene på bordet alltid brenne, og det måtte ligge en pute i høyetet. Neste dag så man merker i puten etter julebukkens horn.¹¹⁶ Julebukkens nærvær i Rømskog kunne observeres også på andre måter. Før man gikk til ro julekvelden, ble asken sopt over glørne i skorsteinen. Neste morgen kunne man se spor i glørne etter julebukkene. Dersom glørne var gått ut, var det et uheldig varsel.¹¹⁷ Denne skapningen har røtter i en fjern fortid, og det er vanskelig å si noe sikkert om hvor han kommer fra. Bukken har tradisjon helt fra norrøn tid, og bukkens virilitet og fruktbarhet kunne kanskje overføres til menneskene nettopp i jula. Under alle omstendigheter var dens nærvær et lykketegn. Noen steder ble det også slaktet en gjøkalk til jul, og dette ble trolig gjort for å øke fruktbarheten i julehuset. Men vi har ikke funnet noen tradisjon for dette i Rømskog.

Julepynt

I senere tid er det laget julebukker av halm, og halm kunne også brukes ellers i huset. Julekvelden ble det på Sør-Tukun dratt halm inn på kjøkkengulvet, og hele familien lå i halm julenatta. Halmen var både beskyttende og fruktbarhetsbringende, og det var ikke uvanlig med lek og moro i halmen. Det som ble unnfanget der julenatta, ville bli særlig vellykket.

Fra og med juledagen ble det hver dag hele jula tatt såkalte julemerker, og de 12 merkene skulle varsle hvordan været skulle bli i de 12 månedene neste år.

Helt til 13. dag jul skulle julebordet stå dekket, og julekakene måtte ikke røres før nyttår. Bordet var overlesset med god mat og

brennevin. Det var haugevis av kaker, og øverst på hver haug lå det kaker som forestilte gutter og jenter, hunder, katter, høns og annet. Det måtte også være mye smør på bordet. Det som ikke ble spist opp julekvelden, ble stående på bordet hele jula. Man la duken over, og tok den av igjen nyttårsdagen.¹¹⁸

Ellers var juledagen de fleste steder en alvorlig høytidsdag som var forbeholdt gården og den nære familie. I Rømskog sov man nesten hele første juledag, og den dagen var det ikke heldig å gå hjemmefra.¹¹⁹ Når folk endelig gikk ut, kledde de seg i sine fineste klær, slik at høytiden ble markert også på den måten. Mange dro til kirken. Senere i jula var det fest og moro. Flere steder var det opptog og utkledd ungdommer. I Rømskog gikk ungdom fra gård til gård om natta med en stjerne på en lang stang. De ropte utenfor vinduene: «Dersom De står opp og tenner ljus for den ljuse stjerna, så kommer alt godt i fjøs og hus!» Hvis folk ikke da sto opp og skjenkte dem, ropte de: «Dersom De ikke står opp og tenner ljus for den ljuse stjerna, så kaller vi dere for *kærsensmus*!» Ordet *kærsensmus* betyr egentlig kalvskinnsmus, og fra Eda i Värmland er det bevart følgende vers: «Finns det piga i detta hus, skall hun upp och tända ljus, annars kallar vi kalvskinnsmus».¹²⁰ Også stjernegutt-tradisjonen kom fra Sverige, og var vanlig i grensestrøkene og i områdene rundt Fredrikshald. Etter hvert ble stjerneguttene erstattet med julebukkene, som toget omkring med skråll, dans og sang. Også i vår tid er det mange steder julebukker.

Juleselskaper

Juleselskapene var årets sosiale høydepunkt og endte med nyttårsfest, som også kunne være høytidelig med overflod av mat og drikke.

Liksom julaften kunne man nyttårskvelden gå til brønnsvåka (hull i isen) og se sin tilkommende. Tidlig om morgenen første nyttårsdag varslet det krig kommende år dersom himmelen var rød. I Rømskog ble det også tatt varsel av den første man møtte eller hilste på nyttårsdagen. Var det en mann, ble det et lykkeår, mens en kvinne varslet det motsatte.¹²¹ For øvrig var det også ellers uheldig med kvinnelig nærvær når noe viktig foresto. Dersom man skulle ut i et ærend, og møtte en kvinne, var det bare å snu og gå hjem igjen, for da «spørtes det ente ærend».

Det man ellers gjorde første nyttårsdag, kunne få følger for hele neste år. Derfor var det i Rømskog ikke vanlig å gi fra seg penger den dagen, «for da fikk man ikke gjort annet hele året».¹²²

Trettende dag jul var jula formelt over, og slik været var den dagen, ville det bli 13 uker fremover.¹²³ Ellers var det i Rømskog vanlig å avslutte jula 20. dag med juletreffest. Da er det gang rundt juletreet, og barna får poser med godterier.

Livets og årets høytider var, slik vi har sett, ompunnet av varseltaking, tabuer, frykt og glede. Folk var prisgitt naturens egne krefter, og de viktigste varsler ble hentet herfra på viktige merkedager og under de store høytider. Det fantes både aktive og passive omen som var med på å styre menneskenes liv og skjebne.

Såkalte overnaturlige vesener og hendelser bidro samtidig til å påvirke folks oppfatning av merkelige tildragelser og dramatiske endringer i et ellers statisk og konservativt bondesamfunn. I neste kapittel skal vi møte noen av disse vesener og tildragelser. Hva slags folkelige oppfatninger fantes i Rømskog av hulder, nøkk, nisse, troll og andre underjordsfolk, og hvordan var de tilknyttet menneskenes liv og virke?

Noter

- ¹ Hodne, Ø 2002: 23
- ² Hodne, Ø 2002: 11
- ³ Ole Jaavall var meget opptatt av slekt, og på sine eldre dager ville han derfor informere både sin nære familie i hjembygda, og de som hadde reist over til Amerika og deres etterkommere. Dette resulterte i en meget aktiv brevskriving til familien i Minnesota, der de fleste bodde. Oles niese, Anna Marie Peterson, tok vare på alle brevene og sendte dem høsten 2008 til sin kusine Ragnhild Bøhn. Brevene er tatt godt vare på, og befinner seg nå i Rømskog og Fredrikstad.
- ⁴ Indre Akershus Blad 7/6 1966. Intervju med Ole Enger
- ⁵ Hodne, Ø 2002: 12–13, 21
- ⁶ Hult 1937: 44
- ⁷ Hult 1937: 45–46
- ⁸ Hult 1937: 45–46
- ⁹ Hodne, Ø, Hodne B. og Grambo R. 1985: 58
- ¹⁰ Hult 1937: 46
- ¹¹ Hodne, Ø., Hodne B, Grambo, R. 1985: 43–48
- ¹² Indre Akershus Blad 15/1 1983
- ¹³ Hult 1937: 146
- ¹⁴ Bassøe 1977. Hefte 18: 107–114
- ¹⁵ Bassøe 1977. Hefte 18: 107–108
- ¹⁶ Bassøe 1977. Hefte 18: 108
- ¹⁷ Hult 1937: 46
- ¹⁸ Bassøe 1977. Hefte 18: 108–109
- ¹⁹ Rømskog lokalsamling: Arne Bergli, f. 1915, intervjues av Kristian Strømshaug, kas. 91
- ²⁰ Bassøe: 1977. Hefte 18: 109
- ²¹ Hodne, Ø, Hodne B. Og Grambo R. 1985: 63
- ²² Hult 1937: 47
- ²³ Hult 1937: 47
- ²⁴ Hult 1937: 47
- ²⁵ Bassøe 1977. Hefte 18: 110
- ²⁶ Bassøe 1977. Hefte 18: 110
- ²⁷ Hult 1937: 47
- ²⁸ Hult 1937: 48
- ²⁹ Bassøe 1977. Hefte 18: 110–111
- ³⁰ Kjeld Magnussen, f. 1923
- ³¹ Hult 1937: 48
- ³² Nilssen, Nils
- ³³ Myrvold, Bjarne
- ³⁴ Sannes, Margit
- ³⁵ Bassøe 1977. Hefte 18: 112
- ³⁶ Hult 1937: 48.
- ³⁷ Bassøe. Hefte 18: 112–113
- ³⁸ Bassøe 1977. Hefte 18: 112–113
- ³⁹ Hult 1937: 49
- ⁴⁰ Hult 1937: 47
- ⁴¹ Hult 1937: 49–50
- ⁴² Eliassen 1984: 6
- ⁴³ Hult 1937: 50
- ⁴⁴ Hult 1937: 51
- ⁴⁵ Hult 1937: 51–52
- ⁴⁶ Hult 1937: 52
- ⁴⁷ Hult 1937: 52
- ⁴⁸ Eliassen 1984: 7
- ⁴⁹ Hult 1937: 53
- ⁵⁰ Eliassen 1984: 8
- ⁵¹ Eliassen 1984: 8–9
- ⁵² Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885–1915, pag. 19
- ⁵³ Hult 1937: 56
- ⁵⁴ Hult 1937: 56
- ⁵⁵ Hult 1937: 56
- ⁵⁶ Hult 1937: 57
- ⁵⁷ Hult 1937: 57–58
- ⁵⁸ Hult 1937: 58
- ⁵⁹ Cap Lex 1997, 507
- ⁶⁰ Grøndahl 2006: 276–277
- ⁶¹ Grøndahl 2006: 277
- ⁶² Bøhn, Ragnhild, f. 1931: Beretning januar 1998 etter Ole Jaavall
- ⁶³ Lysaker, Anne S., f. 1948
- ⁶⁴ Krogh 2006: 32
- ⁶⁵ Hult 1937: 59–60
- ⁶⁶ Hult 1937: 59
- ⁶⁷ Hult 1937: 97
- ⁶⁸ Hult 1937: 97, 127–128
- ⁶⁹ Sivertsen 1998: 51–52
- ⁷⁰ Hult 1937: 97
- ⁷¹ Hult 1937: 98
- ⁷² Hult 1937: 98. Sivertsen 1998: 57
- ⁷³ Hult 1937: 106
- ⁷⁴ Hult 1937: 106
- ⁷⁵ Nils Nilssen 2009
- ⁷⁶ Indre Akershus Blad 6. april 1977
- ⁷⁷ Nils Nilssen 2009
- ⁷⁸ Hult 1937: 106–107
- ⁷⁹ Hult 1937: 108
- ⁸⁰ Hult 1937: 108
- ⁸¹ Hult 1937: 108–109
- ⁸² Hult 1937: 98. Sivertsen 1998: 118–119
- ⁸³ Hult 1937: 98. Sivertsen 1998: 122–123
- ⁸⁴ Hult 1937: 99
- ⁸⁵ Sivertsen 1998: 125
- ⁸⁶ Hult 1937: 99
- ⁸⁷ Sivertsen 1998: 135
- ⁸⁸ Hult 1937: 99
- ⁸⁹ Sivertsen 1998: 140
- ⁹⁰ Hult 1937: 99
- ⁹¹ Hult 1937: 99
- ⁹² Hult 1937: 99

- ⁹³ Hult 1937: 99
⁹⁴ Hult 1937: 99
⁹⁵ Hult 1937: 99–100
⁹⁶ Hult 1937: 100–101
⁹⁷ Hult 1937: 101
⁹⁸ Opptegnelser nedskrevet av Anders Taraldrud senior.
⁹⁹ Opptegnelser av Hans Taraldrud fortalt av moren, Jensine Taraldrud
¹⁰⁰ Rømskog lokalsamling: Nedtegnelser ca. 1970.
¹⁰¹ Hult 1937: 103
¹⁰² Opptegnelser av Hans Taraldrud fortalt av moren, Jensine Taraldrud.
¹⁰³ Rømskog lokalsamling: Nedtegnelser ca. 1970.
¹⁰⁴ Opptegnelser av Hans Taraldrud fortalt av moren, Jensine Taraldrud.
¹⁰⁵ Eliassen 1982: 8
¹⁰⁶ Hult 1937: 101
¹⁰⁷ Hult 1937: 102
¹⁰⁸ Hult 1937: 102
¹⁰⁹ Hult 1937: 102
¹¹⁰ Hult 1937: 102
¹¹¹ Hodne, Ø 2000: 102
¹¹² Rømskog lokalsamling: Nedtegnelser ca. 1970.
¹¹³ Hult 1937: 104
¹¹⁴ Hult 1937: 103
¹¹⁵ Hult 1937: 104
¹¹⁶ Hult 1937: 104
¹¹⁷ Hult 1937: 104
¹¹⁸ Hult 1937: 105
¹¹⁹ Hult 1937: 104
¹²⁰ Hult 1937: 105, 128
¹²¹ Hult 1937: 105
¹²² Hult 1937: 105
¹²³ Hult 1937: 96

Kapittel VIII

FOLKELIGE FORESTILLINGER

Folketro og magiske hjelperåder var en del av hverdagslivet i det gamle samfunn. Folk som trengte råd og hjelp, oppsøkte naturen og enkelte mennesker med spesielle egenskaper og kunnskaper. Mange opplevde også merkelige hendelser, som ikke uten videre kunne forklares. Enkelte varsler, syn og uforklarlige tildragelser kunne være advarsler eller pedagogiske påminnelser.

Fjerntliggende bygder med dype og tette skoger var mystikkens landskap. Dette gjelder fremfor alt Rømskog, og her er også folketro og tradisjoner bedre bevart enn mange andre steder. «Kloke» koner og menn har fra uminnelige tider praktisert sine kunster, og det finnes mange beretninger om møter med overnaturlige krefter.

Svarteboka

Hvem var «kloke folk», og hvordan fikk de sine kunnskaper? Enkelte steder er det bevart såkalte svartebøker og magiske oppskrifter. De inneholder skriftlige trolldomsråd og ulike formler for å kunne besverge og helbrede lidelser hos folk og fe, slik det er beskrevet i kapitlet *Sykdom og helsebot*. Slike bøker kunne brukes både i det godes og det ondes tjeneste. Bevarte svartebøker er forskjellige i form og innhold, og nedtegnelsene har trolig kommet fra lokale miljøer. Svartebøker er ofte knyttet til presten, og det var ikke alltid like skarp grense mellom kristentro, magi og svartekunster. Det fortelles at enkelte prester både hadde gått den vanlige skolen og den i Wittenberg. Dermed var slike

prester også i stand til å mane selveste djevelen, og det finnes flere beretninger om det.

I Rømskog like ved svenskegrensa bodde det en mann som ifølge tradisjonen het Tornelius. Han skal ha gått på skolen i Wittenberg, og kunne dermed mer enn folk flest. En gang sto noen karer og så på Tornelius mens han fisket i en dam. Så lenge karene sto der, fikk han ikke fisk, og de begynte dessuten å slenge fantord til ham. Da ble Tornelius forbannet, og ga seg til å fiske opp lik. Han trakk opp et par, tre stykker, og ifølge tradisjonen var det dalgubber med neverseker på ryggen.¹ Slike skremselhistorier skulle åpenbart ha en pedagogisk eller avskrekkende hensikt.

For øvrig representerte svarteboka en uforgjengelig kraft, som var nært tilknyttet personen som utøvet kraften. Således sto det stor respekt av svarteboka, som sto over menneskene. Følgende beretning er fra Idd: «På Hallerødseter ved Boksjøen fantes det før i tida en svartebok. Folk i bygda mener den er der oppe den dag i dag. Engang ble boka kasta på varmen, men den ble liggende like hel og uskadd, og kunde ikke brenne op.»

Det heter videre at «hvis en som hadde Svarteboka døde, måtte man finne den fram og legge den under ham i kista, så vilde han nok klare sig der han kom.»²

På en gård i Rømskog bodde to gamle søstre. Den ene fortalte at da hun var ung, hadde hun sett svarteboka hos Venemokona. Hun ble tilbudt boka like før kona døde, men torde ikke ta imot den. Hva som videre skjedde med svarteboka var uvisst.

Den var kanskje blitt lagt ned i kista til Venemo-kona, eller biskop Bang kunne ha fått tak i den da han «rota i det som lå på kjøreløftet». Søsteren kunne godt huske at kona på Venemoen snakket om *Gog* og *Magog*, som antagelig var to ånder som hjalp henne.³ Dette var det ondes utsendinger og medhjelpere, som er omtalt i Bibelen.⁴

Biskopen som rotet rundt på kirkeløftet, var trolig biskop Anton Chr. Bang, som i 1901–02 utga *Norske Hexeformularer og magiske opskrifter*. Han hentet sitt materiale fra svartebøker, nedtegnelser fra folkeminnesamlere, hekseprosesser, topografisk litteratur med mer. Men svarteboka fra Rømskog er ikke nevnt i hans opptegnelser, og den er formodentlig gått tapt.

Når det ble antatt at svarteboka ble lagt ned i kista til kona på Venemoen, kan det ha sammenheng med den forestilling som er omtalt ovenfor: «Hvis en som hadde Svarteboka døde, måtte man finne den frem og legge den under den som lå i kista, så ville vedkommende nok klare seg videre i det hin-

sidige. Svarteboka skulle med andre ord berede en plass i dødsriket.

Kloke folk kunne også se inn i fremtiden, og evnen var medfødt eller ervervet ved hjelp av ulike metoder. I Rømskog var hvitormsuppe som nevnt i et annet kapittel ansett som et sterkt magisk hjelpemiddel. Dersom man fikk tak i en hvitorm, skulle man koke suppe på den. Ved å spise suppen ble man vis og kunne se inn i fremtiden. Men slik suppe og lignende magiske oppskrifter var bare for de innvidde. En gammel kone på Bøsetra fant en gang en hvitorm, som hun la i gryta for å koke suppe på den. Deretter gikk hun ut i fjøset. Mens hun var der, kom en liten jentunge inn på kjøkkenet. Hun syntes det lukta så godt av suppegryta, og tok litt på en skål og spiste. Så sprang hun ut i fjøset. Der var det en ku som skulle «bære» eller kalve. Jenta gikk bort til kua og klappet den. «Se på denne kua, du bestemor», sa hun. «Den har en rød og hvit kalv.» Da ga kona henne en ørefik så det sang. «Har du vært i suppegryta, din stygge jentunge,» sa hun.⁵

Halvor Hanneborg på Eidsverket hadde svartebok. Den tok han med seg opp i tårnet på hovedbygningen. Der satt han og leste. Hanneborg var svært overtroisk og opptatt av innholdet. En lignende bok var det også på Venemoen i Rømskog. Hvor det har blitt av denne svarteboka vet man ikke. Man kan regne med at innholdet i svartebøkene har vært noenlunde like. Derfor har vi trukket frem noen blader fra Halvor Hanneborgs svartebok.

På Venemoen hadde de også svartebok. Huset på Venemoen ble flyttet til Bøen østre og benyttet som sagbrakke. Foto: Finn Wahl, 2009.

Ifølge tradisjon fra Rømskog kunne hvitormen også varsle krig, og kona på Bøsetra reagerte kanskje derfor så heftig på jentungens prøvesmaking. Det er uvisst hva slags orm dette egentlig var. Den var kanskje en slags albino, som skilte seg ut fra andre ormer. Det uvanlige og unormale ble som kjent tillagt overnaturlige egenskaper.

Nedgravde skatter

Det var knyttet mye mystikk til nedgravde skatter. I ufredstider hendte det at folk gravde ned kostbarhetene sine, slik at fienden ikke skulle få tak i dem. Fra grensebygdene finnes det flere beretninger om dette. Ikke alle verdisaker ble hentet opp igjen, og etter hvert som tiden gikk, kunne det oppstå myter om slike skatter. Den som ville finne slike nedgravde skatter, hadde best lykke med seg sankthansaften. Ulike taburegler gjaldt dersom man ville prøve og grave dem

opp. Man skulle forholde seg helt taus. En gang skulle noen karer grave opp en skatt ved Østtukkuhøgda. De sa ikke et ord mens de holdt på. Idet de skulde trekke opp siste delen av kjelen, kom et brudedefølge forbi. De sa fremdeles ingenting. Men et godt stykke etter brudedefølget kom det en gammel kjer-ring humpende i et baketrau, og hun sa: «Je hinner døm vel, je hinner døm vel.» Men da kunde ikke karene holde seg lenger og utbrøt: «Å, i helsikke hinner du døm!» Dermed mistet de taket på kjelen, som forsvant ned i jorda rett for nesen på dem.⁶

Ved Kørrenga, en liten plass for seg selv oppe i åsen nord for Sandvika, trodde man at det lå en nedgravd skatt. Det var aldri stille rundt husa, selv ikke midt på dagen. Den som gikk utenfor døra om kvelden, kunne se små blafrende lys i skogkanten.⁷

Enkelte gravhauger fra forhistorisk tid kunne ifølge tradisjonen romme kostbarhe-

Det som er igjen av Bøsetra nå er et skilt og en del hustufter. Disse karene ryddet opp veien dit i 1993. Fra venstre: Mads Sletten, Harald S. Haugen, Erling Bergli, Torkild Haukvik og Sigurd Haugen. Foto: Johan N. Nilssen.

ter, og for å unngå skattegraving ble stedene omhyllt med mystikk og fare. Ved slike hauger kunne man av og til se blå lys, og det skulle bety fare. Ifølge tradisjonen ville det brenne på Trosterud dersom man gravde i haugen, som ligger like ved. En gang noen gravde her, lyste det som en brann fra Trosterud. Men da de kom frem til gården, var det ingen brann der. I et annet belegg fra samme sted heter det at en mann prøvde å grave opp en kjele med skatter. Da han hadde fått den nesten opp, sto alt i lys lue omkring ham. Han måtte derfor slippe kjelen og komme seg unna.⁸ Det finnes mange lignende, skremmende beretninger også fra andre steder.

En trollkjerring pleide å ake i et trau ned bekkefare, og hvis man gravde i haugen og snakket når hun kom, ville haugen åpne seg, og man ville bli tatt av de underjordiske.

Vetter

Vetter, underjords- eller tuftefolk var mer utbredt i Rømskog enn i de fleste andre bygder. Men hva er et vette? Det norrøne «vætt» kan bety overnaturlig vesen, som levde i jord, skog og vann. Mange steder mente folk at vetter var falne engler som måtte finne seg nye bosteder, og at deres liv og virke vanligvis var usynlig for menneskene. Det fortelles også at Eva hadde mange barn og skammet seg over det. Hun ville skjule barna for Gud, som en gang kom på besøk. Han ble vred og utbrøt at «det som var gjømt skulle være gjømt»! Derfor er de underjordiske usynlige, skjønt de av og til kan komme til syne. De vil gjerne blande seg med menneskene. Det hendte at de tok ungdom, og særlig jenter inn berget, og det finnes mange bergtakingshistorier. En jente som het Kristin, var med moren sin og melket. Hun fikk se mye einer-

bær, og ville gjerne spise noen av dem mens moren melket. For å beskytte seg mot trollskap skulle hun da si:» Jeg spiser tyttebær med Jesu pine og død, og einerbær blå med Jesu kors utenpå». Men hun ble så overveldet av alle bærene hun fant, at hun glemte å si dette. Dermed ble hun tatt inn i berget, og i samme øyeblikk mistet hun siste ledd på venstre lillefinger. Etter sigende fikk hun det godt hos tuftefolket, men belegg er i denne sammenheng ukjent.⁹

Underjordsfolk tok også barn, og la sin egen unge i vugga som et bytte. Slike barn kaltes derfor byttinger, og ga forklaring på at enkelte barn var født unormale eller vanskapte. De var ofte både stygge og grinete. Selv om mange underjordsfolk kan ligne på mennesker, er det likevel lett å oppdage at de er vetter. Som vi senere skal se, har de bestemte ytre kjennetegn. De såkalte landvet-

ter ble ofte kalt underjords- eller huldrefolk, mens vannvettene levde i tjern og vann. Folk måtte forholde seg til de ulike vetter på forskjellige måter, og det var derfor mangt å ta hensyn til. Vettene kunne være både beskyttere og fiender. Flere av dem var hevngjerrige. Som vi har sett i et annet kapittel, kunne de også påføre folk og fe sykdommer. Det var ikke uvanlig at de ga varsler på godt og vondt. Underjordsfolket var ellers med på å regulere arbeidslivet, og kunne til og med an vise hvor hus skulle bygges for ikke å skade deres egne boliger. Da de første kirkene skulle reises, hadde overnaturlige krefter ofte et ord med i laget. Det går sagn om hvordan Rømskog kirke kom til å ligge på østsiden av Rømsjøen. Det var først meningen å bygge den ved sydenden av sjøen, og tømmeret lå allerede oppstablet der. Men den første morgen da man skulle begynne å bygge, var tømme-

Sommerfjøsset på Bøen mellom. Slike fjøs lå i skillet mellom utmarksbeite og dyrket mark. Dette stemningsbilde tatt av Kjeld Magnussen på slutten av 1930-tallet gir en fornemmelse av naturmystikk. På slike steder kunne man stundom møte huldrefolk. Når kuene var ekstra store og velfødde, var det lett å forestille seg at dyra tilhørte de underjordiske.

ret borte, og ute i sjøen drev det en mengde tømmerstokker nordover. På en eller annen mystisk måte var tømmeret blåst på sjøen. Langt oppe på østsiden av Rømsjøen havnet stokkene i en bukt, og rundt bukta var det en fin grønn slette. Man blev så enig om å bygge kirken der. Bygdefolk trodde det var en mening med dette. På den først tiltenkte kirkeplassen, bodde det kanskje noen som helst ville ha stedet for sig selv.¹⁰

I jula og ved andre høytider var vettene mer nærværende enn noensinne. De som har møtt slike vesener, gir ganske sammenfallende beskrivelser. Mange merkelige og uforklarlige hendelser tilskrives vetter og andre overnaturlige vesener. Hva slags vetter er det gjennom tidene fortalt om i Rømskog?

Nisser

Det mest kjente vette på våre kanter er nok nissen. Konflikten mellom hedenskap og kristendom er personifisert i gårdsnissen. Han var haugbonden som en gang i førkristen tid hadde anlagt gården. Gravhaugen hans ligger gjerne på inntunet. Flere steder i Smålenene og ellers på Østlandet, kalles han tuftekall eller tomte, fordi han engang hadde ryddet tomta der husa var tuftet. For øvrig hadde han mange andre navn rundt om i landet, og på Vestlandet er det vanlig å kalle ham «gardvoren». Vi kan møte ham året rundt og i ulike situasjoner.

Gårdsnissen eller tomten har lite eller intet til felles med den såkalte julenissen, som i utgangspunktet var biskop Nikolaus fra Myra i Lilleasia. Han ble forfulgt på grunn av sin kristentro og led martyrdøden omkring år 350. Navnet Nikolaus ble i Danmark forenklet til Nils, som igjen ble til nisse. Etter hvert kom begrepet nisse også til Norge og ble i tradisjonen knyttet til den gamle haugbonden. I Smålenene er det, så vidt vites, ingen tradisjon om kvinnelige nisser.

Mange i Rømskog har sett og beskrevet den gamle gårdsnissen og nisser utenfor gården. Ettersom han var svært gammel, var han liten, inntørket og gul som pergament i ansiktet, nærmest en mannsling. Ifølge en gammel kone var han «løen» (lodden) over hele kroppen. Klærne var av grå vadmél, og foruten knebukser bar han sid trøye.¹¹ Noen kunne beskrive ham enda nærmere. På Bøen østre bodde en mann som var møllergutt ved Kopperud mølle. Han så en gang nissen mellom mølla og saga, og la merke til at han hadde brune øyne og var ca $\frac{5}{4}$ alen høy.¹²

Kvernknurr

Smed Ola trodde ikke på nissen. Han overnattet i en gammel kvern hvor det skulle være nisse. Men nissen dukket snart opp og kløp ham i leggen, så han fikk verk.¹³ Dette var nok en alvorlig påminnelse om at nissen eksisterte likevel.

Noen nisser bodde i kvernhuset der de ofte stanset kverna og kunne være til mye besvær. For å bli kvitt slike vetter var det vanlig å slå kokende vann eller bek i gapet på dem. I en kvern ved Grytebekken i Rømskog satt nissen eller kvernknurren og holdt kvernkallen fast. Han ville ikke slippe taket før han fikk tobakk.¹⁴ Dermed fikk han en slags «løsepenge», og kom derfor sikkert tilbake.

Slike nisser var altså det som ofte kalles kvernknurr eller fossegrim, og også her var det nok en sammenblanding av tradisjonen. Nissens tilholdssted var ellers helst stalltrevet, og det var som regel stallen som var hans virkeområde. De hester han likte best, flettet han nissefletter på. Den grå merra på Teigen like ved grensa til Sverige, var blitt flettet av nissen. Ragnhild Teigen fortalte at nissen likte grå hester og grå kuer. Han foretrakk vel de grå fordi de hadde samme farge som han selv. Han likte ikke brune hester og røde kuer, og dyr han mislikte, kunne han både vanskjømte og mishandle. Nissen gjorde der-

med stor forskjell på hestene. Det hendte at han tok høyet fra den ene hesten og ga til den andre, slik at denne kunne stå med høyt til over ørene.¹⁵

Nisser med makt

Nissen passet også på at ikke stallgutten kjørte yndlingshesten hans for hardt. Der som det skjedde, og han ellers ikke tok seg godt nok av hesten med føring og stell, kunne han få en kraftig kilevink eller bli kastet langt ut på tunet. Nissen hadde med andre ord et moralsk sinnelag og et sterkt følelsesliv. Noen opplevde ham som hevn-gjerrig, særlig hvis han ikke fikk grøt med smørøye julaften. Han hadde også humoristisk sans og kunne finne på mange slags spill-opper. Noen ganger utførte han det reneste hærverk enten som hevn eller morskap, og da var nissen direkte plagsom. «På en gård i nærheten av Mortegropa fikk man aldri være i fred for nissen. Han gjorde alt det ugagn han bare kunne. En morgen mannen skulle legge seletøyet på hesten, var det ikke en hel rem igjen av det. Nissen hadde revet det opp i tusenvis av småstykker.¹⁶ Nissen ville nok med dette uttrykke sin misnøye enten med hesten eller med forholdene på gården.

Samtidig kunne han på linje med andre overnaturlige vesener være både diabolsk og farlig. Det var store kontraster i hans sinn, og han var dermed også glad i vakker sang og musikk. Den som ville oppleve nissen, kunne spille utenfor låven. Da kom han gjerne frem på låvebrua for å lytte. Også andre slags vetter var glade i vakker sang og musikk, og kunne selv spille og synge.

Selv om nissen var en liten tass, var han gruelig sterk. På Trandemsætra hadde en ku en gang gått seg vill i skogen, og det var umulig å finne den igjen. Etter å ha lett etter kua i flere dager, fikk folkene se nissen komme gående oppover seterbakken med kua på ryggen.¹⁷

Her var han altså en god hjelper, og det skal ha vært mange nisser på dette stedet.

Skjønt nissen var sky av natur, hendte det at en og annen ville hilse på menneskene. Mor til «gamle Teiger'n», Beate Maria Østtunkun, møtte nissen en gang hun gjette kuer. Hun ble redd og satte seg bak en gran. Men nissen kom bort, og strøk henne over kinnet. Beate Maria gikk samme vei vinteren etter, og så nissen igjen. Bukserumpa hans var så sid at den subbet ned i snøen.¹⁸

En kveld folkene på en gård i Rømskog hadde lagt seg, hørte de at det tasset borte i en krok. Der oppdaget de en nisse. Han hoppet opp i senga til dem og satte seg på teppet og rakte frem hånden for å hilse. Berte Gravidalen syntes han så gild og snill ut og håndhilste på ham. Når hun siden ble spurt hvordan det var å hilse på nissen, svarte hun: «Å, han var så lø'en!» Hun kjente at hånden til nissen var lodden («lødde»)¹⁹ Et kjenne-tegn på vetter, er at de har hår på innsiden av håndflaten.

Nissene likte seg åpenbart på denne gården, for de var på ferde også en annen kveld etter sengetid. Folk hørte leven utenfor huset, og denne gang var hele gården full av nisser. De slo med lange fjær så dunene føk om ørene på dem. Kona på gården likte dette svært godt, for nå skulle hun få nye fjær i sengetøyet. Men neste morgen var det ikke en fjær å se²⁰.

Det er ikke uvanlig å høre beretninger om nisseslagsmål. I vårknipa slo de gjerne om høy til yndlingshestene sine. Flere har i månelyse netter sett nisser i slåsskamp så høyet har føket rundt, men neste morgen har det ikke vært et strå å se. Mannen og kona på den samme gården hørte en natt at noen begynte å slå gress utenfor husveggen. De kikket ut begge to, og fikk se en hel flokk nisser som slo så gresset føk. Nissene var så opptatt med arbeidet at de hverken hørte eller så de to. De bare drev på og slo. Til slutt gikk gårdsfol-

Folk på søndagsutflukt på Bøsetra ca. 1910. Blant dem som kan gjenkjennes er Birgit Haugen, født Kind, Jensine Taraldrud, født Flaten, Rasmus Sandem med skyggelue, Andreas Jørgensen og Anton Jørgensen. ØFB: 82-706.

kene og la seg. Da de neste morgen kikket ut, fikk de til sin store forferdelse se at gresset sto like tykt.²¹ Det finnes mange slike beretninger om overnaturlige hendelser.

Det var ikke uvanlig å møte nisseflokker ute i skog og mark. En gammel kone har fortalt at hun som jentunge gikk i skogen og plukket bær. Under noen busker begynte det plutselig å røre på seg. Hun sprang til side og sto med ånden i halsen. «Ut fra buskene kom det et langt følge med nisser. De ga en hes lyd fra seg, og lo og spratt og fektet med armene.» Hun trodde det var et brudefølge «Det var i skauen ved Vortungen,» sa hun.²²

De kunne også komme parvis. Mari Engen, som var gift med Berger på Kurøen, så nisser som lignet på to smågutter. De plukket stein, og når den ene bøyd seg, rettet den andre seg opp. Begge hadde røde luer.²³

Nisser på Bøsetra

Likesom andre underjordiske kunne nissen, som vi allerede har sett, gi en hjelpende

hånd og samarbeide med menneskene. Han hadde moralsk samvittighet og kunne hjelpe svake og forfulgte mennesker. Samtidig mislikte han banning og ukvemsord. Ifølge tradisjonen «var det fælt med nisser» på Bøsetra i gamle dager. En kveld var noen ungdommer dratt dit, og holdt spetakkel. De plaget og hånet et gammelt forsorgslem som holdt til der oppe. De rev klærne av ham, så mannen måtte gå naken. Han var både sint og fortvilet, og bannet og svor. Nissene likte ikke dette. Også de begynte å banne rundt omkring, og rett som det var, kom hele buskapsen på setra farende ut fra fjøset. Ungdommene måtte derfor sørge for å få kuene inn igjen. Men de var ikke før bundet på båsen, før de var løse igjen. Dette hendte tre ganger, og da ble de så redde at de gikk og la seg. Dermed kunne også nissene holde fred, og kuene sto stille på båsen.²⁴

Ifølge en annen nedtegnelse om samme hendelse, var det jentene på setra som holdt leven. Kristine Bøn har fortalt at hun som

ung jente var på setra, og den plagede mannen het Jørn Kirkerud. Senere la jentene seg i låven for å sove, men straks etter begynte samme leven som jentene hadde holdt. Senere hørtes kubjeller som om kuene ble jaget. Kristine ville sette seg opp og kikke gjennom en sprekk i låveveggen, men fikk ikke lov av de andre.²⁵

Ingen underjordiske likte at det ble arbeidet sent om kvelden, for da var det kveldvart, og skulle være stille. En mann i Rømskog hugget ved sent en kveld, og en lykt sto ved siden av ham og brant. Nissene likte ikke dette, og plutselig kom en skjeggetass frem og la hånden på huggestabben. Dermed torde ikke mannen hugge mer. «Da han snudde seg og ville gå, så han en lang rad med nisser, og alle hadde økser i hendene».²⁶

Som omtalt, likte nissen heller ikke ungdomsbråk sent om kvelden. Ungdommen danset en kveld på Bøsetra, og holdt det gående til langt på natt. Med ett hørte de et voldsomt brak borte fra seterbua. Alle så dit bort, og der fikk de øye på fire nisser som løftet hele hytta. Det sto en nisse under hvert hjørne.²⁷ Også dette skulle vel være en moralsk påminnelse om at de unge ikke måtte danse og feste for sent om kvelden.

Det hendte at nissen tok seg en tur inn i stua for å vise sin deltagelse under sykdom. Gamlefar lå syk på Trandemsætra, og en liten gutt, sønnesønnen, lekte på gulvet foran senga. Plutselig stanset gutten å leke, og satt og stirret bort mot døra: «Se på den du, bestefar,» sa han, og pekte. En liten nisse hoppet frem på gulvet. Han tok av seg lua og hilste. Deretter gikk han smilende ut av døra.²⁸ Dette var altså en vennligsinnet og høflig nisse.

Nissen kunne også opptre som påminner for tragiske hendelser. Ved Kørrenga kunne man av og til se en liten grå nisse forsvinne inn i berget. For lenge siden var en mann blitt drept i slagsmål på det stedet.²⁹ Også

såkalte gjengangere kunne vise seg på steder der det skal ha foregått drap og andre voldshandlinger.

Huldreverdenen

På linje med øvrige underjordiske vesener kunne nissene ha hele gårdsbruk som var skjult for folk flest. Huldreverdenen var et speilbilde av menneskenes verden, men i mindre målestokk. Slike gårdsbruk er som regel en slags luftspeiling eller hildring som forsvinner etter et kort øyeblikk. Fra Rømskog er det fortalt at nissen hadde store grå kuer med store jur. En gang en slik ku var kommet inn på et jorde, prøvde mannen på gården å melke den. Men både kua og melka i bøtta forsvant mens han holdt på. Dersom han hadde slått ild eller korsets tegn over huldrekua, ville resultatet ifølge folketradisjonen blitt et annet.³⁰ Som vi har sett flere ganger, er også stål et godt middel.

Kuene til de underjordiske er, ifølge tradisjon fra Rømskog, store med hvite striper på ryggen, som ligner på merker etter piskeslag. Dersom man ser ei slik ku, kan den fanges ved å kaste stål over den. De er gode melkekuer. De går gjerne ut i tykkeste åkeren, skjønt man aldri kan se spor etter dem. Folk som omgås underjordiske, opplever dem alltid som vennligsinne. Men man må ikke fornærme dem ved å slå varmt vann eller bygge hus på tilholdsstedene deres, bryte grener av tærne, spytte på bakken og i varmen. De vil gjerne ha hjelp av menneskene når de er i nød.³¹

De underjordiske bodde altså nede i bakken, og ga tydelig beskjed dersom menneskene bygget hus til besvær for dem. En mann på Østtukun hadde bygget nytt fjøs og satte kuene inn der. En kveld han satt i stua, var det noen som dro ham i buksebenet, og der sto det en nisse. «Du får flytte det nye fjøset ditt, ho Gullbrand miger (tisser) på bordet mitt,» sa nissen. Mannen hadde ikke annet å

gjøre enn å flytte fjøset.³² Noen nisser bygget nytt fjøs for bonden slik at kuene ikke skulle tisse ned på boligen deres.

Vettene gikk alltid samme vei frem og tilbake, og det var «vetteveien», og man måtte unngå at noe kom i konflikt med denne veien.³³ Per i Åsen i Skillingmark skulle en gang ranke opp ved langs veikanten. Men så snart han hadde stablet opp noen vedkubber, ramlet de ned. Dette gjentok seg flere ganger. Da skjønnte Per hva som var på ferde, og flyttet veden over til den andre siden av veien. Her fikk den ligge i fred. Da han senere fortalte om dette, mente han at han uforvarende hadde ranket opp veden i drifteveien til de underjordiske.³⁴

De underjordiske kunne som nevnt også ha menneskelige tradisjoner og skikker. Ei kone på Rømskog så en gang hun satt nede ved stranda, et brudefølge av nisser. Noen små nisseunger gikk foran og strødde kvister i veien, mens andre gikk bak og holdt i sløret. Hun fortalte at hele følget forsvant ut i Rømmen.³⁵ Ved Vortungen var to mann ute og fisket. De så en brudeferd, som gikk inn i berget. Spillemenn gikk i spissen for følget, og de spilte med keiva, venstre hånd.³⁶ Venstre var altså den magiske side.

Gårdsnissen ble flere steder oppfattet som en del av gårdsfellesskapet. Men han fikk ingen gaver, for det kunne oppfattes som oppsigelse fra tjeneste og tilhørighet, og da ville han forlate gården. Noen steder forlot nissen gården gråtende etter at noen i god tro hadde gitt ham hjemmestrikkede strømper, vanter eller andre gaver. Dermed forlot også lykken gården.

Av og til ble nissen jaget fra gården, noe som kan tyde på oppløsning av tradisjonen. Den gode og omsorgsfulle tradisjonelle nissen var blitt erstattet av en fiendtlig bråkmaker som måtte fjernes. Han var ikke lenger en del av gårdens historie og en forutsetning for lykke. Avstanden til den gamle haugbon-

den var blitt for stor, og de hedenske tradisjoner var ikke lenger liv laga. Med andre ord var en ny og moderne tid i anløp, og det var ikke lenger bruk for nissen.

Nisser i Korpeberga

Nissen kunne bo på ulike steder utenom gården, og ha oppgaver utenfor stallen. Det er derfor uklare grenser mellom nissen og andre underjordsfolk. Vi har allerede sett at han kunne bo under jorden. Noen steder er det fortalt at nissene holdt til i berget. I Korpeberga på Rømskog bodde det mange nisser og dverger. De var ofte å se i jula, og mange barn fikk gaver av dem.³⁷ Her var altså den gamle nissen flyttet inn i berget til dvergene, og nå var han også blitt gaveutdeler på linje med julenissen. En slik flytting av bosted og funksjon kan tyde på sammenblanding og oppløsning av tradisjonen.

Et annet tegn på oppløsning av tradisjonen er fortellinger om nisser med menneskelige laster. Fra nyere tid hører vi om nisser som var glad i tobakk og brennevin. På Søgarden Sundrud kom en flokk nisser inn i stua en kveld. De hadde med seg brennevinsglass og skålte med hverandre. Deretter herjet de rundt på gulvet og bannet og svor så det lyste.³⁸ Nisser med slike laster er avvikere i forhold til gamle tradisjoner. Som vi har sett, mislikte den gamle nissen banning, og ga sterkt uttrykk for det. Han var i tradisjonen en slags moralens vokter. Den siste nissen som ifølge tradisjonen er observert i Rømskog, ble sett ved Eikestan. Ei gammel kone som het Kari, så nissen ro til lands der i ei eike.³⁹

Andre underjordiske vesener

Foruten nissen kan vi på Rømskog møte hulder eller «skaurå», nøkken, samt riser og troll. Flere ganger hører vi om farlige vetter, som også kunne gi kraft og styrke til folk de møtte. Gudmund på Østtukun gikk en gang

Melkesilen hadde både er praktisk og magisk funksjon. Korset i bunnen skulle verne melka mot onde makter. Ingen ondskap slapp igjennom korset. Også mange andre redskap i bondesamfunnet ble beskyttet av kors og kristendom. Slike symboler ble enkelte steder holdt i hevd lenge etter at troen på dem var opphørt. Denne melkesilen er fra midten av 1800-tallet, da folk ennå malte tjærekors på dører, eller skar dem inn i redskap. I bunnen på melkesilen var det et fint trådnett eller en klut kalt silhår. Tråden var gjerne tykk og spunnet av tagl fra kurompa. Kluten ble bundet i en teknikk som nesten er ukjent i våre dager. Selv om kluten ble vasket og kokt etter bruk, var metoden uhygienisk. Foto: Finn Wahl, 2009.

og gjette i skogen. Han holdt på med en seljefløyte da han plutselig oppdaget at han sto midt inne i fjellet. Der satt det en gammel mann og leste i noe som lignet en postill. En liten kone fløy frem og tilbake og ville gi Gud-

mund mat, som han ikke ville ha. Han forsto etter hvert hva han var kommet opp i, og skrek og bar seg som en gal. Da tittet mannen opp fra boka og sa: «Kast gaper'n ut. Den får vi inga råd med!» – Og med ett sto Gudmund ute i skogen igjen. Etter denne hendelsen ble Gudmund så sterk at det gikk frasagn om kreftene hans. Rebekka Kørrenga, født 1861, har fortalt historien, og Gudmund var oldefaren hennes.⁴⁰

Enkelte vetter kunne, som vi har hørt, også skremme folk som arbeidet sent om kvelden. Da var det kveldvart, og ingen måtte forstyrre hviletiden. Lars Langrilår dro sent en kveld gjennom skogen med hest og slede. Da hørte han en dyp stemme som ropte oppe fra fjellet: «Granne, får jeg låne den store gryta di?» «Næggú om du får!» svarte en enda dypere røst. «I den skal je koke Lars Langrilår, som kvellar så seint både høst og vår!» «Får je skrape skoverne?» ropte den første. «Nei», ropte den andre. «Før du får skrape skoverne, steker je Lars Langriår levende på gloerne!» Da fikk Lars støkken og «bælpiska» på hesten alt han kunne. Siden den gang var Lars aldri sent ute med hesten sin.⁴¹

Riser og troll

Det er flytende grenser mellom riser og troll, og begge mistet ifølge tradisjonen makten sin ved klang av kirkeklokker og andre kristelige elementer. Dersom de ble innhentet av soloppgang, sprakk de. Både riser og troll bodde i berget. Risene var blant de største og sterkeste vettene, som gjerne satte spor etter seg i landskapet. Merkelige fjellformasjoner, fordypninger ble ofte forklart med at risen hadde vært på ferde. Det skal en gang i tiden ha bodd en diger rise vest i fjellet mellom Rømskog og Høland. Det finnes fremdeles fotefar i berget etter ham, og dette stedet ligger ved stien Stemningen.⁴²

Risene likte kappestrid, og enkelte eiendommeligheter i terrenget ble forklart med

slike kamper. Det bodde for svært lenge siden en rise i fjellet ved Østtukun og en ved Vesttukun. De var begge digre, og ville gjerne prøve hvem som var den sterkeste av dem. Fra hvert sitt hold kastet de derfor den ene store steinen etter den andre. Men risen i Østtukkanhøgda var nok den sterkeste. Han greide å kaste ei diger fjellblokk tvers over Rømsjøen, slik at den havnet i Rødenes ved Løftingsteindråga, og der ligger steinblokka den dag i dag. Steinen risen ved Vesttukun kastet, ligger ved Løftingsteinmyra i Østtukkanheia. Denne er ikke fullt så stor som steinen som ble kastet over Rømsjøen. Begge steinene heter Løftingstein.⁴³ Navnet tilsier at de en gang er blitt løftet.

Maren Teigen har fortalt at det ganske sikkert bodde troll i det bratte berget øst for Haugbakk. Ifølge henne var det ikke svært lenge siden trollet ropte «Karen da!», tre ganger til jenta som drev kuene. Likeledes fortalte hun at kuene ble «modstølen», de mistet kraften.⁴⁴

Huldra

I skogsbygdene var det ikke uvanlig at arbeidsfolk møtte huldra eller «skaurå», som hun også ble kalt. Mange av karene hadde ikke sett kvinnfolk på lenge, og slike møter kunne være etterlengtet og forlokkende. Hun var forførende vakker og farlig. Det var derfor viktig at mennene ikke lot seg bedåre av henne. På linje med andre underjordsfolk ville hun ha makt over menneskene. De som har sett henne, kan fortelle at hun var fager å se til forfra, men bak var hun innhul med ekkel hale eller kurompe. Noen har også hørt henne synge vakkert og innbydende. Noen karer var på tømmerhugst ved grensa og hørte plutselig vakker sang like ved. Da de så dit lyden kom fra, oppdaget de ei «skaurå» som fisket og sang. «Nei, se på den, ho er øppe bak,» sa en av karene. Men i det samme var synet borte.⁴⁵

Huldra hadde som regel skogens farver og var derfor grønnkledd. En mann som var ute i skogen for å hente ved, så henne i grønne

*Slike store steiner som kunne ligge merkelig plassert ute i landskapet, ga ofte næring til folkefantasien. Dette er Løftingstein øst for Løftingsteinsmyra i Østtukkanheia.
Foto: Nils Nilssen, 2009.*

klær. Hun gikk og plukket opp noe han ikke kunne forstå hva var. Mannen ble nesten blendet av at det skinte og glitret av den grønne kjolen hennes.⁴⁶ Huldra kunne også være kledd i andre slags klær og farger.

Foruten å fiske var huldra opptatt av andre skogens herligheter. Erik Husa, født 1857, var ute på jakt, og skjøt en gang en tiur som satt oppe i et tre. Idet tiuren nådde bakken, kom det frem ei «skaurå» i grønne klær. Hun holdt opp forkledd sitt, fanget tiuren i det, og løp sin vei.⁴⁷

Minner om huldra lever videre i enkelte stedsnavn. I Rømskog kommer Hølvannet av Huldrevann/tjern.

Nøkken og musikalske vetter

Nøkken var et vannvette og kunne skape seg om til en hvit hest som gikk og gresset langs vannkanten. Det finnes mange beretninger om at han lokket barn til å sette seg på ryggen for så å ta dem med seg ut i vannet. Man kunne også skremme bort nøkken. Så snart han hørte navnet sitt, sprang han ut i sjøen og forsvant. Han kunne også oppleves i andre skikkelser. Erik Husa var tømmermerker og bodde på Husa. Han hadde en gang sett nøkken på stranda ved Ertevannet.⁴⁸ «Han så ut som en naken mann, som kom springende imot ham. Da mannen gikk ham i møte, snudde nøkken og sprang ut i vannet. Siden hørte han at han spilte så vakkert, men han så ingen».⁴⁹

Nøkken ble ofte opplevd som musikalsk. Han kunne både spille og komponere. «Brønneld Gravidalen hadde lært flere melodier av nøkken. En gang han var ute på skogsarbeid, hørte han felespill fra skogen. Han stanset og lyttet, og forsto med ett at det var nøkken han hørte. Brønneld slengte øksa fra seg og gikk etter lyden. Han kom til et vann, og hørte nøkken spille på den andre siden. Melodien var så sølvklar og vakker at Brønneld aldri glemte den. Da melodien var

spilt til ende, prøvde han å nærme seg nøkken, som spilte videre. Men nå var det som om melodien gikk inn det ene øret og ut det andre. Han husket ingenting av den».⁵⁰ Fortryllesen ble med andre ord brutt ved at mennesket prøvde å nærme seg det mystiske og nærmest poetiske.

Også fossegrimen var felespiller av rang, og flere musikere mener å ha lært kunsten av ham. Men så vidt vites, finnes det ingen tradisjon om fossegrimen i Rømskog.

Også andre vetter forbindes med feleskunst. Morten Piper gikk og gjette da han var guttunge. Mens han holdt på å lage seg ei fele, kom en liten mann bort til ham og sa: «Gir du meg den største grå sauene din skal jeg gi deg ei fele.» Gutten byttet bort sauene og fikk fela igjen, og greide å spille med det samme. Han ble en svært god felespiller, men greide ikke alltid å stanse felespillet.⁵¹ Det var med andre ord andre krefter som musiserte, og historien minner om Veslefrikk med fela.

I nyere tid var nøkken nærmest et skremselvesen som kunne brukes i pedagogisk øyemed. Vann og tjern har tiltrekningskraft på barn, og de ble skremt med nøkken dersom de gikk alene til vannet. Alvoret i dette ble understreket av at nøkken varslet drukningsdød. «Fikk man se nøkken, var det et tegn på at han ville ha fatt på noen – det varslet om drukningsdød. Ved Mortegropa på grensa mellom Rømskog og Setskog kunne man før i tiden av og til se Nøkken».⁵²

Noen få ganger hører vi om nøkk i farkoster. Den svenske kvinnen Stutteboret så nøkken ake i et traue utfor Klammerudbekken. Han hadde langt hår og skjegg, og bodde etter sigende i bekken.⁵³

Drage og sjøorm

Sjøorm og drage er overnaturlige vesener eller fabeldyr, som ikke uten videre kan regnes blant vetter. Gjennom tidene har

Slike dunkle stemningsbilder kan gi fornemmelse av sjøormen. Her er Rømsjøen sett vest for Hagasund. Til høyre på bildet synes en del av brukaret til Hagasundbrua. Foto: Jørn Bøhmer Olsen.

mange troverdige mennesker hørt, sett og beskrevet slike vesener. Draken er i folketroen et slangelignende, ildsprutende uhyre med lang hale, hesteman, flere hoder, vinger og klør. I likhet med troll og vampyrer tålte den ikke dagslys. Sus av veldige vingeslag og sprutende ild var en fryktinngytende opplevelse som varslet krig og ulykke. Dragen var symbol på ondskap og djevelmakt. I sitt drakehull vokter den på store mengder gull og sølv, og det finnes urgamle myter om kjempeslanger og drager.⁵⁴ Ofte hadde den sitt tilholdssted like ved kirken eller i kirketårnet. Dragen kan sies å symbolisere motsetningen mellom hedenskap og kristendom.

Ei gammel kone i Rømskog mente det måtte være sølv og gull gjemt et eller annet

sted i Kirkerudåsen. En kveld i skumringen hadde hun hørt en underlig lyd i luften, og da hun så opp, fikk hun se en fæl drage som buktet seg frem som en tjukk røk. Den kom fra Hea og dro over til Kirkerudåsen. Der ble den borte. Kona trodde at dragen først hadde vært huggorm, for når huggormen får menneskeblod i seg tre ganger, vokser den og blir til en drage.⁵⁵

Blant andre merkelige vesener i Rømskog, er sjøormen, som er observert i eller ved Rømsjøen og Vortungen. Tradisjon om sjøorm har holdt seg levende helt opp til våre dager, og det finnes mange verdensomspennende observasjoner, som kan ligne på hverandre. Beretninger fra troverdige folk om hva de har sett i innsjøer, fjorder og på åpent

hav gjør at noen fremdeles tror på sjøormen. Kan sjøormen være en etterkommer av den forhistoriske svaneøglen, som skulle vært utdødd for 70 millioner år siden? Beretninger om sjøhyret har røtter både i Det gamle testamentet og i norrøne gudemyter om Midgardsormen.⁵⁶

Astrid Myrvold, født Ringsbu i 1906, er en av dem som har sett sjøormen i Rømsjøen i nyere tid. «Den hadde hue som en kalv,» fortalte hun, og kroppen så ut som en tømmerstokk.⁵⁷ I ettertid har mange sett merkelige gjenstander i Rømsjøen, men svært få våger å stå frem med sine observasjoner. Astrid Myrvold var i 1929 nede ved stranda for å hente vann til sin mor. Da hun på hjemveien så ut over Rømsjøen, oppdaget hun noe stort og svart nede ved strandkanten. I neste øyeblikk beveget gjenstanden seg ned mot vannet. Hodet var hestelignede, og Astrid så tydelig ørene. Dyret svømte raskt over Bøvika, og halen lignet en fiskehale. Det laget store bølger som etter en båt. Da hun fortalte om sitt syn, ble hun ertet og holdt helt frem til 1976 tyst om hva hun hadde sett. Da fortalte Asbjørn Holmedal om hva han hadde hørt sin onkel fortelle. En natt på begynnelsen av 1900-tallet var han på vei gjennom skogen ved Vortungen. Plutselig passerte et ukjent dyr foran ham, bare noen meter unna. Det så ut som en stor, svart, krypende masse, og minnet om en gigantisk skogssnegle. Det var på vei ut i Vortungen, og så snart det var forsvunnet, løp mannen skremt av sted.

Asbjørn Holmedal var bussjåfør, og mandag 20. september 1976 rundt klokken 13.30 kjørte han fra Lillestrøm mot riksgrensa. I bussen var også hans kone og 15 skolebarn. Da han hadde passert veikrysset inn til Kurøen på vestsiden av Rømsjøen, så han store bølger slå inn mot fastlandet ved Bjørnøya. Et av barna ropte at det svømte et stort dyr ute i sjøen. Han stanset bussen og så et

dyr på mellom syv og ti meter med fem synlige pukkellignende kroppsdelar. Fargen på dyret var gråsvart, og etter 15–20 sekunder sank det rett ned og var borte.

Kjell Roger Nilsen og hans kone, Bjørg, så noe lignende da de badet i Rømsjøen en sommerdag i 1974. «Vi hørte kraftige plask, og så siden hvordan noe stort beveget seg rundt i sirkler 50–60 meter bortenfor oss. Vi fortet oss opp av sjøen, og tidde om det vi så den gangen, fordi vi trodde ingen ville tro oss.»⁵⁸ Men i 1976 sto altså flere frem med sine fortellinger, og etter den tid er det kommet enda flere.

Fenomenene i Rømskog har vært så nærverende at ordføreren i 1994 utlovet en belønning på 10 000 kroner til den som kunne vise frem et eksemplar av vesenet. Men belønningen er hittil ikke innkassert, og hverken her eller andre steder er det presentert noen konkrete bevis for sjøormens eksistens.

Mennesker og vetter

Mange mennesker har, som nevnt, møtt vetter. Fra Rømskog fortelles det at de underjordiske lever rundt oss, selv om ikke alle har evne til å se dem. De er oftest kledd i arbeidsklær og stiller med dyrene sine.

Enkelte vetter ville gjerne etterligne menneskene og røvet både kvinner og barn. De kunne som vi har sett, gi både advarsler og varsler, og noen av dem var ulykkes- og dødsvarsler. Da en mann fra Struten gikk hjemover en kveld, møtte han to gråkledder damer han aldri hadde sett før. De gikk og så rett ned for seg. Idet de gikk forbi ham, sa den ene, fremdeles uten å se opp:

*Ungen gråt, mens mannen sang,
Går du til Struten fram,
Så si at vogga valt
Og ungen brant!*

Mannen som bodde på Struten, ble forskreket, og skyndte seg hjem. Der sto huset hans i lys lue, og barnet var innebrent.⁵⁹

Det finnes, som vi allerede har sett, eksempler på at mennesker og underjordiske kunne samarbeide. En gårdskone i Rømskog var ute og melket kuene, og i lengre tid hadde hun hver kveld sett ei padde ved fjøsdøra. En kveld var hun nær ved å trække på den, og utbrøt: «Se og kom deg vekk, så skal jeg komme til deg når du skal ligge!» Kona skjønnte vel at padda var et overnaturlig vesen, og lovt å hjelpe henne under fødsel. En tid senere da kona satt inne i stua, kom det inn en liten gråkledde tass som sa: «Kom og følg med meg! Du lovet å komme til kona mi når hun skulle ligge, og nå er det så.» Gårdskona fulgte med ham over gårdsplassen, og ute mellom låven og fjøset var det en lem i bakken hun aldri hadde sett før. De gikk ned ei trapp og inn i et rom. Der lå det ei lita kone i en seng og ynket seg. Det var like før hun skulle føde. Gårdskona hjalp henne, og hun fødte en bitte liten skrikhals av en unge. Da det hele var vel overstått, sa den lille kona: «Som takk for strevet ditt, skal du få den sølvkanna som står på bordet. Men hold deg på venstre side når du går opp trappa, for vi pleier å kaste varmt stål etter folk.» Gårdskona gjorde som hun sa, og kom velberget hjem. Sølvkanna som kona fikk, skal den dag i dag finnes på gården Bergsjø i Høland.⁶⁰ I all tradisjon er venstre den magiske side, og stål og varme er ellers noen av de midler menneskene bruker mot overnaturlige, farlige makter.

Denne historien ligner på fortellinger fra andre steder i landet, og er et såkalt vandresagn. Den opprinnelige hendelsen er blitt gjenfortalt mange ganger gjennom tidene, og har «vandret» fra sted til sted. Underveis har den tatt farge av lokale miljøer og forhold, slik at fortellingen i sluttfasen kan ha blitt forandret til nesten det ugjenkjennelige.

Hekser og marer

Hekser var ikke vetter i vanlig forstand, men kvinner som var gått i ledtog med djevlen for å få makt over folk og fe, og dermed oppnå visse fordeler. I tradisjon fra Rømskog og andre steder kalles de gjerne trollkjerringer og opptrer på bestemte tider av året, vanligvis påske og jul. De representerte farlige krefter, og folk måtte beskytte seg mot dem på samme måte som mot trolldom ellers. Vanlige antidemoniske midler var stål, sølv, tjære, ild, bibel, kors og alle slags kristelige elementer og symboler.

Fra Rømskog fortelles det at trollkjerringene påskenenatta red gjennom luften på blå bukker til Blåkulla i Sverige. Blåkoll finnes flere steder i Smålenene, for eksempel mellom Jarle og Storedal i Skjeberg, og kunne være mellomlandingsplass på vei til sabbaten. For å beskytte dyra ble det derfor påskeaften tegnet tjærekors over dørene til stall og fjøs.

I perioden 1574–1760 var er det registrert 38 hekseprosesser i Smålenene, men ingen av de anklagede var fra Rømskog.⁶¹ I Rødnes ble Birgitte Brynildsdatter i 1672 beskyldt for trolldom. Allmuen som møtte i tingstua, hevdet at «hvad ulykke hun loffver, faaer de strax.....». Hun var samtidig signekjerring og mente å kunne helbrede tannverk, «tussebit» og sott.⁶² Det var kanskje derfor hun unngikk å bli brent på bålet.

Marer var forvandlede kvinner. «Mara var et menneske, som ble mare om natta.»⁶³ Det fortelles at foreldre som hadde vært utro, fikk døtre som ble marer, og sønnene kunne bli varulver. Mara oppsøkte folk som sov, og ødela nattesøvnen deres, men visste ikke selv at hun var mare. Hun kunne også plage dyra i fjøs og stall. Sammenvokste øyenbryn var et vanlig kjennetegn på mare. Dette gjaldt også varulver, som var forvandlede menn. Det finnes så vidt vites, ingen tradisjon om slike i vår bygd.

Såkalt marelokk eller hekseskest er en kostformet greinkvast, som vokser på enkelte trær. Den ble hengt opp innendørs for å beskytte folk og fe mot mara.

Foto: Hodne 1999: 73.

Hamen falt av både marer og varulver så snart de fikk høre navnet sitt. Navnet hadde dermed en magisk virkning. Da løp de forgjorte bort, og var ikke lenger til plage. Mara kalles også «marua». I Rømskog gikk hun vanligvis gjennom nøkkelhullet når hun skulle inn i et hus. Ved å stoppe det til, var man trygg. Men hun kunne også komme inn gjennom pipa. For å hindre at «marua» gikk inn til dyra, satte man sopelimen ved fjøs- og staldøra. Ellers var det vanlig å bruke såkalt marelokk eller marekvist som beskyttelse. Marelokken finnes på enkelte trær, særlig grantrær, og er en forkrøpelt gren med frodige små barnåler. I Rømskog var man påpasselig med at marelokken ikke ble båret over en vei der man nettopp hadde kjørt et lik. I så fall ville lokken miste sin kraft.⁶⁴ Døden var med andre ord en av de sterkeste krefter i folketroen.

Vardøger som forvarsel

Vardøger eller vardyvle er i folketroen en slags følgeånd som kan varsle både egen ankomst og død. Denne forvarslende ånd kan man høre, sjeldnere se. Man kan høre vedkommende utenfor huset, eller det kan banke på døra en god stund før personen kommer. Mange også i våre dager opplever dette, og noen mennesker har sterkere vardøger enn andre. I Rømskog fortelles det at når man var ute og gikk alene om kvelden, måtte man aldri snu seg. Den som gjorde det, kunne kanskje få se sitt eget vardøger, og det var varsel om snarlig død.⁶⁵

Troen på trolldomskunst og underjordsfolk skulle først og fremst gi forklaringer på det uforståelige, slik det er antydningssvis. Merkelige endringer og mystiske tildragelser i naturen og blant folk og dyr, ble gjenstand for fortolkninger med grunnlag i folketroen. Folk i det gamle samfunn sto i nærmere kontakt med naturen og dens krefter enn i dag, og hadde vel også bedre evne til å sanse såkalte overnaturlige hendelser. Tro og tradisjon ble bevart og praktisert gjennom mange slektsledd, og beretningene har enkelte steder blitt fortalt og holdt i hevd helt opp til våre dager. Rømskog er en av de bygder som har bevart store deler av sine folkeminner. Noen tror, og da ikke uten grunn, fremdeles på nissen. I vårt siviliserte moderne og teknokratiske virkelighet er det ellers ikke plass til det mange kaller «overtro». Men såkalt «overtro» følger med som nissen på lasset, og kan i moderne tid ta nye og helt uventede veier.

Folketro utgjorde en egen forestillingsverden, som også omfattet høyere makter. Det uforklarlige har til alle tider fascinert mennesker i alle samfunnslag. Religiositet er respekt for noe som står høyere enn oss selv, og troen på den allmektige Gud er en grunnverdi i vår kristne kultur. Rømskogs religiøse liv er tema for neste kapittel.

Noter

- ¹ Hult 1937: 65
- ² Amundsen 1987: 6–7
- ³ Hult 1937: 66
- ⁴ Gog og Magog omtales i Johannes Åpenbaring 20,8. Dette er folk fra jordas ytterste strøk. De vil reise seg og tilintetgjøre Guds rike. Hos profeten Ezekiel 38,2 og 30,1–2 er Magog et folk som bor langt mot nord, og Gog er deres fyrste. I de siste dager skal de prøve å ødelegge Israel, men Herren vil knuse dem.
- ⁵ Hult 1937: 72
- ⁶ Hult 1937: 15
- ⁷ Hult 1937: 16
- ⁸ Hult 1937: 16
- ⁹ Rømskog lokalsamling: Anders Taraldrud sen.
- ¹⁰ Hult 1937: 13
- ¹¹ Eliassen, S. G. 2001: 14
- ¹² Rømskog lokalsamling: Anders Taraldrud sen.
- ¹³ Rømskog lokalsamling: Anders Taraldrud sen.
- ¹⁴ Eliassen 2001: 21, Anders Taraldrud sen
- ¹⁵ Rømskog lokalsamling: Anders Taraldrud sen.
- ¹⁶ Hult 1937: 29
- ¹⁷ Hult 1937: 30
- ¹⁸ Rømskog lokalsamling: Anders Taraldrud sen.
- ¹⁹ Rømskog lokalsamling: Anders Taraldrud sen, Hult 1937: 29
- ²⁰ Hult 1937: 29)
- ²¹ Hult 1937: 28–29
- ²² Hult: 1937: 32
- ²³ Rømskog lokalsamling: Anders Taraldrud sen.
- ²⁴ Hult 1937: 30
- ²⁵ Rømskog lokalsamling: Anders Taraldrud sen.
- ²⁶ Hult 1937: 31
- ²⁷ Hult 1937: 31
- ²⁸ Hult 1937: 31–32
- ²⁹ Hult 1937: 31
- ³⁰ Hult 1937: 31
- ³¹ Rømskog lokalsamling: Håkon Ramberg, 1970: 57
- ³² Hult 1937: 32
- ³³ Hult 1937: 26
- ³⁴ Hult 1937: 26
- ³⁵ Hult 1937: 32
- ³⁶ Rømskog lokalsamling: Anders Taraldrud sen.
- ³⁷ Hult 1937: 29
- ³⁸ Hult 1937: 30–31
- ³⁹ Hult 1937: 32
- ⁴⁰ Hult 1937: 21
- ⁴¹ Hult 1937: 21
- ⁴² Hult 1937: 21
- ⁴³ Hult 1937: 21–22
- ⁴⁴ Rømskog lokalsamling: Anders Taraldrud sen.
- ⁴⁵ Hult 1937: 22
- ⁴⁶ Hult 1937: 22
- ⁴⁷ Hult 1937: 22 og Anders Taraldrud sen
- ⁴⁸ Rømskog lokalsamling: Anders Taraldrud sen.
- ⁴⁹ Hult 1937: 36
- ⁵⁰ Hult 1937: 36
- ⁵¹ Rømskog lokalsamling: Anders Taraldrud sen.
- ⁵² Hult: 1937: 35
- ⁵³ Rømskog lokalsamling: Anders Taraldrud sen.
- ⁵⁴ Hodne 1995: 87
- ⁵⁵ Hult 1937: 112
- ⁵⁶ Hodne 1995: 120
- ⁵⁷ Hult 1937: 37
- ⁵⁸ Samuelsen 2002
- ⁵⁹ Hult 1937: 24
- ⁶⁰ Hult 1937: 24–25
- ⁶¹ Norseng/Eliassen, S. G. 2005: 416
- ⁶² SAO. Idd og Marker tb. 12, fol. 34b–35a, 39b–41b, 47b–48a
- ⁶³ Hult 1937: 38
- ⁶⁴ Hult 1937: 30–40
- ⁶⁵ Hult 1937: 74

Kapittel IX

KIRKEN OG KRISTENLIVET

Rømskogs religiøse profil er formet av beliggenhet, kommunikasjon og folkelynne. Det var lang vei til sentrale autoriteter, noe som bidro til å skape større lokal selvstendighet på flere områder. Siden sognepresten helt opp på 1900-tallet sjelden besøkte annekset i vinterhalvåret, måtte noen av de kirkelige handlinger utføres av bygdas egne folk. Bygda styrte seg selv også på andre måter. Etter hvert som haugianismen gjorde seg gjeldende i første halvdel av 1800-åra, kunne de religiøse ledere innen lekmannsmiljøet opptre mer fritt her enn i mange andre bygder. Vekkelsene skjedde innen kirkenes rammer, og det oppsto dermed ingen åpenbare konflikter mellom presteskap og lekfolk. Prestene hadde få innvendinger mot den religiøse praksis i Rømskog, og det var derfor god kontakt mellom presteskap og lekmannsbevegelse. Haugianerne bidro til dette allerede tidlig på 1800-tallet.

Ifølge flere beretninger var rømsjingene mer religiøst anlagt enn folk i Rødenes, og søkningen til nattverd var atskillig større i annekset. Rundt 1900 ble kirken oppsøkt av flere menn enn kvinner, mens flest kvinner gikk på oppbyggelsesmøter.¹

Vi skal derfor i dette kapittel beskrive bygdefolks holdning både til kirken og det øvrige religiøse liv før 1900. Aller først er det av interesse å besøke selve kirken.

Kirken

Kirkestedet

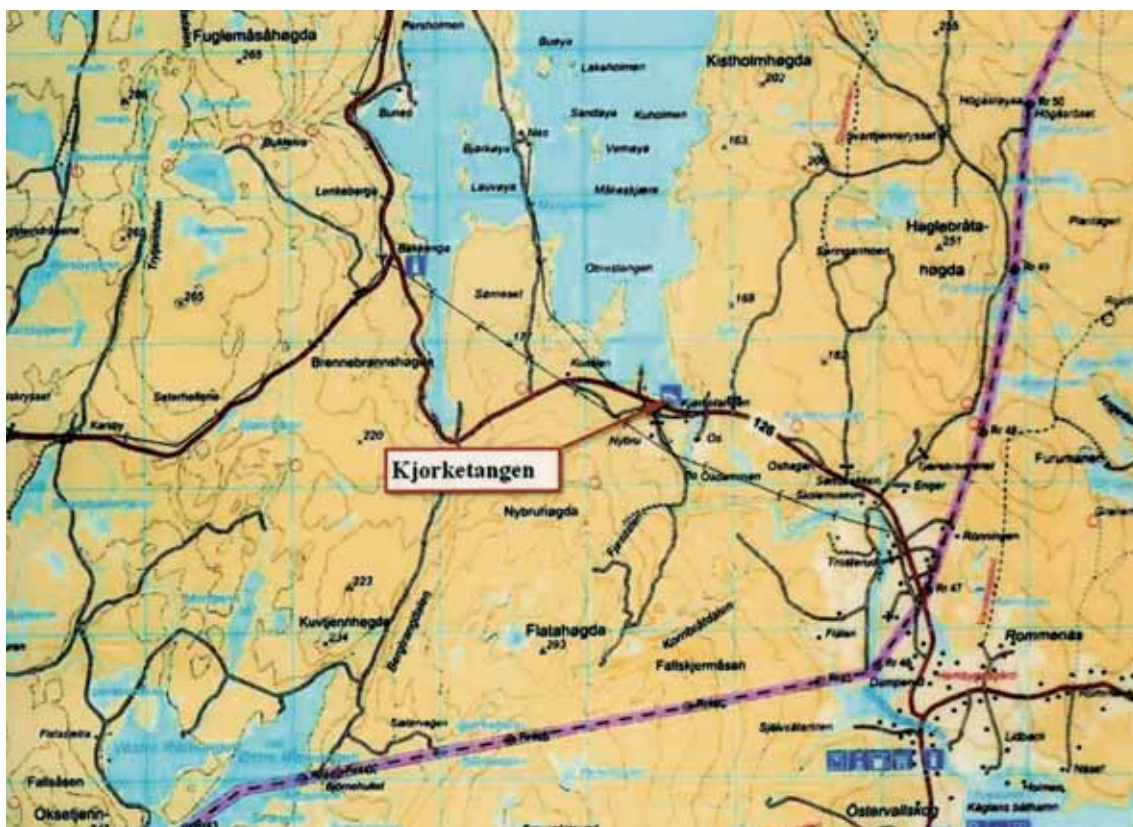
Rømskog kirke ligger vakkert og sentralt ved Rømsjøen. Stedet har fra uminnelige tider

vært et knutepunkt for ferdsel til lands og til vanns året rundt. Dette var en viktig møteplass, og en klassisk plassering av kirke. Kirkestedet hadde både en religiøs og praktisk funksjon. Det er antatt at den eldste kirken kan være fra midten av 1200-tallet. Den kan være enda eldre, og har stått på samme sted hele tiden. Nåværende Rømskog kirke og dens inventar gjennom tidene er rimelig godt dokumentert.²

Gården Kirkerud har fått navn etter kirken, og vest for hovedbygningen ligger en gravhaug. Haugen kan dateres til tiden rundt år 500 etter Kristus. Kirken ligger således i et forhistorisk miljø, og det er rimelig å anta at det var en hedensk kultplass på stedet før det kom kirke. Den nære beliggenhet til vannet kan styrke en slik antagelse, fordi vann, kult og helligdom hører nøye sammen.

Sagn

Det finnes mange sagn om hvordan eldre kirker ble plassert. I Rømskog finnes det en beretning om hvorfor Rømskog kirke kom til å ligge på østsiden av Rømsjøen.³ Meningen var først å bygge den ved sørenden av sjøen, og det var oppstabet tømmer på byggeplassen. Da arbeidet skulle starte første morgen, fant man ikke tømmeret. Men ute i sjøen drev det en mengde tømmerstokker nordover. De var på en mystisk måte blåst ut på sjøen og havnet i en bukt langt opp på østsiden. Her var det en fin, grønn slette rundt bukta, og rømsjingene ble enig om å bygge kirken der. Folk trodde at det var en mening med at tømmeret ble flyttet. Det mest nærliggende var å tro at underjordsfolk på den tiltenkte kirke-

Kartutsnittet viser det opprinnelig tiltenkte kirkestedet, Kjørketangen. Statens kartverk 3.03.

plassen ville ha stedet for seg selv. Lignende beretninger om vetter og trollfolk og deres motstand mot kirkebygging finnes både i Smålenene og i resten av landet. En slik uvilje kan vel tolkes som en motsetning mellom hedenskap og kristendom.

Hvilke motiver lå til grunn for kristningen av Norge? Den nye, samlende religion betydde en styrking av statsmakten og en viktig del av selve rikssamlingen. Fra 1000-tallet og fremover var innføring av kristendom og bygging av kirker et viktig middel for kongene til å samle folk og land med kongen på toppen. Småkongene med sine private guder og gods var på vikende front. Statsreligionen og kirkerommet ble en arena for markering av kongens makt og tilstedeværelse. Her kunne også lokale stormenn vise

sitt nærvær ved å utsmykke kirken eller ha egne private stolsteder. I Rømskog kirke var det stolsteder for gårdene Trandem og Tukun. (Se side 275). Flere steder hadde de sine gravplasser i eller like ved kirken. Dermed var kirken et uttrykk for eksklusivitet og en vesentlig del av det gamle standssamfunn. For kirken betydde stol- og gravstedene sammen med gavene viktige inntekter.

Kirkens økonomi

Den eldste kirken i Rømskog er som nevnt antagelig fra 1200-tallet og omtales i skriftlige kilder første gang i et gavebrev som kan være fra 1369. Kirken fikk da eiendomsrett til en del av Bøens skog, og årlig landskyld fra samme gård i form av 14 fisker.⁴ Skog, jakt og fiske var det viktigste økonomiske grunnlag i

bygda, og slike gaver var noen av de mest verdifulle kirken kunne få. Kirken og dens gods er registrert i biskop Eysteins jordebok, den såkalte Røde Bok fra 1401.⁵

Rødenes hovedsogn administrerte Rømskog annekskirke både når det gjaldt kirkelige handlinger og økonomi. Kirkevergene har fremdeles det lokale ansvar for kirkens inntekter og drift.

Gaver i form av jord, penger og inventar var altså en viktig del av kirkens underhold i katolsk tid. De fleste ga gavene i håp om sjelefrelse for seg og sine i det hinsidige. Det var vanlig at kirker fikk testamentariske gaver i form av gårder og kyr.

Lovekirke

Rømskog kirke er omtalt som lovekirke og fikk dermed gaver og bidrag gitt etter løfte om for eksempel helbredelse fra sykdom eller redning fra ulykke.⁶ Folk har valfartet hit fra nær og fjern, og en slik funksjon vitner om kirkens rolle. Dermed hadde kirken en sentral plass langs viktige ferdselsårer. Nidaros domkirke var en av de mest kjente lovekirker i Norden, og det er ikke utenkelig at pilegrimer på vei dit har passert Rømskog.

Mange kirker ble store godseiere, og eienomsrett til jord og gårdparter var en viktig maktfaktor for både verdslig og kirkelig myndighet. I løpet av middelalderen vokste kirkens makt og velstand så mye at kongen følte konkurranse. Samtidig hadde kirkens menn et mye mer personlig og positivt forhold til undersåttene enn de kongelige øvrighetspersoner. Prestene fulgte som regel sine sognebarn fra vugga til graven, mens kongens menn skulle sørge for innkreving av skatter og utskrivning til krigstjeneste. Reformasjonen i 1537 hadde som et av sine mål å legge jordeiendom under kongen og staten, og bryte den geistlige makt. Klostre ble nedlagt, og bispegods inndratt. Men gårder og gårdparter som ga inntekter

til kirken og dens tjenere, ble stort sett liggende urørt etter reformasjonen. I motsatt fall hadde staten måttet ta det fulle økonomiske ansvar for både bygninger og presteskap.

Naturalhusholdningen med varer og tjenester var foruten penger rådende helt opp på 1800-tallet. Som vi har sett i annet kapittel, utførte folk i bygda praktisk arbeid som en viktig del av sine forpliktelser til kirken og dens tjenere.

Fattig kirke

Det var ingen velstand i kirken og blant prestskapet etter reformasjonen. Fremdeles var tienden og landskyld av jordegodset den viktigste inntekten. Slike avgifter ble gjerne utlignet i naturalia, og i Rømskog var det helst, huder, skinn, smør og tørkede gjedder. Fra gammelt av betalte bøndene tienden med en tiendedel av årets avling. Avlingene og dermed også tienden varierte fra år til annet. Før reformasjonen ble tienden delt i fire like store deler og fordelt mellom biskop, sognekirke, prest og de fattige i bygda («bondeluten»). Kongen inndro biskopens andel etter reformasjonen, og «bondeluten» falt bort.⁷ Sogneprest Jens Gudmundsson innførte bruk av tiendemantall i 1724, og fra da av er det også mulig å beregne bøndenes avlinger.⁸ Betaling av tiende i naturalia var en tungvint ordning, både for kirken og bøndene. Fra og med 1802 ble den derfor i Rødenes prestegjeld omsatt i penger.⁹

Foruten tiende og landskyld fikk kirken såkalte uvisse eller temporære inntekter. Den viktigste uvisse inntekten var nok kollekten, tavle- eller stokkpengene, som den også ble kalt i kirkeregnskapene. Tavla ble som regel sendt rundt i kirken etter gudstjenesten og andre kirkelige handlinger, mens stokken var en kollektbøsse plassert ved utgangsdøra. Det kom neppe inn noen store summer under kollekten.¹⁰

Kirkens skjebne var nært knyttet til bygdas historie. Enkelte prester passet på at kirken ikke ble økonomisk skadelidende som følge av kriger, branner og andre omstendigheter. Jørgen Svendssøn Chortogæus var sogneprest i åra 1660-96 og sørget for at Rømskog kirke fikk landskyld i Holtsrud i Øymark. Dette var et vederlag for noen kirkelige gavepenger svenskene hadde røvet i prestegården. Antagelig var røveriet skjedd under krigene 1657-60. Pengene var opprinnelig øremerket vin og nattverdsbrød, og ble nå kompensert gjennom landskyld fra Holtsrud.¹¹ Likeledes besørget Jens Gudmundssøn i 1715 for landskyld til Rømskog kirke fra Bjerknæs i Høland. Til gjengjeld skulle han ha Fjeldengen som enkesete for sin hustru i hennes levetid. Gården skulle i den perioden være fri for avgifter.¹²

Kirken hadde en del årvisse utgifter, som inntektene mest mulig skulle dekke. Hvert år måtte det avsettes faste beløp til altervin, oblater og lys. Av og til måtte det bevilges ekstra penger til reparasjon og vedlikehold av bygning og inventar. Det var stadig noe som måtte utbedres, og kirken kunne lett forfalle. Sentrale myndigheter måtte ta de største vedlikeholdsutgiftene, og som vi senere skal se, ble Rødenes og Rømskog kirker solgt på auksjon i 1723. Økonomi var det viktigste motiv for auksjonen, og i 1850 ble begge kirker kjøpt av kommunen. De to kirker har i alle år hatt de samme eiere.

Prestens økonomi

Også presten måtte ha inntekter for å kunne holde husholdning og møte alle skatter, avgifter og andre utgifter. Prestegården ga avlinger, og de underliggende gårder landskyld og avgifter til prestebordet. Noen steder måtte presten drive sagbruk og annen næringsvirksomhet for å få endene til å møtes.¹³ Vanligvis fikk han noen inntekter for utøvelse av kirkelige handlinger. Normalt

Portrett av Jens Gudmundssøn, ca. 1662-1735. Han var sogneprest i Rødenes og Rømskog fra 1700 til 1735. På bildet som henger i Rødenes kirke, presenteres han i sort embetsdrakt, svart samarie og hvit pipekrage.

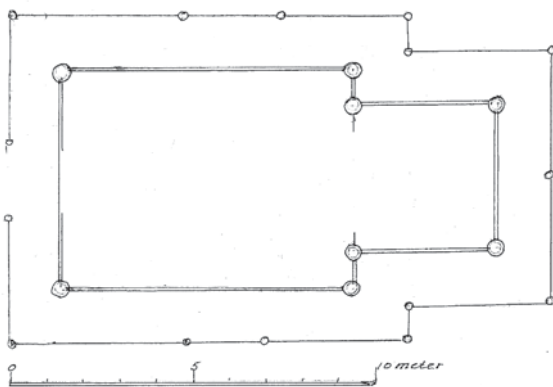
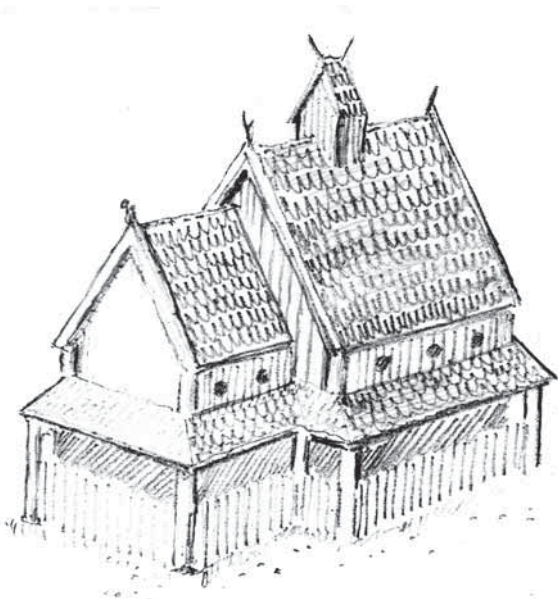
var det ofring under de tre store høytider, og det kom uvisse inntekter av barnedåp, «introductioner» (kvinnens første kirkegang etter en fødsel), trolovelser, «copulationer» (inngåelse av ekteskap) og likprekener.¹⁴

Foruten eget hushold hadde presten forpliktelser overfor annekset. Og selve embetet påførte ham utgifter og besvær på grunn av lange og vanskelige veier. Rømskog er anneks til Rødenes, og annekskirken lå avsides i forhold til hovedsognet. Derfor var det gudstjeneste i annekset bare ti ganger årlig, og presten reiste dit fem ganger i løpet av et år. Han holdt da gudstjeneste både lørdag og søndag. I 1870 var det kommet ny vei til Rømskog, og presten kunne fra nå av holde

gudstjeneste på 10 av årets søn- og helligdager.¹⁵ Det var vanlig med hjemmedåp, og frem til 1874 var det konfirmasjon bare annet hvert år.

Stavkirken

Den første, kjente kirken i Rømskog var en stavkirke med sval rundt alle veggene og takrytter (tårn) midt på taket. De eldste kirker i Norge var stort sett reiste, og dermed satt opp av stav. På 1600-tallet skal det visst-

Rekonstruering av stavkirken og dens grunnplan.
Tegn: Håkon Christie.

nok ha vært to portaler i Rømskog kirke, og da trolig to mot syd, eller en mot syd og en mot vest. I en besiktigelse fra 1675 går det frem at kirken var satt opp av reisverk med store stolper. Skipet var bare 13 alen langt og 10 alen bredt, det vil si rundt 82 kvadratmeter. Grunnmuren som er funnet under gulvet i den nye kirken, kan tyde på at skipet har vært kvadratisk, 10 x 10 alen med et utbygg mot vest.¹⁶ Felles for slike reisverkskirker var at de var høye i forhold til grunnflaten. Siden koret eller «Sanghuuset» er omtalt flere ganger, kan det ha vært et lavere og smalere kor i øst med en rett avslutning. Kirkebyggerne holdt fast ved hevdvunne dimensjoner både når det gjaldt skip og tilbygg.¹⁷

Kirkevisitasjonen 29. august 1688 gir en detaljert beskrivelse, som er gjengitt i kallsboka. Her har sogneprest Jørgen Brochmann også tegnet en rekonstruksjon av den gamle stavkirken. Ifølge visitasjonen var kirken kledd med hugde bord, og både tak og vegger var tjæret og bekbredd.¹⁸ Rester etter grunnmurene viser at koret var syv alen langt (drøyt fire meter), og like bredt som kirkens skip (vel seks meter).

Sorenskriver Hieronymus Bassøe beskriver i 1792 kirken som en besynderlig liten trebygning oppført av svært, flathugget tømmer, «som i Fodstykker er indhugget, perpendicular opreist og sammenfældet». Ifølge Bassøe var det lite lys inne i kirken. Taket var tekket med trespon og utstyrt med «Kuppel» (takrytter), der klokkene hang.¹⁹

Tårnet ble også omtalt i 1688: «Det midt paa Kirchen staaende lille Taarn er med Klædning oc Begbredning vel for siunet, samt imod det øvferste med Blich beslagen.»²⁰ I 1790-åra hører vi at det var «et fillet Rundtaarn».²¹ Runde tårn var mest vanlig i byer og kondisjonerte miljøer. Her har det trolig vært en påvirkning fra kjøpmannsaristokratiet i Fredrikshald. For øvrig er det gamle spiret bevart, og det har smijernskors med hane.²²

Kirkosalget i 1723 og tiden etter

Rømskog krevde likesom andre kirker stort og kostbart vedlikehold, og etter at den store nordiske krig var over i 1720, var statskassa slunken. Biskop Deichmann rådet derfor kongen til å selge kirkene til private. Dette førte til landsomfattende kirkeauksjoner i 1723, og til sammen 623 kirker med tilhørende jordegods ble solgt til private. Kjøperne måtte da overta kirkenes utgifter og sørge for vedlikehold og reparasjoner.²³

De som kjøpte kirkene, var betydelige jord- og skogeiere som på den måten kunne overta enda mer gods. Samtidig fikk de et enda bedre tak på bøndene i bygda. Foruten økt makt og velstand fikk kirkeeierne personlig prestisje. Dermed var det flere motiver til å kjøpe kirker. På linje med flere andre kjøpmenn og godseiere fant Peder Colbjørnsen i Fredrikshald at det var lukrativt å overta en eller flere kirker med underliggende gods. Selv om mye av kirkegodset var konfiskert av kongen under reformasjonen, lå det fremdeles eiendommer som skulle bidra til kirkens underhold. I Rødenes og Rømskog var skogeiendommene mest tiltrekkende, og en hovedgrunn til Colbjørnsens kjøp av de to kirkene var nok skogen. Samtidig ville han som kirkeeier gjerne utøve velgjørenhet og dermed presentere seg sosialt i bygda. Således sørget han for at kirken fikk et laftet kor eller sanghus i samme bredde som skipet. Det var bygget inntil skipet, og orientert eller vendt mot øst, som var den vanligste plasseringen av koret. Bassøe omtaler koret som «smukt» og utstyrt med alter og stoler. Det var for øvrig nokså lyst og tekket med teglstein.²⁴

Colbjørnsens arvinger solgte begge kirker i 1753 til Erik Hansen Østby fra Høland, og ifølge kallsboka kom det fra nå av en forfallstid for kirkene.²⁵ Det oppsto også en del konflikter mellom kirkeeiere og bygdefolk. (Se side 276.)

Kirken sto i sin opprinnelige form inntil stavkirkens skip ble revet i 1799, og erstattet av et tømret skip.²⁶ Som vi senere skal se, ble det tømrede koret fra 1722 revet i 1853. Kirken ble da forlenget i full bredde, ca. syv og en halv meter mot øst til et stort, rektangulært rom.²⁷

For øvrig var det ganske mørkt i kirken. I 1748 heter det at vinduene var små og ga så lite lys at allmuen knapt kunne lese. I de eldste kirkene var vinduene små, og det var ikke vinduer mot nord. Siden Rømskog kirke var i reisverk, måtte den rives, dersom det skulle settes inn større vinduer.²⁸

Ombyggingen i 1799

Kirken var i forfall på slutten av 1700-tallet. Daværende eier, Peder Nerdrum, søkte derfor i 1796 kongen om økonomisk støtte til å bygge en ny kirke. Han brukte som argument dens «Brøstfeldighed», og at den alltid hadde vært for liten. Hver gang det var prediken i kirken, måtte menigheten i Rømskog «af Velanstændighed» gi plass til utenbygds folk, som kom fra Setskog, Sverige og andre steder. Kirkeeieren fikk for tiden ingen avtalt hjelp fra bygdefolk til vedlikehold og bygningsmaterialer. Den fattige allmue som i de siste år hadde måttet leve på barkebrød som den halve føde, hadde ikke evne til skaffe «den fornødne Andeel af Materialer ...».²⁹

Sogneprest Nils E. Henriksen Lemvig foreslo samme år å erstatte det stavbygde kirkeskip med en tømmerbygning, 17 alen lang og 13 alen bred med 20 omfar, «og hefte denne bygning paa samme maade som den gamle nu er heftet til koret».

Kirken ble trolig ombygget etter denne planen i 1799, og det laftede skipet som nå danner skipets vestre del, har samme dimensjoner som foreslått, ca. åtte meter bredt og ca. 10 meter langt. Langveggene var ca. 4,5 meter høye. Dermed ble altså den gamle stavkirken, bortsett fra koret fra 1722, revet.

Det nye laftede skip fra 1799 var kledd utvendig med tømmermannspanel og står på grunnmur. Mot vest var det portal med et våpenhus inntil.³⁰ Våpenhuset var et bislag foran hovedinngangen, der man i eldre tid satte fra seg våpnene før man gikk inn i selve kirken. Mange bar våpen til og fra kirken. Helt opp mot slutten av 1700-tallet var kirkebakken soldatenes første opplæringsplass. Her var det også militære mønstringer, og kirkebakken var dermed en viktig arena for enevoldskongenes maktutøvelse i lokalsamfunnet. Viktige kunngjøringer ble også lest opp her. Navnet våpenhus på kirkens bislag er fremdeles i bruk.

Jørgen Olsen Trosterud ledet arbeidene med ombyggingen av kirken i 1799. Han ble gjerne ble kalt «Snekker-Jørn».³¹ Kirkeeieren, Peder Nerdrum, hadde to år tidligere etter søknad fått pengebidrag fra Det danske kanselli til gjenoppbyggelse og utvidelse av kirken.³²

Siden det gamle koret var i behold og i sin tid angivelig innviet, ble det ingen ny innvielse etter at ombyggingen var fullført. Men i kallsboka er det bemerket at den gamle kirken ifølge Røde Bok aldri ble innviet på annen måte enn gjennom alminnelig bruk, «ecclesia non dedicata».³³ Så vidt vites, er koret heller ikke i nyere tid innviet.

Firkantet tårn

Hva vet vi mer om bygningsdetaljene? Under planleggingen av ombyggingen i 1796 foreslo sognepresten å lafte opp et lite firkantet tårn i kirkens vestre ende, som var en vanlig plassering av kirketårn. Kirkesvalen kunne anbringes under tårnet. Forslagene ble gjennomført. I en visitasberetning fra 1834 heter det at tårnfoten måtte repareres. Det måtte anskaffes nye vannbrett fordi tårnet var sunket såpass mye at vannbrettet lå under steinene. Det berettes samtidig at døra i kirkesvalen ikke passet i karmen, og at den

gikk innover og ikke ut. Det var lovbestemt at dørene skulle gå utover, fordi menigheten ellers ville bli innestengt i tilfelle evakuering. Under brannen i Grue kirke i Hedmark i 1822 omkom 113 innestengte mennesker. Alle dører gikk innover, og lovbestemmelsen var vel en følge av denne katastrofen.

Utvidelsen i 1853

Også den ombygde og utvidede kirke fra 1799 ble etter hvert for liten. Kirken ble derfor som nevnt i 1853 utvidet videre slik at skippet ble forlenget i full bredde mot øst, vel syv meter. Dermed er kirkerommet i dag rektangulært uten atskilt kor. Et sakristi med sadeltak ble bygget inntil veggen mot øst. I de nye delene av kirken er veggene oppført av bindingsverk. Veggene ble utvendig og innvendig panelt og malt i lyse farger. Sammen med den enkle planformen og det rikelige lyset fikk kirkerommet et preg av klassisisme.³⁴

Hele kirken ble forhøyet ca. halvannen meter med syv omfar tømmer. Veggene hadde utvendig tømmermannspanel og innvendig vekselpanel som rundt 1900 ble byttet ut med smalt, høvlet staffpanel. Dette var et av flere uheldige inngrep på den tiden.

Foruten portal mot vest hadde kirken i østre del av sydveggen en inngang med pulttekket bislag foran. Bislaget er senere revet, og døren ble i slutten av 1800-åra tettet med panel. Også de tre høytstilte vinduene mot syd ble panelt igjen, og hver av langveggene fikk i stedet fire store, rektangulære vinduer. I den senere tid er det satt et lite, høysittende vindu i nordveggen ved prekestolen. Samtidig med at panelingen ble omlagt, fikk vinduene ny omramming. Takstolen har sperrer avstivet med hanebjelker. Taket ble under restaureringen i 1954 senket ca en halv meter over langveggene, men med mønehøyden i behold. På en underdekning av maskinhøvlet spon ligger tegl-

Klokken fra 1885 henger nå som en severdighet i våpenhuset. Foto: Finn Wahl, 2009.

taket. Loftsbjellkene er laftet inn mellom de to øverste stokkene i langveggene. Himlingen er festet under bjellkene av brede, høvlede bord, og i en flat bue hvelvet inn mot langveggene. Koret i øst er hevet med ett trinn og avdelt mot skipet med korskille. Nytt gulv ble lagt ca. 1900.

Takrytteren (tårnet) over vestre del av kirken sto trolig etter 1853. Da det nye orgelet ble montert i 1932, ble et av himlingsbordene over vestgalleriet fjernet. I bordet finnes det hull etter slitasje av klokkestrengen. Både bordet og andre bygningsdetaljer skal fremdeles ligge bevart på kirkens loft.

Nåværende tårn er i bindingsverk og bygget inntil skipets vestgavl. Årstallet 1892 står i en av tårnstolpene og kan være året for oppføringen. Under restaureringen i 1954 fikk tårnet panel og ble rødmalt som kirken for øvrig. Tårnet har åttekantet hjelm.³⁵ Se bilde.

Hva vet vi for øvrig om farven på kirken? Sogneprest Jørgen Brochmann skriver dette i kallsboka for 1889: «Den var først malet bleg-

rød. I 1862 og 1879 er den malet hvit udvendig.»³⁶ Blekrød eller rosa farge i bygdekirker var et trekk fra byene.³⁷

Når det gjelder kirkeklokkene, ble den opprinnelige fjernet av kirkeeieren en gang før 1790. En ny ble støpt av E. Schmidt i Christiania, men den ble ringt i stykker i 1855. Klokkeakselen skal være oppbevart på Kirkerud. Den neste klokke ble støpt av Ole Olsen Nauen ved Tønsberg i 1855. Den har en diameter på 56,5 cm og er 42 cm høy. Klokken bærer innskriften: Hør min Lyd, kom og nyd, De Gudsgaver, Kirken haver».³⁸ Nåværende klokke er fra 2001, og også denne er støpt av Ole Olsen Nauen.

Interiør og inventar

Kirken har et søylebåret galleri i skipets vestre del og langs nord- og sydveggen. Alter, prekestol og døpefont er overflyttet fra den gamle stavkirken.

Også alterringen ble trolig flyttet over fra stavkirken. Den var rektangulær med slanke, dreide balustre (stolper i rekkverk) og lukning på forsiden. Samme type ble gjenopp-tatt ved restaureringen i 1950-åra, men med lukning på siden. Før 1900 var korskillet et lavt rekkverk med dreide balustre av samme type som på galleriet. Antagelig ble 12 av disse brukt på stabburstrappa på Kirkerud nordre. På hver side av kordøra sto en høy, dreid tresøyle. De var marmorert og bar en lysesstake. Det er trolig de to søylene som nå står foran inngangsdøra til våningshuset på Kirkerud. Korskillet fra 1900 var utstyrt med sprinkerverk og søyler ført opp under himlingen. Under restaureringen ble det satt opp et lavt korskille med dreide balustre, som var kopier av de gamle.⁴⁰

Galleriet mot syd er antagelig fra 1852, og gikk opprinnelig helt frem til østveggen. Det var båret av søyler med oppgang i sydøstre hjørne. Galleriets østre del er senere fjernet. Galleriet mot vest ble utvidet da orgelet ble

plassert her i 1932. De mest velstående i bygda hadde egne stolsteder i kirken. På nordgalleriets østre del sto Tukun-stolen, og en benk fra stolen oppbevares på Kirkerud. Trandem-stolen sto midt under sydgalleriet, like ved det østre vindu. En fylling fra en av stolene ligger muligens på loftet.

Under restaureringen i 1950-åra fikk alle kirkebenkene lukket rygg og vanger med enkelt portalmotiv. Fargen er grå med marmorerte fyllinger.⁴¹

Alteret fra 1600-tallet er i eik. På forsiden er det to portalmotiver. Alterbildet, som nå oppbevares på Norsk Folkemuseum, er malt på lerret, og viser Christian 4.s syn, «Ecce Homo». Det fremstiller Kristus med tornekrone og glorie, rødt-grått rutet gulv og brun bakgrunn. Han sitter med hvitt klede om hoftene. Slik var det Kristus åpenbarte seg for monarken på Rosenborg slott.⁴² Innskriften er med gule bokstaver på sort bunn: «Christianus Quartus R. Dan.

Mellom 1833 og 1841 ble alterbildet erstattet med et maleri fra slutten av 1700-tallet, som viser korsfestelsen. Sogneprest Frederik Christian Krabbe ga bildet til kirken. Også dette bilde havnet på Norsk Folkemuseum, og i stedet kom et stort, hvitmalt trekors. På alteret skulle det alltid stå et krusifiks. Til alterkorset var det festet et gotisk krusifiks i bronse.⁴³ Det er fra første halvdel av 1300-tallet, og henger nå på det tette rekkverket opp mot prekestolen. Det er trolig av skandinavisk eller tysk opprinnelse.⁴⁴

I kirken er det også et krusifiks skåret av kunstneren Audun Bødtker fra Bergen, og oppsatt ved alteret under restaureringen i 1950-åra.

Prekestolen er i eik med et rikt profilert listverk.⁴⁵ Den hadde opprinnelig tre felt, og det fjerde nærmest trappa kom til under siste restaurering. Et storfelt har portalmotiv, og i sviklene (forsterkningene) er det rosetter. I et annet storfelt er det malt blomstervaser. I

et av smalfeltene er det innskåret «I B E H», og dette kan være giverens initialer. Årstallet 1617 er malt, og er trolig året prekestolen ble laget.

Døpefonten fra rundt 1700 er et naivt biltuggerarbeid, som trolig er laget av en lokal håndverker. Den er utformet som en skål med bladkrans og akantus. Skålen er båret av fire engler med blomsterkurv i hendene, og fargene er rødt, grønt, hvitt, brunt og noe marmorering.⁴⁶

Billedlige budskap

Interiør og utsmykning skal gjennom visuelle virkemidler og symboler gi menigheten påminnelser om religiøs og verdslig nærvær og makt. Ikke alle i menigheten kunne lese, og bilder og utsmykning var derfor viktige bærere av budskapet. En del av det opprinnelige interiør og inventar er gjennom tidene gått tapt eller flyttet andre steder. Portretter av enevoldskongen Frederik 4. og hans dronning Louise har en gang hengt i kirken, men oppbevares i dag i Norsk Folkemuseum. Enevoldskongene regjerte av Guds nåde og var dermed utsendinger fra Gud. Det kongelige nærvær i kirken skulle formane menigheten til respekt og kjærlighet til øvrigheten, som omfattet både Gud, kongen og fedrelandet.

Et oljemaleri forestiller Maria med Jesusbarnet, samt en engel med palmegren. Bildet er trolig malt på 1700-tallet, og forbildet er Antonis van Dyck. Det er nå på Borgarsyssel Museum.⁴⁷ Mange malerier i kirkene hadde annen kunst som forbilder. Korsfestelsesbildet i Rømskog kirke ligner i komposisjon og utforming på Johan Nicolai Schavenius' altermaleri i Vår Frue kirke i Trondheim fra 1744. Forbildet er et stikk av Zacharias Dolendo etter Karel van Mander I. Stikket viser en folkerik scene ved Golgata, og ved korset står blant andre Maria Magdalena, og i forgrunnen kaster soldater lodd om Jesu kjortel. På et

maleri i Vågå kirke er stikken gjengitt i sin helhet, mens det for øvrig bare er benyttet enkelte detaljer, slik som på maleriet i Rømskog kirke.⁴⁸ Derfor er både dette og maleriet av Maria med Jesusbarnet bare bleke etterligninger.⁴⁹

Rituelle kar

Under og etter reformasjonen gikk det meste av altersølvet fra middelalderen tapt.⁵⁰ Krigene på 1600- og 1700-tallet rammet også kirkene, som ble frarøvet mange av sine kostbarheter. Ikke minst Rømskog og andre grensebygder ble hardt hjem søkt. Dessuten forekom det tyveri og egenmektig opptreden fra enkelte kirkeieieres side. I 1820 tok kirke-

eierne Peder O. Grini og Lars J. Myrvold med seg kirkesølv hjem. De forlangte kausjon for å tilbakelevere sølvet. Menigheten måtte derfor henvende seg til Kirkedepartementet med anmodning om å få tilbake gjenstandene. Saken varte fra 1820 til 1824, og endte med at Stiftsdireksjonen beskrev kirkeieernes opptreden som egenmektig og ulovlig. De ble pålagt å tilbakelevere sølvet innen en viss frist.⁵¹

Det finnes i dag bevart noe gammelt sølv i Rømskog kirke. De rituelle, hellige kar er tilknyttet nattverd og dåp. Kalken er i sølv og opprinnelig trolig fra slutten av 1600-tallet. Den har en sirlig gravert innskrift: «Af Jafuer Til Guds ære oc Rhimskougs Kirkes Zijr er

Prekestolen er i eik med rike profileringer og malte felter. Årstallet 1617 er malt i et av feltene, og prekestolen er antagelig fra det året. Krusifikset fra første halvdel av 1300-tallet henger i det øverste feltet på det tette rekkverket opp mot prekestolen. Foto: Finn Wahl, 2009.

Oblateske i sølv fra 1703. Foto: Finn Wahl, 2009.

ieg forgyldt Anno 1701.» Disken er laget i sølv og kommer fra N. M. Thune i Oslo. Den er laget av Lorentz Hoffmann og gitt som gave til kirken av Jul Tukken og Johs Christensen i 1929.⁵² De har gitt hvert sitt sett med nattverdsdisk.

En rund oblateske i sølv har lokk profilert med følgende innskrift: «Guds Børn har kostet mig, Gud blifve deres Løn, Til alt fornøye ligt, Er Rhimskoug Kirckes Bøn 1703».⁵³ Stempelet i bunnen viser at oblatesken er laget av Morten Finchenhagen, Christiania i 1686.

Vinkannen er balusterformet med hvelvet lokk og i sølv. På den ene siden av korpus er det inngravert krans med innskrift: «En huer som gavf til mig, Gud blive Deris Løn, Det ønsker hiertelig Guds Præst Jens Gudmundsøn 1705». Også denne gjenstanden er utført av Morten Finchenhagen i 1686. Den sto på prestekontoret da kommunehuset brant i 1959, og ble dessverre ødelagt.⁵⁴

Dåpsfatet i drevet messing med en smal randkant er trolig fra 1600-tallet. I bunnen er det konsentriske sirkler.

Paramenter

Paramentene er kirkens tekstiler, og noen av dem er forsvunnet eller flyttet andre steder.⁵⁵ Et rødt alterklede er brodert med gulltrisser og gulltråd: «I H S B O A L C F 1722». Det oppbevares på Norsk Folkemuseum.

Et kalkklede i lyseblå silke med broderier i rødt og grått med blomstergrupper i hjørnene, har på midten kristogram (symbol for Jesus Kristus) og årstallet 1704, samt initialene «NH BM». Det er kantet med sølvkniplinger. Kalkkledet var beregnet på å legges over kalk og disk. Ifølge kallsboka kunne kledet ikke lenger brukes fordi det ble ødelagt av mus, som en gang var kommet inn i kirkekista.⁵⁶ Også denne gjenstanden oppbevares på Norsk Folkemuseum.

Blant andre klenodier som fremdeles er i kirken, er en messehagel i brun fløyel fra ca 1700.⁵⁷ Den brukes bare ved bestemte anledninger. På ryggen har den kors av hvit silkedamask med stiliserte strøblomster og påsydd gull- og sølvbrodert krusifiks. Forsiden er utstyrt med vertikalbånd av hvit moaré (tett stoff), og den har kanter med gullbånd. Messehagelen er føret med trykt østindisk stoff fra ca 1700. Her er trykte bilder i rødt, brunt og blåsort. Motivene er langt fra sakrale og viser pagoder, dansende kinesere, jaktscener og fugler. Det hele bindes sammen av lette blomstermotiver.⁵⁸ I føret er følgende innsydd med rød tråd: «Kiøbt for gave penge, gjort af Berthe Stigsd. og Margreta Pedersd., udi her Jens Gudmundsøns tid 1701. Frygte dig stiel mig ei vogte dig for Sathans Vei». På høyre skulder har messehagelen åtte skjellformede sølvhekter. Ifølge kallsboka var messehagelen i bra stand som følge av de få gudstjenestene i kirken, «men burde vel snart afløses».⁵⁹

Messehagelen fra ca. 1700 er et stort klenodium. Bildet øverst til høyre viser føret med kinesiske dekorasjoner og figurer. Nederst til venstre ser vi det påsydde gull- og sølbroderte krusifiks, og til høyre hele ryggen med kors av hvit silkedamask. Foto: Finn Wahl, 2009.

Fôret på messehagelen er utstyrt med fargerike og levende kineserier, som var på moten i Europa på 1700-tallet. Slike dekorasjoner finnes vanligvis på porselen, møbler, tapeter og paneler i hjemmene til de øvre sosiale sjikt. Fôret har dermed en høyst verdslig tilknytning, og det kan tenkes at det opprinnelig har vært beregnet på et helt annet formål enn det kirkelige. Det fortelles at sogneprest Jens Gudmundssøns hustru, Berthe Stiesdatter, hadde en bror, Stie Stiesen. Han var kanonkommandant på Basmoe, og hadde vært i tjeneste på kontinentet. Der hadde han fått tak i stoffet, og ga det til sin søster. Hun ga det ifølge tradisjonen videre til kirken. Foto: Finn Wahl, 2009.

For øvrig har kirken en alterduk i venetiansk broderi fra 1925, og en del andre nyere tekstiler. Alterduken er den eldste som er i behold. Den er tegnet av Anna Legland i Bergen, og brodert av Anna Skjellanger i Rømskog.⁶⁰

Lysstell

Før kirken fikk elektrisk strøm etter restaureringen i 1950-åra, må alle de levende lys ha gjort et sterkt inntrykk på dem som var i kirken. Alterstaken er fra før 1665. Den er i støpt og dreid messing. Skaftet er balusterformet, og den firkantede fotplaten har støpt, rund fot inntappet i hvert hjørne. På platen er inngravert «MID/MPE». Kirken har også hatt en messingstake fra ca. 1650, som nå oppbevares på Norsk Folkemuseum.

Alterstaker i nygotikk og plett er gitt av lensmann J. Lund i 1883. De ti begravelses-

Bildet øverst til høyre viser den praktfulle lysekrona fra Dinant i Belgia. Foto: Finn Wahl, 2009.

Messingstake i støpt og dreid messing fra før 1665. Innskripsjon: «MID-MPE» Foto: Finn Wahl, 2009.

stakene er dreide og sortmalte, To av dem var tidligere plassert på søylene i kordøra. Lysekrona er en av kirkens klenodier. Den er tolvarmet og i messing med kuleformet korpus kronet av en dobbeltørn. Motivet er byvåpenet i den sydbelgiske byen Dinant, der det i middelalderen var berømte bronsestøperier som leverte mye kirkekunst. På korpus står følgende innskrift: «Til Rømscaug Kierche forerret af Hr Obristl. Hans Colbiørnsen 1746».

Kirkegården

Det har nok alltid vært gravsteder knyttet til kirken, skjønt det er uvisst når det ble anlagt en egen kirkegård. Under alle omstendigheter har den aldri vært stor. I 1837 var den ifølge kallsboka «kun 50 alen lang og 40 alen bred. Senere ble den utvidet to ganger, mot vest og nord i 1882. De eldste bevarte gravminnene er noen støpejernsplater fra 1860- og 1870-åra.⁶¹

Kirken og dens tjenere

Før 1850 finnes det bare få kilder om det åndelige liv i bygda. Kirken var her som andre steder det åndelige midtpunkt og møtested for folk flest. Prestene fulgte som regel sine sognebarn fra vuggen til graven, og hadde dermed større og mer personlig kontakt med lokalbefolkningen enn andre embetsmenn.

Enkelte ytre forhold førte til problemer for kirken og dens tjenere. Colbjørnsens arvinger solgte i 1753 både Rømskog og Rødenes kirke til Erik Hansen Østby fra Høland. Dette var innledningen til en dårlig tid for Rømskog kirke. Kirken forfalt, og året etter kirkekjøpet innledet den nye eieren prosess mot sogneprest Jens Jensen Høibye (1710–85). Saken gjaldt noe av embetets benefiserte jordegods som han ville overføre til de to kirkene. Dette gjaldt skyldparter i gårdene Fjeldengen, Kirkerud, Klerud, Ulfby og Krosby.⁶² Godset utgjorde en del av prestens underhold, og prosessen varte i 15 år. Bortsett fra første underrettsdom seiret Høibye i alle rettsinstanser.⁶³

Sognepresten bodde som kjent i Rødenes, og det var derfor ingen prestegård i Rømskog. De tre milene til annekset var lang og besværlig vei, og han måtte overnatte i anneksgården. Han var vanligvis ikke til stede i Rømskog om vinteren, bortsett fra første nyttårsdag. Ifølge en avtale fra 1627, da Thomas Rasmussen Randers var sogneprest, hadde menigheten i Rømskog krav på seks kirketjenester i året.⁶⁴ Foruten å holde gudstjeneste skulle han gjennomgå evangelietekstene og høre ungdommen i deres barnelærdom.⁶⁵ I kalls- og kopiboka fra 1732 står det at antall tjenester på den tid var redusert til fem. Denne praksisen varte frem til 1870.⁶⁶ Da hadde Rømskog fått ny vei, og 19. april ble det utstedt en resolusjon om at annekset skulle ha gudstjeneste på 10 av årets søn- og helligdager. Kirkebøkene dagsregistre fra og med 1840-åra beretter at de kirkelige tjenester vanligvis ble holdt i januar, mars, juni, august og oktober.⁶⁷

Standmessig begravelse og gravmonumenter var uttrykk for den såkalte elitekulturen. Støpejernsplatene på de avbildede fem gravene har følgende inskripsjoner fra høyre mot venstre: Jørgen Trandem født Den 27. Januar 1801, Død 13. Februar 1879. Ingeborg R. Trandem, Født 28. September 1801, Død 14. Januar 1870. Jørgen Kind Trandem, Født 14. Mai 1852, Død 8. Juli 1869. Maren Regine Kind Paa Trandem, F. 7de November 1856, D. 27. September 1866. Johan Olaus Kind Trandem, Født 4de Marts 1847, Død 14de Mai 1874. Foto: Finn Wahl, 2009.

Klokkerens oppgaver

For øvrig ledet klokkeren eller en annen betrodd mann i bygda det som foregikk i kirken. Klokkeren leste evangelietekstene fra en utlegning i en postill og ledet menigheten i bønn. Dette ble praktisert allerede i 1635, og dermed før en slik skikk ble formalisert gjennom en forordning.

Klokkeren var pålagt mange ulike oppgaver både i og utenfor kirken. I utgangspunktet besørget han ringing med kirkeklokkene, og var samtidig kirkesanger frem til 1856, da de to funksjoner ble adskilt i Rømskog.⁶⁸ I tillegg tok han seg av visse deler av undervisningen og, som vi har sett, enkelte kirkelige handlinger.

Folk ordnet selv med begravelser og barnedåp. Barna ble etter 1770-åra vanligvis døpt hjemme, og presten stadfestet dåpen når han kom til kirken i sommerhalvåret. I perioden 1814–60 ble 456 barn døpt hjemme, og 260 i kirken. Hjemmedøpte barn utgjorde dermed 63,7 prosent mot 11,6 prosent i Rødenes i samme tidsrom.⁶⁹ Presten var med andre ord tilgjengelig på en helt annen måte i hovedsognet.

Hvem døpte barna foruten presten? I åra 1833–60 ble det i Rømskog hjemmedøpt til sammen 277 barn, og de fleste som foretok dåpen var kjente personer i bygda. I bare tre tilfeller døpte jordmora, mens kirkesangeren døpte 36 barn. I 99 tilfeller var det andre og mer tilfeldige personer. Blant dem er noen enkeltpersoner hyppig nevnt som hjemmedøpere. Følgende personer utførte til sammen 139 hjemmedåpshandlinger i perioden 1833–60: Rasmus Nes (11), Erik Olsen Trosterud (31), Jørgen Trandum (30), Halvor Tårneby (14), Christian Sonsrud (12), Tor Saga eller Sagmoen (13), Anders Østtukun (14) og Rasmus Bråten (14).⁷⁰ Hvem var disse personene? Erik Olsen Trosterud var kirkesanger i åra 1831–41.⁷¹ Det er rimelig å tro at også noen

av de andre navngitte personer hadde tillitsverv i menigheten. Den som leste høyt fra postillen i kirken, kunne trolig etter avtale med presten ha foretatt dåp. Dåpshandlingene er under alle omstendigheter ført inn i kirkebøkene som hjemmedåp.

Legmannsdåp

Legmannsdåp var svært sjelden helt frem til begynnelsen av 1770-åra, og det gjaldt både Rødenes og Rømskog. I Rømskog var det før den tid vanlig å få døpt barna i nærmeste kirkesogn. De mest tilgjengelige sogn var Setskog i Høland, samt Töcksmark og Östervallskog i Sverige. Foreldrene foreviste sognepresten «Døbeseddeler» ved den første kirkehelgen, og fikk dåpen registrert i kirkeboka. Dette var ingen stadfestelse siden dåpen var utført i kirken. Denne praksisen opphørte altså først i 1770-åra da legmannsdåpen kom. En liberalisering av praksisen med hjemmedåp kan ha vært en av årsakene til dette.⁷²

Når det gjaldt dåp i Sverige, var det særlig barn i den søndre del av bygda, Flaten, Trosterud og Østtukun, som ennå på slutten av 1700-tallet ble døpt der.⁷³ Fadderne fulgte med, og ved hjemkomsten ble presten forevist attest for utført dåp. Dette gjorde foreldrene åpenbart uten prestens samtykke, for 6. januar 1798 bemerket han i kirkeboka at «denne uskik at reise til Sverrig for at lade døbe barn, er uden mit samtykke...». Han ville dermed ha slutt på denne høyst private ordning.⁷⁴

Religiøse forestillinger

Religiøse opplevelser og erfaringer kunne ha mange ansikter. Den gamle barnelærdom fulgte de fleste gjennom hele livet med kirken som et fast og trygt ankerfeste. Foruten kollektiv, formell religionsutøvelse fantes det åndsopplevelser av mer personlig karakter. Noen av dem var visjonære eller overnatur-

lige, mens andre kunne være ekstatiske. Felles for all religiøs tilnærming enten den var kirkelig, folkelig eller overnaturlig, var respekt og undring over noe som sto høyere enn en selv. Som vi skal se i det følgende, var også angst og beven et element i slike opplevelser. Krigsfrykt og angst for nød og sult lå hele tiden latent over bygda.

Visjonen om kirkeklokkene og den himmelske rytter

I Rødenes prestearkiv finnes et dokument fra Rømskog om klang av kirkeklokker og

merkelige visjoner i januar 1721. Det ble opptatt såkalt høring på Haukenes 14. februar 1721, der flere var til stede. Den islandsk fødte Jens Gudmundsson var da sogneprest i Rødenes. Han ledet høringen og førte dokumentet i pennen. Siden hverken sorenskriveren eller andre rettslige øvrighetspersoner var til stede, var dette ikke noe rettsdokument.

Dokumentet er faglig analysert av Arne Bugge Amundsen og gjengis her i hans språkversjon:⁷⁵

«Om kvelden den 16. januar 1721 ga den største av klokkene i Rømskog kirke kraftig lyd fra seg, så kraftig at det klang i skogen omkring kirken. Slaget hørtes på gården Kirkerud som ligger rett ved, noe mannen Anders Stefansen, hans kone og kvinnen Anna Bjørnsdatter bekreftet i mange menneskers nærvær her på Haukenes i Rømskog den 14. februar 1721. Anders Stefansen Kirkerud sier også at han hørte den lille klokken i Rømskog kirke gi lyd fra seg tidlig om morgenen den 1. februar. Anders er soldat ved kaptein Hylles kompani, og er en troverdig mann.

Den 30. januar 1721 klokken 11 om formiddagen skjedde dette på gården Tørnby: Da Karen Brynildsdatter satt og spiste sammen med sin bror på 11 år, hørte hun som om et tre skulle falle ned fra taket i stuen. Hun sprang ut, og da hun kom ut gjennom døren, så hun en hvit mann som satt på en hvit hest. Hun ble redd, og sa: «I Jesu navn». Mannen og hesten stoppet utenfor døren. Mannen var av normal høyde, hadde en hvit kjole og en liten, gråhvit hatt, gult hår og et rødt og hvitt ansikt som skinte, og gråhvite støvler. Hesten var stor og hvit. Da Karen var kommet ut og hadde sagt «I Jesu navn», begynte mannen å snakke. Han sa: «Gud i himmelen viser menneskene så mange tegn, med hunger og dyrtid, krig og orlog. Likevel omvender de seg ikke. Menneskene har hovmodige hjerter, og tror at Herren Gud ikke finnes.. Jo, Herren Gud er til, og han skal straffe menneskene med plager, så himmelen skal bli som kobber og jorden

som jern.» Da svarte Karen Brynildsdatter: «Gud bedre oss», og hun sa det ganske stille(?). «Forferdes ikke», svarte mannen. Herren vil løfte deg og flere av dine opp til seg, og så blir de griske menneskene lukket ute. De griske mennesker arbeider på søndag som på en hvilken som helst annen dag – men om mennesker faller på kne i bønn til Gud, så skal han velsigne dem. Den ene etter den andre av griske mennesker får hovmodige hjerter, kjøper seg store, dyre andaktsbøker, leser mye, men gjør tvert imot det som står der. Nei, les du i stedet dine gamle bud, de er de kjerreste for Gud. De griske mennesker gjør store, blodige, dyre kjøp, og det slik at det ene menneske vil være tilfreds over å su blodet ut under neglene på den andre, for deretter å gni hendene over hverandre for å vise seg uskyldig.. Ja, det ene menneske er tilfreds over å blåse det andre over ende. Men du», fortsatte mannen å si til Karen, «skal tale disse ordene, og tro trofast på dem, for de er sanne».

Dermed satte mannen seg på hesten, satte sporene i og fløy rett opp i luften imot nordøst. Da han fôr oppover, syntes Karen Brynildsdatter at hesten var likesom oppsvanset, og at det åpnet seg likesom en dør der oppe i luften. Døren slo igjen etter ham likesom en kjellerlem. Da han fôr opp, sto det som et lysglimt etter ham, og på denne tiden skinte solen klart. Etter en stund begynte Karen å skjelve av frykt, men det gikk straks over. Denne bekjennelsen med den samme herover til inn ...»

Slik slutter beretningen med en ufullendt setning, og historien er både fantastisk og fantasieggende. Også de etterfølgende prester må ha opplevd fortellingen slik. I prostiboken for Rødenes prestegjeld står det nemlig anført at «det sandsynligvis fra Ministerialbogen (kirkeboken) løsrevne Blad, der handler om Overtro på Rømskogen, og som nu ligger i Gudmundssøns Tiendemandtal, hvortil her henvises som til et Tidsbillede». ⁷⁶

Hva slags overtro og tidsbilde er det tale om.? Hvilke hendelser og erfaring ligger til grunn, og er fortellingen representativ for den religiøse mentalitet i Rømskog på den tid? Presten som ledet høringen, var nok først og fremst opptatt av sannhetsinnholdet i beretningen. Kom det virkelig en him-

melsk, skinnende rytter til tunet på Tørnby med budskap fra Gud? Det var i den forbindelse viktig å få rede på dette for å vite hvilken overordnet instans beretningen skulle innberettes videre til. Var dette en sak for prosten eller biskopen? Derfor var det viktig for presten å komme til Rømskog så hurtig som mulig. Det finnes imidlertid ingen annen dokumentasjon enn den ufullstendige teksten som er gjengitt ovenfor, og vi vet ikke hvordan saken utviklet seg videre.

Fortellinger om det overnaturlige

I virkeligheten inneholder dokumentet to fortellinger om det overnaturlige, Karens beretning og fortellingen fra han som hørte lyden av Rømskogs kirkeklokker på Kirke-

Det gamle alterbildet fra Rømskog kirke er i dag sterkt medtatt, men gir likevel en fornemmelse av Christian 4.s syn på Rosenborg slott i 1625. Kristus bærer blå tornekrone, og på et rød- og hvit-rutet gulv er det røde blodsdråper. NF. 1903-0011.

rud. Presten var en åndelig autoritet når det gjaldt slike opplevelser og var nok særlig opptatt av hva den himmelske rytter hadde å berette. Anders Stefansen Kirkeruds beretning var nok den mest troverdige siden også andre hadde hørt kirkeklokkene. Lyden fra først den store og så den lille kirkeklokke var trolig varsel om noe som skulle komme, og budbringeren fra Gud kom 14 dager senere til Karen med et slags dommedagsvarsel. Hun var en enkel, troende sjel, og trengte ikke å frykte de varslede plager. Til gjengjeld skulle hun fortelle videre det hun hadde opplevd, og det gjorde hun altså i prestens nærvær. Dermed hadde hun fullført sin rolle i opplevelsen, og dette bidro til å styrke vitnemålets troverdighet.

Varsler

Begge fortellinger ble hørt i sammenheng med flere personer til stede. Samtidig kan det spørres om det finnes lignende fortellinger fra andre hold, som kan ha påvirket beretningene fra 1721. Ringing med kirkeklokker var vanlig i flere ulike sammenhenger, og det finnes gjennom tidene mange fortellinger om hva kirkeklokkene kunne varsle eller bety. Bergtatte kvinner og barn ble ringt ut av fjellet, og klang fra klokkene kunne varsle krig eller brann. Rømskog bar fremdeles preg av Karl 12. herjinger i 1716. Bygda var ruinert, og krigsfrykten var stor. Karens dommedagsvisjon og kirkeklokkenes klang var dermed en del av tidens fylde. Rytterens budskap om krig og orlog, hunger og dyrtid gjaldt i høyeste grad Rømskog.

Hva slags forbilder kan ha ligget til grunn for Karens fortelling om den himmelske, skinnende rytter? Beretningen har klare likhetstrekk fra Bibelen og religiøs litteratur, der Guds straffedom over synd og ugudelighet ofte kommer til uttrykk. I Johannes åpenbaring beskrives både den hvite rytter

og hesten. Men det er tvilsomt om hun var særlig kjent med bibeltekstene. Derimot kan hun ha sett såkalte himmelbrev, som var populære trykk solgt rundt i bygdene.⁷⁷ Her finnes beretninger om folk som hadde opplevd både engler og andre himmelske budbringere av brev. Tid og sted er ikke angitt, og hovedpersonen i disse brevene er ofte en mann. I møtet med det guddommelige sendebud faller han til marken av forskrekkelse, men engelen sier: «Frykt ikke», og ber om at brevet leveres presten. Her står det å lese om Guds bekymring over folks lastefullhet, synd og hovmodighet. De 10 bud er rettesnoren, og brevet er nærmest en katalog over synd og fordervelighet. Himmelbrevene og deres budskap har altså klare likheter med Karens opplevelse. Ikke minst viktig er sendebudets oppfordring om å overbringe budskapet videre til presten, som igjen skal gi det videre til menigheten.

Påvirket av alterbildet?

Et annet grunnlag for Karens beretning var trolig et bilde hun sikkert opplevde ved mange anledninger, nemlig alterbildet i Rømskog kirke. Alterbildet fra 1600-tallet presenterer «Christian IVs syn, Ecce Homo», og viser den lidende Kristus med tornekrone og glorie. Det var dette Christian IV så i en åpenbaring på slottet Rosenborg ved København i 1625. Dermed fantes det i Karens nærmiljø en billedlig fremstilling av hvordan et menneske kunne få visuell kontakt med bibelske skikkelser.

Bygdas bildeverden var på den tid neppe særlig stor, og bildet i kirkerommet må ha virket sterkt både på Karen Brynildsdatter og andre i menigheten. Alterbildet var nok det viktigste og mest kjente bilde i hennes nærmiljø og fremstilte samtidig en berømt konges visjon. Dette kan ha gitt inspirasjon til hennes egen beretning. Rammen for Karens

opplevelser var trolig både himmelbrevene og kirkens altertavle, som utøvde stor autoritet og bidro til å øke troverdigheten i fortellingen. Dette kan også ha påvirket Anders Stefansens fortelling. Begge historier ble hørt i sammenheng og dannet et helhetlig bilde innenfor rammen av lignende fenomener.

Begge beretninger er uansett interessante, og så viktige at sognepresten fant det umaken verdt midt på vinteren å reise den lange og besværlige vei fra prestegården i Rødnes til Rømskog for å høre dem fortalt.

Av mer allmenn interesse kan vi spørre hvem de griske mennesker, som suget blodet ut under neglene på folk, kunne være. Beretningens budskap om profitører og utbyttere gjaldt neppe Karens egne sambygdinge. De hadde ikke råd til å kjøpe dyre andaktsbøker og leve et liv i luksus og velvære langt fra Gud. Anklagen var nok rettet mot utenbygds kjøpmenn, og da særlig skogeiere og trelasthandlere i Fredrikshald. Det lå store skogressurser i den krigsherjede bygda, og kjøpmennene gjorde god handel med bønder tynget av nød og gjeld. Bøndene var tvunget til å selge eller pantsatte sine skogeiendommer, og på den måten ble de utsuttet og utnyttet. Noen av de samme kjøpmenn var fra tidligere mektige kreditorer i bygda, og kjente nå sin besøkelsestid.

Kristelige forsamlinger utenom kirken

Haugianisme og legpredikanter

Siden presten var til stede i kirken bare visse søndager i året, oppsto det nok et sterkere behov i Rømskog enn mange andre steder for å møtes i kristelige forsamlinger utenom kirken. De første foreninger i bygda var derfor tilknyttet kristenlivet. I Rolvsøy i Tune prestegjeld, som var bondegutten Hans Nielsen Hauges hjemsted, var situasjonen

stikk motsatt. Her følte menigheten seg utestengt fra kirken på grunn av en uregjerlig prest, og møttes rundt på gårdene av den grunn.⁷⁸ Dette var en protestholdning, som fikk sitt talerør i Hans Nielsen Hauge og hans landsomfattende bevegelse.

Så vidt vi vet, var Hans Nielsen Hauge aldri i Rømskog, men haugianismen fikk likevel stor betydning i bygda. Anders Larsen Aaserud var ifølge Hallvard G. Heggveit den første kjente haugianer som besøkte Rømskog. «Om jeg erindrer ret, var nok Anders Larsen Aaserud den første, som besøgte Rømskogen; siden har Lars Ødegaarden, Christen Gleng og nogle flere været her enkelte Gange og holdt Forsamlinger.»⁷⁹ Samfunnsengasjement var et viktig grunnlag for Hauges vennsamfunn, og haugianerne arbeidet for fellesskap i åndelige spørsmål og timelige verdier. Det viktigste mål var likevel å påvirke kirken til kraft og fornyelse.

Haugianerne gjennomførte bevisst en uformell væremåte, og virksomheten var preget av husandakter, religiøse samtaler og møter. Mange haugianere var flittige brevskrivere, og har etterlatt seg et stort skriftlig materiale. Brevene som sirkulerte og ble lest opp på møter og i forsamlinger, var viktige både religiøst og ideologisk. Religiøse samtaler foregikk der folk møttes i arbeidsfellesskap og sosialt samvær på gårdene. Lokale kontaktnett sørget også for økonomisk rådgivning, formidling av arbeidskraft og ekteskap innenfor vennsamfunnet. I religiøse forsamlinger var det ikke uvanlig at medlemmer inngikk ekteskap. Særlig blant haugianerne var dette en bevisst fremgangsmåte for å styrke fellesskapet.

Omreisende predikanter som nøt ideologisk tillit og autoritet, ble som regel tatt vel imot der de kom. Predikantene Daniel Arnesen og Mads Wefring reiste midt på 1830-tallet gjennom hele Smålenene og holdt oppbyggesler i de fleste prestegjeld.⁸⁰

Hans Nielsen Hauge fremførte sitt budskap i både skrift og tale. Hans omfattende virksomhet og kritikk av kirke og embetsmenn frembragte myndighetenes vrede. Han ble anklaget for mange forhold, blant annet brudd på løsgjengerloven, handelsloven, trykkesfrihetsforordningen og konventikkelplakaten. Også agitatorene Hauge ble satt under tiltale, og i 1805 kom det en bestemmelse om at alle Hauges skrifter skulle beslaglegges. De som ble tatt med slike skrifter, ble idømt strenge bøter. Da denne plakaten ble utstedt, satt Hauge i fengsel, og han måtte nå gjennomgå en rettssak som skulle vare i ti år. Da han i 1814 slapp ut etter sammenhengende ti år i fengsel, var helsen alvorlig svekket. Det var et lyspunkt at bestemmelsen om å beslaglegge skrifterne hans ble opphevet to år senere.

På bygdenivå utviklet det seg således religiøse og sosiale kontaktnett som var med på å sikre ideologisk, kulturelt og sosialt samhold. Dette var noe ganske nytt i norske bondesamfunn. Disse nettverkene lå utenfor geistlig og juridisk kontroll og brøt også på den måten med lov og orden i den etablerte enevoldsstat.

Kvinnelige predikanter

Til å begynne med i det organiserte kristenliv spilte også kvinnene en fremtredende rolle. Hauge sørget for at kvinner og menn fikk samme status i det religiøse og sosiale fellesskapet. Nådegaver, personlig utrustning og kall var det viktigste, mens kjønn og sosial status spilte mindre rolle. Dermed oppfordret han kvinner til å ta ordet i forsamlinger på lik linje med menn. Blant de første haugianere var kvinner både ledere og forkynnere. Hauge var pioner og foregangsmann på flere samfunnsområder, og man kan med rette si at han var Norges første feminist.

«Blinde-Kari»

En markant forkynner var Kari Gudmundsdatter Sand, født 1780, fra Rømskog. Hun var blind og ble derfor kalt «Blinde-Kari». Hauges holdning til kvinner samsvarer med Kari, skjønt hun i utgangspunktet ikke var haugianer. Hun hadde en bønnestein like ved Sand, der hun hver dag ba om frelse for Rømskog. Hun ble bibelkvinne og reiste ut for å forkynne evangeliet. Således kom hun i 1806 til gården Lien i Rakkestad, der hun ble kjent med flere haugianere. Hun kom også i kontakt med haugianere fra Tune. Det fortelles at hun hadde hatt en «tung og byrdefull» kristendom, men at hun fra nå av hadde fått oppleve evangeliets «frihet og herlighet».

Kari hadde med andre ord gått en lang og tung vei, og det i tråd med haugianismens ideologi. Den plutselige omvendelse hørte ikke hjemme hos haugianerne. «Omvendelsen» kunne like gjerne skje på andre måter enn gjennom legpredikantens oppbyggelse.⁸¹ Brå overganger ble sett på med skepsis, og haugianismen fikk en jevn tilgang på «vakte» som hadde gått en lang vei med bot, anger og søken.⁸² Således ble lederne gjennom en åndelig prosess prøvet og senere rekruttert. Deres autoritet og kristelige alvor var de viktigste kvalifikasjoner.⁸³

Bjørn Tørnby ved bønnesteinen på Sand. Foto: Finn Wahl, 2009.

Da «Blinde-Kari» vendte tilbake til Rømskog, fortalte hun om sine opplevelser, og det gikk en sterk veksel over bygda.⁸⁴ Hun ble som en «predikerinde» for sine i Rømskog.

Mange omvendelser

Under oppbyggelser rundt i bygdene ble flere omvendt ved henne. Det fortelles at hun hadde ualminnelig store bibelkunnskaper og hadde en merkelig evne til å samle, samtale og påvirke folk.⁸⁵ Johannes Mathias Hansteen var sogneprest i Rødnes i perioden 1822-32 og var en av de få prester som var velvillig innstilt til Hauge og hans virke.⁸⁶ Han hadde flere venner blant haugianerne, deriblant «Blinde-Kari». En av barna til sognepresten har fortalt at Kari «talte saa gjerne med Fader om sine aandelige Erfaringer, og

tror det var til gjensidig Trøst og Hygge for begge Parter».⁸⁷ Prestens holdning kan være noe av forklaringen på at haugianerne fikk et godt fotfeste i Rømskog. Omkring 1830, var det flere haugianere i Rømskog, og det kom flest kvinner til møtene.⁸⁸

Konventikkelplakaten av 1741 krevde prestens medvirkning under private, oppbyggelige sammenkomster. Det var ifølge forordningen forbudt for kvinner å tale i religiøse forsamlinger. Men Hauge og hans tilhengere trosset bestemmelsen og hans innsats bidro til at konventikkelplakaten ble opphevet i 1842.

Etter hvert som den personlige påvirkning fra Hans Nielsen Hauge avtok etter hans død i 1824, kom kvinnene til å spille en mindre aktiv religiøs rolle i kristelige forsamlinger. Mennene dominerte den åndelige arena, og

kvinnenes engasjement ble innskrenket til arbeid i kristenlivets kulisser. Den tradisjonelle husmorrollen ble overført til bedehus, der produksjon av husflidsvarer til utlodning og tilrettelegging av bevertning på misjonsmøtene var deres viktigste ansvarsområde. Basarer og utlodning var blant de få utadrettede virksomheter som ble tillagt kvinnene. Det sto med andre ord hele tiden kvinner bak, og uten deres utrettelige, uegennyttige innsats ville kristenlivet i Rømskog neppe fått samme kraft og dynamikk.

Mannlige forkynnere og vekkelse etter 1850

Hvilke menn gjorde seg gjeldende i bygdas religiøse landskap, og hvilke veivalg foretok de? I 1850-åra virket brødrene Hans og Ole Kasa fra Aremark i Rømskog. Sammen med en tredje bror, Brynild, holdt de oppbyggesler, og gikk under navnet «Kasa-guttene». Smålenene var deres viktigste arbeidsfelt, men de virket også i Kongsvinger, Odalen og Solør-traktene. De var ildfulle og veltalende og talte overbevisende om vekkelse og omvendelse. Et viktig mål var å vekke dyp og oppriktig sorg over «hjertets naturlige vanart, dype fordervelse og onde tilbøyeligheter». Etter omvendelsen prekte de syndsforlatelse i Jesu navn, og pekte på det Guds lam som bærer verdens synd. Hans og Ole var mest aktive fordi Brynhild hadde dårlig helse.⁹² Felles for mange predikanter var at de hadde stor aksjonsradius.

Omtrent samtidig kom Anders Christiansen Kurøen, født 1829, inn på den religiøse arena. Han kom som utdannet lærer fra Asker seminar først til Rødenes og så til Øymark. I 1854 vendte han tilbake til hjembygda og bosatte seg på Kurøen, som han eide. Foruten å være lærer og kirkesanger i åra 1854–74, var Anders Christiansen Kurøen salmedikter og legpredikant. I det kristne miljø var han en dyktig taler, og han var med da «Kasa-guttene» ledet en vekkelse

i Rømskog i 1857-58.⁹³ Anders Christiansen var en betydelig pioner og personlighet i det lavkirkelige miljø, og døde 43 år gammel.⁹⁴ Hans sognefolk reiste den første granittstøtte på hans grav på Rømskog kirkegård.

Den åndelige bevegelsen nådde samtidig Östervallskog. Ingeborg Olsson Gate fra Botner i Östervallskog var tjenestepike på Kurøen og var 18 år gammel under veknelsen i Rømskog. Også hun ble omvendt og

Blinde-Kari

På begynnelsen av 1830-tallet kom «Blinde-Kari» til Fredrikshald. Tomtearbeideren Olaus Nielsen gikk for å høre henne. Han hadde aldri hørt lekfolk preke, og mente at de var svermere og villfarede. «Jeg fikk da til min Forundring og Beskjæmmelse høre, at det var Sandhed, alt hvad hun sagde, og ethvert Ord var saa hjertegribende og gjennemtrængende, at jeg syntes det maatte være umuligt for noget Menneske at blive ubesværet derved.»⁹⁵ Han gikk deretter med stor iver inn for å studere skriften, og blir i ettertid regnet for å være en av de største lekmenn i Smålenene. I en årrekke utga han Kirkelig Tidende.

Blinde-Kari var ledsaget av en pike som assisterte og leste for henne. Med god hjelp av henne drev Kari som legpredikant frem til ca. 1850.⁹⁶ I Rømskog og i Smålenene for øvrig var det også andre fremtredende kvinnelige legpredikanter på midten av 1800-tallet. Blant dem var Kari Nordby, Ingeborg Trandem, Ingeborg Ramberg og Gunhild Strand, født 1798.⁹⁷ Kristine Kristiansdatter Sundsrud (1815–98) ble bestemor til teologen Ole Hallesby.

fortalte om frelsen hjemme hos sin familie på Almtjärn. Følgen ble at alle hennes søsken ble omvendt, og familien ble kalt «de hellige». Dermed var vekkelsen kommet till Östervallskog, som fikk besøk av blant andre Hans og Ole Kasa.⁹⁵

Det skulle bli til stor velsignelse for bygda at brødrene Halvor, født 1832 og Peter Høgebøl, født 1835, ble omvendt vinteren 1857. Omvendelsen var lang og omstendelig, og dermed på linje med haugianismens ideologi. Hastige omvendelser var som nevnt ikke overensstemmende med haugiansk tradisjon og ideologi. På linje med opplevelsen til «Blinde-Kari» skjedde omvendelsen gjennom kamp og store prøvelser. Peter Høgebøl har gitt en detaljert beskrivelse av sin omvendelse i sitt 22. år. Han giftet seg i 1862 med Anne Halvorsdatter Engen, som også var troende.⁹⁶

Anders Christiansen Kurøens granittstøtte på kirkegården. Foto: Finn Wahl, 2009.

Misjonsforeninger

31. januar 1858 ble det avholdt et møte på Kurøen, der det ble besluttet å stifte en misjonsforening. Søndag 7. mars samme år ble Rømskog Misjonsforening stiftet. Stiftelsesmøtet var på gården Myrvold, og de første 15 medlemmene ble skrevet inn. Neste møte var 30. april på gården Ramberg. Der ble ytterligere 11 medlemmer innmeldt, og en bestyrelse valgt. Leder var Anders Christiansen Kurøen med Thor Olsen Engen som nestleder. Representanter var Halvor H. Høgebøl, Peter H. Høgebøl, Thor C. Høgenes og Halvor R. Høgenes. Dermed var Rømskog Misjonsforening stiftet og organisert. Denne første forenings arbeid gjaldt den ytre misjon eller hedningemisjonen, og innsamlede midler ble sendt til Det Norske Misjonsselskap.⁹⁷ Det ble både samlet inn penger og solgt produkter. På basarene ble det utloddet mange ulike, hjemmelagde produkter som for eksempel ringer, snusdåser, strømpebånd, kasteskovler og kubjeller.⁹⁸ Medlemmene utførte en stor frivillig, uegennyttig innsats. Fra og med 1862 ble det satt opp en offerbøsse i kirkesvalen de dagene det var gudstjeneste eller klokkerlesning, og innkomne penger ble sendt til hedningemisjonen.⁹⁹

Haugianismen var grunnlaget for indremisjonen, som vokste frem samtidig med den ytre misjon. Opphevelsen av konventikkelplakaten ga rom for stadig flere omreisende legpredikanter, og det frivillige kristelige arbeid ble bedre organisert. På gården Filtvedt i Rakkestad ble det 6. januar 1860 stiftet «Den indre Misjonsforening» som omfattet store deler av Smålenene. Denne foreningen ble senere kalt Mellemborgesyssels Fellesforening, og deretter Østre Smålenene Krets av Indremisjonen. Lærer og kirkesanger Anders Christiansen Kurøen fra Rømskog var en av dem som skrev under statuttene, og han ble også foreningens første formann.¹⁰⁰

Misjonsforeningen hadde en jevn vekst frem mot århundreskiftet, og på årsmøtet i 1899 var det hele 108 som avga stemme. Midler foreningen fikk inn, gikk til Det Norske Misjonsselskap og til å dekke utgifter til predikanter.

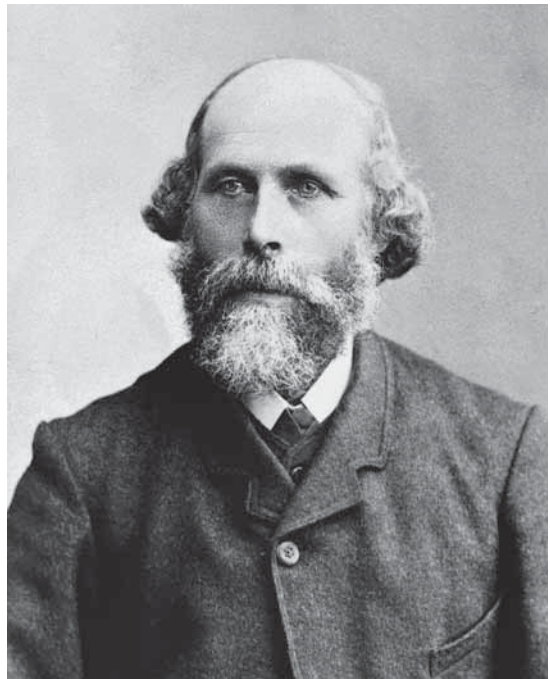
Dermed var det to kristelige foreninger i Rømskog, en misjonsforening og en indremisjonsforening. Flere av medlemmene var knyttet til begge foreninger, og de ble derfor noen år senere slått sammen. Anders Christiansen Kurøen var formann i Misjonsforeningen fra 1858 til sin død i 1874, og samtidig var han formann i den Indre Misjonsforening i Rømskog. Helt fra starten av drev de to foreningene fellesmisjon.

Halvor og Peter Høgebøl

I 1860- og 1870-åra hadde lekmannsvirksomheten i Rømskog dermed sitt grunnlag i disse to foreningene, og det ble drevet «fellesmisjon» ledet av Anders Christiansen Kurøen og Peter og Halvor Høgebøl.¹⁰¹ Foruten å være lærer og kirkesanger i åra 1854–74, var Anders Christiansen Kurøen salmedikter og legpredikant.¹⁰² Etter noen år gikk de to foreningene sammen i én forening med navnet Rømskog Misjonsforening, som ikke var tilknyttet noen bestemt organisasjon.

Halvor og Peter Høgebøl ledet det kristne arbeid i 1860–70-åra sammen med Anders Christiansen Kurøen. Halvor Høgebøl dro rundt som predikant, og var først i Rømskog og Östervallskog. Ved siden av gårdsdriften var han poståpner. Også broren Peter begynte tidlig som predikant. Etter hvert var han nok mer ute enn Halvor, og ble en mer aktiv predikant.

Foruten sin kristne gjerning hadde han mange tillitsverv. I en årrekke var han medlem av herredsstyret og formann i skolestyret. Han ble oppsøkt av mange i vanskelige situasjoner, både åndelige og timelige. Han

Peter Høgebøl (1835–1916) var født på Haukebøl, og foreldrene var Haakon Halvorsen Høgebøl og Andrea, født Sundrud. Peter Høgebøl var en markant personlighet i Rømskog. Foruten å være predikant hadde han mange tillitsverv i kommunen, og var også en populær urtedoktor og en hjelper i både det åndelige og timelige. ØFB 72-867.

var en viden kjent urtedoktor, som hjalp mange syke. Dessuten bisto han under ulykker, og kunne både forbinde og sy igjen sår. Han ble hentet langveisfra og var kjent som en oppofrende og uegennyttig hjelper i nøden.¹⁰³

Foruten at han var leder for misjonsforeningen i Rømskog, reiste han rundt som forkynner i Smålenene, Vestfold og Kongsvinger. Anders Christiansen Kurøen døde i 1874, og Peter Høgebøl ble da valgt til formann i Misjonsforeningen. Dette vervet hadde han frem til 1898 da han flyttet fra Rømskog. Peter var meget kunnskapsrik og hadde et betydelig bibliotek. Han har også skrevet to bøker, som kom ut i 1890-åra:

*Brødrene Halvor og Peter Høgebøl
på vei til prekerferd og oppbyggelser.*

«Brudgommen og bruden», 1890 – en betraktning av Høysangen, og «Lovens og korsets prediken», 1896.¹⁰⁴

Theodor Olsen, født 1848 i Moss, kom til bygda som lærer i 1869. Han var en god predikant og kjent for sitt «milde sind» og humane karakter. Ofte besøkte han gamle og syke, og hjalp dem som hadde det smått på «småstellan». Således var han en utøver av kristendom i praksis, og skal ifølge hans sønn Ole Jaaval ha vært en haugianer med større vidsyn enn de strengest pietistiske.¹⁰⁵

30. januar 1876 ble lærer og kirkesanger Nikolai Nilsen valgt til leder for Rømskog indre Missionsforening. Foruten å være en god kristen arbeidet han sterkt for avholds-saken. Peter H. Høgebøl overtok som foreningens ordfører i 1880.

Kvinneforening

I 1890 ble det også stiftet en kvinneforening med Anne Nilsen som formann. Dens viktigste formål var å skaffe penger til Det Norske Misjonsselskap, og Misjonsforbundets Hedningemisjon. På møtene var det utlodning, og en gang i året ble det holdt basar. Til å begynne med arbeidet kvinneforeningen for Det Norske Misjonsselskap. Det Norske Misjonsforbund hadde ingen organisert virksomhet i Rømskog, men ble støttet av forskjellige foreninger. Kvinneforeningens innkomne midler ble etter initiativ fra Lina (Karoline) Moen delt mellom Misjonsselskapets og Misjonsforbundets hedningemisjoner. I 1914 var det fire kvinneforeninger i virksomhet, og en av dem arbeidet for en «fri» misjon.

Rømskog Indremisjonsforening og Misjonsforeningen i Rømskog annekssogn besluttet like etter 1900 å slå seg sammen i en fri misjonsforening og støtte Det Norske Misjonsforbund. Samtidig skulle den ta imot predikanter fra Indremisjonen, Santalmisjonen, Finnemisjonen og Misjonsambandet. Foreningen arbeider fremdeles etter de samme retningslinjer.¹⁰⁶

Odden Madagaskar

På møte i Rømskog Misjonsforening 26. januar 1873 fikk foreningen tilbud fra Anders Andersen Ramberg om å ta i bruk den udyrkede, men dyrkbare del av halvøya Langodden, senere kalt Odden. Området ble deretter ryddet for dyrking av poteter som ble solgt til inntekt for misjonen på

Madagaskar. Odden ble derfor kalt Madagaskar. Men dyrkingen krevde mye tid og arbeid, og medlemmene frasa seg derfor «misjonsåkeren» i 1876.¹⁰⁷

Fra 1880 ble det holdt årlige misjonsutvalg, og regnskapene er ført inn i egne protokoller. Her står det anført at innkomne midler delvis ble brukt til å dekke driftsutgifter til den indre misjon. Predikanter fikk betaling, og det var utlegg forbundet med fester og møter. Noen av inntektene ble også som tidligere sendt til hedningemisjonen.¹⁰⁸ Utenbygds predikanter oppholdt seg i bygda vel en uke ad gangen, og fikk kost og losji på gårdene.¹⁰⁹ Flere av predikantene var bønder som reiste rundt i den rolige tiden etter høstsonna. Predikanter forankret i den gammelhaugianske tradisjon tok som regel ikke

Kvinneforening fotografert ved bedehuset ca. 1910. Fra venstre sitter Karoline (Lina) Moen, Susanne Bergquist og Anette Høgenes. 2. rekke fra venstre: Kirstine Tørnby, Ingeborg Høgenes, Maria Dalheim, Petra Bergquist og Mathilde Sandviken. Øverst til venstre: Marte Høgenes og Anna Høgenes. Foto: Anders M. Moen.

betaling.¹¹⁰ Flere av våre informanter bemerker at det i senere år har vært et problem at predikanter koster for mye, og at dette rammer økonomien i de enkelte foreninger. Samtidig er oppslutningen om møtene gått tilbake, og utflytting fra bygda er et problem på flere plan. Hele denne utvikling bidrar i våre dager til å svekke kristenlivet, og det må arbeides for å rekruttere ungdom.

Kristenliv i grenseland

Det var nære religiøse kontakter mellom grensebygdene med utveksling av predikanter fra begge sider av grensa. En av dem var Nils Olsson Norgård fra Järmskog. Drevet av sitt kall gikk han over fjellene til Östervallskog og Rømskog. På et større misjonsmøte i Östervallskog langfredag 1864 var fire–fem av seks predikanter norske. Under en vekkelse i Östervallskog i 1877–78 var Peter Høgebøl predikant sammen med to svensker.¹¹¹

Det rike menighetsliv som i alle år har preget Rømskog, skyldes nok det nære forhold mellom kirken og vekkelsesfolket. Haugianismens religiøse innhold var knyttet til kirkens lære.¹¹² Lokale, åndelige ledere som Peter Høgebøl deltok både i kirken og på vekkelsesmøter. Han var nok mer ledertype enn vekkelsespredikant og vant tillit både blant kirkegjengere og bedehusfolk. Ifølge vanlig oppfatning førte dette til at det aldri ble brudd mellom kirke og bedehus.¹¹³ Dessuten var misjonsforeningen sterkt opptatt av den ytre misjon, som også var på linje med kirkens holdning. Også det nære forhold til svenske grensebygder var med på å påvirke kristenlivet.

På svensk side var det nok sterkere motsetning mellom kirken og den frivillige religiøse virksomhet. Her var det færre tilknytningspunkter mellom kirkens lære og den lavkirkelige virksomhet. Dessuten var det visse splittelser innen selve kirken og strid om vesentlige lærespørsmål.¹¹⁴ Samti-

dig hadde lekfolket sterk mistro til prestene, og ønsket blant annet ikke å gå til alters sammen med vantro og åpenbare syndere.¹¹⁵

Frikirkelig oppblomstring

Sverige fikk imidlertid en frikirkelig blomstringstid i 1870-åra. Frikirkelige predikant-skoler ble etablert, og mange misjonsforeninger fikk fast ansatte kolportører, som reiste rundt. Kolportørene ble også kalt bibelbud, og mange av dem besøkte Rømskog.¹¹⁶

Samtidig fantes det mange selvlærte predikanter. Karl Linn fra Den Troende Församling i Töcksfors var en av flere, og han var trolig en av de første som introduserte gitaren i religiøse forsamlinger. Under et oppbyggelsesmøte i Rømskog var det stor skepsis da han kom med gitaren første gang. Men han fikk til slutt lov til å spille og synge sangen «Livet forsvinner i hast som en drøm». Både sangen og spillet gjorde inntrykk på forsamlingen, og Linn fikk etter dette spille gitar og synge som han ville.¹¹⁷ Etter hvert fikk han også lov til å ta med seg fela si. Dette var nok et atskillig mer provoserende musikkinstrument i religiøse forsamlinger enn gitaren. Thor Engen, død 1896, uttalte at dersom han hadde nåden i den ene hånda og synden i den andre, så veide de likt. Men en av de andre sa at det står i skriften at «Hvor synden er stor, er nåden enda større».¹¹⁸

Svensk innslag

Senere kom flere andre svensker med spill og sang. Blant dem var Jan Olsson fra Holmedal. Han var trolig identisk med «Blinde-Olsson», som også spilte og sang Frykmanns sanger. Enok Olsson, Karl Svensson og Karl Jacobsson fra Östervallskog spilte og sang både Ahnfeldts åndelige viser og Frykmanns sanger, som således fikk innpass i Rømskog.¹¹⁹ Dette bidro til å myke opp det konservative miljøet, og skape åpenhet og toleranse. Til og med trekkspillet, som var et

åpenbart dansemusikkinstrument, fikk etter hvert innpass, første gang i 1934.¹²⁰ Alle disse instrumentene dannet etter hvert et viktig grunnlag for sang og musikk i de fleste kristne forsamlinger. Slike impulser fikk stor betydning for utøvelse av sang og musikk i Rømskog. Musikkforeningen ble stiftet i 1890-åra og til å begynne med ledet av Peter og Halvor Høgebøl. Foreningen deltok på nesten alle møter på bedehuset, og på møter i andre bygder. Den ble nedlagt i 2000.¹²¹

Frikirkelige strømninger

Nyevangelismen og frikirkelige strømninger fikk stor betydning for kristenlivet i Sverige på slutten av 1800-tallet. Den såkalte waldenstrømske lære fikk utbredelse i Värmland i 1870-åra, og fikk betydning også for Rømskog og andre grensebygder.¹²² Ifølge Misjonsforeningens protokoll besøkte «flere av de frie svenske prædikende brødre bygden» i 1880-åra, og dette førte til et friere syn på kristendommen.¹²³ De var mindre opptatt av Guds vrede og synd, og haugianernes formaning om botsøvelser fikk mindre vektlegging.¹²⁴

Det er imidlertid ikke undersøkt hvilken betydning dette fikk for Rømskog i et større og lengre perspektiv. Hva fikk de nye tanker å si for forholdet til kirken? Sogneprest Brochmann skrev i 1885 at «...De svenske Prædikanter begynte i Førstningen at trekke frem sin gamle Pibe om Kirkens og Prestenes Brøst, men mødte de mest aabne og uforferdede Ord om, at den Pibe fikk de stikke i Sækken, vilde de tale der.¹²⁵

Dermed møtte de svenske predikanter en viss motstand i Rømskog, og det skyldtes nok den autoritet Peter Høgebøl utøvde. Han søkte en viss balanse mellom gamle sannheter og nye tanker. I motsetning til «Kasa-guttene» var Høgebøl svært evangelisk i sin forkynnelser, og representerte dermed en mer evangelisk linje blant haugianerne. Dermed så

han mye mer positivt på frie bevegelser på svensk side enn mange andre på den tid. Denne nytenkning ble imidlertid ofte misforstått, og da særlig av kristenfolk utenfor hjembygda.¹²⁶ Det er derfor viktig å understreke at Peter Høgebøl hele tiden fulgte den haugianiske tradisjon med ønske om å arbeide innenfor kirkens ramme, selv om han samtidig var åpen for de mer frie bevegelser. Hans bok «Loven og Korsets Prædiken» gir en nærmere avklaring om dette.

Debatt om salmebok og nattverd

Peter Høgebøl engasjerte seg også sterkt i diskusjonen om innføring av Landstads salmebok da den i 1869 ble autorisert for bruk i gudstjeneste. Kort etter var det spørsmål om å innføre den i Rømskog. Høgebøl fikk tak i salmeboken, studerte den inngående og fant ut at den hadde 136 feil. De feil han mente å ha funnet, besto i at salmene ikke var i samsvar med bibeltekstene, og dette argumenterte han med da menigheten skulle gjøre sitt valg. Han hadde så stor autoritet og innflytelse på menigheten at den stolte fullt og helt på hans bedømmelse. Dermed ble Landstads salmebok forkastet, og menigheten beholdt den gamle, Hauges salmebok, helt til Landstads reviderte kom i 1923. I ettertid kan man diskutere berettigelsen av Høgebøls kritikk.¹²⁷ For øvrig gikk striden om Landstads salmebok høylydt i mange menigheter. I hovedsognet ble den tatt i bruk i 1890.¹²⁸

Etter at Peter Høgebøl var flyttet fra Rømskog, fikk enkelte oppfatninger som gikk imot kirkens lære, konkrete og praktiske følger. Dette gjaldt for eksempel fri nattverd. Samtidig ble det klarere at Peter Høgebøl var en kirkens talsmann overfor de frie krefter. På den tid var vekkelsesfolket i Rømskog blitt påvirket av frikirkelige strømninger, særlig fra Sverige.¹²⁹ Dermed kom det ny næring til den ukirkelighet sogneprest Brochmann

beskrev i 1885. Den frikirkelige påvirkning var naturlig nok særlig sterk på de steder kristenfolket ikke inntok et klart standpunkt for kirkens lære.

Omreisende predikanter

Predikantene fikk mye å si både for vekkel-sene og den religiøse profil på norsk og svensk side. Ofte besøk av predikanter fra Det norske Misjonsforbund og tradisjonell svensk påvirkning bidro til å forme den religiøse mentalitet. Den svenske predikanten F. A. Boltzius kom til Östervallskog i begynnelsen av 1890-åra. Han helbredet syke med bønn og oljesalving, og hans møter vakte oppsikt i vide kretser. Folk fra Rømskog gikk over fjellet til Rösä i Ivarshbyn for å oppleve ham, og gikk frem og tilbake samme kvelden.¹³⁰ Johan Tørnby forteller at Andreas Halvorsen hadde ødelagt benet ved et haglskudd. Han oppsøkte Boltzius som ba for ham. Andreas begynte da å skjelve «som et ospeløv». Deretter kastet han krykkene og sto opp uten hjelp. Siden gikk han til og med uten kjepp. Det fortelles også om Anders Olsen Moen, som satt delvis lam. Hans kone Anne var gudfryktig og fikk ham med på møte hos Boltzius, som ba for ham. Han ble ikke helbredet, men omvendt.¹³¹

Ifølge enkelte beretninger drev Boltzius også med åndemaning. I rommet der det skulle holdes oppbyggelse, åpnet han alle dører og vinduer, og feiet rundt med et sjal. Onde ånder ble dermed jaget ut av huset før han begynte å preke. Dersom åndene ikke forsvant, ble heller ikke Boltzius lenge på gården. Johan Tørnby forteller at han hadde stor kjennskap til ånder og åndemakt.¹³²

I den spente tiden rundt unionsoppløsningen i 1905 var det mindre virksomhet over grensa. Men Johan Tørnby, født 1877, var en av dem som besøkte svenske grensebygder også da, og han bodde hos den svenske patron Kornell. Mens enkelte norske predikanter var frittalende i politiske spør-

mål, var Tørnby forsiktig og diplomatisk. Senere ble forholdet mellom svensker og nordmenn igjen normalisert. Grensa var ingen hindring for dem som ønsket åndelig fellesskap. Jørgen Ringsby, født 1890, bodde 20 år på Østtukun, bare et steinkast fra sven-skegrensa. Familiens naturlige omgangskrets var i Ivarshbyn i Östervallskog. Både Jørgen og kona Olga var med i misjonsforeningen der. Her var Olga også dirigent for et sangkor.¹³³

«Annexet Rømskogen er en Menighed for sig i Ordets bedste Betydning ...»

I kallsboka fra 1885 skriver sogneprest Jørgen Brochmann at Rømskog anneks er en menighet for seg i ordets beste forstand. Både prester og tilreisende predikanter følte seg vel der, og ble tatt vel imot av menigheten, uansett hvilke nådegaver de hadde. Samtidig var søkningen til kirken og alteret særdeles god. Antall nattverdsgjester var atskillig større her enn i det tre ganger så folkerike hovedsogn. Også offergavene til misjonen var mye større her. «Aldrig har jeg følt det saa let at prædike nogensteds som i denne levende Menighed, , hvem ogsaa jeg skylder meget.» I hovedsognet derimot var det ifølge sognepresten en dyp, inngrodd ukirkelighet og mistillit til kirke og prester. Han mente at prestene i Rødenes så vel som i nabosognene måtte ta sin del av skylden for dette.¹³⁴ Annekset sto dermed i en særstilling, og rømsjingingene var ifølge residerende kapellan J. F. Sandberg mer religiøst anlagt enn innbyggerne i hovedsognet. Men de fleste bevisste kristne var ukirkelige, uten at de var utmeldt av statskirken. Likevel gikk også mange av dem i kirken uten å delta i salmesangen. Som vi senere skal se, dannet de sin egen nattverdsforening. Særlig de yngre ble revet med i den ukirkelige bevegelse, som sluttet seg til Norsk Kinamisjonsforbund.¹³⁵ Dermed hadde de ukirkelige dan-

Nattverdskalk og skål fra 1735 og gravert i sølv. De ble brukt til sognebud. Foto: Finn Wahl, 2009.

net sin egen hedningemisjon. Denne arbeidet samtidig med den kirkelige indremisjon, som tidligere beskrevet, støttet Det norske misjonsselskap.

Presten sto åpenbart mellom barken og veden uten at dette nødvendigvis skapte noe problem. «En alvorlig prest, der ikke utfordrer de ukirkelige, vil overalt finde god motagelse.»¹³⁶ Presten måtte være sindig og fordragelig, og vise i sin gjerning at han var kommet ikke for å herske, men for å tjene.

Det rike menighetsliv i Rømskog skyldtes nok særlig at vekkelsene i haugiansk ånd skjedde innen kirkens ramme. Derfor var det et nært og godt forhold mellom lekfolk og presteskap med ukirkeligheten nærværende like i nabolaget. Det betydde også mye at bygda hadde sterke og karismatiske lederskikkelser med Peter Høgebøl i spissen. De visste å utnytte det beste i de ulike predikanter, og

satte samtidig grenser for hva som var i samsvar med Bibelens ord. Ikke minst bidro den svenske påvirkning til at en friere og mer åpen holdning fikk utvikle seg i Rømskog.¹³⁷ Peter Høgebøl hadde tillit og autoritet også i Östervallskog, og deltok her i flere offentlige debatter om bibelske spørsmål. Han var trolig mer leder og organisator enn vekkelsespredikant. Også blant folk utenfor de religiøse miljøer nøt han stor tillit og respekt. Følgelig var han blant annet medlem av herredsstyret og formann i skolestyret.¹³⁸

Vekkelsen i 1898

Den hittil største vekkelsen i Rømskog var i 1898, som er et merkeår i bygdas religiøse historie. «Hele bygda var berørt av Guds ånd. Menneskene i hvert eneste hus var kalt av Gud, og de satt og gråt med stor syndenød i sitt hjerte. Folk ble drevet dit Guds ord ble forkynt. – Ikke alle våget å gå veien gjennom bygda, og tok seg derfor frem i skogkanten for å skjule at de skulle til vekkelsesmøte.»¹³⁹ Selv om hele bygda åpenbart var påvirket av vekkelsen, var det med andre ord ikke helt stuerent å innrømme det. Rikard Løkken var med på et møte på «Øgærn» og ble spurt om han ville bli omvendt. Til dette svarte han at det var umulig å la være.

Etter at vekkelsen begynte ved juletider i 1897, fortsatte den utover vinteren og i flere år fremover. Dette var en vekkelsestid for store deler av Østlandet. I Rømskog var vekkelsen tuftet på kirkens grunn, og et uttrykk for det var økningen i antall nattverdsgjester. Kallsboka beretter at det midtvinters to lørdager på rad meldte seg til sammen 101 nattverdsgjester. Vanligvis var det på den tid av året svært liten søkning til Herrens bord, og antallet de to lørdager utgjorde vel en femtedel av hele bygdas befolkning.¹⁴⁰

Den unge predikant Hans Dæglum fra Furnes på Hedemarken fikk stor betydning også for Rømskog. Han ble gift med Olga

Olsen, som var en datter av Olaus Olsen Høgenæs. Dæglum tilhørte ikke noen spesiell organisasjon, og reiste derfor fritt. Senere ble han tilknyttet Det norske Misjonsforbund, og han ble forstander for Betlehem i Oslo.¹⁴¹ Ifølge predikanten Johan Tørnby og flere andre var han ingen mørkemann og dommedagsforkynner.¹⁴² Både arbeidet til Dæglum og selve vekkelsen kom til å bære rike frukter. Også Peter Høgebøl ble regnet som en drivende kraft under vekkelsen. For de nyfrelste var han en sindig og frimodig veileder. «Rolig og sindig, fri for sentimentalitet og med rik åndelig erfaring var han nettopp rette mann på rette sted.» Han var i motsetning til Kasa-guttene, Hans Anonby og Brynild Elverød, meget evangelisk i sin forkynnelse.¹⁴³

Vekkelsens betydning

Flere informanter fra Rømskog forteller om vekkelsen og dens betydning. En kone på vestsiden av Rømsjøen forteller at «det gikk så mange folk til møtene at det var som skybunker på sjøen.». Vekkelsen tok all tiden, og Julie Høgebøl, som var datter av Peter og senere misjonær i Zwasiland for Pinsevenene, husker at bøndene ikke rakk stort mer enn å føre dyra. På Tørnby ved nordenden av sjøen ble det registrert 40 «vestfellingene», folk fra vestsiden av sjøen, på vei til møte på Trandemsætra, og det var over en mil å gå. Siden tyngdepunktet i befolkningen lå fra Tørnby og nordover, var det nok folksomt på Trandemsætra den kvelden.¹⁴⁴

Johan Tørnby ble omvendt 2. februar 1898. Han var da 21 år gammel og var aktiv forkynner i 65 år. Han ble kalt «en grensebygdens apostel», og var således en åndshøvding i sin hjembygd. I hele grenselandskapet fikk han stor betydning, og førte dermed arven fra Peter Høgebøl videre. Helgene benyttet han til å tale både i Smålenene og Sverige. Han virket også ellers på Østlandet.

Selv om han hadde ansvar for to gårder, dro han ut når det kom bud.¹⁴⁵ Forkynnertradisjonen han representerte, kan føres helt tilbake til Hans Nielsen Hauge.¹⁴⁶

Nattverden

Den store vekkelsen i 1898 fikk som nevnt også innvirkning på søkningen til nattverd. Samtidig ble det satt spørsmålsteget ved forvaltningen av sakramentet.¹⁴⁷ Flere av de konservative kirkegjengere så med mistro på nye retninger, og dette skulle føre til to ulike ordninger for nattverden, en kirkelig og en fri utenfor kirken. Hvordan ble dette gjennomført?

Det praktiske utgangspunkt var den store økningen til kirken med mange nye og «uverdige» nattverdsgjester. Ifølge visitasberetningen for 1899 mottok hele 67,24 prosent av menigheten nattverden i Rømskog mot bare 18,8 prosent i hovedsognet, og 14,6

Predikant Hans Dæglum fra Furnes på Hedemarken.

Predikanten og grenseapostelen Johan Tørnby, 1877–1968.

prosent i et av nabosognene. Men ifølge kallsboka var antall nattverdsgjester stort også i tidligere år, og det var tradisjon å gå til alters i Rømskog. Noe av behovet for å innføre fri nattverd var å bryte med det tradisjonelle og vanemessige ritual. Noen kristenfolk var nemlig ikke fortrolig med at både troende og verdslige gikk til alters, og kunne derfor ikke for sin samvittighet godta statskirkens forvaltning av nattverden. Derfor ble det i 1904 dannet en fri nattverdsforening. Det første møtet i foreningen ble holdt på Tørnby vestre, og Hans Dæglum leste nattverden.¹⁴⁸ Han markerte seg som nevnt i Rømskog både under vekkelsen i 1898 og i de påfølgende år. Senere ble det holdt nattverdsmøte på Sandem ledet av Tor-kild Olsen Høgenes.¹⁴⁹

I perioden 1900-10 utviklet det seg en friere religiøs linje, som også fikk følger for nattverden. Johan Tørnby hadde overtatt

lederrollen til Peter Høgebøl, som bidro til dette. Han var på linje med Misjonsforbundet, og holdt på den frie nattverd.¹⁵⁰ Naturlig nok oppsto det en del uenighet om både dette og andre lærespørsmål. Det hele ble lettere ved at de nye lovene fra 1909 åpnet for samvittighetsfrihet. Dermed gikk noen til fri nattverd, mens andre gikk til nattverd i kirken. Skapte dette splittelse i bygdas kristenliv?

Fellesmisjonen brøt ikke med kirken og holdt samtidig fast ved de ulike syn. Dette bidro til å hindre splittelse, og gjorde samtidig den kirkelige forening «Rømskogen eldre Missionsforening» nærmest overflødig.¹⁵¹ I den frie nattverdsforeningen ble det etter hvert vanlig med ett nattverdsmøte i året, og da helst på skjærtorsdag.¹⁵² Fra og med 1940-åra ble det stadig mer alminnelig at man gikk til nattverd både på bedehuset og i kirken.¹⁵³ Dette er et eksempel på den vide ramme i Misjonsforbundet, og at det var praktisk samarbeid mellom tilhengere av Misjonsforbundet og kirken. En forutsetning for enheten i fellesmisjonen var at læren ikke var skarpt og entydig formulert.

Flere av dem i Misjonsforeningen som ikke gikk til nattverd i kirken, var utmeldt av Den norske kirke.¹⁵⁴

Bedehus

Den økte religiøse aktivitet etter vekkelsene skapte behov for egne møtelokaler. Møtene hadde hittil gått på omgang i hjemmene, og de ble bekjentgjort ved at barna løp rundt på gårdene med beskjed. Det var store avstander mellom gårdene, og det medførte visse praktiske vanskeligheter med å arrangere husmøter. Bedehustanken ble derfor stadig sterkere på slutten av 1800-tallet, selv om de gamle, kirkelige kristne var skeptiske til den frie retningen. Det var også diskusjon om hvor bedehuset skulle stå. For ikke å skape konkurranse til kirken måtte det ikke ligge

ved den alminnelige kirkevei.¹⁵⁵ Dette spørsmålet og den videre utvikling av bygdas kristenliv vil bli nærmere behandlet i neste bind.

Det religiøse liv var knyttet til både hverdag og høytid. De fleste i bygda levde tilbake-

trukket i sine familier, der det også var andakt og bønn for daglig brød og helse. I neste kapittel skal vi se hvordan rømsjingene levde, og hvordan de innredet sine hjem.

Rømskogs første musikkforening spilte i hagen på Haukebøl ca. 1900. Musikkgruppen hadde en instrument-sammensetning av fire gitarer, to fioliner, to fløyter og en banjo. I fremste rekke fra venstre: Ingeborg Sletten født Høgenes, Hanna Høgebøl, Petter Høgebøl og Oskar Hagan. Bakerst fra venstre: Konstanse Hansen født Høgenes, tidligere gift Kind, Klemet Høgenes, Ole Ramberg og Emil Sletten.

Noter

- ¹ Sandberg 1918: 73
² Christie 2 1959: 70-75
³ Hult 1937: 13
⁴ DN XIII, brev 30
⁵ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885–1953: 32
⁶ NRA. Norske innlegg 1796
⁷ Eliassen, S.G. 1978: 236 ff.
⁸ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885–1953: 34
⁹ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885–1953: 36
¹⁰ Eliassen, S.G. 1978: 238
¹¹ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885–1953: 33
¹² SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885–1953: 34
¹³ Eliassen, S.G. 1978: 241
¹⁴ Eliassen, S.G. 1978: 241
¹⁵ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885–1953: 97: 38
¹⁶ Christie 2 1959: 71
¹⁷ Christie 1 1959: 71-72
¹⁸ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885–1953: 97. Chra. Bispearkiv, prot. 33-34
¹⁹ Bassøe 1977: 90-91
²⁰ SAO. Chra. Bispearkiv, prot 34
²¹ NRA. Norske innlegg 1796
²² Christie 2 1959: 71
²³ Eliassen, S.G. 1978: 241
²⁴ Bassøe 1977: 91
²⁵ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885–1953: 35
²⁶ Christie I 1959: 71
²⁷ Christie I 1959: 72
²⁸ SAO. Akershus stiftsdireksjon, pk. 25
²⁹ NRA. Norske innlegg 1796
³⁰ Christie 2 1959: 72
³¹ Rømskog kirke (uten år og forfatter): 5. Utg. av Rømskog Menighetsråd
³² SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885–1953: 36
³³ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885–1953: 36, 97. Christia 2 1959: 70
³⁴ Christie I 1959: 72
³⁵ Christie 2 1959: 72-73
³⁶ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885–1953: 97
³⁷ Christie I 1959: 116
³⁸ Christie 2 1959: 75
³⁹ Christie I 1959: 215
⁴⁰ Christie 2 1959: 73
⁴¹ Christie 2 1959: 74
⁴² Christie I 1959: 160
⁴³ Christie 2 1959: 73. SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885-1953: 98
⁴⁴ Christie 1 1959: 165-166
⁴⁵ Christie 2 1959: 73
⁴⁶ Christie 2 1959: 73
⁴⁷ Christie 2 1959: 74-75
⁴⁸ Christie, Sigrid 1962: 12-13
⁴⁹ Christie 1 1959: 160
⁵⁰ Christie 2 1959: 74
⁵¹ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885–1953: 99
⁵² Christie 1 1959: 168
⁵³ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885–1953: 98
⁵⁴ Rømskog kirke (uten år og forfatter): 10. Utg. av Rømskog Menighetsråd
⁵⁵ Christie 2 1959: 74-75
⁵⁶ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885–1953: 98
⁵⁷ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885–1953: 98
⁵⁸ Christie 1 1959: 189
⁵⁹ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885–1953: 98
⁶⁰ Rømskog kirke (uten år og forfatter): 10. Utg. av Rømskog Menighetsråd
⁶¹ Christie 2 1959: 75
⁶² SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885-, pag. 48
⁶³ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885-, pag. 35
⁶⁴ Amundsen 1983: 70.
⁶⁵ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885: 41–42
⁶⁶ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885: 38
⁶⁷ Amundsen 1983: 70
⁶⁸ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885: 37
⁶⁹ Amundsen 1983: 70–71
⁷⁰ Amundsen 1983: 75
⁷¹ Nilsen 1914:48
⁷² Amundsen 1983: 71–72
⁷³ Hemming Ringsby 25/3 2009
⁷⁴ SAO. Rødenes kirkebok 1777-1814, pag. 40
⁷⁵ Amundsen 1999: 41-69
⁷⁶ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885: 34
⁷⁷ Amundsen 1999: 50-53
⁷⁸ Eliassen 1994: Rolvsøy 1500-1994: 95–106
⁷⁹ Heggetveit 1905: 115
⁸⁰ Wefring 1896 II: 306
⁸¹ Mustorp 1930: 51, 63, 200

- ⁸² Mustorp 1930: 15 ff, 159 ff.
⁸³ Amundsen 1987: 101
⁸⁴ Ørebech 2006: 215
⁸⁵ Bakke 1953: 356
⁸⁶ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885: 54
⁸⁷ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885: 54
⁸⁸ Nakkim 1977: 4-5
⁸⁹ Forstrøm 1915: 305-306
⁹⁰ Bakke 1953: 356
⁹¹ Nilsen 1914: 51-52
⁹² Mustorp 1930: 186 ff.
⁹³ Ørebech 2006: 216
⁹⁴ Rømskog lokalsamling: Arne Bergli, f. 1915, intervjuet av Mari Haukvik 22/3 1990, kas. 139
⁹⁵ Rømskog lokalsamling: Notater om religiøse forhold
⁹⁶ Mustorp 1930: 333 f.
⁹⁷ Rømskog lokalsamling: Notat fra Joh. Tørnby oppbevart i Rømskog Misjonsforenings protokoll.
⁹⁸ Rømskog lokalsamling: Beretning om religiøse forhold, s. 5
⁹⁹ Rømskog lokalsamling: Beretning om religiøse forhold, s. 7
¹⁰⁰ Mustorp 1930: 353 ff.
¹⁰¹ Jubileumsskrift 1958: 8
¹⁰² Nakkim 1977: 7
¹⁰³ Mustorp 1930: 335
¹⁰⁴ Mustorp 1930: 336
¹⁰⁵ Rømskog lokalsamling: Ragnhild Bøhn, f. 1931: Beretning januar 1998
¹⁰⁶ Rømskog lokalsamling: Beretning om religiøse forhold, s. 14
¹⁰⁷ Rømskog lokalsamling: Beretning om religiøse forhold, s. 9
¹⁰⁸ Rømskog lokalsamling: Beretning om religiøse forhold, s. 11
¹⁰⁹ Rømskog lokalsamling: Arne Bergli, f. 1915, intervjuet av Mari Haukvik 22/3 1990, kas. 139
¹¹⁰ Rømskog lokalsamling: Ole Jaavalls erindringer
¹¹¹ Jubileumsskrift 1958: 25, 34
¹¹² Wisfløff/Aarflot 1967: 253
¹¹³ Ørebech 2006: 216-217
¹¹⁴ Ekman II 1921: 713-754
¹¹⁵ Myrén 1937:
¹¹⁶ Nakkim 1977: 8-9
¹¹⁷ Rømskog lokalsamling: Notat fra Svend Tørnby
¹¹⁸ Rømskog lokalsamling: Beretning om religiøse forhold, s. 10
¹¹⁹ Rømskog lokalsamling: Beretning om religiøse forhold, s. 11
¹²⁰ Rømskog lokalsamling: Arne Bergli, f. 1915, intervjuet av Mari Haukvik 22/3 1990, kas. 139
¹²¹ Rømskog lokalsamling: Willy Bray. Registrering 2008
¹²² Nakkim 1977: 16
¹²³ Rømskog lokalsamling: Protokoll for Rømskog Misjonsforening, s. 3
¹²⁴ Rudvin 1967: 336
¹²⁵ SAO. Rødenes prestegjelds kallsbok 1885:
¹²⁶ Mustorp 1930: 336
¹²⁷ Rømskog lokalsamling: Ole Jaavalls erindringer
¹²⁸ SAO. Rødenes prestearkiv: Kallsbok 1885: 39
¹²⁹ Nakkim 1977: 17
¹³⁰ Nakkim 1977: 10
¹³¹ Rømskog lokalsamling: Beretning om religiøse forhold, s. 11
¹³² Rømskog lokalsamling: Beretning om religiøse forhold, s. 12
¹³³ Indre Akershus Blad 6. april 1977
¹³⁴ SAO. Rødenes prestegjelds kallsbok 1885: 130 f.
¹³⁵ Sandberg 1918: 73
¹³⁶ Sandberg 1918: 72
¹³⁷ Nakkim 1977: 9-10
¹³⁸ Nakkim 1977: 10
¹³⁹ Rømskog lokalsamling: Beretning om religiøse forhold, s. 12
¹⁴⁰ SAO. Rødenes prestegjelds kallsbok 1885: 40
¹⁴¹ Brændeland 1934: 44
¹⁴² Nationen 1960: Intervju med Johan Tørnby 16. juli
¹⁴³ Mustorp 1930: 336
¹⁴⁴ Rømskog lokalsamling: Svend Tørnby
¹⁴⁵ Indre Akershus Blad: desember 1967
¹⁴⁶ Nationen 1960: Intervju med Johan Tørnby 16. juli
¹⁴⁷ Rømskog lokalsamling: Beretning om religiøse forhold, s. 14
¹⁴⁸ Rømskog lokalsamling: Protokoll for Rømskog Misjonsforening
¹⁴⁹ Rømskog lokalsamling: Beretning om religiøse forhold, s. 14
¹⁵⁰ Rømskog lokalsamling: Arne Bergli, f. 1915
¹⁵¹ Nakkim 1977: 18
¹⁵² Rømskog lokalsamling: Arne Bergli, f. 1915
¹⁵³ Rømskog lokalsamling: Arne Bergli, f. 1915
¹⁵⁴ Rømskog lokalsamling: Arne Bergli, f. 1915
¹⁵⁵ Ørebech 2006: 217

Kapittel X

HUS, HJEM OG DAGLIGLIV

Folk flest hadde ikke mye fritid i det gamle samfunn. Hverdagen dreide seg stort sett om arbeid, daglig brød og familieliv. Etter harde arbeidsdager kunne «kveldssetet» på kjøkkenet være et sosialt høydepunkt med samtaler, høytlesning og ulike aktiviteter blant barn og voksne rundt langbordet. Samtidig var det, som beskrevet i et annet kapittel, stor forskjell på hverdag og høytid. I «hælja» kledde man seg i finklærne, og spiste annen mat enn i «hørdaslaget». Slike markeringer finnes det lite igjen av i vårt moderne konsum- og fritidssamfunn. Det er likevel mange unntak, og man skal vokte seg vel for å «rose-male» de såkalte «gode, gamle dager». Vi har i andre sammenhenger sett hvordan folk flest måtte kjempe mot nød, sult, frost, dårlig hygiene, sykdom, angst for krig og ødeleggelse og mange slags fordommer og sanksjoner. Mennesker fra vår egen tid ville neppe kunne greie å leve noe godt liv i et bygdesamfunn for bare 100 år siden.

Gården, bruket og husmannsstua var egne samfunn, der de fleste levde hele livet. Her ble de født, og herfra ble kista som regel båret ut ved livets slutt. Folk bodde tett innpå hverandre, og barna som vokste opp, fikk en helt annen virkelighetsopplevelse enn de fleste barn i vår del av verden. De så fødsel, sykdom og død på nært hold, og fikk dermed et naturlig forhold til en virkelighet som i våre dager skyves over til sykehus og institusjoner. Derfor fikk de også en helt annen holdning til omsorg og ansvar for hverandre. Det var den gang større sosialt og praktisk fellesskap mellom generasjonene. Selv om det mange steder var trangbodd, var det

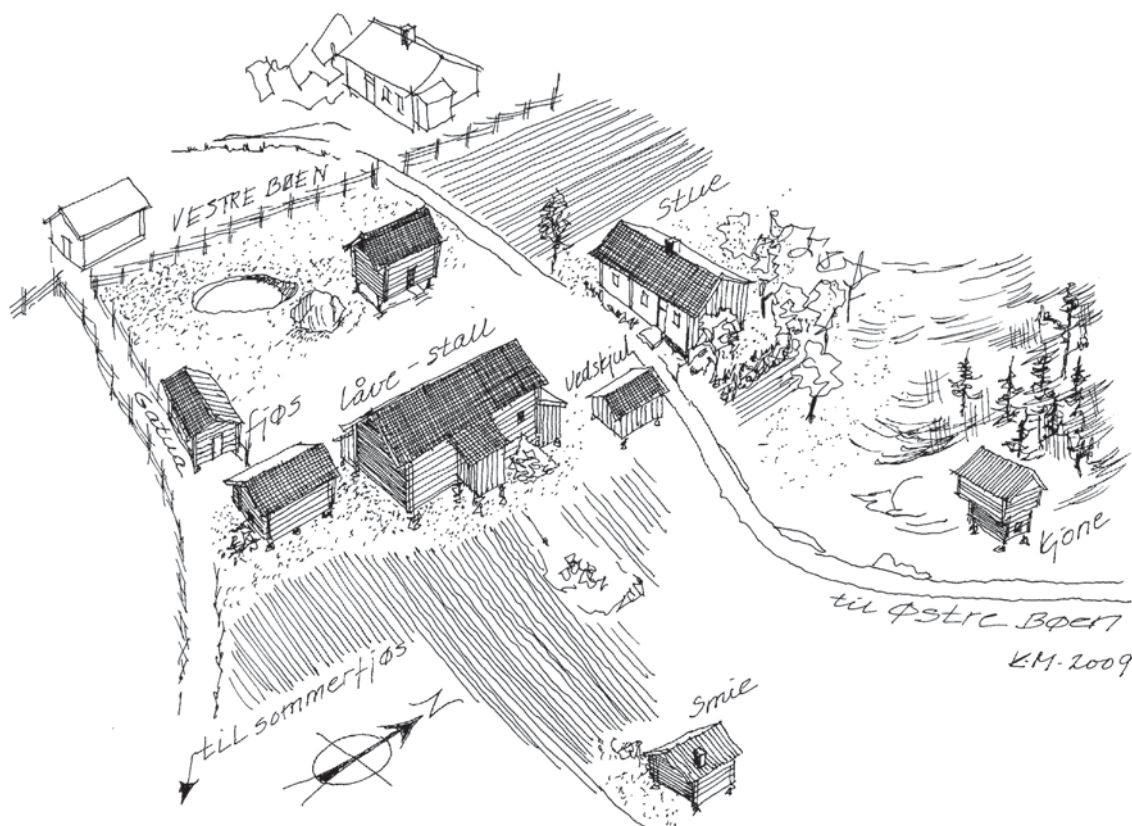
plass både til gårdens egne folk, og de som kom utenfra. Slike forhold kunne lett skape konflikter og problemer, som vanligvis måtte løses av gårdens egne folk. Også dette var en del av barnas hverdag, og bidro til at de tidlig ble voksne. Barn i det gamle samfunn kalles gjerne «de små voksne», og dette innebar både en sosial medvirkning og en aktiv del i et arbeidsfellesskap.¹

De fleste bygdesamfunn var konservative og tradisjonsbundet med liten aksept for avvikende atferd og holdninger. Selv om skogsbygda Rømskog geografisk lå langt unna byer, kondisjonerte miljøer og alminnelig ferdsel, kom det mange kulturelle impulser gjennom en utstrakt tømmerhandel med utenbygds kjøpmenn. Arveoppgjør og auksjonsprotokoller kan bevitne at flere Rømskog-hjem var vel så fint utstyrt med møbler og bohaver som mangt et borgerlig miljø.

Det følgende vil omhandle folks leveste og materielle hverdag. Hvordan var rømskjingenes boliger bygget og innredet? Hvordan var de kledd, og hva slags mat spiste de? Vi tar et naturlig utgangspunkt i hus og tun, og starter med byggeskikken.

Byggeskikk

Byggeskikk og bohaver gjennom tidene gir et bilde av økonomisk evne og sosiale ulikheter. Slik historie er samtidig en del av bygdas egenart og identitet. Hus og innredning forteller atskillig om stil, smak og estetisk sans. Påvirkningen fra byer, særlig Fredrikshald, var med på å prege også Rømskogs materielle kulturhistorie. Det var et stort

Tuntegning av Bøen mellom. Veien mellom Bøen østre og vestre går forbi våningshuset på inntunet både på Bøen mellom og vestre. Låve og stall ligger i samme bygning, mens fjøset ligger for seg selv. «Gatua» øst for fjøset går sydover til sommerfjøset. Det er kort avstand fra våningshuset til bua, dammen og vedskjulet. Smie og kjone er ildhus, og ligger derfor i utkanten av tunet. Det gamle gårdstunet ble revet og flyttet i 1902. Kjeld Magnussen har laget tegningen etter kart fra 1877 og intervjuer.

sprang fra storgården og den vanlige bonde til husmannsstua. Bygningenes størrelse, innredning og beliggenhet bidro mange steder til å plassere folk på den sosiale rangstigen. Selv om flere bønder utover på 1700-tallet fikk råd til større og bedre hus med flere rom og finere innbo, måtte de likevel kjenne sin plass i samfunnet som «allmuesmenn». Byggeskikk og innredning åpenbarte samtidig ulike former for arbeidsliv og kultur. Arbeid og fritidssysler foregikk stort sett hjemme på gården og i husmannsstua. Mens velstående familier hadde stor husholdning og egne rom for de ulike funksjo-

ner, foregikk alle innendørs aktiviteter hos husmannen stort sett i ett rom. Her var det ikke mye privatliv.

I Rømskog var det som kjent mindre sosiale ulikheter enn mange andre steder. Her var det ingen embetsmanns- og storgårder, og skogen var det felles næringsgrunnlag. Likevel er det også her mulig å øyne visse forskjeller i byggeskikk og innredning i forhold til hvor folk bodde, hvilke inntekter de hadde, og hva slags impulser de mottok utenfra. Noen gårder hadde en større og mer påkostet bebyggelse enn andre, og de fleste husmannsplasser var små og med spar-

tansk innredning. Branntakster fra slutten av 1700-tallet kan berette mye om hus og bygningsmaterialer, mens skifteoppkjørene gir detaljerte opplysninger om klær, møbler, bohøve, husgeråd, husflidsutstyr, verktøy og redskap. Detaljerte opplysninger om dette finnes i gårdshistorien.

Bondegården

Husas plassering, byggeskikk, paneler, takkonstruksjon, ildsteder, farger og innredning viser regionale og nasjonale ulikheter. Gårder og tun i Rømskog har mest til felles med tradisjoner i Akershus og Østlandet for øvrig. I Rømskog kan det knapt spores noen påvirkning fra svenske grensebygder, selv om det har vært svensk innflytting og utveksling av håndverkstradisjoner. Det var annerledes andre steder i Smålenene. Fra Bohuslän og Dalsland var det en massiv arbeidsinnvandring til de ytre og søndre smålensbygder i annen halvdel av 1800-tallet. Svenske innvandrere tok gjerne med seg sin lokale byggeskikk, som ennå kan spores i bygder ved nedre Glomma, i Idd og på Hvaler, samt i byene Fredrikshald, Sarpsborg og Fredrikstad.

Tunet

Hus og tun utgjør en viktig del av kulturlandskapet. Gården ble anlagt på landskapets premisser. Bygningene ligger helst på steder med naturgitte muligheter for drenering og avrenning fra fjøs og stall. Tunplanen var med andre ord bestemt av nyttehensyn og best egnet plassering av bygninger i terrenget. Det var viktig at byggegrunnen var fast og tørr og i le for vær og vind. Samtidig måtte det være kort avstand til vann og dyrket mark.

Husa på tunet ble lagt i en regelmessig firkant og med god avstand til hverandre. Det kunne ofte mangle hus på den ene siden av gårdsplassen, og bare rester av bebyggelse på

den andre siden. Mye av bebyggelsen på gårdene er fjernet i nyere tid. Flaten-gårdene hører til de eldste gårder i bygda. Det eldste tunet ligger trolig på Flatahaugen.²

Eiendommene ble inngjerdet med steingjerder eller skigarder, og noen steder var det satt opp gjerder av ris og busker. Eiendomsgrensene ble i utmarka markert med delestener, røyser og kors hugget i berg og trær. Bekker, dalfører og grunnfjell dannet naturlige grenser.

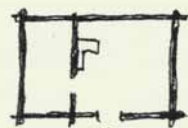
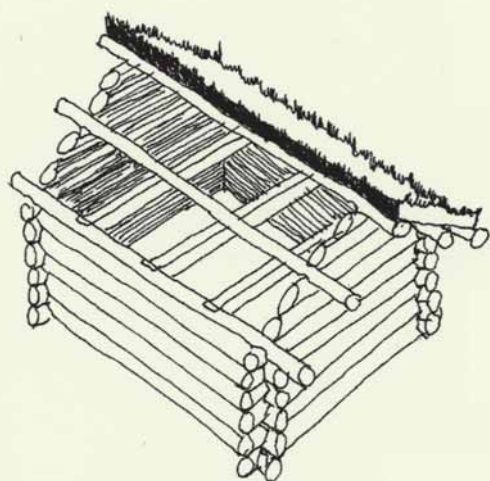
Bygninger

De enkelte skulle tjene bestemte formål, og byggeskikk, innredning og beliggenhet var bestemt av det. Hovedbygningen på gården var som regel et laftet tømmerhus i én eller halvannen etasje. Bondens hus i Rømskog var altså en del av den gamle byggeskikken på Østlandet, som gjerne kalles den akershusiske stueform. Som vi senere skal se, var dette hus med todelt plan, det vil si stue og kammers. Husets grunnplan holdt seg i mange år, mens husas ytre utseende kunne forandre seg i forhold til skiftende smak og behov. Innredning av huset avspeiler husmoras arbeidsoppgaver til enhver tid. I Rømskog ble det etter hver vanlig med tredelt grunnplan, for eksempel hovedbygningen på Trandem. For øvrig kom det rundt 1830 midtkammerbygning på storgårdene.

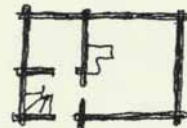
Det var kostbart å anskaffe nytt bygnings-tømmer, og mange satte opp hus som var flyttet fra andre steder, fordi laftede tømmerhus kunne tas fra hverandre. Noen baserte seg på gjenbruk av tømmer. Hus kunne således bestå av tømmer fra flere ulike, eldre bygninger. Tømmermerker, initialer og boreprøver kan bevitne det.

Fra annen halvdel av 1700-tallet var det vanlig å utstyre husa med panel, etter at tømmerkjernen hadde «satt seg». Den utvendige kledningen, som gjerne ble kalt «syning», besto av stående over- og underliggerpanel.

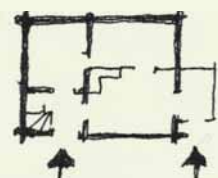
Grunntrekk i gammel byggeskikk frem til ca. 1900

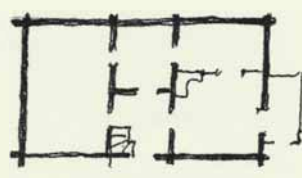
toromsplan

treromsplan

treromsplan

midtkammerplan

Bygningene var knutlaftet med loft uten indre bærevegg. De hadde åstak tekket med tross, never og torv. To hovedtyper for rominndeling var tilpasset daglig arbeid, måltider, søvn og oppbevaring av eiendeler.

Flaten, oppført ca. 1790

toromsplan med «kåvå»

Langsval og stigetrapp til loft. I begge rom er det ringpeiser av svensk type.

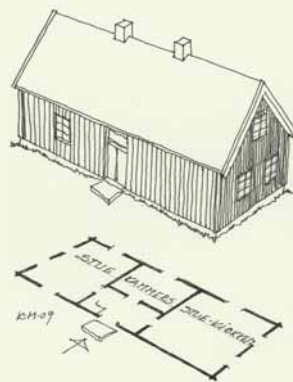
Trandem S, oppført 1830

treromsplan

Kammers avdelt med lettvegg i kjøkkenet. Huset var med atkomst fra kjøkkensvala til daglig i bruk som i en toromsplan. Her var opprinnelig langgrue.

Flaten, Bråtan

treromsplan

Forlenget med ett rom til et midtkammerplan. Innvendig trapp og rom i gavlen. Huset rommer ringpeiser og to piper

Bua på oppstua Ringsby med karakteristisk utforming i dette grenseområdet. Tegning: Kjeld Magnussen.

Overliggeren var ofte profilert. I første omgang ble det lagt panel på de vegger som var mest utsatt for vær og vind, og bordene ble ofte tjærebredd.

Taket var salformet med et takfall på mellom 40 og 50 grader.³ Takene var som regel «stekketak» og dermed tekket med høvlet spon. Takene kunne også være tekket med torv og never, og noen steder med halm. Gårdbrukere rundt sagbruk anvendte gjerne bakhun, som var et lett tilgjengelig skuravfall. Det hendte ikke sjelden at gnister fra ildstedet antente hustak. Tegl var ikke vanlig i Rømskog før rundt 1900.⁴

Fasaden på den ene langveggen var symmetrisk utformet, og det var ofte lik avstand mellom vinduene. Hovedinngangen var i forhold til økonomisk evne gjerne dekorativt utformet og med profilerte listverk. Vinduene hadde som regel fire ruter i høyden og to i bredden i hver av de to rammene. Hus-hjørnene var markert med laftekasser, som dekket laftehodene. Dermed ble symmetrien i fasaden ytterligere understreket. Grunnmuren var i gråstein og opptil én meter tykk.⁵ Inngangen førte via en lukket

svalgang i bindingsverk inn i kjøkkenet. Svalgangen var oppbevaringssted for melk og matvarer, som skulle stå avkjølt eller svalt. På større gårder kunne det føre flere dører fra svalgangen og inn i huset.

Kjøkkensvala var mange steder innredet med et «kor» (kott, avlukke eller spiskammer) i den ene enden. Fra vala gikk en bratt trapp opp til annen etasje.

Husets grunnplan var delt i to med skillevegg mellom gavlene (akershusisk stueform). Det ene rommet var stue eller oppholdsrom, mens det andre var kjøkken, eller delt inn i kjøkken og kammers. Kjøkkenet var både oppholdssted og arbeidsplass, for her var ildstedet som ga lys og varme. I Rømskog var det mange steder såkalt rundspis, som også var vanlig i Sverige.⁶ Ellers var det helst langspis på Østlandet. Noen steder, som på Nord-Flaten, var det peis i begge rommene. Siden gårdene huset mange mennesker, både fastboende og tilfeldige, var det sengeplasser i kjøkkenet, og der det ellers var plass. Sengekammer var vanlig flere steder. Enkelte gårder som Østtukun, hadde egen dagligstue og «Klædesstue».

Våningshus med murt skorstein

Våningshus med murt skorstein kom tidlig til Smålenene, og fantes i enkelte bygder fra tidlig på 1700-tallet. Dermed ble det mulig å bygge hus i to etasjer. Mange bygget bakerovn inn i skorsteinen, og noen stuer ble utstyrt med jern- eller kakkelovn. Mange jernovner kom fra Moss jernverk, og de var kostbare investeringer forbeholdt storbønder og proprietærer. På Tårnby er det fremdeles bevart to jernovner fra jernverket i Moss.⁷

Stuebygningens annen etasje rommet som regel to rom med bare det ene innredet, mens det andre helst ble brukt til oppbevaring av klær, husflidsredskap og forrådsvarer. Også her kunne det være sengeplasser, som

helst ble brukt i onnetidene. Det var sjelden at stuene hadde kjellere. Et unntak er en liten kjeller under våningshuset på Nord-Flaten.

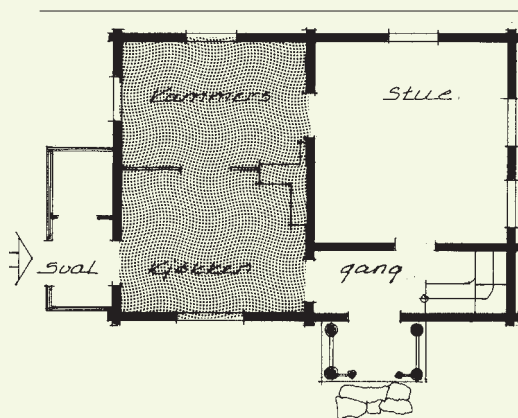
Rømskog var selvforsynt med tømmer og trevirke, og husa ble som regel bygget av friskt tømmer med sevjen i behold. Kledning og gode tak var viktig for å beskytte husa, og noen av de eldste våningshus står fremdeles, men bare få av de gamle uthusa er bevart. De

fikk kort levetid, og måtte ofte fornyes på grunn av dårlig takteking, fuktighet og mangel på ventilasjon.

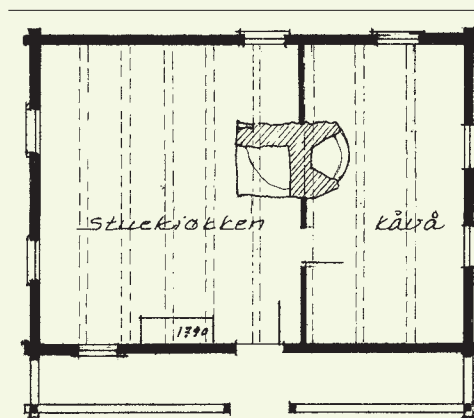
Uthus

Låven med et eller to høygulv på hver sin side var det viktigste uthuset. Låven ble brukt til oppbevaring av høy og korn og til tresking. Noen gårder hadde egen treskelåve.⁸

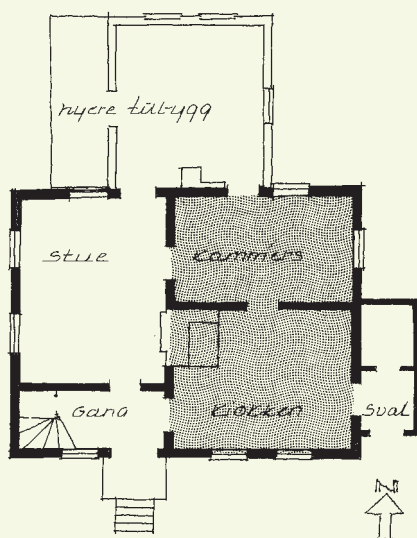
Sør Trandem

Nord-Flaten

Vestre Bøen

Skjematiske tegninger av
bygningshistorien i Rømskog.
Rom til daglig bruk er skravert.
Utført av Kjeld Magnussen, 2009.

Nord-Flaten. Akvarell: Johs Ramberg, 1987.

Ved å bygge «sjykuer», enkle reisverksskur, inntil bygningen, kunne låven utvides. Dette var oppbevaringsrom for redskap og noe av avlingen, særlig halm. «Sjykuene» beskyttet samtidig den laftede låven mot vær og vind. Stall og fjøs ble som regel bygget i hver sin ende av låven. Her var det «spellttau», båser og høytrev. Det var ofte en smal gang mellom fjøs og låve, og i Smålenene som ellers i landet, var det lenge vanlig å bygge uthus med stall og fjøs atskilt. Særlig fjøset var utsatt for stor fuktighet, og ble av den grunn satt opp som eget hus. Utover på 1900-tallet ble det vanlig med teglstein også på uthustak. Både gårder og husmannsplasser hadde vedskjul.

Enkelte gårder hadde «Stolpebod», bu eller «Bua», som den gjerne ble kalt. Her ble mat og klær oppbevart.

Noen steder var det eget bryggerhus, og her foregikk brygging, baking, vask, slakting og annet grovarbeid. Følgelig ble slike hus utstyrt med skorstein og bakerovn. Etter

hvert ble det vanlig å bruke bryggerhuset til sommerbolig. På mange gårder var det egen smie og kjone, som ble brukt til tørking av lin og malt. Slike ildhus ble på grunn av brannfaren satt opp i utkanten av tunet. Etter hvert som poteter kom i alminnelig bruk fra slutten av 1700-tallet, ble det vanlig å bygge egne kjellere til poteter. De var i stein eller mur. Noen steder ble de lagt under bua, og det var en svensk skikk.⁹

Flaten-gårdene

Våningshuset på Nord-Flaten er det eldste registrerte huset i Rømskog. Det har akershusisk planløsning og tilsvarende fast innredning. Ifølge folketellingen i 1801 bodde Ole Thorsen og hustru Kari Gulbrandsdatter her på den tid huset ble bygget. Ole ble født i 1767, og deres eldste barn i 1790. Stua er trolig bygget like før 1790, da Ole giftet seg og overtok bruket.¹⁰ Deler av bygningen og tømmeret kan være enda eldre.

Huset er en laftet bjelkestue med åpen svalgang mot tunet. De to rommene er atskilt med en lettvegg med brede panelingsbord på hver side. Et stort, solid murt ildsted i gråstein ligger midt i huset med peis til hvert av rommene, og med dobbeltfløyet skorstein opp over taket. Langveggene er på loftet forbundet med en kraftig tverrgående tømmervegg. Den går på midten av huset ca 50 cm over loftsgulvet. Taket var opprinnelig tekket med torv og ble senere belagt med flis. En liten kjeller med gråsteinsvegger ligger under husets sørvestre hjørne. Utvendig er huset kledd med stående panel av under- og overliggere. Tømmerveggene er innvendig rappet med et tynt lag av puss, og oljemalt. I 1925 ble det gjort en større reparasjon av

huset på Nord-Flaten, og svalgangen ble forsøkt ført tilbake til opprinnelig stand. Men svalgangstolpene, den kraftige bunnsvillen og brystningen er av nyere dato. Det samme gjelder dørene. Også grunnmuren, utvendig panel, vindskier og vinduer er renoveret i nyere tid. Interiøret er stort sett uforandret. En tynn bordvegg ble oppsatt for innredning av det lille rommet bak ildstedet.

Uthusa på gården ble revet rundt 1950, og i 2005 ble hovedbygningen flyttet til Flatabråtan.¹¹

I den faste innredningen er framskapet på plass. Det har påmalt initialene OTS – KGD, og datert 1790, trolig da Ole og Kari giftet seg, og huset ble oppført. Skapet har samme profil på ryggpanelet som veggen mellom

Framskap fra Nord-Flaten 1790. Skapet var eid av Ole Thorsen Flaten (1766–1833) gift med Karen Gulbrandsdatter født 1768. Initialene O.T.S. og K.G.D. står malt i skapet. Skapet står i dag på Kurøen. Foto: Finn Wahl, 2009.

Bilde fra Nord-Flaten 1924. Ingeborg Flaten i midten med døtrene Karoline ytterst til venstre og Gunhild ytterst til høyre. Magna Skau nummer to fra venstre og nummer fire Olga Skau, som var mor til presten Leif Sjølie. Foto: Privat eie.

stue og kove, og det kan tyde på at skap og hus er bygget på samme tid.¹² Hva vet vi ellers om møblering og bohava i allmuehjem?

Innredning av bondestua

Skifter og auksjonsprotokoller gir gode opplysninger om innbo, husgeråd, prydgenstander, redskap, klær med mer. På grunnlag av slike kilder lar det seg langt på vei gjøre å gjenskape bonde- og husmannsstuer på 1700- og 1800-tallet. Når det gjelder gjenstandenes verdi, ble skiftetakstene vanligvis satt lavere enn markedsverdien. Et eksempel på det er auksjonen over innboet på Oppstua Ringsby i 1765. Her innbragte auksjonen verdier for over det dobbelte av skiftetaksten. (Se side 314.) Skifteregistreringene holdt dessuten unna en del gjenstander i påvente av auksjon, eller de ble fordelt direkte mellom arvingene. I noen tilfeller ønsket arvingene å omsette løsøre i rede penger ved offentlig auksjon til felles beste. Derfor må også auksjonsprotokollene vurderes for å få et fullgodt bilde av materiell kultur, og dermed om økonomiske og sosiale forhold på gårdene.

Møbleringen i bondemiljøet var tradisjonsbestemt og konservativ. Kjøkkenet var det vanligste oppholdsrommet, og høysetet var ved enden av langbordet på skrå overfor peisen. Høysetet var den gjevreste og viktigste plassen. Dette var plassen til «sjølvene» på gården, husbond og husmor. Men ved bestemte anledninger kunne setet også overlates til presten og andre standspersoner.

Folkene på gården var plassert langs bordet etter rang og verdighet. Tjenestefolkene satt nederst ved bordet og nærmest ildstedet, slik at de best mulig kunne betjene de ved bordet med mat. Roskapet sto i kroken eller roa ved siden av høysetet, og her ble penger og verdisaker i huset oppbevart. Roskapet på Vestre Tukun var ifølge skiftet i 1771 forsynt med to låser. Så å si alle gårder hadde roskap og et mindre hengeskap. På langveggen mellom døra og høysetet sto det vanligvis et såkalt framskap, som vanligvis ble brukt til oppbevaring av tallerkener, fat, skjeer og bestikk for øvrig. I «Dagligstuen» på Vestre Tukun var det framskap med skap over og skap imellom. I «Den nye stua» sto det et malt framskap. Benker, krakker og skamler var vanlig alle steder, mens enkelte gårder

Dette roskåpet fra Oppstua Ringsby sto i den stua som er malt av kunstneren Elmholt i 1904. Foto: Kjeld Magnussen.

kunne ha rygg- og lenestoler. Slagbenken i «Dagligstuen» på Vestre Tukun var verdsatt til hele en riksdaler en ort.¹³

De fleste bønder hadde et visst utvalg av drag- og kleskister, samt stoler, bord og senger. Speil og golvur var utstyr i enkelte hjem fra midten av 1700-tallet. Slikt utstyr var kostbart og ikke allemannseie. I «Dagligstuen» på Vestre Tukun sto det i 1771 en gulvklokke («blak viser med Casse») verdsatt til tre riksdaler. På Haugen (Flatahaugen) var det i 1804 en stueviser med kasse. Også stueklokker fulgte datidens mote med impulser fra byer og borgerlige hjem.

Også vindusgardiner var en skikk fra kondisjonerte hus. Fra slutten av 1700-tallet finner vi slik innredning på flere gårder i Rømskog. «Den nye stue» på Vestre Tukun

var i 1771 utstyrt med tre par gardiner. I skiftet etter Anders Olsen på Oppstua Ringsby i 1790 var det to vindusgardiner i den vestre stua.¹⁴ Også på Haugen (Flatahaugen) var det ifølge skifte fra 1804 tre par gardiner.¹⁵

Også bruk av duk på bordet var opprinnelig en skikk fra overklassen og sank etter hvert ned i bondestand. Til å begynne med ble duker på spisebordet benyttet som en slags felles serviett til å tørke hender og munn med under og etter måltidet. På Vestre Tukun var det for eksempel i 1771 to «bordklæder», en

Det var vanligvis ikke faste sengeplasser på gårdene. Husbond og kone («sjøtvene») hadde nok sitt eget natteleie, mens folk ellers la seg til å sove der det var ledig plass. Denne høgsenga fra Mellom-Bøen er i tre etasjer, og rommet først og fremst barna i huset og tjenestefolk. Foto: Kjeld Magnussen.

Innredning og møblering av husa fulgte tradisjonsbestemte mønstre. Kjøkkenet var viktigste oppholdsrom, og langbordet sto i hjørnet på skrå overfor grua. Her ble måltidene inntatt, og plasseringen ved bordet var bestemt av tradisjoner og rangordning i husholdningen. Høysetet ved enden av bordet var husbondens plass, og dette var den gjeveste plassen. Veggene bak høysetet ble noen steder utstyrt med en malt treplate, som dermed skulle understreke hedersplassen. Det var helst velstående bondehjem som på midten av 1700-tallet fikk slikt utstyr. Høysetetavlene rommer som regel bibelske motiver, og de fleste kunstnerne er ukjente. Bondekunst av denne type er typisk for Smålenene, selv om det er registrert høysetetavler bare i bestemte bygder. Det finnes ingen kjente tavler fra Rømskog, skjønt skifter og auksjonsprotokoller i senere tid har avdekket slike klenodier også i vår bygd.

Høysetetavlen på bildet er oppgitt å komme fra Øvre Smålenene uten at den er ikke knyttet til noen bestemt bygd. Det står derfor åpent om den kan ha sitt opphav i Rømskog. Motivet på tavla er Jesu liv og virke frembåret av de fire evangelister, som sitter og skriver. De er fremstilt med sine attributter. Vi ser Matteus med engel, Markus med løve, Lukas med okse og Joahannes med ørn. I det lyse feltet nederst på tavla står det skrevet: «De Hellige Evangelister Beskriver os Vor Herres og Frelseres Jesu Christo undfangelse og Fødsel Smertefulde Lidelse og forførdelige ... (utvasket) ... og Nedfart til Helvede Hans Seierrige Opstandelse og Hans Aabenbarelse for ... (ødelagte bokstaver) ... Decipler efter hans Opstandelse Treompherende Himmelfart samt Hans Tilkommelse Paa den yderste Dag at Holde Dom Over Levende og Døde.» Under tekstfeltet står det med nesten uleselige svarte bokstaver på mørk, blågrønn omramning: «(Gud velsig)ne Bord og sæde Herrens Naade Sindet glæde giv ... (ødelagt) ... af Jord og Vand.» Høysetetavla er også utstyrt med monogrammene H ASR og lenger ned MADF, som gjør det mulig å stedfeste den. På to sider av omramningen leses 17 og 94. Dermed kan den dateres til 1794. Spørsmålet er hvilke gårder og familier i Rømskog som eventuelt kan passe med initialene. Foto: ØFB.

lerrettsduk og fem håndklær. Bruk av duker og håndklær viser for øvrig en utvikling mot bedre hygiene.

Sommeren samme år ble sølv, kobber, husgeråd og annet bohøve på gården solgt til en langt bedre pris enn skiftevurderingen.¹⁶

Høysetetavler og prydgjenstander

Høysetet var noen steder markert med en såkalt høysetetavle. Slike tavler er bemalte treplater, ofte med bibelske motiver. De fleste er fra midten av 1700- og begynnelsen av 1800-tallet. Dette er bondekunst på sitt beste, og de fleste malerne er ukjente. I Rødenes er det registrert én slik tavle, men ingen i Rømskog. Gjennomgang av booppgjør og auksjonsprotokoller kan sette oss på sporet av slike klenodier også i vår bygd. Da skiftet etter Kari Halvorsdatter ble gjort opp i 1765, var det i boet på Oppstua Ringsby en tavle i høysetet, som utvilsomt var en høysetetavle.¹⁷ Under auksjon på gården 21. mars 1765 kjøpte Ole Haukenes høysetetavla for to riksdaler 17 skilling. Til sammenligning kan det nevnes at verdien av ei ku på den tid lå i overkant av to riksdaler. Det må åpenbart ha vært flere høysetetavler på denne gården, for det var også registrert en i skiftet etter Anders Olsen i 1790.¹⁸ Også på andre gårder i Rømskog fantes «benketavler», som antagelig var høysetetavler. I skiftet etter Peder Halvorsen (1754–1803) fra 1803 på gårdsbruket Haugen (Flatahaugen) er det ført opp to slike plater, og den ene var nymalt da skifteforhandlingene startet.¹⁹

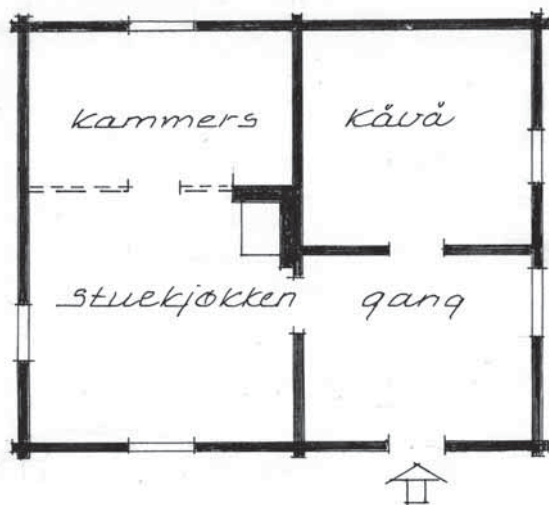
Av særskilt interesse er skiftet etter Even Halvorsen på Østtुकun i 1767, der det er registrert en «malt tavle paa et lagen» og fem «flætter paa væggen».²⁰ Dette kan ha vært en lignende dekorasjon Jacob Nicolai Wilse beskriver fra Spydeberg i 1779. Her var det på veggen bak høysetet åklær og hvitt lintøy med frynser, og han fant den samme skikken i Eidsberg, der han ble sogneprest i 1785.²¹

Kunstnerne som laget tavlene, kan ha fått impulser fra bildekunst i kirker. Tak og vegger på kirker i Värmland og Dalsland er særlig rikt utstyrt med folkelig fremstilling av bibelhistorien. Også borgerlige hjem med malte trepaneler ga trolig forbilder.

Bondens bilder og andre malte dekorasjoner bidro til å utsmykke bondestua, og det fantes også andre prydgjenstander. Bevarte skifteoppgjør forteller som kjent at noen gårder var rikere utstyrt enn andre. Skog og tømmerhandel var det økonomiske grunnlag for slik utsmykking. På Haugen var det fire tinnfat, en tinntallerken, to porselensfat og seks steintallerkener. På Vestre Tukun var det i 1771 en kakkellovn verdsatt til hele 12 riksdaler. Til sammenligning kan det bemerkes at en hest i samme skifte ble vurdert til samme verdi, og åtte kuer var til sammen verdsatt til 23 riksdaler.²² Her var det ellers et sølvstøp satt til tre riksdaler og en liten sølvbolle med initialene A.R.T. og årstallet 1752, verdsatt til én riksdaler. På Oppstua Ringsby var det registrert sølv-gjenstander under booppjøret etter Kari Halvorsdatter i 1765, blant annet et sølvstøp vurdert til to riksdaler og tre sølvskjeer til to riksdaler.²³ På enkemannen Tøger Olsens anmodning ble løsøret solgt på auksjon for å få penger til å dekke gjeld. 21. mars 1765 innbragte auksjonen over 190 riksdaler, som var 65 riksdaler mer enn skiftetaksten.

Husmannsplassen

På husmannsplassene var det altså færre og mindre hus enn på gården. Våningshuset var i én eller halvannen etasje og innredet med kjøkken og stue, og av og til kammer. Laftehus kunne tas fra hverandre og settes opp andre steder. Noen husmenn eide bygningene på plassen og tok med seg tømmeret når de flyttet. De små uthusa besto som regel av en liten låve med låve og lae. Noen husmenn

Grunnplan av Lukashytta, oppmåling av Ola Øgar Svendsen.

hadde stall og fjøs. Se for øvrig egen beretning om husmannsvesenet.

En husmannsplass som ennå var delvis bevart rundt 1970, er Lukashytta ved Langebekk på østsiden av Hølvannet, og helt ved riksgrensa.²⁴ Hele plassen har fra 1914 tilhørt Trandemsætra. Her var det foruten hovedhuset en liten låve med stall og fjøs under samme tak. Hovedbygningen er en del større enn på husmannsplasser flest i Rømskog. Grunnflaten er 52 kvadratmeter, og huset er i én etasje med et stort loft. Det er laftet med fem og seks tommers tømmer. Taket er et salformet åstak med et fall på 27 grader. Bygningen har en del likhetstrekk med stua på Nord-Flaten. I distriktet ble det som nevnt en tid også brukt flis til takteking.²⁵

Innredning og bohøve i husmannstua var som regel enklere og mindre enn hos bonden. Klær, utstyr og møbler var stort sett hjemmegjort og nødtørftig. Husmannen eide ofte ikke andre klær enn de han brukte til hverdags. Ifølge skifter utgjorde innboet som regel benker, enkle kister, matskap, senger, samt bord og stoler. I skiftet etter Margrete Jonsdatter på Ertevassfallet var det

i 1777 blant annet ført opp et gammelt framskap og et framskap uten lås, samt en vev med tilbehør.²⁶ I nesten alle booppgjør ble det bemerket om kister og skap hadde lås eller ikke, og i de fleste bondehjem var det vanlig med slike. Nøkler og låser var nok et statussymbol. Det samme gjaldt utstyr for øvrig, og ikke minst klær.

Klær

Bassø gir gode opplysninger om klesdrakt også i vårt distrikt, i alle fall fra bondens og embetsmannens miljø. Samtidig er skifter og auksjoner viktige kilder.

Mannsdrakten besto for det meste av hjemmevirket vadmél og verken. Bare noen få brukte klær som kom utenfra. I tidligere tider var det ifølge Bassø vanlig med fremmed, grovt klede, kalt «stemet» og «kjærs». Spunnet vadmél av ull kom etter hvert som saueholdet i bygda ble bedre. Grått og hvitt var de vanligste farger i Rakkestad sorenskriveri. Noen steder var enkelte farger mer i bruk enn andre, for eksempel blått som i Rømskog ble brukt på både klær og bohøve. Særlig deler av mannens gangsklær var blåfarget, slik det var de fleste andre steder. Også skap var vanligvis malt blå.

Det var stor forskjell på hverdags- og høytidsklær. Klesskikken i byene dannet grunnlag for høytidsklær for både kvinner og menn. Skifteoppgjør gir et visst innblikk i lokale klesskikker. Stasklær for menn var som regel utstyrt med blanke knapper. Vester, undertøy og brystduker var for det meste «raned og i Drejels-Mønster vævet coleuret Værken, som seer godt ud». Tøyet var med andre ord tynt, farget ullstoff med diagonale renner. Kjøl og frakk var vanlige mannsklær. Kjøl er et knelangt ytterplagg båret over trøya. Peder Halvorsen på Haugen (Flatahaugen) etterlot seg i 1803 en blå kjøl og vest, en blå kledesvest og en blå frakk.²⁷

Til benklær ble det gjerne brukt skinn av sau og geitebukk, og hverdagsklær var vester, trøyer og bukser. I bohavet etter Peder Halvorsen var det et par skinnbukser, et par vadmelbukser og en gammel hvit vest. De fleste brukte alminnelige ullstrømper, helst hvite, og lærsko med spenner. Peder Halvorsen

Mange bønder dyrket lin til klær. Tilberedning av lin var typisk kvinnearbeid. Etter at linet var skaket med linskaker, ble det heklet. Hekla var en treplate som hadde tett med jernpigge på midten. Ved å dra linet gjennom piggene ble frø, agn og det grove linet fjernet, slik at det fine linet ble igjen. Dermed var linet ferdig til spinning. Denne linhekla er datert 1678, og ble funnet under restaurering av Neri-stua på Vestua-Trosterud i 1953. Initialene er trolig fra Sten Knudsson som da var 28 år og brukte Trosterud. Foto: Hemming Ringsby.

Barnevotter eller lekevotter i ull fra Rømskog. De er glattstrikket med vrangbord. Det er brukt restegarn, og vottene har forskjellige farger. Høyre vott har eget rom til pekefinger. Vottene har en lengde på 29 cm. NF. 15391–1257.

hadde brukt et par blå sokker og to par hvite hoser. Han etterlot seg også to lerretsskjorter, en lue og en gammel hatt.²⁸

Ifølge skiftet etter Rasmus Kristoffersen (ca. 1720–1771) på Tukun vestre i 1771 besto hans gangklær av en blå kjol med knapper, verdsatt til to riksdaler to ort, en blå vest med knapper, en blå trøye med knapper, en gammel hvit vadmelsvest og et par hvite vadmelsbukser.²⁹

Bassø bemerker at fattigfolk i den senere tid hadde tatt i bruk tresko. Det var særlig på de steder folk kunne lage slike. Ellers var det i Rømskog og andre bygder omreisende skomakere og skreddere som dro rundt på gårdene og tok opp bestilling på klær og sko. Noen av dem oppholdt seg flere dager på gården for å ferdiggjøre produktene, ofte for hele familien, og noen steder også for tjenestefolkene.

Ole Enger, født 1878, husker både lokale skomakere rundt på gårder og husmanns-

plasser, og de omreisende som kom utenfra. De laget både sko og støvler. I grensetraktene fantes det flere garverier som forarbeidet lær. Han forteller også at sauene ga ull til det meste av hva folk trengte til klær. Dessuten ble det dyrket lin til garn og tøy.³⁰

Kvinnene brukte skjørt og trøyer til høytid og hverdag av for det meste hjemmegjort tøy. Også for dem var forbildet klær fra kjøpstedene. Noen hadde tilgang på kattun, som er glatt bomullsstoff med påtrykt fargemønster. Bare få brukte kjoler. Når damene skulle være fine, og var på reisefot, kledde de seg gjerne i kåper, korte pelser, kyser og et par silketørklær om halsen. Dette gjaldt nok særlig mer velstående damer. Som hodeplagg kunne de ha hvite «Pande-Lin» av fint eller grovt stoff. Hatter med kniplinger var helst

forbeholdt kondisjonerte. Ellers hadde de fleste huer og skaut. Alle brukte ullstrømper og sko med eller uten spisse hæler og spenner. Om sommeren gikk mange barbent under daglig arbeid. Mange kvinner var flinke til å spinne lin, hamp, ull og strie, og hadde ferdighet i veving og farging. Mye vadmel og også finere tøy med farger og mønstre var således tilvirket hjemme, og ble brukt i bygda.

Kari Halvorsdatter på Oppstua Ringsby døde i 1764, og det var som omtalt, skifteoppgjør året etter.³¹ Av klær etterlot hun seg en rød «klædes fruentimmer trøie, en blå «ullen damaskes trøie», en gammel brun «klædes trøie», en trøye av verken, en gammel sort trøye, et «kalemankes» (glatt, ullent tøy), liv, et blått skjørt, et grønt skjørt, et sort

Hvit og fiolett bolster i ull vevet i toskaft søm. Det er fra 1820, og har påskrift skrevet med maskin på bomullslapp: ANDR Rømskog. Dynen er 171 cm lang og 135 cm bred. Den har dunfyll. NF. 1955–1080.

«sargens» skjørt, et blått skjørt av «stemet», et «rannet verkens skjørt» og et gammelt blått «verkens skjørt». Også her var blåfargen den mest vanlige.

Mye av tøyet ble brukt helt til det var utslitt, og rester ble omsydd og dermed brukt videre. Dette gjaldt særlig barnetøy, som gikk i arv mellom søsken etter hvert som barna vokste ut av det. Bortsett fra stasklær er det ikke bevart mye barnetøy, og det finnes heller ikke noe særlig registrert i skiftene.

Sengetøy

Daglig sengetøy besto som regel av «Straa Dyne», pute, en eller to strielaken, sengeklede i ull, eller en skinnfell til hver seng. Sengeklær med fjær og lerretslaken ble kun brukt til stassenger med omheng.³² I skiftet etter Rasmus Kristoffersen på Vestre Tukun i 1771 var det kostbart sengetøy. Det besto av to blårannede underdyner med fjærfyll, og hver av dem var verdsatt til fire riksdaler. I boet var det også en hodepute med fjær, en gammel pute med skinnvar, en ullfell, en ullfell med rødt overtrekk, et gammelt lerretslaken, et gammelt strielaken og en gammel underdyne med fjærfyll. På gården var det to stuebygninger kalt «Dagligstuen» og «Den nye stue». I «Den nye stue» sto det to malte, innelukkede senger.³³ Det var nok her dunynene var plassert. Stuene ble ellers vanligvis betegnet som storstue eller penstue.

Det var som nevnt også et rikt bohove etter Even Halvorsen på Østtukun i 1767. I «Klædesstuen» var det blant annet tre sengesteder, senge- og linklær, tre underdyner med rannet var (bolstere), tre hodeputer, ti nye skinnfeller og to gamle, 12 beredde skinnfeller, to gamle benkedyner, to nye sengeklær og et gammelt sengeklede. Her var videre flere laken i lerret og strie. I «Klædesstuen» var også avdødes rikholdige garderobe oppbevart.³⁴

Kosthold og arbeidsliv

Hvordan var levestilen med mat og drikke? Kostholdet var avhengig av hva slags ressurser som var tilgjengelig, og kunne derfor variere fra tid til annen, og fra bygd til bygd. Måltidene var faste, og ble delt inn i forhold til arbeidsdagen. Pauser under arbeid ble kalt «pipemål» og var i utgangspunktet røykepause. Jørgen Dahl har beskrevet mattidene i onnetida på Trandemsætra på følgende måte: Morgenmaten var klokka 07.00, frokost 09.30, middag klokka 12.30. Eftasverd var lett mat, som bare ble servert i onnene, og det var klokka 15.30. Kveldsmaten ble servert klokka 19.00. Tidene kunne variere fra gård til gård.

Sorenskriver Hieronymus Bassøe beretter i sin beskrivelse fra 1792 at vanlig mat var flatbrød, grøt og velling. Folk spiste flatbrød fem ganger daglig, og bakte det av havre, bygg og rug. Det ble stekt på takke i grua, mens «kaku» var høytidsmat bakt av hvete, og som regel stekt i bakerovn. Med andre ord var det forskjell på brød og «kaku». Flatbrød hadde stor holdbarhet, og det ble bakt mange leiver i hver omgang.³⁵

Denne trebollen er dreiet av Erik Nylenda, som i 1882 ble drept ved en ulykke på saga i Steinbyfossen. Den ble i sin tid brukt som «stoppebolle», og det ble lagt nøster av stoppegarn i den. Foto: Kjeld Magnussen.

Fiskefat fra Rømskog i glassert keramikk. Midt i fatet ligger smørøyet, og det kalles derfor også dyppefat. Fiskefatet har en diameter på 35 cm, og er trolig fra midten av 1800-tallet. NF 1908-0021.

Ifølge Bassø skilte onnetidene seg ut fra hverdagslivet for øvrig, og det ble da gjerne servert ekstra god mat. Til frokost fikk onnefolkene ofte et stykke kake med eller uten smør, samt øl og brennevin. Samme bevertning ble gitt under årets og livets høytider. Arbeidsdagen var ellers inndelt i flere måltider. Første måltid om sommeren var dugurd ved syv-åttetida. Middagsmat var klokka 12, eftasverd klokka fem, og til slutt kveldsmat. I vinterhalvåret ble det bare spist morgen, middag og aften. Morgenmaten besto for det meste av velling kokt av havremel i vann og melk. Dessuten var det gjerne spekesild, smør, eller mysesmør og ost. Middagsmaten var som regel grynvelling, erter, kål eller «saald» av sammenrørt sur melk iblandet små flatbrødstykker. Som en annen rett eller ettermat ble det gjerne servert smør, ost, speket eller kokt kjøtt og flesk, mysesmør, poteter eller nepestappe, saltet eller fersk fisk, salt eller fersk pølse. Det hele ble fortært

med flatbrød eller et stykke kake, og øl. Tørket gjedde var en gammel landskyldenhet i Rømskog, og det er grunn til å anta at dette var en populær matrett. Som vi har sett i kapittel 1 var også sik, vemme og abbor vanlige fiskeslag i vår bygd.

Til aftens var det grøt av havremel med sur eller søt melk. Når en av tjenestefolkene sluttet, ble det gjerne servert gryngrøt kokt i vann eller melk, og servert med melk. Slik avskjedsmat var det også under de årlige høytider. Men ved alle slags «døvnings» (dugnader) var det bedre mat og flere retter enn ellers i hverdagslaget. Dette gjaldt særlig middag eller aftensmåltidet. Det kunne være suppe, kjøtt, flesk, grøt, pølse, fisk og stundom steik av et eller annet slag, kaker og smør, foruten øl og brennevin.

Bassø bemerker at slik mat helst ble servert i gode tider, og på gårder som var selvberget med mat. Uår og dyrtid førte til at fattige folk, særlig i Rødenes og Rømskog, var nødt til å ty til barkebrød. (Se side 117.)

Blåst butelje til brennevin. Slike flasker fantes i mange hjem, men det er uvisst hvilken gård den kommer fra. NF 1908-0026.

Ølkrus i keramikk med glassert dekor. Kruset kom fra Rømskog til Norsk Folkemuseum i 1908, og er trolig fra midten av 1800-tallet. NF 1908-0024.

Poteter var i vanlig bruk fra slutten av 1700-tallet, og reddet nok mange fra hungersnød. Men frukt og grønnsaker var ikke vanlig, og det ensidige kostholdet kunne føre til mangelsykdommer og mindre motstandsdyktighet.

I enhver husholdning var det slaktning om høsten i forhold til husdyrhold, anledning og folkemengde. Kjøtt og fleisk ble saltet, og etter en tid tatt opp med eller uten røyking.

Drikke

Vanlig drikke var øl, spissøl, og blanding av sur og søt melk. Spissøl eller spøsøl var et særlig tynt og svakt øl, som var vanlig matøl og tørstedrikk om sommeren. Ifølge Bassøe var det både godt og ordentlig. Det ble ikke tilsatt gjær mens ølet var varmt, og humle ble ikke tilsatt før ølet var melkevarmt. Slikt svakt øl var ikke særlig holdbart. Høytidsøl til livets og årets høytider, derimot, var sterkt og mer holdbart. Fra Rømskog er det fortalt at det i havre- og rugåkeren vokste noe som lignet sped rug. Det ble kalt «skjak». Dersom man blandet det i maltet under ølbrygginga, ble

den som drakk ølet, full og sovnet. På sven-skesida kalles denne planta «svemmel».³⁶ Både «skjak» og «svemmel» brukes fremdeles om tilstanden til den som drikker sterkt øl, og også andre alkoholholdige drikker. Man kan da både bli svimmel og «skjake» (sjangle).

Brygging, baking og tilberedning av kjøtt og fisk var typisk kvinnearbeid. Mennene sørget for råstoffene, mens kvinnene tilberedte og ferdigjorde mat og drikke. De kokte og stekte, og sørget for at maten sto på bordet til bestemte tider.

Barna var en viktig del av arbeidsmiljøet, og gutter og jenter ble fra de var helt små oppdratt til ansvar og bestemte oppgaver. Jentene fulgte mora på kjøkken og inntun, mens guttene var med faren ute på jordene og i skogen. Kuer og småfe var kvinnenes arbeidsområde, mens stall og hestestall var mannfolkas domene. Slike kjønnsbestemte oppgaver var underlagt strenge regler, og det var sjelden noen våget å bryte sanksjoner og krysse grenser. Dersom en kvinne uforvarende kom borti mannens redskap eller verktøy, ble det ansett for å være ubrukelig, og derfor helst kassert.

Tretrau med støyte fra midt på 1800-tallet. Foto: Nils Nilssen, 2009.

Støpt og gravert lommelerke i tinn fra 1777 med innskrift LESVE 1777 Ø.H. O.Ø.S. Den er 11 cm høy og 7 cm bred. NF. 1908-0023.

Levemåten blant allmuen kan neppe kalles overdådig når det gjaldt mat og drikke. Folk spiste ofte og ikke mye. Øl var ifølge Bassøe ikke daglig drikk i bondens husholdning, og ble særlig brukt i onner og høytid. I husholdninger utenfor bondestanden fikk likevel tjenestefolk øl hver dag. Det samme gjaldt soldater.

Øl og brennevin var hjemmegjort, og i skiftene er det registrert utstyr til brygging og brenning, samt ulike slag drikkekar og staup. I skiftet etter Even Halvorsen på Østtukun i 1767 var det for eksempel en bryggepanne i kobber, en liten kobber bryggekjele, en kobberøse og en brennevinskjele med tilbehør. For øvrig var det registrert fire «bouteiller» (flasker til brennevin), en pipekanne, to potteskanner, to ølkrus uten lokk og to sølvstaup verdsatt til hele fire riksdaler 4 ort.³⁷

Under alle omstendigheter var mat og drikke i det gamle bondesamfunn ensidig. Ennå på 1800-tallet utgjorde havregrøt en viktig del av kostholdet. De fleste spiste av samme trefat.³⁸ Det fortelles at noen kunne spise opp et helt trau med havregrøt i ett mål. Og enkelte måtte ha nattmat i beredskap ved senga.³⁹

Kostholdet var rundt 1900 blitt bedre og mer allsidig, skjønt det fremdeles var for lite frukt og grønnsaker. Maten var dermed fattig på vitaminer. Kaffedrikking var etter hvert blitt utbredt blant både barn og voksne, og flere steder ble det drukket mye og sterk kaffe. Særlig de som var ute hele dagen i arbeid og måtte leve på niste, brukte mye kaffe. Dette gjaldt ikke minst skogsarbeiderne. Også mange barn var kaffedrikkere.

Rømskog var ennå på begynnelsen av 1900-tallet ikke selvforsynt med korn, og folk kjøpte inn mye siktet mel. Havren som ble dyrket, gikk stort sett med til hestefôr. Det var ikke lenger så vanlig å bruke havre til menneskeføde. Flere kyndige i kosthold påpekte at dette var uheldig, og at det blant annet gikk utover tennene. Det var mye tannpine i bygda, og mange mistet tennene i ung alder.⁴⁰ (Se side 332–333.)

Levemåte, boforhold, kosthold og hygiene var, som vi har sett, et viktig grunnlag for allmuens helsetilstand på godt og vondt. Neste kapittel skal omhandle folks sykdommer og helseplager i sin alminnelighet. Hva slags hjelperåder og behandlingsformer fantes før 1900?

Noter

- ¹ Eliassen 1984: 4-5
- ² Grøndahl 2006: 34
- ³ Øgard Svendsen 1980: 20
- ⁴ Kjeld Magnussen 14/4 2009
- ⁵ Øgard Svendsen 1980: 20 f.
- ⁶ Kjeld Magnussen 14/4 2009
- ⁷ Opplysninger fra Ebba Taraldrud
- ⁸ Bassøe 1977: 18. hefte: 96–97
- ⁹ Kjeld Magnussen 14/4 2009
- ¹⁰ Grøndahl 2006: 30
- ¹¹ Grøndahl 2006: 29
- ¹² Øgar Svendsen 1980: 139–140
- ¹³ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Skifteprot. 3A 1769–74, fol. 195b–200a
- ¹⁴ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Skifteprot. 3A 1769–74, fol. 195b–200a
- ¹⁵ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Skifteprot. 6 1799–1807, fol. 278a–279a, 279a–280a
- ¹⁶ Grøndahl 2006: 346
- ¹⁷ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Skifteprot. 2B 1762–69, fol. 670a–671b
- ¹⁸ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Skifteprot. 5A 1788–93, fol. 296b–297a
- ¹⁹ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Skifteprot. 6 1799–1807, fol. 278a–279a, 279a–280a
- ²⁰ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Skifteprot. 2B 1762–69, fol. 807a–811a
- ²¹ Eliassen 2004: 247–248
- ²² SAO. Rakkestad sorenskriveri: Skifteprot. 3A 1769–74, fol. 195b–200a
- ²³ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Skifteprot. 2B 1762–69, fol. 670a–671b
- ²⁴ Grøndahl 2006: 372, 411, 424–427
- ²⁵ Øgar Svendsen 1980: 141–142
- ²⁶ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Skifteprot. 3B 1774–79, fol. 759b–761a
- ²⁷ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Skifteprot. 6 1799–1807, fol. 278a–279a, 279a–280a
- ²⁸ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Skifteprot. 6 1799–1807, fol. 278a–279a, 279a–280a
- ²⁹ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Skifteprot. 3A 1769–74, fol. 195b–200a
- ³⁰ *Indre Akershus Blad* 7/6 1966. Intervju med Ole Enger
- ³¹ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Skifteprot. 2B 1762–69, fol. 670a–671b
- ³² Bassøe 1977: 18. hefte: 95
- ³³ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Skifteprot. 3A 1769–74, fol. 195b–200a
- ³⁴ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Skifteprot. 2B 1762–69, fol. 807a–811a
- ³⁵ Bassøe 1977: 18. hefte: 90–92
- ³⁶ Hult 1937: 78
- ³⁷ SAO. Rakkestad sorenskriveri: Skifteprot. 2B 1762–69, fol. 807a–811a
- ³⁸ Nilsen 1914: 54
- ³⁹ Nilsen 1914: 45
- ⁴⁰ Nilsen 1914: 45

Kapittel XI

SYKDOM OG HELSEBOT

Sykdom, dårlig ernæring, nød og fattigdom hører nøye sammen. Folk med få eller ingen ressurser, bukket først under når epidemiene gjorde sitt inntog. I det daglige måtte folk hjelpe seg selv mot de vanligste plager. Dårlig hygiene, kosthold og boliger var medvirkende årsaker til mange sykdommer i store deler av den perioden som her omhandles. Hvilke sykdommer var vanlig i Rømskog på 1700- og 1800-tallet, og hva slags helsestell fantes det? Flere sykdommer som i sin tid var en svøpe for befolkningen, er i dag så godt som utryddet i vår del av verden. Rundt 1900 var tuberkulosen en alvorlig trussel, og så var det difteri, som på den tid medførte to registrerte dødsfall i Rømskog.¹

Levealder

I det gamle samfunn var det få offentlige helse tiltak, og mange var henvist til folkelige legeråd, «kloke folk» og legende krefter i naturen. Dette kapittel skal handle om folkelig og skolert medisin. Hvilke sykdommer og plager var folk utsatt for, og hvordan kunne de bli kureret? Når kan vi ane konturene av et offentlig helsevesen? I neste bind skal vi se hvordan Rømskog ble en foregangscommune innen helse og omsorg.

Fattigfolk, barn og gamle var de mest sårbare grupper i samfunnet. Dårlig ernæring førte ofte til mangelsykdommer og stor barnedødelighet. Mange spedbarn, særlig gutter, vokste ikke opp. Samtidig var som kjent dårlig hygiene og usunne boligforhold sykdomsfremmende for store befolkningsgrupper. Den gjennomsnittlige levealder rundt 1850 var 46 år.² I tidligere tider var den bety-

delig lavere, og den store barnedødeligheten bidro til det. I 2002 var den forventede levealder 81,4 år for kvinner og 76 år for menn.³ Rømskog med sin beliggenhet og gode levekår har trolig enda høyere verdier. Også for over 200 år siden kunne man i denne del av Smålenene ifølge sorenskriver Bassøe oppnå en alder på 60–70 år og enda høyere. Dette skyldtes ifølge sorenskriveren først og fremst ren og sunn luft, og ikke minst godt vann.⁴ For øvrig var det som kjent også slik, at den som unngikk dødelige barnesykdommer og epidemier, kunne som i våre dager bli gamle.

Legevesen og folkemedisin

Legevitenskapen har gjort større fremskritt i tida etter 1945 enn i alle foregående år. Medisinvesenet er ikke gammelt i Smålenene, og helt opp til nyere tid har folk søkt hjelp mot sine plager utenom autoriserte leger. Noen fant helsebot i vann fra hellige kilder og brønner, foruten i selve naturen. I Rømskog er det visstnok ikke registrert noen hellig kilde eller brønn. Men på Storløs i Rødenes kommer en kilde ut av en sprekk i berget. Dette var trolig en mineralkilde med legende kraft.⁵

Det var lenge flytende grenser mellom folkemedisin og den såkalte skolemedisin. Folkemedisin er en blanding av faktiske legekunnskaper og folketro. Noen av legemidlene kan føres helt tilbake til middelalderen, og den legekunst som ble praktisert i klostrene. Kunnskapen herfra ble spredt utover bygdene gjennom muntlige overleve-

Maren Sannes, født Brandsrud i Høland, pleier en eldre mann ved Diakonhjemmet i Kristiania 1906. Hennes datter Gunvor Maudal i Høland har lånt ut bildet til Fotosamlingen i Aurskog-Høland.

ringer og avskrifter, og var en viktig del av tradisjonene i lokalsamfunnet. I senere tid er de gamle råd blitt karakterisert som trolldom og overtro, men noen råd lever fremdeles med angivelig god virkning.

Sykdommer og folkelige råd i det gamle samfunn

Vanlige lidelser var skabb, kopper og veneriske sykdommer. Epidemiene kom med årvisse mellomrom og tok mange liv. De fulgte ofte i krigenes kjølvann, og folk hadde lite å stille opp med når disse herjet. Dette var ikke minst merkbart i grensestrøkene. Krigene rammet samtidig næringslivet med hungersnød som følge. Dysenteri, også kalt blodgang eller blodsott, var en typisk hungersykdom med stor dødelighet. Mot denne kunne man som et folkelig råd blant annet bruke sot fra skorsteinen. Den ble hentet langfredags morgen og inntatt i søt melk.⁶

Legemidler hentet og inntatt på spesielle helligdager til bestemte tider, var tillagt ekstra sterk virkning.

I dårlige tider gjorde også lungetuberkulosen, ofte kalt tæring, og brystsyken (i dag vanligvis kalt pleuritt) kraftige innhugg i Smålenenes befolkning. Under uår på begynnelsen av 1740-tallet herjet disse to sykdommene flere steder samtidig. I et større perspektiv tok epidemiene flere liv enn krigshandlinger. Men de langsiktige følger av krigshandlinger og herjinger kunne være katastrofale for lokalbefolkningen.

Den såkalte «Foraadnelses-Feber», tyfus, herjet i åra 1773 og 1774, og mange mennesker døde i disse åra av tyfus i Rakkestad sorenskriveri, som blant annet omfattet Rødenes med Rømskog.⁷

I det store nødsåret 1773 var det særlig stor dødelighet. Sykdommen angrep som nevnt først og fremst barn og eldre mennes-

ker, og sensommeren 1779 herjet den i mange bygder. Ti år senere opptrådte epidemien sammen med kopper og andre epidemiske sykdommer.⁸ Folk prøvde å forebygge sykdommen ved å la seg årelate, og noen steder hadde «vore Medici» gitt bistand.⁹ «Medici» var utdannet lege, og behandlet de indre sykdommer med medisin og ulike urter, men så vidt vi vet, nådde noen «medici» neppe så langt som til vår avsides beliggende bygd.

Folk var derfor hele tida henvist til de midler som var for hånden. Arsenikk eller rottekru (rottekru) ble oppbevart i mange hjem selv om det ikke var tillatt. Omreisende svensker solgte giften i smug, og den ble brukt som medisin til både folk og krøtter. Noen tok den regelmessig som pulver eller i brennevin for å forebygge sykdom. I Høland søndre het det at « de som åt rottekru, fikk fin, hvit hud, rent blod og var alltid friske.» Og de ble motstandsdyktige mot allslags gift.¹⁰ Dette var en skikkelig hestekur og kunne også benyttes til å forgifte folk.

Årelating ble hyppig brukt både til forebygging og som middel mot mange slags sykdommer. Ifølge sorenskriver Bassøe, som også hadde Rømskog i sitt embetsdistrikt, led mange kvinner av «Blodets Forstoppelse», og lot seg årelate.¹¹ Det var ikke uvanlig at folk langt opp på 1800-tallet lot seg årelate to ganger i året.¹² Bassøe beretter at «Hoste, Snue, Kolikk, Hold eller Spring, Gigt og Hovedpine, ere de almindeligste Svagheder, hvorimod bruges adskillig Huusraad, som fornemmelig bestaae i Extracter af Gentian-Rod, Calmus-Rod, Malurt-Knopper, det Gule af Pommerants-Skaller, god Rabarbra-Rod, som i et vist Forhold sættes paa Brændeviin, saavel som andre Extracter. For Hoste bruges meget Honning og varmt Øl.»¹³

Sorenskriveren bemerket også den venerske sykdom «Saltflod» eller syfilis, som hadde herjet mer tidligere enn på slutten av

1700-tallet. Han påpekte at sykdommen var meget smittsom, og intet husråd kunne stanse eller kurere den. Syfilispatienter ble vanligvis innlagt på sykehuset i Christiania, men det var brent ned, og det var derfor ønskelig med et eget hospital i hvert amt.¹⁴

Dårlig hygiene

For øvrig fikk slik sykdom størst virkning på steder med stor ansamling av mennesker og ferdsel, særlig soldater på gjennommarsj.

Også i tider med større velstand fikk smittsomme sykdommer stor utbredelse på grunn av dårlig hygiene. Renhold i husa og kroppsvask var sjeldne foreteelser. Ifølge sogneprest Jacob Nicolai Wilse i Spydeberg og senere Eidsberg på 1790-tallet, var det skam å vaske

Snepperten på bildet var et vanlig redskap til årelating. En stram fjær ble spent, og den skarpe kniven hugget raskt og effektivt inn i blodåra. Sneppertene ble laget av lokale håndverkere og hadde ulik utforming. Foto: Finn Wahl, 2009.

kroppen, fordi full kroppsvask var forbeholdt folk som led av veneriske sykdommer. Kvinner kunne foreta varmt fotbad i forbindelse med «Fruentimmersvagheder». Men juleettermiddagen skulle alle gå i badestampen. Alle badet i samme vann, for i jula skulle alle være like.¹⁵ Julebadet var rituelt, og badevannet måtte ikke slås ut før juledagen, og da på et fast, bestemt sted for å unngå at farlige makter fikk tak i det. (Se side 241). Det er ikke umulig at slike forestillinger kan ha bidratt til den dårlige hygiene.

Legene nevnte sjelden smittefare når de omtalte sykdommer. For øvrig ble nesten alle sykdommer der man ikke greide å stille klar diagnose, kalt sott eller «svek». Det var helst barn som hadde «svek». Slik sykdom ble også kalt «svikt», som opprinnelig betydde «synkverving», forgjøring. Uforklarlige sykdommer ble ofte forklart som trolldom. Jacob Nicolai Wilse beretter i sin Spydebergs beskrivelse fra 1779 at «svikt er all svakhet, især tæring», og ble forårsaket av forhekning. Det berettes også om «svikte» barn, «svikte» kyr, «svikt» hest og så videre. Ellers var det vanlig oppfatning at barn med «svek» var rammet av rakitt eller engelsk syke, som var en alminnelig barnesykdom. Det var særlig før barnet var døpt, at det var utsatt for slik sykdom. I denne farlige og kritiske tid var barnet ubeskyttet, og man måtte titt og ofte lese Fadervår over det.¹⁶ For øvrig var det vanlig å beskytte barnet med blader fra bibel og salmebok, eller kors og sølv.

Kreft, hjerte- og karsykdommer var nok vanlige også i det gamle samfunn, men ble bare kalt sott. Lungetæring eller tuberkulose ble flere steder i Smålenene kalt svinesott, og råd mot denne sykdommen var tjærevann og hampefrøvelling.¹⁷

Legeplanter

Hvilke botemidler fantes for øvrig? De fleste hjelpeperådene fant folk som nevnt ute i natu-

ren. Karve var trolig den vanligste legeurten. Ifølge amtmann Fleischer vokste den ikke vilt i Smålenene, men måtte hentes helt fra Valdres.¹⁸ Malurt og einerbær kunne brukes til mangt, og humle ble brukt både medisinsk og til ølbrygging. Det var påbudt å dyrke humle til eget forbruk, og i matrikelutkastet av 1723 er det en egen rubrikk for humlehager.

Medisinplanten Linnea eller «nårislegress», som den ble kalt i Smålenene, var et

Humle, humulus lupulus, er en slyngplante, som dukket opp i Norge på 1100-tallet. Den var en viktig medisinsplante, som ga god nattesøvn og virket vann-drivende. Den ubefruktede hunnblomsten ble brukt til ølbrygging. Humle ga ølet lenger holdbarhet og bedre smak. Den litt beske smak skyldes humle. Bøndene ble på 1700-tallet pålagt å anlegge egne humlehager for å være mest mulig selvberget og dermed unngå dyre importvarer. Men klimaet i Rømskog egnet seg dårlig for dyrking av humle, og mange steder ble det lenge brukt pors.

Kirstine Tørnby 1886–1956, var flink til å lage sår-salve. Foto: privat eie.

godt middel mot helvetesild, meslinger, eksem og gikt. Grisegalle, helst råttan, lindret sår og frostskafer. Fra Rømskog er det tradisjon om at det beste middel mot sår eller verk, som ofte ble kalt troll eller «trøll», var å legge på legeblekker. Dersom man ble bitt av huggorm, skulle man presse saft av legeblekker i såret. Anna Tørnby, født 1903, fortalte at hennes mor Kirstine var flink til å lage sår-salver. Hun oppsøkte maurtuer i skogen og fant kvaer. De var i kuleform, og hun smeltet dem i en liten panne. Deretter helte hun rensert terpentinn oppi den smeltede kvaen sammen med litt fløte, og kokte det hele til det ble salve. Svært mange ble bra når den salven ble smurt på sår. Barna var glad i den salven når de fikk sår, for da festet ikke kluten seg til såret, og det var ikke vondt å fjerne kluten. Denne salven ble også av voksne kalt «bestemorsalva».¹⁹

Jørgen Ringsby, født 1890, husker hvor vanlig det var å få sjølsprekker i hendene. Et godt råd var å helle glohet bek ned i sprekkene. Også pipeolje var et godt middel, og hjalp særlig mot vepsestikk. På Ringsby var det godt om pipeolje, for her røkte far og mor og alle guttene.²⁰

Anna Tørnby forteller også at man ved forkjølelse eller hoste la «tæljklut» på brystet, og at det helst skulle være sauetaig. Det klødde, men ga likevel en slags varme. Man måtte altså greie seg mest mulig selv. Doktor ble bare budsendt i ytterste nødsfall. Anna husker de mange barnesykdommer, røde hunder, meslinger, og så var det øreverk. Da ble det brukt olje. Det finnes også beretninger om at barn med øreverk fikk brystmelk sprutet rett inn i øret. Thor Ringsby, født 1909, var guttunge på begynnelsen av 1900-tallet. Da han fikk øreverk, ble han sendt til nabokona, Olivia Hansen (1909), som sprøytet brystmelk inn i det vonde øret.²¹ Brystmelk inneholder som kjent antibiotika og var derfor et godt middel mot betennelse og verk i sin alminnelighet. For øvrig var det ifølge gammel oppfatning uheldig å gi barn brystmelk for lenge. Den eldre Borgartings kristenrett, som finnes i avskrifter fra begynnelsen av 1300-tallet, forbød mødre å gi barna brystmelk så lenge som i tre år. Slike barn ville få ond tunge eller ondt øye.²²

Mark i magen

Mark i magen var en typisk lidelse særlig blant barn. En kur mot innvollsorm var såkalt «Ormekrud» eller malurt.²³ Også karvebrennevin skulle hjelpe. En lærer skulle en gang demonstrere for elevene brennevinets ødeleggende virkning på liv og helse. På kateteret sto to glass, og i det ene slo han vann og i det andre brennevin. Deretter slapp han en meitemark i hvert av glassene. I vannglasset sprellet marken full av livslust,

mens den i brennevinsglasset sank død til bunnen. Læreren spurte så klassen hva dette beviste. En elev rakte hånden i været, og svarte at brennevin drepte mark i magen. Det var nok ikke det svaret læreren hadde forventet.

Kviser og røde flekker i ansiktet ble kalt elveblest eller «ælmelbæst». Dette fikk man enten av alm eller ved å gå forbi vann, elv, bekk eller foss. Her er det navnelikheten som i folketradisjonen har gitt forklaring på opphav til sykdommen. Lidelsen ble i Rømskog kurert ved å smøre seg med kaktusolje, som var røde kaktusblomster nedlagt i vann.²⁴

Revmatisme var en utbredt lidelse, men med hund eller katt hos seg i senga, fikk man aldri gikt. «Gamlemor på Kørrenga hadde alltid hunden hos seg i senga. Hun så ganske sprek ut sjøl, men hunden var et ynkelig syn».²⁵ Den hadde antagelig overtatt gikta. Det kan hende at magnetisme i dyrepels kan ha en gunstig virkning mot revmatisme. Ifølge tradisjon fra vårt område fantes det syv slags gikt. Det var bra å piske all slags gikt med nesle, og la seg stikke av bier. Johan Svendsby i Rødenes mente at også potetvann og sprit hjalp.²⁶

Skabb og utøy

Skabb var mye utbredt blant barn, og det beste botemiddel var å sette bekhette på dem. Man tok da bjerkenever, og laget en slags hette av den. Innvendig ble hetta smurt inn med bek og satt på hodet til den som hadde skabb. Der ble hetta sittende til håret visnet bort, og skabben forsvant.²⁷ En annen og mer omstendelig metode i Rømskog var å danse bekhette eller skurvhetta. En beretning fra Høland søndre gir en detaljert beskrivelse av denne metoden. En skurvete gutt ble i 1815 tatt hånd om av ei kone. Hun laget en hette av strie med en sterk hempe i toppen. Håret på gutten ble klippet av, og hetten ble beket innvendig, og så varm som

mulig ble den vrent ned på skurvehodet og klemt godt til. Gutten steg opp på en stol, og et tau ble knyttet fast i hempen. Den andre enden av tauet ble tredd gjennom en ring i taket, strammet og knyttet fast. Stolen under gutten ble rykket bort, og etter sprell og skrik datt han ned. Hetta ble hengende med hårstubb, skinn, blod og skurv. Gutten var som skalpert, men han var helbredet.²⁸ «Denne smertefulle metoden var veldig utbredt i Rømskog».²⁹

Foruten skabb var folk mye plaget av lopper og lus. Et godt råd mot lopper var å strø løv av svartor på gulvet. Den stramme lukten av or holdt loppene unna huset.³⁰ En annen metode var å vaske låg av utkøkt lusegress på folk og fe med lus og utøy.³¹ Omstreifere som var befengt med lopper og lus, fortalte ofte at de hadde «passasjerer» når de ble tilbudt husrom. Derfor foretrakk de å sove utendørs.

Magebesvær og hodepine

Ensidig og mangelfullt kosthold kunne føre til mye magebesvær. I Rømskog fantes det flere kurer mot løs eller treg mage, og noen av dem kan sikkert brukes også i våre dager. Ved løs mage knuste man litt kull, og blandet det i drikkevannet. Treg mage ble kurert ved å drikke grumset som lå på bunnen av ølkarret. Denne gjærdrikken satte fart i magen. Et godt avføringsmiddel fra Høland søndre og tilgrensende områder i Smålenene var «sælaupteskav». Dette var et hvitt stoff som samlet seg av lort og svette på innsiden av seleputa, og ble blandet i mat eller drikke. Johs Ramberg, født 1940, forteller at moren hans gikk til stallen og hentet skav når hun fikk forstoppelse.³² En kur mot alminnelig «maga-rev» var pepper og malurtbrennevin.³³

Mot sterk hodepine hjalp det å stille seg opp ved døra og gni pannen opp og ned langs dørbladet. Metoden ble brukt i Rømskog, og gjerne kalt «å dra tømmerstokker».³⁴ Behandlingen kan trolig fremdeles

anvendes mot «tømmere» blant dem som har tatt seg en tår over tørsten. For øvrig finnes det tallrike metoder mot slikt besvær.

Også Prost Johan Cold beskriver midt på 1700-tallet mange slags urter, busker og bær som kan brukes mot ulike lidelser. Brennevin eller «mellesin» var forståelig nok et slags universalmiddel mot alle slags sykdommer og plager. Smør var det viktigste animalske legemiddel. Det ble brukt innvortes og som bestanddel i mange slags salver.

Magi med regler og signeformularer som levde på folkemunne, kunne ifølge folketroen hjelpe mot bestemte sykdommer. Det fantes også såkalte svartebøker i avskrift rundt om i bygdene. De var fulle av magiske tegn, trylle- og besvergelsesformularer av både norsk og utenlandsk opprinnelse.

Folketro

Folketroen var grunnlaget for oppfatning av alle typer sykdom, og hvordan de kunne helbredes. Før i tida trodde man at den døde ånd i dødsøyeblikket fant et nytt bosted ute i naturen. Derfor var det ånder i alle naturelementer, og vi finner både farlige og gode ånder i jord, luft, vann, ild og fjell. Slike ånder kalles helst vetter. Menneskene måtte unngå å komme disse for nær eller krenke dem, for da ville de hevne seg. I Smålenene måtte man ikke bære inn vann etter solnedgang fordi det kunne være onde ånder i vannet. I Rømskog het det, at gikk man til brønnen etter vann når det var mørkt, måtte man slippe en glo eller brennende flis ned i vannet. Gjorde man ikke det, kunne man bli «tussebeten». Tussebet slik at det ble byll eller verk, som også ble kalt trollbitt. Eller de underjordiske kunne kaste sykdom på folk og fe.³⁵ Ennå i dag sier mange at sykdommen kom som «kastet på meg».

Naturåndene kunne altså forårsake, men også helbrede sykdommer. Noen ånder var rene sykdomsvetter, og foruten tussebit

hører vi om elveblest og slag. Når det gjelder slag, trodde folk at et vette hadde slått til den syke så han falt om. Det samme gjaldt fallelssyke, epilepsi. Mange sykdommer hadde altså ifølge folkelig oppfatning overnaturlig forklaring og kunne også være forårsaket av folk med trolldomsevner. Vi kjenner blant annet hekseskudd, finnskott og lignende.

Finnskott var en sykdom som kom gjennom lufta, og som forårsaket smerter over hele kroppen.³⁶ Det var vanlig oppfatning at trollkyndige finner kunne skyte piler mot folk og fe. Av og til ble det funnet små spisse gjenstander under skinnen på krøtter, og de ble tolket som piler utskutt av finner.

«Førgjøring» fra trollfolk kunne føre til ulike typer sykdom, og det er bevart enkelte trolldomsprosesser som gjelder nettopp dette. Noen mennesker hadde ondt øye, avind og lignende. De samme mennesker kunne også ha helbredende evner, og visse dyr og vekster kunne på samme måte som naturåndene eller vettene både forårsake og helbrede sykdom.

I Rømskog kunne man drikke suppe av hvitorm og dermed få evne til å helbrede slike sykdommer.³⁷ Som beskrevet i et annet kapittel, hadde suppe av hvitorm også andre egenskaper. Vanlige mennesker kunne på den måten bli såkalte «kloke folk». For øvrig vet vi ikke hva slags orm hvitormen er. Se også side 250.

Forebyggende arbeid

Mye kunne for øvrig gjøres for å forebygge og selv helbrede sykdommer forårsaket av onde krefter. Det var farlig å etterlate seg kroppsavfall som hår, negler, vaskevann, urin og avføring på tilfeldige steder utenfor huset. Dersom overnaturlige krefter fikk tak i noe av dette, kunne det brukes til trolldom. Nord var den magiske himmelretning, og nordrennende vann var bra. Det samme gjaldt det bakvendte, og venstre var som kjent den

magiske side. Viktige handlinger skjedde gjerne ved korsveier og i hemmelighet. Samtidig var tida og månefasene av stor betydning. Visse handlinger måtte utføres på bestemte ukedager, og det som skulle lønne seg, måtte skje mens månen var ny og ikke i ne. Tyvegods var viktig i gjenstandsmagien. Det som var nytt og urørt, var særlig bra, og skulle helst benyttes på fastende hjerte. Tallets makt, for eksempel tre, syv og ni gjelder i all magi, og det var som kjent ni legende norner.

Mørkets makt, særlig måneskinn når natta ellers var mørk, var viktig under helbredelse. Stål, sølv, ild, kors, tjære, bibel og salmebok var som kjent de vanligste hjelperåd. Sølvkuler var særlig virkningsfulle mot sykdom og onde makter. I Rømskog ble det sagt at alt man trodde tilhørte trollpakket og de underjordiske, skulle man kaste sølv eller stål over. Dermed mistet det onde sin makt.³⁸

Metoder mot sykdom

De vanligste metoder mot sykdom, som ble praktisert av folk flest, var forsvinningsmagi, overføringsmagi og den såkalte likt mot likt-kuren. Tannverk, gulsott og andre lidelser kunne skrives bort på papirlapper, som ble foldet sammen og hengt rundt halsen på den syke eller gravd ned i jorda. Mot gulsott skulle det hjelpe å bruke gule ting som gul mose og brennevin blandet med oppklipt gul silke. Håkon Ramberg (1898–1972) forteller at han som guttunge var på Haukebøl og ble kurert for gulsott. På nordveggen av den gamle grå veslestua, der karene brukte å stå en liten stund før de gikk til sengs, var det blitt et gult belegg på de nederste stokkene. De gamle skrapte dette av på en kaffeskål og strødde sukker over. Dette spiste han og ble frisk.³⁹ Trolig var det antibiotika i det stoffet han spiste. Muggsopp med penicillin trives i skygge og fuktighet på nordvegger, og det finnes flere beretninger om hvordan folk skrapte av slik sopp, særlig fra kirkevegger.

Kirken var et kraftelement i seg selv, og dermed ble det dobbelt effekt. I Rømskog helbredet signekjerringa folk med gulsott ved å gi pasienten gul mose fra gamle trevegger, som var skjult for sol og måne.

Slik mose kalles ofte «smittemose», og ble brukt mot mange slags sykdommer, særlig smittsomme.

Karoline (Lina) Moen, født på Høgenes i 1858, var jordmor og svært interessert i naturmedisin. Hun gikk i skogen og samlet «smittemåså». Når hennes mann, Markus Moen, ble forkjølt, kokte hun opp vann, hadde «smittemåså» oppi, og lot det koke en stund. Deretter la hun et håndkle over kjelen med det kokende vannet og hodet til Markus, slik at han kunne puste inn dampen. Dampen virket forløsende, og det lettet i både nese og bryst. Avkoket kunne også drikkes, og gjerne med sukkerbiter til. Barnebarna hennes husker at dampen var lindrende, men drikken fryktelig vond, selv med sukkerbiter.⁴⁰

Et annet eksempel på likt mot likt - kuren er finpulverisert teglstein utblandet i rødvin, et alternativt middel mot blodgang, som er et eldre navn på dysenteri, blodige diareer og smerter i tykktarmen.⁴¹ Dersom ikke dette hjalp, måtte det brukes sterkere midler, og da var det vanlig å ty til brennevin med oppklipt gul silke.⁴²

«Kloke folk»

I Rømskog var det både signekjerringe og signekaller, som helbredet sår og verkefingre med salve laget av sauelort og kvae. Folk som kunne hjelpe, greide å stanse sterk blødning selv om de oppholdt seg langt borte. Det måtte ikke være rennende vann mellom pasienten og den som helbredet.⁴³ I dette tilfelle kunne likhetsmagien føre til at blodet fortsatte å renne, akkurat som vannet.

Også husdyrsykdommer kunne kureres av «kloke folk». I Rømskog var det en signekjer-

ring som kunne *gjøre ved* for alle slags sykdommer, og hun var særlig god å ty til når sykdom var kastet på husdyra. En gang gjorde hun ved en geit som hadde «brå». Dette var en akutt sykdom som kom brått, og blant mennesker ble slag gjerne kalt «brå». Signekjerringa tok geita, som var blitt bråsyk, mellom knære sine, så den inn i øynene, og sa:

«I berget bonden grå,
Si mig råd for brå.
Sputt tre ganger i munnen,
Så blir ho bra i samme stunden.»

Deretter spyttet signekjerringa tre ganger inn i munnen på geita.⁴⁴ Spytt var vern mot det onde. Folk i Rømskog som fant noe på bakken, måtte spytte på det før det ble tatt opp. Møtte man et ekkelt menneske, skulle man spytte etter det.⁴⁵ Det virket også besvergende å spytte i ilden, slik noen har gjort helt opp i nyere tid.

Gamle Karen hadde en gang sett på at signekallen *gjorde ved* tussebitt på tre gråhårete geiter. Mannen spyttet dem tre ganger i munnen og sa: «Der for´n, der for´n, der for´n!» Deretter fikk geitene melk og karve, og friske ble de med det samme.

En signekall *gjorde ved* krøttera for all slags vondt. Han kunne da ta en pisk og si:

«Anegås, anegås,
nå slår jeg dig tre slag for tussebit.»
Dermed ble kua bra igjen.⁴⁴

Også kona på Venemoen visste råd dersom ei ku hovnet opp i juret, eller det var vorter på det. Da strøk hun med fingeren over juret, pekte mot nord og sa tre ganger: «Der for´n, der for´n, der for´n!»

Ellers kunne man overføre problemene ved å banke tre ganger i bordet eller foreta jorddragning. Pasienten ble da trukket under et torv- eller jordstykk for at sykdom-

men skulle feste seg der. Barn i Rømskog med svekk eller engelsk syke ble gjerne bragt til signekjerringa, som tre torsdagskvelder på rad skulle smyge ungen tre ganger gjennom en gresstorv. Enkelte signekjerringer svingte gresstorva tre ganger over barnet.⁴⁷ Både tretallet og torsdagskvelden var viktige magiske hjelpemidler. I Rømskog kunne man også overføre plagene ved «å lese i kopp». Den som følte seg uvel, kunne ta litt tjære sammen med noen korn pepper og salt i en kopp og lese Fadervår. Koppen ble satt til side, og plagene fulgte med den. Samme behandling kunne gjøres med syke dyr. Dersom det ikke hjalp «å lese i kopp», måtte signekallen tilkalles. Metoden ble særlig anvendt ved «trøll» eller verk i fingrene.⁴⁸

Foruten at plager ble fjernet, kunne styrke og kraft overføres fra sterke vesener. Dette var såkalt overføringsmagi. I Rømskog kunne man drikke varmt okseblod etter slaktning og dermed bli like sterk som en okse.⁴⁹

Døden som hjelper

Døden hadde blant annet legedomskraft, og kirkegårdsjord, liddeler, de dødes etterlatenskaper og lignende legemidler burde helst hentes rundt midnatt. Særlig ettertraktet var selvmordere og henrettede personer. Disse hadde lidd en voldsom og tragisk død, og skulle derfor ikke begraves på vanlig måte og «nyde Jordpaakastelse». Mot fallesyke ble det flere steder i Smålenene brukt mose som var grodd på en hodeskalle, eller tørket og pulverisert hodeskalle.⁵⁰ En annen viktig kur knyttet til døden var at døde personer kunne ta sykdommen med seg i graven.

Troen på at døde kroppar kunne gi helbredelse og hjelp var såpass utbredt i Smålenene, at biskopen i 1835 måtte sende ut et skriv med forbud mot å berøre liket til druknede, hengte og selvmordere før øvrigheten var kommet til stede. Skrivet sier

intet om det var forbudt å bruke gjenstander tilknyttet brå og voldsom død. Disse var kanskje vel så virkningsfulle som selve liket. A. M. Lund fra Rødenes var blant de som trodde fullt og fast på en slik gjenstandsmagi knyttet til tragisk død. Han skrev i 1839 et inntrengende brev til Jørgen Trandem i Rømskog og ba om å få låne eller kjøpe ljàen som en mann på Høgenæs hadde drept seg med. Han ville bruke den som hjelperåd og utnytte de magiske krefter som lå i selve eggjernet på selvmordsvåpenet. Her ligger det vel en dobbel effekt. Jern og stål var i seg selv vanlige middel mot sykdom og onde makter, og når noen i tillegg hadde drept seg eller blitt drept med slike metaller, ville virkningen bli desto større.⁵¹

Også blod og kroppsavsondringer var gode legemidler. Ved henrettelser med øks eller sverd, møtte «kloke koner» opp med bøtter og spann for å hente blod. For dem gjaldt det å holde seg inne med bøddelen og hans medhjelpere. Under henrettelsen av Anne Sophie Johannsdatter på Kaken i Fred-

Redskap til tannuttrekking. Foto: Finn Wahl, 2009.

rikshald i 1876, kom det kloke kjerringer fra nær og fjern for å sikre seg blod fra den hals-hugde.

Tannpine

Overføringsmagi ble ofte brukt ved tannpine. I Rømskog kunne man bli kvitt plagene ved å skjære en flis av et piletre og pirke seg i tanna med den. Dette måtte skje en torsdagskveld i måneskinn. Flisa måtte stikkes inn i treet igjen, og barken legges over. Dermed overtok piletreet tannpinen. Både torsdagskveld og måneskinn var magiske elementer. Noen pirket seg i tanna med en småspiker til det begynte å blø, og slo deretter spikeren inn i et tre. Den som hugget et slikt tre, overtok all tannverken som satt i det.⁵² En annen form for overføringsmagi i Høland søndre var å sende tannverken med en som var død. Den som hadde verken, strøk seg over kjaken og over det tilsvarende sted på liket, og sa: «Ola, ta med dig Tannverken.» Folk var villig til å prøve nesten hva det skulle være for å bli kvitt de infernalske smertene.

Det fortelles at det var syv slags tannverk, likesom det var syv ulike former for «svek» og gikt. Mange mente at onde og overnaturlige makter sto bak tannverken. Ifølge vanlig oppfatning satt det en mark og gnagde, hamret og filte inne i tanna. Det var et godt kjerringråd å legge omslag av grønnsåpe på kinnet, og la det ligge der til neste dag.⁵³ I hulltenner kunne det puttes salt, kamfer, råttjære og «kreasot» Det kunne også brukes igler til å suge ut det vonde blodet, og «man-nelort». Som tidligere omtalt, kunne tannverken også leses bort.

Ved særlig intens tannverk kunne man gløde en spiker og slå den inn i hulltanna. Tanna sprakk, og verken forsvant. Når slike hjelperåd ikke hjalp, måtte folk oppsøke ulike håndverkere. Særlig smeder hadde et godt håndlag med tannbehandling og

Her sitter Andreas J. Kjernmoen 1844–1920 med kone Anne Kathrine Olsdatter 1850–1913 og eldstedatteren Josephine Ovidia. Josephine var født i 1871 og døde allerede i 1875. Bildet er trolig tatt i 1874. Andreas var skredder og bodde på Nord Klubben fra 1880 til han døde. Andreas var en aktiv mann på mange områder. Han gikk i bresjen da Rømskog skytterlag ble stiftet i 1881 og var formann i laget i mange år. Eier av bildet: Nils Nilssen.

uttrekking. En smed i Høland søndre satte et jern på verketanna, og slo det inn med en hammer.⁵⁴ I Rømskog ble skredderen på Nord-Klubben, Andreas J. Kjernmoen, oppsøkt på begynnelsen av 1900-tallet. Han hadde bende-hake med krok som han satte på den vonde tanna og brøt den ut. Bende-haken var hjemmelaget av stål og smidd av bygdesmeden Brynild Gravidalen. Den var åtte-ti tommer lang, og hadde i årenes løp mange eiere. Horn – Kalle, en skomaker fra Jærnskog, var den første som brukte bende-haken. Svensken var ofte i Rømskog for å lage sko, og hjalp samtidig folk med tannverk. Når han trakk tenner, fikk han som regel med seg hele rota, og ble derfor ansett for å være en god tanntrekker.⁵⁵

Flere steder hadde hvert grannelag sin egen tannuttrekker. Redskapene kunne

være forskjellig, og hovtang var mest vanlig. Slike tenger ble normalt brukt til å sko hester. Ved synet av fryktinngytende tenger og lignende remedier hendte det at tannverken ga seg umiddelbart.⁵⁶ Dette har vel noe å gjøre med psykologi.

Det fantes et mylder av folkelige legeråd og et ukjent antall utøvere av folkemedisin. Slik legekunst ble helst brukt ved akutte behov og til å forebygge sykdom. Metodene og virkemidlene sto i et visst motsetningsforhold til den skolerte medisin, som etter hvert gjorde seg gjeldende også i lokalsamfunnet. Myndighetenes engasjement i helse spørsmål gjaldt særlig den stadige trussel fra farsotter, som hjemsøkte by og bygd med jevne mellomrom.

Kokoppe-Indpodnings-Attest.

Markus Andersen Moen

født i *Rauskanger* af Forældrene *Anders Olsen*

og *Anne Olsdatter* og boende i *Rauskanger*, *Amor*

2½ *År* gammel, er af mig Underkryvne, *År*
1872 den *12te* *Juli* indpodet med Kokopper. Ved nøi-
 agtigt Eftersyn imellem den 7de og 9de Dag efter Indpodningen
 har jeg fundet alle de Tegne, som vise dem at være de ægte Ko-
 kopper: de vare nemlig hele og ubeskadigede, opfyldte med en klar
 Vædske, i Midten nedtrykkede, og omgivne med en rød Cirkel;

Markus Andersen Moen

har da ordentlig gennemgaaet de ægte Kokopper, som be-
 skytte for Børnekopper; hvilket herved, paa Ære og Samvit-
 tighed, bevidnes af

Historud den *10de* *August* *År*, *1872*.

Hellene Jørgensen
Jædermade.

Offentlige pålegg og sunnhetskommisjoner

Med et organisert helsevesen kom det mange offentlige pålegg og tiltak for å begrense skadevirkningene av sykdom og epidemier. Et av dem var karantene. Sent på høsten 1710 kom det melding om pesten som lenge hadde herjet i Baltikum og nå var kommet til Sverige. Derfor kom myndighetene 4. desember samme år med en ny forordning om ferdsløse over grensa. Det ble nå innskjerpet at ingen fra Sverige fikk krysse grensa til Norge uansett hvilke ærender de måtte ha. De som likevel prøvde seg, skulle drives tilbake med makt. Grensevakter og andre som oppdaget overtredere, måtte hverken snakke eller ha noen som helst samkvem med dem. De skulle holde seg på 10–12 skritts avstand, og «enhver af voris Undersaatter» hadde plikt til å skyte ned svensker som nektet å gå tilbake over grensa. Deretter skulle legemet graves dypt ned i jorden på samme sted som det var falt. Ingen måtte berøre liket eller klærne, for der satt smitten. Etter at hullet i bakken var gravd, skulle den døde kroppen veltes frem med stenger inntil den falt ned i graven, «og da strax med den opgrafene Jord at bedeckis og skiules». Svensker og andre utlendinger på ulovlige veier over grensa, var med andre ord fritt vilt. Det er i kildene ikke registrert noen episoder i Rømskog, skjønt det kan ha forekommet hendelser utenfor myndighetenes mulighet for kontroll.

De eneste som fikk passere grensa fra Sverige, var trompetere eller tamburer. Når slike kurerer kom for å overlevere brev, skulle de ikke hindres. Det var likevel viktig å påse at budbringeren ikke kom noen gård eller vaktpost nærmere enn 20 skritt. Han skulle legge fra seg dokumentene på et anvist sted, og deretter straks gå tilbake til Sverige. Den som hentet brevene, måtte ikke berøre dem, men

ta dem opp med en kløftet stang eller en tang. Deretter skulle dokumentene røkes med einerbær eller ris fra einerbær før de kunne leveres til nærmeste kommandant.

Dette var et drastisk påbud, men to dager senere kom en forordning som ikke var mindre dramatisk: Alle som bodde ved svenskegrensa, ble pålagt å trekke lenger inn i landet og bli der så lenge epidemien i Sverige vedvarte. Dette gjaldt alle som bodde mindre enn fem km fra grensa, og mange i Rømskog ble dermed berørt. Fogdene skulle organisere innflyttingen i de respektive fogderier og besørge innkvartering av grensefolkene. Enhver som ikke avlød ordren om flytting, skulle fordrives, og deres gårder nedrives. Amtmann Werenskiold hadde det overordnede ansvar for tiltak mot den smittsomme sykdom («Contagium»), men han kunne lite gjøre annet enn å følge opp vedtak fra sentrale myndigheter. Julaften 1710 skrev han brev til stiftamtmannen om at en trykt plakate var publisert og slått opp på alle kirkedører i amtet. Men han fryktet at grenseboerne ikke ville ta nødvendig hensyn til kunngjøringene.⁵⁷

Koppevaksinering

Det skulle komme flere farsotter og nye påbud. De mange pålegg og bestemmelser bidro til å øke allmuens mistro og uvilje til offentlig helsevesen. Folk flest hadde liten tilfitt til utdannede leger, og det var dessuten kostbart å tilkalle legehjelp. Bøndene var tradisjonelt konservative med inngrodd motvilje til alt nytt. Enkelte sykdommer som barnekopper krevde likevel en viss kyndighet, som i noen tilfeller kunne ivaretas av såkalte hjelpeleger uten formell utdanning. Klokkere, lærere og andre med et visst ansvar i lokalsamfunnet, kunne bli pålagt å bli hjelpeleger. Foruten å sette klyster og årelate kunne hjelpelegen foreta innpoding av kopper. Bøndene hadde nemlig erfart at den som var

smittet av kopper, ikke ble smittet igjen. Derfor fremkalte de kopper hos barn ved å overføre dem puss fra folk som var lett angrepet. De brukte en infisert toskilling til overføringen. Den ble bundet fast til barnets arm som på forhånd var rispet og gnidd. I Smålenene ble dette kalt å «kjøpe kopper». ⁵⁸ Av og til ble kopper forvekslet med andre sykdommer, for eksempel meslinger. Ennå i 1792 ble ingen koppevaksinert i Rømskog. ⁵⁹

Lov om tvungen koppevaksinasjon av alle barn kom i 1810, og jordmødre med medhjelpere, som da var en del av helsevesenet, utførte vaksinasjoner. Dette var et viktig fremskritt i helsevesenet, men ikke på langt nær alle brydde seg om påbudet.

Lokalbefolkningen nærte fremdeles stor skepsis mot nye offentlige tiltak. Likevel var dette et betydelig skritt på vei mot et bedre og tryggere samfunn. Fra 1832 ble det opprettet sunnhetskommisjoner i by og bygd, og egne oppsynsmenn ble utnevnt. Dermed hadde det offentlige helsevesen nådd en ny etappe, og var for alvor i ferd med å inkludere lokalsamfunnet.

Kolera

Samme år var den fryktede kolera på vei til Smålenene, og epidemien var nok den direkte foranledning til opprettelse av sunnhetskommisjoner. Rødenes fikk sunnhetskommisjon i 1831 på grunn av fare for kolera. Sognepresten var formann, og det var han også i fattig- og skolekommisjonen. Sunnhets- og fattigkommisjonen var inntil videre knyttet til hverandre, og penger fra fattigkassa ble brukt til å dekke utgifter for sunnhetskommisjonen.

Kommisjonen omfattet også Rømskog, men denne del av prestegjeldet ble ennå på den tid sett på som nesten utilgjengelig. Derfor fikk underlensmann Erik Trosterud og hans bror, Jørgen Olsen Trandem, mandat til å opptre på vegne av kommisjonen i Røm-

skog. De to var godt kjent i sin fødebygd og kunne oppsøke alle gårder. De skulle bekjentgjøre alle meddelelser og sørge for at vedtak ble gjennomført. Allmuen ble innkalt til bestemte møter og fikk opplest sirkulærer og meddelelser fra myndighetene. Det var viktig at også denne bygd fikk nødvendig tilsyn for å «afvende det befrygtede Onde». Dersom sykdommen skulle «ytte sig» i Rømskog, måtte det straks rapporteres til sunnhetskommisjonen i Rødenes. Denne hadde ordre om å innmelde ethvert mulig sykdomstilfelle i prestegjeldet til nærmeste svenske autoritet. ⁶⁰

Myndighetene tok forholdsregler

Sentrale myndigheter tok mange forholdsregler mot sykdommen, og det var strengt oppsyn ved grensa. Amtet sendte ut skriv om medikamenter og metoder mot kolera. Folk ble blant annet anbefalt varme bad, kamferdråper i hyllebærte og byggsuppe. Rommene skulle røkes med einer og tjære, og klorkalkoppløsning stå beredt i tilfelle utbrudd av sykdommen. Husmennene ble oppfordret til alltid å ha nok bygg-gryn i huset. En del av midlene måtte kjøpes inn av fattigvesenet for utdeling blant allmuen. Men fattigkassens beholdning var ytterst «ringe», slik at det var umulig å pålegge ekstra utgifter, bare de «ordinaire» (vanlige).

Etter søknad fra sunnhetskommisjonen bevilget amtet et forskudd til innkjøp av medisiner i tilfelle kolera. Det kom anvisning fra Rakkestad fogderi på 20 spesidaler, men beløpet måtte tilbakebetales innen årets utgang. Klorkalk kunne hentes hos byfogden i Fredrikshald. ⁶¹

I byer og tett bebygde strøk der faren for kolera var størst, ble opprettet sykestuer. Her var det også leger og medisinstudenter fra Christiania. Dette kom aldri på tale i utkantstrøk, og i Rømskog ble det overlatt til familiene å ha omsorg for de som måtte rammes.

Karoline Høgenes 1858–1935, var jordmor i Rømskog 1884–1892. Hun var gift med Markus A. Moen 1869–1952. Foto: Privat eie.

Det kom også anmodning fra amtet om å bestille likkister. Men sunnhetskommisjonen i Rødenes påpekte at det her både var materialer og snekkere, slik at enkle kister kunne lages på stedet. Dessuten kunne snekringen utsettes til koleraen eventuelt kom. Under alle omstendigheter ble det besluttet å anskaffe 15 likkister som skulle stå parat.

Fem av kistene var beregnet på Rømskog, og skulle utplasseres på sentrale steder. For kommisjonen var det samtidig et problem at ingen ville være lege i prestegjeldet på grunn av den avsides beliggenhet.⁶²

Legene hadde flere oppfatninger om kolera og andre smittsomme sykdommer. De trodde sykdommen kom via luft og tenkte ikke på forurenset vann. De viktigste vannforsyninger kom fra brønner, og her kunne det være tilsig fra uthus og doer. I byene rant det åpne kloakker ut i drikkevannet, og sykdommen rammet hardest der hygienen var dårligst.

Bakterier og basiller var ennå ikke kjent. Både leger og menigmann mente at blodigler var effektivt middel mot sykdommer, og til amtet ble det rekvirert flere hundre slike

fra Rikshospitalet. Man mente at tungsindighet, dårlig humør, skrekk og angst svekket motstandskraften mot sykdom i sin alminnelighet.⁶³

Smittefare

Smittefaren fra byene bekymret også sunnhetskommisjonen i Rødenes. Christiania var nærmeste by, og her var sykdommen brutt ut høsten 1833. Det var på tale å forby ethvert samkvem med byen, men kommisjonen mente at dette var for drastisk. I stedet ble det innskjerpet at alle som dro dit, måtte være ytterst forsiktig. Renslighet og hygiene var ifølge kommisjonen viktig. Denne kunnskap var et skritt i riktig retning for å forebygge smitte.

Mulige smittebærere var de omvandrende, utenbygds tiggere og fanter, og andre som ikke kunne fremvise pass. Derfor fikk bygdevekten et ekstra ansvar med å jage slike folk ut av prestegjeldet.⁶⁴

Koleraen kom heldigvis ikke til Rødenes og Rømskog. Sykdommens tyngdepunkt var i Smålenene, og her var 1265 syke i 1834. Av dem døde 700. Byer og ytre bygder var har-

dest hjemsoekt. Sykdommen varte bare en drøy måned, men fikk altså store og tragiske følger. 11. august 1834 skrev Morgenbladet at koleraen som sedvanlig rammet «simple» folk med «slettere Pleie og mindre ordentlig Diet». ⁶⁵ Grensehandelen stanset, fordi svenske bønder og kjøpmenn skydde Fredrikshald så lenge koleraen raste. Da sykdommen var erklært overstått 23. september, sendte sunnhetskommisjonen erklæringer til prester i svenske grensebygder om at det igjen var trygt å komme til byen. ⁶⁶

Epidemien hadde nok satt en støkk også i de bygder som var forskånet, og ansporet til videre utvikling av det offentlige helsevesen. Sunnhetskommisjonen ble således i 1848 utvidet til fem medlemmer. Rødenes prestegjeld ble delt inn i like mange avdelinger, og det ble oppnevnt tilsynsmenn. ⁶⁷

Jordmødre

Befolkningsutvikling og et bedre helsestell skapte behov for jordmødre. I 1810 kom det autoriserte jordmødre flere steder i Smålenene. Før den tid måtte fødende kvinner klare seg med tilfeldig hjelp i nabolaget. Så vidt man vet, var det ingen utdannet jordmor i Rømskog før i 1850-åra. ⁶⁸ Gunhild Tukken (1831–1912) på Opsal i Rødenes var trolig den første. Senere kom frøknene Anne Hage, Emilie Baumann, Helene Tukken, senere gift Evenby, Hillaria Høgenes og Karoline Høgenes, senere gift Moen. Marie Ekeberg var her en kort periode. Jordmødrene ble lønnet av amt og kommune, og fikk i tillegg til lønna fri bolig i kommunegården, samt brensel. De fikk også betaling pr. fødsel, men folketallet var så lavt at det ga dårlig uttelling.

Jordmorkofferten tilhørte Karoline f. Høgenes, gift Moen. Hun hadde gått jordmorskole i Christiania i 1883 og ble ansatt i Rømskog 25 år gammel. Foto: Nils Nilssen, 2009.

Bismervakta tilhører Moen øvre. Margit Moen gift Sannes f. 1919 forteller at hun ble veid på den som nyfødt og veide 4 kg. Foto: Nils Nilssen, 2009.

Selv om det etter hvert var mulig å få tak i jordmødre, mente mange at man greide seg godt med såkalte hjelpekoner. Slike hjelpekoner eller hjelpekjerringer nøt stor tillit og ble ofte godt kjent med de indre familieforhold i lokalsamfunnet. Den fødende måtte nemlig, ifølge folketroen, skrive for hjelpekona, før hun kunne få noen heldig forløsning.

Giftermål etter bibelsitat

Karoline Andreasdatter Høgenes, født 1858, var som nevnt jordmor i Rømskog. Hennes barnebarn, Margit Sannes, født 1919, forteller at det var innredet leilighet for jordmødre på Kirkerud. Mange jordmødre var ugifte, og også Karoline (Lina) var innstilt på det. Men det skjedde en merkelig tildragelse som endret situasjonen. Hun hadde fått frierbrev fra Markus Moen og ba Gud om råd. Deretter åpnet hun Bibelen, og satte fingeren ned på en av sidene. Da oppdaget hun til sin store forundring følgende ord: «Ta Markus og ha ham med deg, han er meg nyttig i tjenesten.» Hun giftet seg derfor med Markus, og de bodde på Moen øvre alle sine dager.⁶⁹

Karoline var en dyktig jordmor, og var også interessert i medisiner og behandling av sykdommer. Som tidligere omtalt, hadde hun sine egne metoder og hadde god greie på naturmedisin. Med sitt virke både som offentlig ansatt jordmor og «naturlege», er hun et godt eksempel på overgangen mellom det folkelige og offentlige helsevesen.

Et utbedret offentlig helsevesen pekte frem mot et mer velordnet og ansvarsbevisst samfunn. Kommunens engasjement innen flere områder ble stadig tydeligere. Likevel var det på slutten av 1800-tallet problemer innen helse, sosial omsorg og ikke minst selssetting. Det var ikke alltid jord og arbeid nok til alle, og det førte til at noen søkte muligheter utenfor bygda. Skogsbygda Rømskog hadde ikke mange ben å stå på når det gjaldt arbeid. Når det var dårlige tider, ble særlig mange rammet her, og emigrasjon var en mulighet som åpnet seg fra midten av 1800-tallet. Hvor stor var utvandringen fra Rømskog til Amerika, og hvem reiste ut? Slike spørsmål vil bli berørt i neste kapittel.

Noter

- ¹ Rømskog lokalsamling, kas. 111: Anna Tørnby, f. 27.06 1903, intervjuet av Mari Haukvik 06.02 1990
- ² Eliassen 2006: 5
- ³ Statistisk sentralbyrå 28. februar 2002
- ⁴ Bassøe 1977. Hefte 18: 117
- ⁵ Krogh 2006: 69
- ⁶ Bassøe 1977. Hefte 18: 116
- ⁷ Bassøe 1977. Hefte 18: 115
- ⁸ Rudie 1966: 446
- ⁹ Bassøe 1977. Hefte 18: 115
- ¹⁰ Krogh 2006: 63
- ¹¹ Bassøe 1977. Hefte 18: 115
- ¹² Krogh 2006: 63
- ¹³ Bassøe 1977. Hefte 18: 115
- ¹⁴ Bassøe 1977. Hefte 18: 115–116
- ¹⁵ Eliassen, S. G. 1982: 7
- ¹⁶ Reichborn-Kjennerud 1930: 9, 29–30
- ¹⁷ Eliassen, S. G. 1978: 78
- ¹⁸ Fleischer 1985: 19–21
- ¹⁹ Rømskog lokalsamling, kas. 111: Anna Tørnby, f. 27.06 1903, intervjuet av Mari Haukvik 06.02 1990
- ²⁰ Indre Akershus Blad 6. april 1977
- ²¹ Johs Ramberg, f. 1940
- ²² Reichborn-Kjennerud 1930: 9
- ²³ Bassøe 1977. Hefte 18: 116
- ²⁴ Hult 1937: 68
- ²⁵ Hult 1937: 69
- ²⁶ Krogh 2006: 57–58
- ²⁷ Hult 1937: 69–70
- ²⁸ Krogh 2006: 60
- ²⁹ Hult 1937: 70
- ³⁰ Hult 1937: 71
- ³¹ Krogh 2006: 59
- ³² Johs Ramberg, f. 1940
- ³³ Krogh 2006: 59
- ³⁴ Hult 1937: 70
- ³⁵ Hult 1937: 27
- ³⁶ Reichborn-Kjennerud 1930: 7 ff.
- ³⁷ Hult 1937: 72
- ³⁸ Hult 1937: 26–27
- ³⁹ Indre Akershus Blad 5/12 1970
- ⁴⁰ Beretning fra Margit Sannes, f. 1919
- ⁴¹ Rudie 1966: 457
- ⁴² Hult 1937: 62
- ⁴³ Hult 1937: 64
- ⁴⁴ Hult 1937: 64–65
- ⁴⁵ Hult 1937: 74
- ⁴⁶ Hult 1937: 65
- ⁴⁷ Hult 1937: 61
- ⁴⁸ Hult 1937: 71
- ⁴⁹ Hult 1937: 73
- ⁵⁰ Reichborn-Kjennerud 1930: 47
- ⁵¹ Eliassen, S. G. 1985: 74 f.
- ⁵² Krogh 2006: 62
- ⁵³ Hult 1937: 72
- ⁵⁴ Krogh 2006: 61
- ⁵⁵ Ørjasæter: 91–92
- ⁵⁶ Krogh 2006: 61
- ⁵⁷ SAO. Akershus stiftamt: Brev fra amtmenn, pk. 1.
- ⁵⁸ Rudie 1966: 462
- ⁵⁹ Bassøe. Hefte 18: 116
- ⁶⁰ SAO. Rødenes prestegjeld. Sunnhetskommissjonens forhandl.prot. 1832–53, fol. 1a og Korrespondanseprot 1832–53, fol. 3a.
- ⁶¹ SAO. Rødenes prestegjeld. Sunnhetskommissjonens korrespondanseprot. 1832.53, fol 1a–2a.
- ⁶² SAO. Rødenes prestegjeld. Sunnhetskommissjonens forhandl.prot. 1832–53, fol. 3a
- ⁶³ Dehli 1964: 282
- ⁶⁴ SAO. Rødenes prestegjeld. Sunnhetskommissjonens forhandl.prot. 1832–53, fol. 3a
- ⁶⁵ Morgenbladet 1834 nr. 222–299
- ⁶⁶ Forstrøm II 1915: 342
- ⁶⁷ SAO. Rødenes prestegjeld. Sunnhetskommissjonens forhandl.prot. 1832–53, fol. 4b–5a
- ⁶⁸ Nilsen 1914: 44
- ⁶⁹ Beretning fra Margit Sannes, født 1919.

Kapittel XII

UTVANDRING TIL AMERIKA

De første emigranter

Norsk utvandring til Amerika startet da sluppen «Restauration» forlot Stavanger 4. juli 1825 med 52 mennesker om bord. Både mannskap og passasjerer skulle emigrere, og de var rustet med proviant for tre måneder.¹ Det var ikke eventyrlyst og utferdstrang som drev dem, men et reelt behov for å finne nytt land og nye muligheter. De første utvandrere var ressurssterke folk med midler og pågangsmot. Selv om Cleng Peerson ikke var med på denne første ferden, var han en foregangsmann og inspirator i norsk utvandringshistorie.²

«Restauration» var liten og skrøpelig, og da den ankom New York 9. oktober var en viktig fase i norsk historie innledet, som skulle få stor betydning også for vår bygd. Hvordan forløp emigrasjonen, og hvem utvandret? Hvilke motiver hadde de?

Utvandringsbølger

Fra Norge utvandret det i tidsrommet 1825–1940 over 850 000 personer, og de aller fleste emigrerte til Amerika. Utvandringen gikk ikke i en jevn strøm, men fulgte svingende konjunkturer og befolkningsutviklingen. I de harde mellomkrigsår med stor arbeidsløshet utvandret det mange fra Smålenene til Canada.

Hele perioden fra 1825 til 1865 var en innledende fase i norsk utvandringshistorie. Utvandring til Amerika og andre oversjøiske land skjøt for alvor fart etter at den amerikanske borgerkrigen var over i 1865. Året etter startet masseutvandringen, som skulle

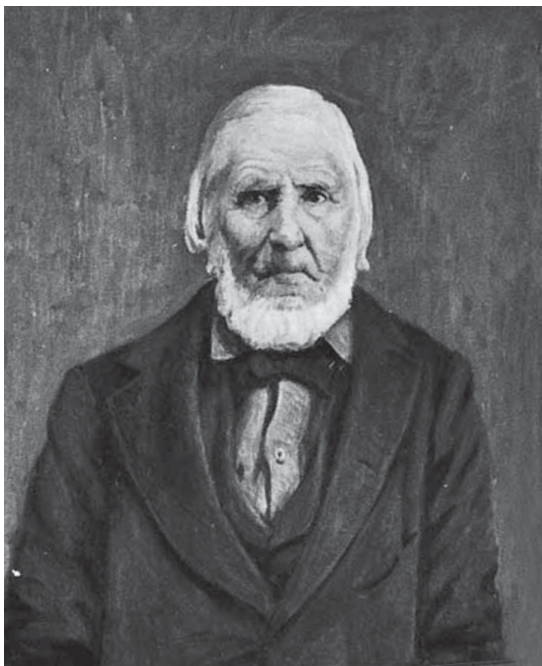
vare i et halvt århundre. Det hadde vært flere påfølgende uår, og mange fant tiden inne til å bryte opp.

1882 var et toppår for utvandring med nesten 30 000 norske emigranter. I forhold til folketallet var Norge den desidert største emigrantnasjon i Norden. Utvandringen herfra startet også langt tidligere enn i de andre nordiske land, og det kan skyldes at Norge var en sjøfartsnasjon.³ Den største utvandringen foregikk uansett fra innlandsbygder med ensidig næringsliv og stor folkevekst i forhold til jord og utkomme.

Hvordan sto Smålenene i dette bilde? Emigrasjonen herfra var beskjeden frem til annen halvdel av 1800-tallet. I perioden 1836–55 utvandret det 75 registrerte personer. I tiåret 1856–65 var utvandringen beregnet til 152, mens det fra hele Norge utvandret 77 820 personer.⁴

Amerikafeberen nådde også vår del av landet, og i løpet av fem år, 1866–70, emigrerte 1220 personer fra Smålenene, og av dem var 899 fra bygdene og 321 fra byene. Også i den følgende femårsperiode økte utvandringen fra Smålenene. Hele økningen gjaldt byene, mens emigrasjonen fra bygdene var uforandret. Utvandringen fra byene hadde sammenheng med de dårlige konjunktorene i 1870-åra.

I perioden 1881–85 var utvandringen både fra Norge og Smålenene større enn noensinne. Fra Smålenene utvandret det da 4 687 personer, 2 432 fra bygdene og 2 255 fra byene. Emigrasjonen avtok frem mot 1900, for så å øke igjen i åra 1900–10. I hele tids-

Johan Olsen var født på Sundsrud i 1819 og emigrerte til Wisconsin hvor han døde i 1909. Han skiftet navn fra Johan til John. Han testamenterte en betydelig sum til sin fødebygd Rømskog. Det heter i testamentet: «Jeg, John Olsen, av landsbyen Blair i distrikt Trempealean i staten Wisconsin, værende ved sans og erindring, oppretter, offentliggjør og erklærer at dette er min siste vilje og testamente, og tilbakekaller alle av meg opprettede testamenter. Testamentmidlene skal komme de fattige i Rømskog Prestegjeld i Rødenes anneks, Smaalenenes amt, Kristiania stift, Norge, Europa til gode. Alle mine eiendeler og verdipapirer skal omsettes i kontanter eller rentebærende pantobligasjoner.»

rommet 1866-1910 utvandret det 21 748 mennesker fra Smålenene til Amerika og andre oversjøiske land.⁵

Utvandringen fikk likevel mindre omfang i Smålenene enn mange andre steder i landet fordi industriutviklingen etter 1860 trakk mange arbeids- og jordløse til byer og urbaniserte strøk, der det var arbeid å få. I ytre og søndre Smålenene var avstandene korte til de nye industrier ved utløpet av Glomma,

Tista og i Moss. Industristedene i Smålenene var i annen halvdel av 1800-tallet det forfjente land for mange arbeidssøkende, ikke minst fra svenske grensebygder.⁶

Det var først og fremst i fjerntliggende områder med stagnert næringsliv og vanskelige kommunikasjoner at fraflyttingen var størst. Fra slike utkantstrøk var det samtidig en del utvandring til andre steder i Norge eller til Sverige. Derfor var det større utvandring fra skogsbygder langs Fredrikshaldvassdraget enn i andre strøk av fylket. Dette gjaldt særlig Aremark, Øymark, Rødenes og Rømskog. De fleste som brøt opp herfra, kom fra små avsidesliggende bruk eller plasser med få eller ingen muligheter til å få egen jord. De mest avsidesliggende plasser ble forlatt, og mange av dem forfalt.

Selv om antall utvandrere fra slike steder ikke var stort i forhold til folkerike bygder og byer, utgjorde utvandringen en stor prosentandel av befolkningen.

Blant utvandrerne fantes det også noen gårdeiere og bønder. En vanlig årsak til utreise blant dem var mangel på inntekter. Lønnet arbeid i skogen og ved lensene var sesongbetont, og det var mange om beinet. Derfor var det helst unge, arbeidssøkende menn som reiste ut.

De første utvandrere fra Rømskog

Hvor stor var utvandringen fra Rømskog? Siden Rømskog var kommune sammen med Rødenes frem til 1902, ble utvandrerne fra begge bygder registrert under ett. Personer og familier med tilknytning til gårder lar seg lettere identifisere. Den første kjente utvandrer fra Rømskog var Johan Olsen fra Sundsrud. Han var født 2. oktober 1819, og bodde på Sundsrudhaugen frem til 1838.⁷ Deretter flyttet han til Trøgstad og emigrerte til Whitehall i Wisconsin i 1848.⁸ Som vi senere skal se, gjorde han det svært bra i det nye landet.

Alle jærthors den 11te januar
 1873
 E. S. kede Broder med
 Fameli
 Da det er mange Star siden
 jeg hørte noget i fra dere
 saa maa jeg bryde Taarsteden
 og sende dig nogle Ord
 Da jeg ikke har hørt noget
 i fra dere siden jeg skreft
 dem vort Fameli fortalte
 gøfti saa jeg ved ikke om
 dem er kommen frem
 Vi er alle friske til dato
 og det same ønsker jeg dere
 jeg skulde ønske at høre i
 fra dere snarest mulig
 om mine Forældre Løver
 og jeg har hørt at Lina
 skal være Anke om det
 er sant ved jeg ikke

jeg maa for tælle at Jørgen
 og Pauline er giftte
 og boer i byen som er 3 Eng
 ene Alid i fra vort hjem
 jeg har ikke hørt noget mere
 om skifte paa H. Kjærmoen
 jeg har meget at skrive om
 men da jeg ikke ved om dette
 kommer frem saa for jeg
 vente til jeg for svar
 da skal jeg skrive en hel del
 om for hældere her
 Tiden gaar fort vi begynder
 allerede at blive gamle snart
 skal vi lægge ned vandrings
 staven og flygte fra den he
 Verden om vi kunde
 mødes hist oppe her paa
 for aldrig mere at skilles

Hils mine Forældre om de
 lever i fra os og ligeledes
 Maren og Lina
 jeg for nu skreft disse linjer
 for den gang
 med en jærteilig hilsning
 i fra os alle leveret
 Fra din forbundne
 Markus Jørgensen

Hils alle bekjante
 i fra Os

Min adresse er
 Markus Jørgensen
 M. S. S. S.
 Holt County
 Minnesota
 U. S. of North America

Dette er et brev skrevet av Markus Jørgensen til sin bror Andreas J. Kjærmoen. Markus reiste til USA med sin kone Hedda Stenby fra Setskog i 1872.

I åra 1838-1935 utvandret det angivelig 131 menn og 101 kvinner fra Rømskog til Nord Amerika. Antall barn kan anslås til 230, slik at det til sammen trolig utvandret 450-500 personer i løpet av knapt 100 år.⁹ Nøyaktige tall lar seg neppe registrere, men Rømskog var uansett en av bygdene med størst utvandring i forhold til folketallet.

Også her gikk utvandringen i bølger i forhold til økonomiske svingninger og livsgrunnlag for øvrig. I åra 1868-72 utvandret det 37 personer fra Rømskog, og mellom 1881-85 var det 44. Bare seks personer utvandret i åra 1886-90, men økte igjen til 36 i perioden 1891-95. Deretter sank antall emigranter fra Rømskog.¹⁰

Kilder

Viktige kilder om utvandrere til oversjøiske land er kirkebøker, folketellinger, lensmannsarkiver og utvandrerprotokoller hos politimesteren i Christiania. Statistikk og utvandningslister danner det tallmessige grunnlaget. Prospektkort, avisreportasjer, litteratur, annonser og plakater utgjør også et viktig grunnlagsmateriale. Muntlige beretninger, bilder, dagbøker og amerikabrev forteller om selve emigrantene, og gir innblikk i hvordan de opplevde overfarten og det nye landet. Brevskrivning var det eneste bindeledd mellom gamlelandet og Amerika. Både utvandrerne og de som var hjemme, ventet med lengsel og utålmodighet på brev. Flere brev til og fra Rømskog rommer anmodninger om å skrive snart og oftere. Noe post kom nok også på avveie underveis, og nådde aldri frem til de ventende og lengtende. Slike personlige beretninger og vitnesbyrd er subjektive kilder. Mange husker best og legger størst vekt på de positive opplevelser.

Utvandrerne

Hvem var utvandrerne fra Rømskog og hvorfor emigrerte de? Som nevnt førte befolk-

ningsøkning og mangel på levebrød til at mange fra annen halvdel av 1800-tallet søkte lykken i Amerika eller i andre oversjøiske land. De store barnekull i 1850-åra dannet noe av grunnlaget for dette. Mekaniseringen av landbruket førte til mindre behov for manuell arbeidskraft, og derfor ble husmannsvesenet etter hvert oppløst. Husmenn, tjenestefolk og jordbruksarbeidere ble dermed presset ut av bondesamfunnet. Uår i landbruket bidro i samme retning. I enkelte rene jordbruksbygder var emigrasjon eneste mulighet for livberging. Dette var et vanlig mønster de fleste steder i landet.

På husmannsplassen Ned-Gropa under Trandemsætra bodde det fem brødre, som alle utvandret til Amerika. De gjorde det visstnok bra, særlig den yngste som var ugift. Han het Otto og var født i 1858. Slektningene håpet på en rik arv. Men han forsvant plutselig på en reise, og ingen vet hvor det ble av ham.¹¹

Noen utvandrere vendte hjem igjen etter noen år i Amerika. Mulighet for å overta egen gård i hjembygda var et trekkplaster. Blant de hjemvendte var Andreas Svendsen Ødegården. Han dro ut i 1870, og var tilbake i Rømskog før 1883, da han overtok Kopperud.¹²

Hvordan ble utvandringen finansiert? De som dro ut for å skaffe seg et bedre livsgrunnlag, var ofte ressurssterke folk som hadde spinket og spart i årevis til reisepenger. Arveoppgjør og salg av eventuell jordpart eller plass var startkapital for noen. Noen av de første innvandrerne som hadde tjent penger, sendte kanskje bidrag hjem til andre familiemedlemmer som planla utreise.

Amerika kunne til gjengjeld by på milevid oppløyd, dyp og fruktbar mark, og var dermed mulighetenes land for dem som ville opp og frem. Under alle omstendigheter krevdes det både initiativ og pågangsmot fra den som ville bryte opp fra det hjemlige, nære og alle kjære. Selv flytting over korte avstander

Fotografiet fra 1913 viser utvandrede nordmenn på en såmaskin i McIntosh. Fra venstre ser vi Ole Hansen, Anton Hansen, Johan Hansen, Nils Slora, Tørris Kjernmoen, Bastian Hansen og Jakop Snarholt. Den sistnevnte vendte tilbake til Rømskog, men det er uvisst når. Foto: privat eie.

innen regionen medførte et stort og alvorlig oppbrudd den gang. For de aller fleste var det en tung og alvorlig beslutning å forlate hjemstedet. De første emigranter brøt alle broer og regnet med at de aldri ville vende tilbake til hjemlandet. Mange av dem var flitige brevskrivere og opprettholdt på den måten kontakt med slekt og venner.

Hele familien utvandret

Når hele familien emigrerte, fulgte barna med på flyttelasset. Enkelte skoleprotokoller kan gi et bilde av dette. Ifølge protokollene for Haukenes og Trosterud skolekrets utvandret tre elever i 1882. I klassen var det til sammen 14 elever, og dermed dro over 20 prosent av elevene til Amerika det året. Det påfølgende år dro to elever. Noen av familiene i skolekretsene flyttet til Høland og Sverige.¹³ Skolebarn på flyttefot fikk ofte

mangelfull undervisning. Barn i norske og svenske familier på hyppige arbeidsvandringer i grensebygdene kunne få problemer på skolen og tilpasningsvanskeligheter. Skolehistoriske kilder fra annen halvdel av 1800-tallet gir en viss innsikt i dette.¹⁴ For øvrig er det bare amerikabrev og minnemateriale som kan berette noe om barns opplevelser i den nye verden.

Myndighetene så ikke alltid med blide øyne på utferdstrangen. Amtmann Carl Sibbern beskrev i 1870 utvandrerne som løse fugler og ørkesløse mennesker. Han kjente ingen solid, vellykket mann som hadde solgt gård og grunn for å dra over til Amerika. Selv bodde han trygt og veletablert i Rygge, og derfra var det liten utvandring.¹⁵ Også enkelte prester, akademikere og forfattere advarte mot utvandring.

Selv om press på ressurser og vanskelig

økonomi var vanlige årsaker til at folk brøt opp fra hjemstedet, fantes det blant utvandrerne naturlig nok også den gang lykkejegere, og folk som ville flykte fra samfunnsplikter og moralsk og økonomisk ansvar. Det var nok helst slike personer Sibbern hadde i tankene da han kritiserte utvandrerne.

Ujevn strøm

Utvandringen var som nevnt ingen jevn strøm. Den foregikk altså i etapper eller bølger, og hadde som oftest sammenheng med hjemlige konjunkturer og forlokkende muligheter i Amerika. 1869 var et kriseår i jordbruket med omfattende avlingsskader og kan ha bidratt til stor utvandring også fra Rømskog. Gode tider i Amerika virket tiltrekkende, mens lavkonjunktur og uår her hjemme altså bidro til å skyve folk ut. Nedgangstider betydde også et økonomisk press på kommuner, som fikk økende utgifter til fattigvesenet. I femårsberetningen 1866-70 fra amtmannen i Smålenene heter det at skatetrykket førte til at fattigforsørgelsen fryktet store utgifter. Myndighetene virket rådløse og uten evne til «at faa disse Skattebyrder indskrænkede». Dermed oppsto det et akutt behov for å finne andre løsninger. Amtmannen kunne berette at enkelte kommuner hadde gitt fattige økonomisk støtte til utvandring.¹⁶ Den femårsperiode beretningen omfatter, var jo som nevnt selve starten på en ekspanderende emigrasjon; homestead-loven ble vedtatt i 1862, borgerkrigen var over i 1865, og 1869 var et alvorlig kriseår med avlingsskader over hele Østlandet.

Som vi senere skal se, var slike ordninger med kommunale bidrag for å løse sosiale problemer ikke uvanlig i de harde mellomkrigsår, da mange dro til Canada. Vi vet imidlertid ikke hvorvidt fattigstyret i Rømskog benyttet en slik støtteordning. Den ekspanderende utvandringen ble et viktig marked

for forretningsfolk. Egne agenter drev reklame og propaganda for å få folk til å dra, og for skipsrederne var det gode penger å tjene på overfarten. De ulike selskaper som drev dampskipstrafikk på Amerika, ansatte agenter og underagenter, som ofte dro land og strand rundt for å verve utvandrere. Metodene for å lokke folk til Amerika var mer eller mindre tvilsomme, og det fantes ingen markedsføringslov den gang. Prangende annonser med store løfter om bekvemme skip, gratis medisin og god kost hadde ingen rot i virkeligheten. Båtene kunne tvert imot være svært ubekvemme med fire, fem personer i hver køye, og ingen oppholdsrom. Sikkerheten var minimal. Folk oppholdt seg i korridorer mellom køyene, og her var det dårlig luft og en fæl stank av gammel mat, søppel, oppkast og kroppslukter. De som bare var vant med Rømsjøen og den rene skogsluft, ble sannelig lett utsatt for sjøsyke.¹⁷ Amerikabrev kan fortelle adskillig om dette.

For øvrig hadde personlig påvirkningskraft mye å si når det gjaldt å trekke folk til Amerika. Mange utvandrerne skrev brev hjem og fortalte om hvor bra de gjorde det i det nye landet. Flere omtalte også den store frihet og de liberale forhold som rådde. Det var godt med arbeid og gode lønninger. Amerika kunne lokke med store muligheter også for ukvalifisert arbeidskraft innen landbruk, skogbruk, grovarbeid og jernbane- og veiutbygging. De aller fleste som kom over, fikk arbeid ganske snart.

Dette inspirerte nye folk til å komme etter, og de slo seg helst ned blant kjenninger og sambygdinger. Dermed oppsto det flere steder norske kolonier, og flere innvandrere tok med seg stedsnavn og tradisjoner hjemmefra og plantet dem i det nye landet. Dette er vanlige innvandringstrekk som også Smålenene med den store svenskeinnvandringen fikk oppleve i omtrent samme periode som utvandringen til Amerika.

Overfarten og møtet med det nye landet

Omkring 1840 tok overfarten med seilskute fra åtte til 12 uker, avhengig av vær og vind. Reisen kostet 30–35 spesidaler, og det ble løst bare enveisbillett. Årslønn for en tjenestetutt i jordbruket var den gang i beste fall 10 spesidaler, og han måtte spare lenge for å få råd til en amerikareise.¹⁸ Fra 1870-åra ble det satt inn dampskip til overfarten, og etter den tid tok reisen over havet bare vel en uke. Overfarten kunne også ta lengre tid, og foregikk som regel via England til New York. En av rutene gikk om Liverpool. I 1880 da emigrantbølgen for alvor vokste, var billettprisen 667 kroner, men til gjengjeld tok altså reisen med dampskip betydelig kortere tid enn tidligere. Noen reiste om Quebec i Canada.

Uansett hvor skipene anløp, hadde emigrantene fremdeles hundrevis av norske mil foran seg før de ankom bestemmelsesstedet. De måtte reise med dampbåt over innsjøer og langs kanaler og elver, og videre med tog. Også jernbanereisen kunne være en blandet fornøyelse fordi emigranttransport var billig og primitiv massetransport. Underveis møtte de en rekke problemer, som det var vanskelig å håndtere. Det verste var nok de såkalte «runnerne», som var agenter for ulike reisebyråer og transportselskaper. Mange emigranter ble lurt og tapte penger. De ble også utsatt for rene svindlere, som like gjerne kunne være deres egne landsmenn. På den annen side trengte innvandrerne agenter, tolker og andre hjelpere i det nye landet. Derfor var det en fordel at enkelte stater i

Legeundersøkelse og synskontroll på Ellis Island i New York. Også utvandrede rømsjinger måtte gjennom denne kontrollen, som de også hadde opplevd under overfarten. Cooke 1975: 283.

Postkort datert 24. oktober 1912 fra Nils Braaten til søsteren Anna Braaten i Rømskog. Navnene på personene står på postkortet.

Rodnes Church i Erskine i Minnesota. Mange utvandrede rømsjinger har sognet til kirken, som i 2010 er 125 år. Flere fra Rømskog vil delta i jubileumsfeiringen. Foto: Berit Haugen, 2008.

Midtvesten ønsket å trekke til seg innvandrere, og derfor opprettet egne immigrantkontorer med kyndige og pålitelige ansatte.¹⁹

Medbragt utstyr og proviant var stort sett det samme for alle emigranter. De ble anbefalt å ta med seg bakstehell, rokk, håndkvern, gode rifler og eventuelt sølvtøy. Mange reisekister rommet også bibel, huspostill og andre bøker, samt skrivestell. Reisenista i seilskutetida skulle vare opptil tre–fire måneder, og i bagasjen var det gjerne flatbrød, prim, ost, spekekjøtt og noen butter med smør.²⁰ Rederen sørget for vann og brensel. Etter hvert ble også mat og sengkler innbakt i prisen. Emigrantene fikk dessuten med seg en tolk på reisen.

Fra begynnelsen av 1850-åra til 1892 var Castle Garden på spissen av Manhattan i sta-

ten New York mottakerstasjon for immigran-tenene. Deretter ble et nytt mottak åpnet på Ellis Island. Her ble vel 8000 immigranter daglig legeundersøkt og eksaminert ved ankomsten. For en rømsjng som knapt hadde vært utenfor bygda, må møtet med det yrende folkeliiv i den nye verden ha fortonet seg både merkelig og skremmende. Alt var nytt og fremmed. Og nå skulle utfordringene for alvor begynne.

Fra New York gikk reisen videre med tog til den lille byen Fairbult i det sydlige Minnesota. Her oppholdt mange seg i påvente av at det skulle bli frigitt land fra indianerne. Også Pelican Rapids var et vanlig oppsamlingssted for mange innvandrere fra Rømskog og Hølandsbygdene. Her oppholdt de seg inntil det ble frigjort områder i Nord

August Nilsen fra Østtukkun var gift med Agnethe Kristiansdatter fra Åsnes, Setskog. De bodde på Åsnes før de i 1882 emigrerte til USA. I Erskine, Minnesota bygget de opp en gård de kalte Aasnes. Her ga de tomt til Rodnes Church. På bildet er Rodnes menighet samlet på Aasnes til avskjedsfest for pastor Lunde i 1907. Nær halvparten av menigheten var immigranter fra Rømskog.

Minnesota. Landskapet her hadde mange likhetstrekk med hjembygdene.²¹ Flere innvandrere tok med seg stedsnavn hjemmefra og plantet dem på det nye hjemstedet. Således kan vi finne gårds- og plassnavn flere steder i den nye verden. Rødenes kirke i Erskine i Minnesota gir en stadig påminnelse om hvilket prestegjeld innvanderne kom fra. I skrivende stund, april 2009, er Steve Trandem pastor i kirken, og Erskine har ca 400 innbyggere.

Kirken ble bygget i 1885 av folk fra Rødenes, Rømskog og Setskog. Gravsteinene på kirkegården er et vitnesbyrd om det. I en beretning fra 1925 heter det at «vi var alle nykommere, og hadde ikke mye penger. Med to tomme hender kom vi til ville skogen for å bygge oss et hjem. Vi kom alle fra samme område i Norge – Rødenes, Rømskog

og Setskog, samt en fra Høland. John Saga fra Rømskog var ansvarlig for arbeidet med kirken, for han var den beste snekkeren.» Det var 20 familier som bidro til å bygge kirken. Fra Rømskog kom familiene Rasmus Ness, John T. Saga, John B. Hagen, Anders Ness, August N. Aasnes, Anders N. Seter, John Ramberg og Andreas Trandem. Agnete Aasnes fra Setskog var gift med August Nilsen fra Østtुकun. Da de kom til Amerika, tok de Aasnes til etternavn, og var som nevnt en av familiene som bygget kirken. Den ble anlagt på deres gård, og August (Østtुकun) Aasnes var den første kirketjeneren. Etter hvert kom det flere familier fra Rømskog og nabobygder, og sluttet seg til menigheten.²² Menigheten økte i antall, og en ny og større kirke ble oppført i 1897. I 1912 ble det også bygget et menighetshus tvers over veien.

Dette var møtested for ulike aktiviteter, og folk kom fra nær og fjern. Lutefisk var særlig populært. Norske tradisjoner og språk ble opprettholdt. Men det var upraktisk å ha kirke og menighetshus på hver side av veien, og de to hus ble derfor på begynnelsen av 1950-tallet bygget sammen. Et bibliotek ble også innredet.²³

Bosetting og karriere

Alle emigranter som kunne bevise at de var i stand til å dyrke jord, fikk tildelt et hjemstavnsbevis på 140 acres, som tilsvarer 540 mål.²⁴ I 1862 ble Homestead-loven vedtatt, og den skulle bidra til en kraftig økning i utvandringen etter at borgerkrigen var over. En nybygger skulle få 650 mål såkalt kongressjord gratis dersom han forpliktet seg til å bosette seg og dyrke den opp. Han betalte bare et mindre gebyr for oppmåling.²⁵ For jordløse i Norge må dette ha fortonet seg som det reneste fatamorgana. Nybyggerne skrev hjem om dyp, fet jord uten stein, og slikt var nesten for eventyrlig til å være sant. Dette var midt under borgerkrigen, og så snart den var over, ble utvandringen, som vi har sett, et skikkelig rush.

Samtidig var det arbeid også for dem som ikke dyrket jord. USA var på midten av 1800-tallet en av verdens største industrinasjoner, og gruver og fabrikker ga arbeid til mange hender. «Arbeid til alle» var ikke bare et slagord i reklamen. Og drømmen om Amerika rommet mye mer. Her var store tilganger på naturressurser, og alle hadde de samme muligheter til å bygge seg opp fra ingenting til velstand. Gullfunn i California i 1848 virket særlig tiltrekkende, selv om gullrushet bare var en episode i Amerikas historie. Mer bestandig og solid var landets frihet og liberalisme, og slike verdier var særlig forlokkende for dem som var hemmet av daværende klassesamfunn og sto nederst på den sosiale rangstige.

Noen rømsjinger gjorde det svært bra i det nye landet. John Olsen fra Sonsrud – Haugen var en av dem. Som mange andre norsk-amerikanere hadde han amerikanisert navnet sitt, og het opprinnelig Johan Olsen Sundsrud, som utvandret i 1848. (Se side 342.) Han hadde vært gjetergutt i hjembygda og startet i Amerika med to tomme hender. Han glemte aldri hjembygda. Da han døde i 1909, var det opprettet en testamenterisk gave på kr. 27 000. Legatet skulle forvaltes av Rømskog fattigstyre, og renter av kapitalen skulle hvert år utbetales til verdig trengende i bygda.²⁶ Bobestyrer John O. Melby i Wisconsin ordnet pengetransaksjonen fra Amerika til Rømskog.²⁷ Kr. 27 000 var en betydelig formue etter den tids målestokk, og legatet er oppkalt etter ham. Legatet forvaltes nå av hovedutvalget for oppvekst og omsorg.

Arbeidsvandring og forholdet til Sverige

Foruten emigrasjon til Nord Amerika og Canada var det migrasjon eller arbeidsvandring mellom Norge og Sverige, og innlands. Slike forflytninger skjedde for alvor etter 1860, og det har til alle tider vært arbeidsvandring og handelsferder i grensestrøkene. Rømsjinger dro til Sverige, og svensker flyttet til Norge. Noen bosatte seg permanent, mens andre reiste fra sted til sted på søking etter utkomme. Muligheter for sesongarbeid trakk mange svensker til norske grensebygder, og også nordmenn flyttet frem og tilbake over grensa.

Heller ikke slike bevegelser lar seg nøyaktig tallfeste. De fleste kvinner som flyttet eller var på arbeidsvandring, tok seg tjeneste. Noen meldte seg på ekteskapsmarkedet.

Dette vil få en bredere fremstilling i en annen sammenheng.

Noter

- ¹ Semmingsen 1975: 9–10
- ² Semmingsen 1975: 19–30
- ³ Semmingsen 1975: 51
- ⁴ Kiær 1915: 56
- ⁵ Kiær 1915: 57
- ⁶ Eliassen 1984
- ⁷ Grøndahl 2006: 117
- ⁸ Indre Akershus 14/4 1909
- ⁹ Rømskog lokalsamling: Beregninger utført av Ebba Taraldrud
- ¹⁰ Nilsen 1914: 18
- ¹¹ Håkon Ramberg: Indre Akershus Blad 4/3 1971
- ¹² Grøndahl 2006: 204
- ¹³ Rømskog lokalsamling: Haukenes og Trosterud skolekrets: Prot 1882, fol. 1b, 6b, 10b
- ¹⁴ Idebøen, Ellen 1986: Hva skoleprotokoller kan fortelle om barns kår i samfunn, hjem og skole. Hovedoppgave i spesialpedagogikk
- ¹⁵ Svendsen 2004: 80
- ¹⁶ Smaalenes Amt: Amtmannens femårsberetning 1866–70, s. 9
- ¹⁷ Per Erik Nilssen 1997: 3
- ¹⁸ Semmingsen 1975: 52
- ¹⁹ Semmingsen 1975: 60–61
- ²⁰ Per Erik Nilssen 1997: 3
- ²¹ Per Erik Nilssen 1997: 4
- ²² Høland Menighetsblad nr. 1 2009: 5
- ²³ One Hundredth Anniversary June 15–16 1985. Rodnes Lutheran Church Erskine, Minnesota.
- ²⁴ Per Erik Nilssen 1997: 4
- ²⁵ Semmingsen 1975: 119–120
- ²⁶ Rømskog lokalsamling: perm 2, legg 18
- ²⁷ Indre Akershus blad 14/9 1909

Kapittel XIII

KOMMUNALT SELVSTYRE

På 1800-tallet skjedde det på landsplan store fremskritt innen offentlig administrasjon. Gjennomføringen av formannskapslovene i 1837 skulle bety et kommunalt ansvar i lokalt styre og stell, som tidligere var avhengig av privat engasjement. Etter hvert møtte de nye kommunene stadig større utfordringer innen skole, helse, sosialvesen, veibygging, og ikke minst økonomi. Rømskog ble utskilt fra Rødnes som egen kommune ved kongelig resolusjon 3. februar 1900.

Kommunens fremvekst

Da formannskapslovene ble iverksatt 14. januar 1837 etter langvarige forhandlinger og tautrekking mellom storting og regjering, var det lokale selvstyre lenge delvis forberedt gjennom bøndenes engasjement i ulike råd og kommisjoner. Med Grunnloven av 1814 fikk bøndene del i styringen av staten, mens lokalforvaltningen ennå en stund gikk i de gamle spor. Grunnloven ble med andre ord vedtatt uten noen paragraf om lokalt selvstyre. Embetsmennene styrte stort sett fremdeles bygdene, men ikke eneveldig. De var underlagt lover og forordninger om skole, fattig- og veistell, der også bøndenes medvirkning spilte en viktig rolle. Uansett måtte bøndene bære alle utgifter. Dermed hadde de en viss makt, selv om de fremdeles manglet et felles organ.¹

Behovet for lokalt selvstyre ble stadig mer påtrengende, og i åra etter 1814 arbeidet en lovkomité for å berede grunnen. Lovkomiteen og en krets liberalt tenkende embetsmenn holdt liv i tanken om lokalt selvstyre, selv om mange embetsmenn var imot. De

fleste fryktet at en kommuneordning ville ta makt og myndighet fra dem, og at en slik ordning ville svekke riksenheten. Mange motstandere mente også at det ville være vanskelig å finne skikkede folk til formannskapet. Bøndene var, ifølge mange embetsmenn, uopplyste, og de fleste kunne angivelig hverken lese eller skrive. Fogden i Rakkestad, som også hadde Rømskog i sitt embetsdistrikt, skrev at det i fogderiet var prestegjeld hvor det knapt fantes en eneste brukbar mann. Men slik var det ikke i Rødnes med Rømskog. Kommunens første ordfører, Petter Østenby, hadde vært stortingsmann, og var dermed en av dem som utarbeidet og vedtok formannskapslovene. Varaordføreren var fra Rømskog, og het Jørgen Olsen Trandem, ofte kalt Jørn Trandem. Han hadde i sin ungdom fått videre skoleutdannelse i Fredrikshald, og var kjent for å være vel innviet i «de høyere disipliner». Vi må tro at de andre folkevalgte hadde alminnelig bondevett, og det rekkes som kjent langt.²

Enkelte embetsmenn skrev også om bøndenes motvilje. Det ble spådd at formannskapene ville «avstedkomme komplotter» og «oppsetsighets ånd».³ Også dette ble gjort til skamme, og denne spredte motstand kunne ikke stanse prosessen. Tiden ble stadig mer moden for bøndenes deltagelse i styre og stell.

Sognekommisjoner

Etter lange stortingsforhandlinger kom det forslag om at sognekommisjoner skulle være et slags moralpoliti. Medlemmene skulle

bære skilt på brystet der det sto «Frygter Gud og Kongen ærer». Disse tankene var noe helt nytt, og stadig flere mente at dette burde være innholdet i formannskapetene. Fogden i Rakkestad hevdet at formennene især burde «nøye påse at uorden så meget som mulig hemmes, og straks anmelde samme for øvrigheten, så som brennevinsdrikk, salg, løsgjengeri, tjeneres oppsetsighet med mer».⁴ En stund så det dermed ut til at formannskapsinstitusjonen skulle få en ny og anderledes karakter.

Komiteen leverte sitt første forslag til formannskapslov i 1820, og saken kom opp på hvert storting helt til loven ble vedtatt i 1837. Ifølge de tidligste utkastene skulle selvstyreorganene fortsatt ha en rent rådgivende funksjon og bare være et talerør til øvrigheten. På den måten skulle formannskapetene i lovfestet form bekrefte gammel praksis og befeste embetsmennenes styre. Men lovforslagene ble etter hvert mer radikale, og vektla stadig mer formannskapenes utøvende funksjon og ansvar.⁵

I Stortingets nye lovforslag i 1833 ble bøndenes rådgivende funksjon opprettholdt, mens selve styringsfunksjonene ble delt mellom bønder og embetsmenn. Bøndene måtte tåle at presten fremdeles var selvskreven medlem av skole- og fattigkommisjonen, og at amtmann og fogd kontrollerte kommuneregnskapene. Alle viktige beslutninger skulle godkjennes av amtmannen, og kontroll fra sentrum reduserte dermed det lokale selvstyre. På den annen side fikk utvalgene stort sett de funksjoner bøndene gikk inn for, og folkestyret ble styrket. Flere spørsmål om demokrati ble fremmet gjennom utformingen av det lokale selvstyre. Ved siden av et lite formannskap på tre til ni medlemmer kom det en forsamling representanter som var tre ganger så mange som formennene. Dette ble til å begynne med kalt «kommunebestyrelsen», og senere kom-

mune/herredsstyret. Ordføreren ble valgt av medlemmene i formannskapet.

Det kommunale selvstyre betydde som nevnt ikke noe radikalt nytt, men fulgte gamle, opptråkkede stier. De menn som trådte inn i formannskap og herredsstyrer hadde ofte erfaring og skolering gjennom tidligere offentlige verv og som rådgivere for embetsmennene. Mange av bøndene hadde i sin tid vært valgmenn ved stortingsvalgene, lagrettemenn, prestens medhjelpere, bestyrere av kornmagasin, ligningsmenn, medlemmer av skole- og fattigkommisjon, samt ledere av sogneselskap, der bøndene som regel var i flertall. De fleste med offentlige verv var blant de fremste og rikeste menn i lokalsamfunnet. Det nye i det kommunale selvstyre lå særlig i det at bygdas fremste menn fikk legalisert sin rolle som rådgivere for myndighetene. Samtidig ble de overlatt nye ansvarsområder innen økonomi og administrasjon.

Det ble vedtatt én formannskapslov for byene og én for bygdene. Formannskapsloven fikk dermed ulik betydning og medførte en administrativ grenseoppgang mellom by og bygd. Smålenene var på det administrative plan inndelt i amtskommunen, landkommunene og byene. Staten var overøvrigheten.

Felleskommunen Rødenes - Rømskog

Rømskog var som kjent en del av Rødenes kommune frem til 1902. Før formannskapsloven kunne tre i kraft, måtte det lages manntall over de stemmeberettigede. De samme regler gjaldt nå som for stortingsvalg. Foruten embetsmennene hadde bare selveiende bønder og leilendinger som brukte matrikulert jord, stemmerett. Håndverkere, lærere og husmenn måtte eie jord for å være kvalifisert. Grunnloven bestemte hvem som var berettiget til å stemme, og de stemmerettskvalifiserte var ikke stemmerettsberet-

tigede før de hadde avlagt ed til konstitusjonen på tinget. Mange fant det ikke bryet verdt, og det forklarer noe av den lave valgdeltagelsen de første åra. Lange og besværlige veier bidro i samme retning. Gårdbrukerne utgjorde de aller fleste stemmerettskvalifiserte, og blant de øvrige var presten og andre embetsmenn sammen med enkelte kondisjonerte. Spørsmålet om å utvide den kommunale stemmeretten ble ikke aktuelt før i 1860-åra.

Upolitiske valg

De første kommunevalg var upolitiske og rene personvalg med flertallsvalg, slik det var i Rømskog helt frem til 1950-tallet. Formannskap og representantskap ble valgt ved ulike valg, og på den måten ble skillet markert. Fogden styrte valgene og førte valgprotokoll. Rødenes med Rømskog var som kjent underlagt Rakkestad fogderi. Valgene var, bortsett fra i 1837, bare suppleringsvalg, og halvdelen av kommunestyret ble dermed skiftet ut hvert annet år. Funksjonstiden for den enkelte formann eller representant var dermed fire år.

Ved de første kommunevalgene i 1837 var valgdeltagelsen lavere enn ved stortingsvalg. Dette gjaldt både by og bygd. Valgdeltagelsen var synkende helt frem til 1860. For allmuen var den kommunale nyordning trolig av mindre interesse enn den var for embetsmennene og ledersjiktet i lokalsamfunnet. Det kan hende at de fleste stemmerettskvalifiserte kan ha følt at reformen bare var til nytte for de rike, og at de selv ville bli pålagt nye økonomiske byrder. Mange hadde nok med å slite for det daglige brød, og var mindre opptatt av politikk.

«Bygdens beste menn», de sosialt bedrestilte, dyktigste og mest erfarne ble i det første tiår valgt til formenn og representanter. Prester, proprietærer, storbønder og forretningsfolk satt som regel i formannskapene,

mens vanlige bønder utgjorde flertallet i herredsstyrene. Dermed var det et tydelig sosialt skille mellom formannskap og herredsstyre. Bare få bønder fikk ordførervervet de første åra. Men i Rødenes med Rømskog var situasjonen annerledes. Dette var rene bondebygder. Her var kun bønder ordførere, formenn og herredsstyreprerentanter i tidsrommet 1837–1910, bortsett fra fire perioder med fanejunkere som ordførere.⁶ Disse var underoffiserer, riktignok av høyeste grad, men ble likevel ikke regnet blant de kondisjonerte.

Rømskogs representasjon

Rømskog hadde fra 1837 åtte av 24 representanter i Rødenes herredsstyre, og blant dem satt to i formannskapet. Etter 1846 var det tre fra Rømskog i formannskapet. Fra 1837 til 1902 var det bare én ordfører fra Rømskog. Andreas Amundsen Kind var ordfører i fireårsperioden 1880-83.⁷ Han var opprinnelig fra Kind i Rødenes, og dermed ikke innfødt rømsjing.

Det politiske landskap var ganske ensartet. «Frisinnede» og «konsoliderte» var i flertall. Det var få Høyre-folk og enda færre sosialister. Residerende kapellan J. F. Sandberg i Rakkestad uttalte så sent som i 1917 at «en del sosialister findes, men under de nuværende forhold vil bevægelsen neppe faa nogen stor magt». Samtidig bemerket han at sosialistene hadde et kjølig forhold til prest og kirke. Venstre hadde fra tidligere en viss posisjon i både Rødenes og Rømskog.⁸ Men det fantes ingen formelle politiske partier i Rømskog før etter siste verdenskrig.

Det var med andre ord ingen stor politisk aktivitet, og liten eller ingen agitasjon i forbindelse med stortings- og kommunevalg. Det var derfor dårlig valgdeltagelse, noe som også skyldtes lange og besværlige veier til valglokalet på Kallak i Rødenes. En gang skal kun én mann fra Rømskog ha møtt opp, og

Her er Nikolai Nilsen med sønnesønn Johan Nikolai Nilssen (1920–2002) på armen. Bildet er tatt 1921. Nikolai Nilsen var født på Hvaler i 1852. Han var opptatt på Asker seminar (lærerskole) fra 1870 til 1872. Den 23. februar 1873 ble han utnevnt til lærer i Tårnby skolekrets i Rømskog. Han ble samtidig utnevnt til kirkesanger i Rømskog kirke. Nikolai Nilsen var lærer til april 1920. I 1880 giftet han seg med Anne Kirstine Nilsdatter, født i 1859 på Ødegården i Rømskog. De fikk 11 barn og har en stor etterlekt i Rømskog og andre steder i Norge og Sverige. Nikolai Nilsen skrev den første bygdebeskrivelse for Rømskog, Smaalenenes amt 1814–1914 – Rømskogen herred 1914. Han døde i 1936.

han alene valgte da de medlemmer som skulle velges til herredsstyret.⁹

Hvordan ble kommunen administrert og ledet? Formannskapet forberedte alle saker for kommunestyret, og de fleste tråder i lokalforvaltningen var konsentrert der.

Noen saker ble avgjort av formannskapet direkte, hvilket understreket at dette var det viktigste organ. De som satt her, ble gjerne gjenvalgt, og det utviklet seg derfor i bygdene et slags fåmannsvelde. Kommunestyret skulle først og fremst bevilge penger, og kom etter hvert til å spille en stadig viktigere rolle. Både formenn og representanter satt her, og besørget dermed en bredere deltagelse på veien mot et reelt folkestyre. Dette hadde sammenheng med veksten i kommunenes aktivitetsnivå. Nye og større oppgaver krevde hyppig sammenkalling av kommunestyret, fordi bevilgninger til nye tiltak ifølge loven bare kunne vedtas av et fulltallig kommunestyre.¹⁰

Ordføreren var kommunens leder og formannskapssekretær, og utarbeidet forslag til vedtak. Han måtte også ta seg av eventuelle rettssaker kommunen var involvert i, og ordne opp i personalsaker. I den første tiden hadde han fullmakt til å drive inn mulker, og han måtte skrive uttalelser om omstreifere og betlere, oppgaver som normalt skulle ligge til lensmannen. Dessuten måtte han lede vedlikeholdet av skoler og prestegårder. Mye av ansvaret for kommunen kom til å hvile på ham alene. Han innkalte til møtene ved å sende en skriftlig fortegnelse til nærmeste representant. Derfra gikk innkallingen fra mann til mann som en slags budstikke. For øvrig skjedde nesten alle kunngjøringer fra kirkebakken ved Rømskog kirke helt frem til 1911. Her ble det også meddelt når det skulle være herredsstyremøter. Kirkesanger, lærer og herredskasserer Nikolai Nilsen leste i mange år slike kunngjøringer. Men fra 1911 skulle alle meddelelser slås opp på «bekvemme steder».¹¹

Det var møteplikt, men en vanlig, gyldig årsak til fravær foruten sykdom var ufremkommelige veier. De fleste representanter i kommunestyrene var skriveføre menn, og

selv i de første åra var det bare noen få som måtte underskrive formannskapsprotokollen «med paaholden Pend». Representantene undertegnet ikke protokollen, og vi vet derfor ikke hvordan skrivekyndigheten var blant dem.

Forholdet mellom kommunene og de høyere instanser var en viktig del av formannskapsloven. De høyere instanser var statens representanter, fogd, amtmann, regjering, storting og konge. Stortinget ga lover også for kommunene, og kunne pålegge oppgaver. Kommunene kunne både tildeles og fratatt rettigheter. Alle vedtak i herredsstyret måtte sendes amtmannen til godkjennelse, og store økonomiske disposisjoner krevde kongelig approbasjon.¹²

Funksjoner og oppgaver

For å kunne oppfylle formannskapsloven måtte det etableres en rekke kommunale institusjoner. Fattigomsorg og skolestell var de viktigste offentlige funksjoner før 1837, og på disse områdene hadde det som kjent lenge hersket et visst lokalt selvstyre. Men funksjonene var, som nevnt, sterkt personavhengig fordi presten var selvskreven i begge kommisjoner. Bøndene dannet på sin side flertall og kunne motsette seg nye eller større økonomiske pålegg. Også når det gjaldt kirken, utøvde prestegjeldene et visst selvstyre. Bøndene valgte selv kirkevergene, som foruten å ha tilsyn med kirkene hadde et økonomisk ansvar. Etter 1837 gikk ansvaret over til kommunestyrene i de prestegjelder der menighetene selv eide kirkene.

Formannskapsloven ble etter hvert tolket slik at ikke alle saker i skole- og fattigkommisjonen ble lagt under formannskapet. Det kom et nytt organ kalt «det kombinerte formannskap» for skole- og fattigsaker, hvilket utgjorde hele den gamle skole/fattigkommisjonen og det nye formannskapet med unntagelse av valgmennene. Presten var ord-

fører i dette kombinerte formannskapet.¹³

Det var i noen år uklare grenser mellom det ordinære og det kombinerte formannskaps ansvarsområder. Ordningen opphørte med fattigloven av 1845 og skoleloven i 1860, da det kom egne kommisjoner, slik det var før 1837. Kommunestyret valgte medlemmene.¹⁴ Dette var enda et skritt i retning av at bøndene overtok lederansvar i kommunen.

Foruten skole- og fattigstell krevde lokale veisaker et større kommunalt engasjement. Også etter 1837 fortsatte ordningen med at amtmannen skulle høre allmuens mening om anlegg av nye bygdeveier. Forskjellen på før og nå var at bøndene ikke lenger var en tilfeldig flokk på bygdetinget, men et representativt og ansvarlig kommunestyre. Veiloven av 1851 medførte at bygdeveiene etter den tid ble kommunale anliggender. Samtidig forsvant noe av den gamle uviljen mot veibygging.

I tråd med tidligere praksis måtte kommunene svare på mange spørsmål fra sentraladministrasjonen eller overøvrigheten. Mange henvendelser gjaldt lovsaker eller lokale saker, og med jevne mellomrom kom det rutinespørsmål. En viktig oppgave var tilsetning av kommunale tjenestemenn, selv om de var få i antall. Og det skulle oppnevnes og velges ombudsmenn og representanter i styrer og kommisjoner. Dette var oppgaver embetsmennene tidligere hadde skjøttet på egen hånd, fordi de ikke hadde noen lovfestet institusjon å rådføre seg med.

Økonomi

Skole- og fattigstellet krevde de største kommunale uttellingene, og i tiden før 1850 utgjorde de hver for seg mer enn alle andre utgifter til sammen.¹⁵ Også de felles amtsutgiftene utgjorde en stor og tyngende del av budsjettet. Utgiftene var lovbestemt, og de folkevalgte måtte bevilge penger etter regelverket.

Utgifter til helse og sosial omsorg økte, og var også før 1837 en tung økonomisk belastning for lokalsamfunnet. I mange bygder var det jordmødre allerede før 1837, og de ble lønnet av amtet og jordmordistriktet. Jordmødrene hadde flere viktige oppgaver innen helsevesenet, og utførte blant annet koppevaksinasjon på barn, etter at den ble påbudt i 1810. Kommunenes behov for egne jordmødre økte etter 1837, men kravene ble mange steder avvist på grunn av utgiftene. De som styrte kommunene, mente at man fortsatt fikk klare seg med lokale, private krefter. Følgelig var det enda vanskeligere å få opprettet kommunelegestillinger, som i 1840-åra kostet mer enn utgiftene til skolestell.¹⁶

Økonomien viktig

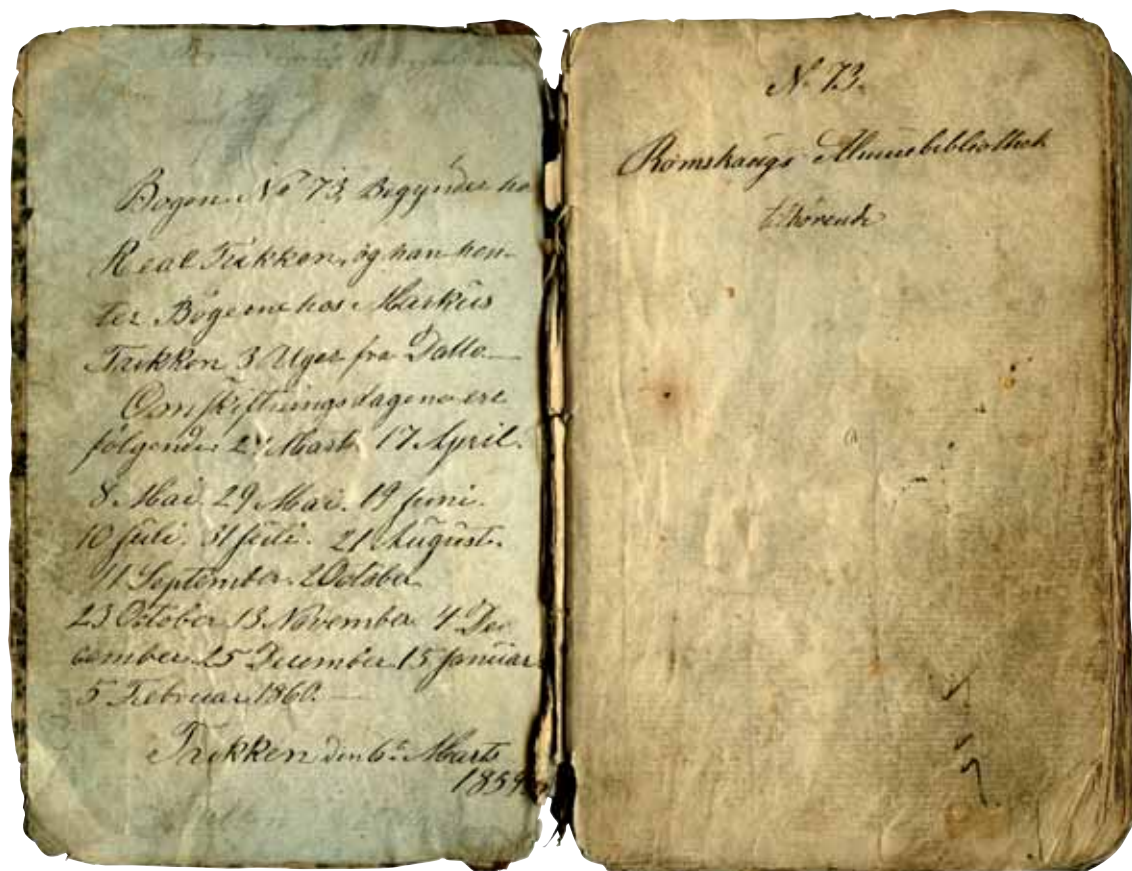
Økonomien og bestrebelsene med å holde utgiftene nede var med andre ord en av de viktigste deler av kommunens ansvarsområde. Den nye kommunen måtte etter hvert lage budsjetter og ansette egne kasserere. Utarbeidelse av budsjettforslag var som regel ordførerens ansvarsområde, og han måtte sørge for å få inn regnskapene fra regnskapsførerne. Kommunen opererte i de første åra med fire ulike kasser, og det var skole-, fattig-, kirke- og kommunekassen. Rødenes og Rømskog hadde hver sin kommune- og kirkekasse. Regnskapene skulle ifølge loven revideres av folk fra bygda, men ingen fikk godtgjørelse for slikt arbeid, og de fleste ønsket derfor å slippe.

Kommunene så helst at kirkens menn tok seg av regnskapene, og det skyldtes kanskje at de ble ansett for å være godt skolert i lese- og regnekunsten, og at de var til å stole på. Formannskapet oppnevnte kassereren, som var kommunal tjenestemann. Avlønningen var helt vilkårlig. Det var ikke så nøye med kvalifikasjonene. Kommunen ønsket først og fremst å spare penger. Dette gjaldt også inn-

kjøp av kontorutstyr og rekvisita. Nivået på aktiviteter og satsningsområder kan avleses i regnskapstallene.

Rundt midten av 1800-tallet var regnskapene ikke større enn at én regnskapsbok rommet alle de fire kassene. Ytelser ble lenge betalt i naturalia, og den første kommunen var således et produkt av det gamle samfunns naturalhusholdning. I annen halvdel av 1800-tallet ble regnskapene flere og større, og omfattet nye kommunale oppgaver. Samtidig ble pengeøkonomien stadig mer enerådende. Dermed ble også kravene til kommunens oppgaver og regnskapsførernes kvalifikasjoner skjerpet. Likevel hang det gamle system lenge i, og veibygging og andre oppgaver som senere ble klart definert som offentlige, ble i mange år ansett for å være private anliggender. Nyanlegg og vedlikehold av hoved- og bygdeveier hvilte for det meste på bøndene, selv om det kom veilver med klare krav til kommunen. Fordeling av byrdene etter rodeinndeling var en kime til stadig misnøye. Kommunen blandet seg minst mulig opp i slike stridigheter.

Kommunene kunne nå ikke som før basere seg på frivillige bidrag, men måtte kreve ytelser på samme måte som staten krevde inn sine skatter og avgifter. Lovene ga ingen retningslinjer for dette, og man måtte lenge følge gammel, lokal sedvane og få bøndene til å yte penger, varer, arbeid eller andre naturalytelser. Byrdene ble fordelt etter tre prinsipper både når det gjaldt penger og naturalytelser. Skattene ble for det første betalt etter matrikkelskylda, og kom dermed fortsatt til å hvile på bøndene. For det andre ble ytelsene lignet etter formue og næring. For det tredje måtte husmenn, innerster, arbeidere og tjenestefolk yte personskatt til skole- og fattigkassen, men de betalte sjelden mer enn 12 skilling i året.

Bok nr. 73 i Rømskog allmuebibliotek. Bøkene ved biblioteket gikk på omgang rundt i bygda ifølge «Omskiftingsdager». Det står at Real Tukken kunne hente bøkene hos Markus Tukken tre uker fra dato, 6. mars 1859. Siste lånetager var sannsynligvis Ragnhild Bøhns oldemor Ingeborg Christansdatter. Kurøen. Hun og mannen Andreas Halvorsen Svendsrud kjøpte Ramberg og flyttet dit i 1845. Boka ble funnet på Rambergodden.

Bibliotek

Fast skole og bedre undervisning førte til økt lese- og skrivekyndighet blant folk flest. Dette skapte behov for bøker og bibliotek. Den første spire til et bibliotekvesen var private leseselskap der folk kunne låne bøker mot betaling. Staten gikk i 1840-åra sterkt inn for folkeopplysning, og det ble gitt statsbidrag til opprettelse av allmuebiblioteker. Men lokale myndigheter inntok som regel en avventende holdning. De nye kommunestyrene var meget forsiktige med å over-

skride sin kompetanse, og ville nødig påta seg oppgaver de ikke var pålagt etter loven. Dårlig økonomi var en viktig grunn til det, og kommunen ville nødig engasjere seg på områder som ikke var lovpålagt og strengt tatt nødvendig. Folkeboksamling var et slikt anliggende.

Det er uvisst når Rømskog fikk sitt første bibliotek. 17. juni 1853 skrev kirkesangeren søknad til kongen om penger til «Rømskogens Almuebogsamling». Formannskapet tok 17. august 1853 søknaden til etterretning ved å henvise til bestemmelsene i Kongelig

resolusjon av 15. september 1851, som ga mulighet for økonomisk bistand. Dette var opp takten til Opplysningsvesenets fond.

Samtidig benyttet Rømskog formann- og representasjonskap anledningen til å påpeke bygdas dårlige økonomiske forfatning. Beretningen gir et interessant tidsbilde og var vel et argument som skulle vise kommunens manglende mulighet til å inngå nye økonomiske forpliktelser.

Ifølge kommunerepresentantene var folkemengden på den tid rundt 600, og matrikelskylda var 54 daler. Det var 51 gårdbrukere, og to tredeler av dem var leilendinger. Siden de måtte utføre mye skogsarbeid for gårdeierne, fikk de liten tid til å forbedre jordveien. Derfor måtte kornvarer hentes fra andre steder, og det med stor besværlighet på grunn av uveisomme fjell som skiller Rømskog fra nabosognene. Selv om de fleste selveiere i den senere tid hadde forbedret sine jordveier betydelig, var det bare tre, fire av dem som kunne brødfø seg på sine gårder. Jordveiene var for små og jordsmonnet for magert. Det var ofte knapt for de 43 husmenn i bygda, og det skyldtes ikke dårlig behandling fra jordeierne. Husmannsplassene var for små og dårlige.

Utligning av korn til de fattige var 80 tønner, eller omtrent 12 skjepper pr. skylddaler. At Rømskogs økonomiske forfatning ikke var enda dårligere, «har man nest Guds Bistand uden Tvivl Folkets Flid og Arbeidsomhed forened med Sparsomhed at takke for.»

På denne dystre bakgrunn var det lite penger til bøker og boksamling, og statlige bidrag var desto mer velkomment. Den lille boksamlingen i bygda lånte ut bøker til medlemmene mot betaling. Rundt 1850 var den årlige inntekt fire spesidaler 96 ort. Kommunen håpet at utlån og dermed inntekter ville øke, og da særlig hvis man var så heldig å bli tilført en liten statlig understøttelse, «thi der ved vilde Folket sikkert faae mer Lyst til at

virke for den gode Sag, hvis Fremme man fandt var mulig.» På den bakgrunn anbefalte formenn og representanter kirkesangerens «Ansøgning til Kongen».¹⁷

Bidrag til folkeopplysning

Tre år senere forelå det en kommunal søknad om bidrag fra Opplysningsvesenets fond til opprettelse av en allmueboksamling. Saken ble tatt opp til votering i kommunestyret, og falt med 11 mot 10 stemmer. Med de statlige bidrag fulgte det visse krav om oppfølging fra kommunens side, og flertallet forlangte protokolltilførsel om sin frykt for økte utgifter.

Etter dette hører vi ikke mer om allmueboksamlingen før i 1859. I gårdarkivet på Trandem finnes en innbydelse til et leseselskap i Rømskog, som antagelig gjaldt den opprinnelige allmueboksamlingen. Foranledningen til møtet var nemlig salg av eldre bøker. Både de som ønsket å kjøpe bøker, og tegne medlemskap, ble invitert til møtet på gården Haukebøl 26. februar 1859. Medlemmer som ikke hadde betalt kontingent, eller innlevert lånte bøker, ble anmodet om å besørge dette under møtet. Bøkene kunne innleveres ved kirken innen 14 dager. Pengene fra kontingent og salg av eldre bøker skulle brukes til innkjøp av ny litteratur.¹⁸

Deretter var det stille om leseselskap og bibliotek i Rømskog. Konsul Mads Wiel Stang skrev i 1908 et brev til kommunen med tilbud om å gi 200 kroner til opprettelse av en folkeboksamling i bygda. Men gaven ble avslått med syv mot fem stemmer fordi man fryktet at det på denne måten skulle komme skadelig litteratur til bygda. Denne gang var det altså ikke økonomiske argumenter som ble ført i pennen. Pengene ble satt på bankbok, og godseier Ole A. Stang meddelte i 1914 at kommunen kunne få pengene med renter. Denne gang ble det takket ja.¹⁹

Rødenes/Rømskog herredsstyre 1875. Bak fra venstre: A. Funderud, J.P. Iversen, TH. Sandem, J. Torneby, J. Tyrenby og P. Haugebøl. Midtre rekke fra venstre: Jul Tukken, H. R. Krogh, A. O. Huser, R. Tukken, O. Olsen, J. Krogh og T. Krosby. Nederste rekke fra venstre: A. Klerud, Kr. O. Klerud, S. O. Sandem, N. Bae, O. Andersen og J. Heen.

Barnebibliotek

Men frem til 1914 var det altså ikke noe folkebibliotek i Rømskog, skjønt det var barnebibliotek ved skolene. Disse ble flittig benyttet av barn og unge. Tårnby skole hadde bibliotek allerede rundt 1890. Skolestyret førte tilsyn med boksamlingen, mens skolens lærer var bibliotekar og regnskapsfører.²⁰ I femårsperioden 1891-95 betalte de 23 personer i skolekretsen til sammen 15 kroner til biblioteket. I tillegg ga konsulene A. M. Wiel og P. Anker i Fredrikshald henholdsvis fem og ti kroner, mens grosserer H. E. Heyerdahl i Kristiania ytet kr. 15. Dette utgjorde til sammen 45 kroner. For øvrig ga

lokalbefolkningen pengegaver, og det kom statsbidrag.²¹

Protokollen for Tårnby folkeskoles barnebibliotek fra 1902 har fortegnelse over bøker, utlån og regnskap. Blant de mest populære bøker var Bull: «Fra skog og fjeld», Kjølstad: «Held og uheld» og Jamissen: «Den blaa fuglen».²²

Tidligere hadde det som nevnt vært et leseselskap i bygda. Boksamlingen her rommet særlig religiøse bøker, men også reisebeskrivelser og en del historiske skrifter. Folk i bygda var glad i å lese aviser, og det var mange blader og aviser i omløp.²³

Rømskog på vei til å bli egen kommune

Kommunene rundt om i landet hadde til å begynne med ikke egne lokaler, og møtene ble holdt rundt på gårder og skoler. Kommunelokalene som etter hvert ble etablert, rommet ofte mange ulike funksjoner, kontorer og boliger. Lokalene ble noen steder lenge leid ut til basarer og fester. Dette var særlig merkbart i kommuner med store avstander og dårlige kommunikasjoner.

Etter hvert som kommunen ble en viktig og tydelig institusjon, vokste det i Rømskog frem et stadig sterkere ønske om å bli selvstendig kommune. Saken var lenge forberedt fra Rømskogs side, og argumentene var tungtveiende. Det var lang og besværlig vei til kommunens sentrum, og skatter og avgifter var store i forhold til hva Rømskog fikk igjen. Samtidig var det så å si umulig for de to formannskapsmedlemmene fra Rømskog å få gjennomslag for sine saker. Derfor var det ingen annen vei enn å søke om å bli selvstendig kommune. I herredsstyremøte 24. oktober 1896 kom det første «Andragende» fra de to representantene Nikolai Nilsen og Olaf Kind om «at Anexet Rømskogen kan faa danne egen Kommune med eget Kommunevæsen». Herredet hadde da 1800 innbyggere, og av dem bodde 480 i Rømskog. Bare 30 år tidligere hadde folketallet vært oppe i 2600.

Utsatte saken

En så viktig og komplisert sak som å dele kommunen, ble utsatt til neste herredsstyremøte.²⁴ Det ble hevdet at Rødenes og Rømskog til sammen var en liten og «tarvelig» kommune, og at det ikke ville bli til gagn for noen å dele den i to enda mindre sogn. Det kunne også oppstå økonomiske byrder.

Hovedsognet strittet med andre ord imot, og foreslo også å flytte møtene nærmere grensa mot Rømskog. Men da saken om

atskillelse gikk i Rømskogs favør, kom det krav om fullstendig atskillelse. Som vi skal se, skulle til og med veien over Rømskogfjellet nedlegges. Rødenes hadde nemlig satset stort på at Rømskog skulle få offentlig vei over Rødenesfjellet. Veistellet tok ifølge kommunen mange penger til Rømskogs beste²⁵ Men flere tråder måtte kuttes før det kunne bli full løsrivelse. Både sparebanken og fantevesenet bandt de to kommuner sammen.

Hvordan foregikk den formelle saksbehandling fra kommunenivå til departementets endelige avgjørelse? Departements-Tidende for 1900 gir en fullstendig gjennomgang av saken under tittelen «Om Deling av Rødenes Herred».²⁶

Kommunedelingene

Rødenes herredstyre behandlet 30. desember 1896 søknad fra Rømskog om å bli selvstendig kommune. Det skulle blant annet være felles prest og lensmann. Men flertallet gikk imot fordi en så liten kommune som Rødenes ikke burde deles dersom det ikke var tvingende nødvendig. Olaus Olsen Høgenes hevdet imidlertid på sognestyrets vegne at det var vektige grunner for deling, selv om kommunen var liten. I møte 27. mars 1897 fastholdt Rødenes sognestyre sin innstilling. Amtet hadde bestemmende myndighet, og begge parter ville respektere overordnede myndigheters beslutning. I møte 6. mai gjentok representantene fra Rømskog sin søknad.

Hvilke argumenter ble fremlagt? Anneks-sognet Rømskog var skilt fra hovedsognet med et ca. 20 km langt fjell, som gjorde det svært besværlig for tillitsmennene i Rømskog å komme til Rødenes. Veien var bratt og bakket og til tider ufremkommelig. Dessuten lå kommunelokalet på vestsiden av Rødenes-sjøen, ca. seks km fra fjellet. Representantene for herredsstyret og de ulike styrer og kommisjoner måtte derfor ferge over Krok-

sund. Det var meget tungvint, og kostet både tid og penger. For øvrig lå gårdene i annekset svært spredt, og langt fra grensefjellet. Dermed hadde tillitsmennene en veilengde på 30–40 km til kommunelokalet. Gårdene på østsiden av Rømsjøen hadde ikke kjørevei, og om sommeren måtte kjøretøy fraktes med båt over sjøen. Hestene måtte tas med rundt sjøen. Vinterstid kunne det være meget besværlig å komme fra disse gårdene til den rodelagte veien over fjellet. En slik reise kunne ta et par dager. På den tiden av året var folk dessuten opptatt med tømmerkjøring. Også om sommeren var en slik reise ressurskrevende, selv om de brukte natta til å reise både frem og tilbake. På den tiden av året var hestene vanligvis på beite i skogen, og ved gårdene var det ikke tilstrekkelig havnegang. Alt dette førte til at rømsjingeren nødvendig påtok seg kommunale verv.

Tungtveiende økonomiske grunner

Rømsjingerne hadde også tungtveiende økonomiske grunner. Utligning til vei-, skole- og fattigvesen falt tyngst på Rømskog i forhold til folketallet. Ifølge kommuneregnskap for perioden 1891–95 tapte annekset vel 1500 kroner i året på kommunefellesskapet. Og «saaledes synes det for os at være uretfærdigt, at det mindre Sogn bestandig skal lide for det meget større, som tillige har mange andre Fordele.»

Når det gjaldt økonomien, fremholdt Rødenes at skogen først i den senere tid var blitt en anselig skattefaktor. En betydelig del av Rømskogs formue besto av salgbar tømmerkog eid av utenbygds forretningsfolk. Denne formuen var uviss fordi eierne når som helst kunne hugge ut den salgbare del av sine skoger.²⁷

Men diskusjonen gjaldt ikke bare økonomi, men også representasjon og makt. Siden Rømskog var i minoritet i herredsstyret med en tredjedel av medlemmene,

hadde annekset ikke kunnet fremme noen sak av betydning for Rømskog. Dersom man for eksempel ønsket omlegging av en veistump for å unngå bakker eller bygge ny vei, måtte pengene tas fra egen sogne- eller kommunekasse. Dermed hadde annekset måttet bære mange store utgifter alene, og skattøret var større her enn i hovedsognet. Det var en omfattende diskusjon om skatter og utgiftfordeling.²⁸ Rødenes fattigkommisjon og lensmannen fikk disse argumentene til vurdering og sluttet seg til herredsstyrets erklæring 30. desember 1896 om å gå imot deling.

Fikk støtte fra fogden

Men Rømskog fikk i skriv av 19. august støtte av fogden, som mente at det var lett å forstå rømsjingerens argumenter. De utgjorde mindretallet i herredsstyret og måtte belastes med utgifter som var annekset uvedkommende. Dessuten var avstanden stor, og det var få felles interesser. Med egne sogne- og kirkekasser lå også forholdene til rette for atskillelse i egne kommuner. Rømskog hadde også vært eget valgdistrikt, og var aldri fullt ut integrert i Rødenes.

Amtmannen sendte 13. september 1897 saken til departementet med stort sett støtte til fogdens bemerkninger. Han vektla at annekset var adskilt fra hovedsognet med en halvannen mil bred, ubebodd fjellrygg, «paa hvilken der holdes en Fjeldstue, for at Reisende i haardt Veir kan finde Ly for sig og sine Heste under Fart over Fjeldet».

11. oktober sendte departementet saken tilbake til amtmannen med anmodning om å få herredstyret til å formulere forslag om vilkår for eventuell deling i to kommuner. Deretter skulle saken fremlegges for amtstinget til uttalelse.

Brevet fra departementet ble behandlet på møte i herredsstyret 30. desember 1897. Representantene for hovedsognet vedtok følgende betingelser for deling:²⁹

Betingelser for delingen

Rømskog beholder de fattiglemmer som for tiden oppholder seg der, og besørger understøttelse for dem også i fremtiden.

Rømskog fortsetter å gi et årlig bidrag til hovedsognets årlige utgifter til fantevesenet så lenge slike utgifter må betales. Rømskog overtar alt fremtidig vedlikehold av nåværende og fremtidige rodelagte allfarveier.

Målet er at atskillelsen av de to sogn må bli fullstendig, slik at alt fellesskap mellom dem skal forsvinne. Veien over Rømskogfjellet skulle altså nedlegges, og Rødenes ønsket dermed at all kontakt mellom de to kommuner skulle opphøre.

I januar 1898 erklærte Rømskog sognestyre seg enig i punktene 1, 3 og 4. Når det gjaldt utgiftene til fantevesenet i punkt 2, var det ønske om en annen fordeling. Under alle omstendigheter var Rømskog villig til å innrette seg etter overordnede autoriteters avgjørelse. Sognestyret bemerket også den opprettede sparebanken i Rødenes. Den burde som hittil bibeholdes som felleseiendom ved at Rømskog betalte sin forholdsmessige andel helt til grunnfondet var innekket. Dermed ville Rømskog fremdeles være med i bankens bestyrelse og ha fordeler av mulige goder. De felles kasser burde ordnes som hittil, enten de hadde over- eller underskudd.

Amtstinget betenkt

I møte 23. mars samme år fastholdt formennene i Rødenes sogn uttalelsene i møtet 30. desember 1897.³⁰ Amtmannen oversendte deretter saken til amtstinget med opplysninger om den økonomiske situasjon i Rødenes og Rømskog. Amtstingets budsjettkomité syntes på grunnlag av økonomien at det var betenkkelig å anbefale anneksets overgang til selvstendig kommune. Men Rømskogs isolerte beliggenhet innebar få felles interesser, og medførte besværlig samferd-

sel. Derfor kunne komiteen likevel anbefale deling. I amtstingets møte 24. juni 1898 ble innstillingen enstemmig bifalt. Fogden hadde intet å innvende, og mente at Rømskogs forslag om håndtering av de felles kasser i sparebanken burde bifalles.

30. juli sendte amtmannen saken til departementet sammen med fogdens erklæring. Han gjorde oppmerksom på at hovedsognets formannskap i sin uttalelse 23. mars 1898 ikke hadde bemerket Rømskogs holdning til sparebanken og de felles kommunale kasser.

Også finansdepartementet ble bedt om å uttale seg, og uttalte i skriv av 14. september 1898, «at det intet har at erindre mod Delingen».³¹ Ved kongelig resolusjon av 3. februar 1900 ble det endelig bestemt at Rømskog skulle bli selvstendig kommune.³²

Dermed var saken endelig avklart fra høyeste hold, og det var opp til amtmannen å bestemme når delingen skulle tre i kraft. Rømskog hadde i 1900 522 innbyggere. Rødenes og Rømskog hadde allerede hver sin sognekasse og sin egen kirkekasse. Mangt og meget skulle nå bringes i orden før den selvstendige kommune kunne tre i kraft, ikke minst når det gjaldt budsjetter, veistell, samt skole- og fattigvesenet.³³ Også regnskaper og fordeling av offentlig ansvar, som hittil hadde vært felles, skulle nå deles.³⁴

Det ble bestemt at den nye kommunen skulle tre i kraft fra nyttår 1902. I den anledning oppnevnte Rødenes formannskap 17. august 1901 en komité med mandat til å utarbeide forslag til herredsstyret om hvordan det best kunne oppnås enighet om deling av de hittil felles anliggender. Komiteen besto av R. Tukken, S. Wergeland, Julius Tukken og Olaus Olsen.³⁵

I neste bind skal vi se nærmere på fremveksten av den selvstendige Rømskog kommune.

Noter

- ¹ Seip 1997: 38 f.
- ² Intervju 6/2 2008 av Johs. Ramberg, f. 1940
- ³ Eliassen 2004: 368 f.
- ⁴ Eliassen 2004: 368
- ⁵ Seip 1997: 39
- ⁶ Krosby 1914: 52
- ⁷ Krosby 1914: 52
- ⁸ Sandberg 1917: 74
- ⁹ Nilsen 1914: 50
- ¹⁰ Seip 1997: 41
- ¹¹ Indre Akershus Blad 26/5 1995
- ¹² Steen 1968: 144 ff.
- ¹³ Steen 1968: 43
- ¹⁴ Steen 1968: 45 f.
- ¹⁵ Steen 1968: 65
- ¹⁶ Steen 1968: 92 f.
- ¹⁷ Marker kommune: Rødenes herredsstyreprot. 17/8 1853, fol. 60b–61a
- ¹⁸ Haukvik 1985: 14–15
- ¹⁹ Indre Akershus Blad 26/5 1955
- ²⁰ Rømskog lokalsaml.: Kopibok for Tårnby og Østtuken skole 1887–1919, pag. 21
- ²¹ Rømskog lokalsaml.: Kopibok for Tårnby og Østtuken skole 1887–1919, pag. 49–52
- ²² Rømskog lokalsaml.: Kopi av Prot. for Taarnby folkeskoles barnebibliotek 1902
- ²³ Nilsen 1914: 49
- ²⁴ Marker kommune: Rødenes herredsstyreprot. Sak 5
- ²⁵ Marker kommune: Rødenes herredsstyreprot., fol. 145a
- ²⁶ Departements-Tidende for 1900: 455–459
- ²⁷ Marker kommune: Rødenes herredsstyreprot., sak 7, fol. 144b–145a
- ²⁸ Marker kommune: Rødenes herredsstyreprot., fol. 153a
- ²⁹ Marker kommune: Rødenes herredsstyreprot., fol. 154b
- ³⁰ Marker kommune: Rødenes herredsstyreprot., fol. 155a
- ³¹ Departements-Tidende for 1900: 459
- ³² Krosby 1914: 51
- ³³ Marker kommune: Rødenes herredsstyreprot., fol. 181a, 189a-b
- ³⁴ Marker kommune: Rødenes herredsstyreprot., fol. 215b–216a
- ³⁵ Marker kommune: Rødenes herredsstyreprot., fol. 208b–209a

Rømsjingord og uttrykk

Et lite utdrag av Erik Ringsbys samling

Agunt = bakvendt	Hæle = vente
Are = andre	Hært tjau = 10
Ansete =masete	Hæarta tå hørt = halvparten av hvert
Alterert = beveget, opphisset	Høfse = pynte, stelle
Bøtebøl = nål og tråd	Høspenna = husets ektepar, eiere
Bøtevona = klær som kan bøtes	Høyslaen = høyvogna
Bonke = bygge, tordenbygge	Hekken = hvem
Bosoa = senga	Hendu = netthendt
Døtte = skyve	Herpesert = ødelagt
Dråk = lat, udugelig	Honke = gå og huske
Dår = dere	Hugær' n = svimmel
Eggebeie = der høna verper	Jøssom = liksom
Eldfengt = lett antennelig	Kærakast = bragd
Enkom = bare for det	Kaste leten = forandre farge
Enleta = ensfarget	Kjettæl = kilen
Esle = la det være noe igjen	Kjipen på = ha lyst på
Fånøttes = bortkastet	Lana i = roe seg
Fattigkula = plutselig slapphet	Lovere = rusle sakte
Ferfel = sommerfugl	Maroder = sjuk
Gælje = noe stort, scerlig om dyr	Motælt = motbydelig
Grømte = kremte	

Rømsjingord og uttrykk

Et lite utdrag av Arne Berglis samling

Je tatte = jeg syntes

Kaku=brød

Jussom = liksom

Duern eller dule (med tykk I) = frokost,
ca kl. 10.00

Ita = spise

Å træuke = vente med å ita, – eks. Je træuker
væll te mæddæn. Kan også bety å tåle.

Å hæle (med tykk I) = å vente eller tåle.

En hæsje = en hals

Nugge eller knælle = rusle eller gå

Å tryte, tryter, traute = mangle noe

I skjælleråt = skille fra hverandre

Bråskæ = gjøre noe fort

Svæi-in = litt rå eller våt.

Å gjeine = forsøke å få noe (noen)
dit det ikke vil.

Et ældsmæl (tykk I) = legge full ovnen
(ommen)

Å lonke = å småspringe. Kan også være
– å varme på.

Varastyre = a ha noe i reserve

Mokkel (med tykk I) = søppel.

Å mokle opp = dele opp i smabiter

Hæta hør = halvparten hver

Ei bøik = en hel flokk (ongbeik) = flokk
med unger

Hekken eller hækken = hvem

Åfæl (tykk I) = spor etter

Å gærre = lite vinddrag

Kusjælt eller kustert = kaldt og ufyselig vær

Frostæll = synes det er kaldt selv om det ikke
er så kaldt

Gjeste = glissent, utett

Ei væle (tykk I) = haug som skal brennes.

Håndæss = hverdags

Søknæ = hverdag

Sjo! = hysj eller vær logn, ti still!

I hoppes = i sammen

Ei synu = ei sene (synudrag)

Ei vykku = ei uke

Ubulse = er å ikke være venner eller uenige

Å være busser = å være venner

Kjørregarn = kjørkegården

Ruglete = ujevn

Nan eller enann = hverandre

Tebau = tilby

Blytuæ = der det er vått

Trauvøksen = vokse smått, helst om trer

Å tæne = å strekke seg

Agunt = å gjøre noe motsatt av vanlig

Besse = sauebukk

Fåti = noe som er gjevt

Oppgjessen = sliten

Maule = spise ute drikke til, eller bare spise pålegg
 Åles, eks. komme seg åles = bli ferdig til
 Kring og ukring = lett vint og tung vint
 Snettæll = oppfinnsom, flink med hendene
 Usørt = uten bekymring
 Fæka, je har ette så mye å fæka med = Lite å skryte av
 Å kjaste = å være andpusten
 Jåt = stygg
 Tå=av
 Au = også
 Ette = ikke
 Tur = av, ned, ute E.k.s. Trille ut, av, ned
 Are = andre
 Ærnakke = almanakke
 Tegnebok = lommebok
 Bønning = det man strikkes på
 Gnæll = skarp eller høg stemme/lyd
 Ly = høres godt
 Treskæll = terskel
 Dærn = dalen
 Skjeiser = skjøyter
 Lesste døræ = låste døra /Har du lesst døræ?
 Kjørrøl = kjeler, bøtter og lignende
 Smækjæl = søt, klinete

Ølster (gammel) = veldig gammel
 Hefse = rydde opp
 Å lytte = Å måtte, må – je lytter gå nå
 Å lite = å lyde – å være lydig. Eks. Nå liter du med en eneste gang.
 Å størte = å dø
 Størtene grann = ikke noe. Eks. Du har ette gjort et størtene grann
 Lunna el. lunnæ = hofta
 Skvælder = unødvendig prat
 Splonker = helt, eks. – splonker ny
 Jellre = stable opp
 Å haue = å huske
 Ratt = sikkert eller litt tvilende.
 – Det trur je ratt
 Å hekste = å hikste
 Tomreipa = uten noe å bære på
 Himkjynt = å trives el. lengte hjem
 Uførvægd = uveren
 Trusk = en boks
 Hært ane = halv annet
 Sølles = slik
 Iskjelleriåt = få i fra hverandre
 Svølk (tykk l) = pisk
 Unners = grunne/lure på

Målføreprøve fra Rømskog

Ve har hatt seter sjøl, å der var ve mye, fer hamna fer dyras sjyll, at di sku få no mere hamn, fer de var lett dåfi himme. Du kan kælle setra Båttsetra, fer de ligger i e'en på Båttongen, så de passær te de. Fysst i ju`ni måne drog ve dit. Dyra, di dræiv ve; en mann jikk føre, åsså dyra etter, åsså jikk de noen å jaga på etter der til setra. Åsså når ve var kâmmen dit me døm, så lea ve dâm te skæuen, så di skulle få noe å ita. Så kâmm di tebacke om kvæll'n sånn ved sæks-syv-tia.

De ve hadde me, de var ette mæir enn de ve bar på nakken - de var fønnærη te fjøka såm ve måtte ha dit, men ku-kuṭa (?), denn fødde sæ sjøṭ i skæuen, fer de var nettåpp dæffer ve velle ha seter, fer å få hamn te dyra.

Kuer måtte ve ha fer å få mjøṭka tå, serru. Ve hadde fem kuer åsså no ongfe, åsså hadde ve to hester, å di jikk i skæuen vilt åm såmmårη. Åsså var 'e sæuer, å di jaga ve te skæuen så tile såm muli åm vårη, å di var te høst'n.

De var jenne to [på setra], så ette e:n sku væra ilæine. Ho mor var der mye, å je låg mye i setra, je, men da var je en hæṭvaksin smågutt, serru, så je syns de varṭ fer langsamt. Je høg ve, de måtte ve jøra fer å få kokkt mjøṭka. Ve måtte koke åpp mjøṭka i ost der, fer 'øm fekk ette benøtta 'o te no ani, serru. Så hadde ve jo sepprator da, så ve rensa fjøten tur. Da var jeg me 'n far i byn, me: 'n kjøpte sepprator. Je hæuer ette årṣtaṭe nå, men de var ette mye åver nitt'n hundre. De var den fysste i bygda.

Ordforklaringer

lea v.: bevege, røre, få til å røre seg

fønner flt. (av føn(n)): medbrakt mat, nistemat

ku-kula: "hele kula" av kuer, (hele) flokken

langsam: langtekkelig, kjedelig

Vi har hatt seter sjøl, og der var vi mye, for hamna til dyras skyld, for at de skulle få noe mer beite, for det var litt dårlig hjemme. Du kan kalle setra Bottsetra, for den ligger i enden av Bottungen, så det passer. Først i juni måned drog vi dit. Dyra, dem dreiv vi; en mann gikk foran, og dyra etter, og så gikk det noen og jaga på etter der til setra. Og når vi var kommet dit med dem, så lirka vi dem til skogen, så de skulle få noe å ete. Så kom de tilbake om kvelden sånn ved 6-7-tida.

Det vi hadde med, det var ikke mer enn det vi bar på nakken - det var mat til folka som vi måtte ha dit, men kuflokken (?), den fødte seg sjøl i skogen, for det var nettopp derfor vi ville ha seter, for å få hamn til dyra.

Kuer måtte vi ha for å få mjølk av, ser du. Vi hadde fem kuer og så noe ungfø, og så hadde vi to hester, og de gikk vilt i skogen om sommeren. Og så var det sauer, og dem jaga vi til skogs så tidlig som mulig om våren, og de var [der] til høsten.

Det var gjerne to [på setra], så ikke én skulle være alene. Mor var der mye, og jeg lå mye på setra, jeg, men da var jeg en halv-voksen smågutt, ser du, så jeg syntes det ble for kjedelig. Jeg hogg ved, det måtte vi gjøre for å få kokt mjølka. Vi måtte koke opp mjølka til ost der, for de fikk ikke benyttet den til noe annet. Så hadde vi jo separator da, så vi rensa ut fløten. Da var jeg med han far til byen da han kjøpte separator. Jeg husker ikke årstallet nå, men det var ikke mye etter 1900. Det var den første i bygda.

Etter Sven Tørnby

Linjer i Rømskog målføre

Målføret i Smålenene tilhører det østnorske dialektområdet, som omfatter hele Østlandet.

Rømskog har som følge av sin beliggenhet og kulturforankring beholdt mye av sitt særegne målføre. Selv om Rømskog grenser til Sverige, er målføret lite påvirket av svensk. Det samme gjelder, som vi har sett, byggeskikken. Bygda er desto mer påvirket av Akershus og da særlig Romerike. Rømskog har såpass mange trekk felles med Romerike at det er vanlig å regne målføret til romeriksmål og midtøstlandsk, og ikke til Smålenenemål og det såkalte vikværske målføret. Det finnes intet rendyrket målføre, og det er mange varianter og overgangsformer av ord og uttrykk, bøyingsformer og bokstaver med påvirkning fra ulike kanter.

Bygda skiller seg særlig ut når det gjelder substantivbøyning. Bestemt flertall av tostavelserformer av for eksempel guttene er *guttane/guttæne* i det meste av Smålenene, mens det i Rømskog heter *gutta*. Og det er vanlig å uttale *hesta* og *steina*. I ubestemt flertall har slike hankjønnsord på vikværmål formen guttær, hestær. I Rømskog er endevokalen redusert fra a til e, slik at det heter *gutter* og *hester*.

Bokstaven *a* i trykklett stilling nærmer seg *æ*. Det personlige pronomen jeg uttales i mange bygder *jæ* og *jæi*, mens det i Rømskog heter *je*, som er romeriksformen.

Tredje person flertall heter for eksempel *dom*, som på Romerike, mens det mange steder ellers sies *døm*.

Bygda har også komparativ- og superlativformer av adjektiv som *rikere* og *likest*, mens det ellers i Smålenene stort sett sies *rikære* og *rikæst*, *likære* og *likæst*.

For øvrig har Rømskog mange målføretrekk felles med indre Smålenene. Vokalene *a* og *o* kan

åpnes mer til *æ* og *ö* enn det som er vanlig på Romerike. Partisippformer som *støtte* og *fønne* finnes også i ytre Smålenene.

De vanligste østlandske vokaler er *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *y*, *æ*, *ø* og *å*. I Rømskog kan for eksempel *i* og *o* uttales *e*, og det heter *ve* og *fer* for *vi* og *for*, og litt heter *lett* : « ... å der var *ve* mye, *fer* hamna *fer* dyras *sjyll* ... *fer* de var *lett* dåli *himme* ». (Se målføreprøven). Det er også vanlig at *o* kan bli til *ø*, folk uttales *følk*. Mange sier *skrett* for skritt og *mett* og *dett* for mitt og ditt, drift og frisk uttales helst *dreft* og *fresk*. Dette kalles senkning.

Det finnes enkelte substantiv i intetkjønn på –æne/anne, som er laget av verb. Hogge/høgge danner hoggæne/høggæne. *Kua jole et spærkænne*.

Ubestemt artikkel foran hunkjønnsord er *ei*: *ei* kone, *ei* bygd.

Eiendomspronomen *min* og *din* heter *mett* og *dett*, og hans er *hass*. Hunkjønnsformen er vanligvis *hennes*.

Bygda har såkalt jamning, det vil si at vokallene har «jamna» seg etter hverandre og blitt like. Blant slike ord er *fålå* eller *fåla*, *låvå* eller *låva*, og infinitivformene *kåmmæ* og *væræ*. Noen jammingsformer som *gutu* (*gate*) har mer til felles med Romerike enn med Smålenene.

Rømskog har på linje med andre bygder i indre Smålenene beholdt diftongene *æu*, *æi* og *øy*. I hele Smålenene er det vanlig med sammendragning av diftong foran *m* og *r* i ord som *glømme*, *gjømme*, *kjøre*. Rømskog er et unntak, for her heter det helst *mæire* og *flæire*.

Når det gjelder konsonanter, kan *k* bli til *t* mellom to vokaler, dermed kan *ikke* hete *ette*. I fremlyd er det vanlig med *kj*-lyd, og i Rømskog heter det *kjørke*. For øvrig brukes tjukk *l*, og *rd* kan bli til *l*. Dermed uttales *bord* -*bol* med tjukk *l*.

Rømskog har såkalt kløyvd infinitiv, som dermed kan ende på e eller a. Det heter for eksempel *å kaste, å svara*.

Trykket på ordene legges i første stavelse for eksempel *tellefon*.

Med utgangspunkt i navnet på bygda kaller innbyggerne seg rømsjinger, slik det er vanlig også andre steder. Folk i Varteig kaller seg for eksempel vartinger, og i Tune heter det toningær eller tunesere.

Litteratur og kilder

LITTERATUR OG TRYKTE KILDER:

A

Agerholt, J. 1950–53: Embetsdistrikter i Østfold fra det 16. århundre til det 20. Tidsskrift utgitt av Østfold Historielag bind II, side 149–183

Akershus Amtstings forhandlinger 1898–99

Amundsen, Arne Bugge 1983: Dåp og tradisjon. Dåpstro og dåpspraksis i noen Østfold-distrikter på 1700- og 1800-tallet. Universitetsforlaget

Amundsen, Arne Bugge 1987: Svarteboken fra Borge. Sarpsborg

Amundsen, Arne Bugge 1999: Historiens tale og talen i historien. Kunnskap om kultur. Folkloristiske dialoger, red. av Knut Aukrust og Anne Eriksen, side 41–69

Andersen, Birger Alf 1978: Utsyn over målføra i Østfold. By og bygd i Norge: Østfold under redaksjon av Nils E. Øy, side 273–296. Oslo

Angell, H. 1914: Syv-aarskrigen for 17. mai 1807–1914. Kristiania

Arnulf, Otto 2007: Oberst Ulrik Christian Kruses kamp i Høland i mars 1716. Høland

B

Bagge, Sverre og Mykland, Knut 1987: Norge i dansketiden 1380–1814. Oslo

Bakke, Harald 1953: Skjeberg bygdebok. Del 1. Halden

Bassøe, Hieronymus 1977: Rakkestads beskrivelse. Faksimileutgave etter «Topographisk Journal» 1797. Østfold Historielags skrifter nr. 7. Sarpsborg

Bibelkunnskapsnett: Taternes historie og kulturarv. Romanifolkets Landsforening

Bjørshol, Naty Aasne Svingjom 1979: Finnekulturen i Sør-Norge. Karakteristiske trekk. Institutt for folkelivsgransking. Universitetet i Oslo

Brændeland, Daniel 1934: Det norske Misjonsforbund gjennom 50 år. Oslo

Bødtker, Ragnvald 1938: Norsk fløtningshistorie inntil 1860. Til sagprivilegiens ophør. Oslo

Bøhm, Truls 1999: En demografisk analyse av bondehushold og gårdsbefolkningens størrelse og sammensetning på Østlandet 1520–1660. Hovedoppgave i historie ved Universitetet i Oslo

C

Cap Lex 1997

(Christian den Fjerdes Lovbog) Kong Christian den Fjerdes norske Lovbog af 1604, utg. Fr. Hallager/Fr. Brandt. Kristiania 1855

Christie, Sigrid og Håkon 1959: Norske Minnesmerker. Norges Kirker. Østfold bind 1–2. Utgitt av Riksantikvariatet, Oslo

Cooke, Alistair 1975: Amerika. Den Norske Bokklubben. Oslo

D

Daldorff, Tron 1930: Basmo Festning. Mysen

Daldorff, Tron 1947–49: Småtrekk fra krigen i 1808. Rødenes og Rømskog. Østfold 1. Tidskrift utgitt av Østfold Historielag. Årgang 1947, 1948, 1949. Sarpsborg

Dehli, Martin 1964: Fredrikstad bys historie, bind 2. Fredrikstad

Departements-Tidende for 1900

Diplomatarium Norvegicum (=DN), Kristiania/ Oslo, bind 1–22: 1847–1995

Dyrvik, Ståle 1983: Avgjerdsprosessen og aktørane bak det offentlige fattigstellet i Norge 1720–1760. Oppdaginga av fattigdommen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-tallet, side 109–184. Oslo – Bergen – Stavanger – Tromsø

E

Ekman, E.J. 1921: Indre Missionens Historia, b. I–II. Jønköping

Eliassen, Sven G. 1978: Tune 1537–1800. Sarpsborg

Eliassen, Sven G. 1979: «I sandhed gjør nøden os dristige til begierlighed.» Wiwar nr. 1 1979, side 20–21. Sarpsborg

Eliassen, Sven G. 1982: Ét vel og trivs vel. Gamle juleskikker fra Østfold. Sarpsborg

Eliassen, Sven G. 1984: Grågjess og lersvensker. Svensk innvandring til Rolvsøy ca. 1860–1900. Kattogat-Skagerrak-prosjektet. Meddelelser nr. 7, side 33–49. Kristiansand

Eliassen, Sven G. 1984: «Den skal tidlig krøkes». Barn i gamle Østfold. Sarpsborg

Eliassen, Sven G. 1983: Tune 1800–1930. Sarpsborg

Eliassen, Sven G. 1985: Med døden som hjelper. Wiwar nr. 1 1985, side 24–25. Sarpsborg

Eliassen, Sven G. 1992: Noen sentrale historiske kart fra Østfold. Borgarsyssel Museums årbok nr. 3, side 66–71. Sarpsborg

Eliassen, Sven G. 1994: Rolvsøy 1500–1994. Sarpsborg

Eliassen, Sven G. 1999: Til «Hallen» med kjøtt og flek. Gränsmöten. Kulturhistorisk antologi för Bohuslän, Dalsland och Østfold, side 137–154. Strömstad

Eliassen, Sven G. 2004: Små len – ett amt. Østfolds historie bind 3. Utgitt av Østfold fylkeskommune.

Eliassen, Sven G. 2007: Frieri og bryllup i det gamle Østfold. Skjeberg

Eliassen, Sven G. 2008: Myter – Makt – Magi. Troen på vetter og andre magiske vesener i gamle Østfold. Skjeberg

Engebretsen, Knut Weel og Johansen, Erling 1947: Sagn fra Østfold. Norsk Folkeminnelag nr. 59. Oslo

Eriksen, Rolf Rynning: Kampene ved Berby 1808 – fra militær synsvinkel. Wiwar nr. 1 1984, side 25 ff. Sarpsborg

F

Fantefortegnelsen 1845, redigert av Harald Winge 1986. Norsk Lokalhistorisk Institutt. Oslo

Fladby, Rolf 1977: Gjenreisning 1536–1648. Norges historie bind 6. Oslo

Fleischer, Baltzer Sechmann 1985: Beskrivelse over Det Smaalehnssche Amt 1745. Utgitt av Østfold Historielag. Sarpsborg

Flekstad, Kaspar 1949: Omstreifere og sigøynerne. Oslo

Fogtmann, Laurids 1806–25: Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge udtogviis i chronologisk Orden 1660–1813. I–VII. København

Forstrøm, O 1915: Fredrikshald i 250 år. 1. del. Fredrikshald

G

Gielleboel, Reiero 1771: Hølands økonomiske beskrivelse. København

Gjærum, J. 1954: Akershus fylkes veghistorie. En oversikt over vegvesenets utvikling i fylket fra begynnelsen av middelalderen fram til 1948. Utgitt etter fylkets foranstaltning. Oslo

Grøndahl, Ulf 2006: Rømskog bygdebok. Bosettings- og næringshistorie. Rømskog kommune

H

Haukvik, Mari: Sekkene med det rare i forteller historie. Wiwar nr. 1 1985, side 14–15. Sarpsborg

Heggetveit, H. G. 1905–1920: Den norske kirke i det 19. århundre, bind I. Christiania

Hodne, Bjarne, Hodne, Ørnulf, Grambo, Ronald 1985: Der stod seg et bryllup. Ekteenskap i Norge gjennom tidene. Oslo

Hodne, Ørnulf 1995: Norsk Folketro. Oslo

Hodne, Ørnulf 2002: Kvinne og mann i norsk folkekultur. Oslo

Holmsen, Andreas 1966: Gard, bygd, rike. Oslo – Bergen – Tromsø

Hult, Ruth 1937: Østfoldminne. Norsk Folke-minnelag nr. 39. Oslo

Høigaard, Einar og Ruge, Herman 1971: Den norske skoles historie. En oversikt. Oslo

Høland Menighetsblad nr. 1–2009

I

Idebøen, Ellen Carlén 1986: Hva skoleprotokoller kan fortelle om barns kår i samfunn, hjem og skole. Hovedoppgave i spesialpedagogikk

J

Jaktstatistikk 1846–1977. Norges Offisielle Statistikk A 955. Statistisk Sentralbyrå 1978. Oslo

Johannessen, Knut 1973: Eiendomsfordeling og eierinteresser. Trekk av jordeiendomsforholdene i Høland på 1600-tallet. Oslo

Johanson, Arvid 2004: Skogbruker i grenseland. Utgitt av Haldenvassdragets skogeierforening. Porsgrunn

Johnsen, Oscar Albert 1909: Hannibal Sehesteds Statholderskab. Et Tidsskifte i Norges Historie. Kristiania

K

Kart og namnebok over Rømskog. Bidrag II til en bygdebeskrivelse av Arne Bergli og Ole Ous. Illustrert av Arne Lindaas. Rømskog kommune 1984

Kavli, Guthorm 1987: Norges festninger. Oslo
Kiær, A. Th. 1915: Smaalenenes amt. Fredrikshald

- Kraft, Jens 1820: Topographisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge. Første Deel. Christiania
- Krogh, August 2006: Folkeminner «fraa Sør-Høland aa der omkring». Redigert av Olaug Fostås. Høland Historielag. Mysen
- Krosby, E.: Rødenes herred 1814–1914. Fredrikstad
- L**
- Lange, Even og Hansen, Svein Olav 2001: Tid for skog
- Lundeby, Einar 1995: Østfoldmål. Oslo
- M**
- Magnussen, Kjeld 2002: Bergstien, veier og landskap. Idd og Enningdalen Historielags årbok 2002, side 11–16
- Magnussen, Kjeld 2006: Skisser og betraktninger. Upubliserte samtaler
- Med Gud gjennom 100 år, 1858–1958. Rømskog og Østervallskog Misjonsforsamlinger. Oslo
- Meddelelser fra Det norske Riksarchiv II. 1903. Kristiania
- Molaug, Svein 1954: På jakt i Østfold. Østfoldarv II, 42–74. Sarpsborg
- Morgenbladet 1834 nr. 222–299
- Mustorp, H. 1930: Haugianere i Østfold. Oslo
- Myrén, V 1937: Mesteren ved grensen. Oslo
- N**
- Nakkim, Sigurd 1977: Vekkelsesliv ved grensen. Historiske og læremessige trekk fra vekkelseslivet i Rømskog fra 1800-tallet og frem til 1910, med noen linjer frem mot dagens situasjon. Spesialavhandling i kirkehistorie ved Det teologiske Menighetsfakultet. Fetsund
- Nationen 1960: Intervju med Johan Tørnby 16. juli
- Ness, Einar 1989: Det var en gang. – Norsk skole gjennom tidene. Kristiansand
- Nilssen, Nikolai 1914: Rømskogen herred. 1814 – 1914. Fredrikshald
- Nilssen, Nils 1986: Fløytinga på Rømskog. Fagoppgave ved Statens skogskole, Brandbu
- Nilssen, Per Erik og Panhoff, Trygve 1988: Fant og arbeidsmann. Mysen
- Nilssen, Per Erik 1975: Andreas Bøen forteller om biler og telefon i Rømskog. IAB (= Indre Akershus Blad) 7/1–1975
- Nilssen, Per Erik 1977: Da Torkel Sundmann kappløp med ulven og andre historier i Rømskog. Intervju med Jørgen Ringsby. IAB (=Indre Akershus Blad) 6/4–1977
- Nilssen, Per Erik 1980: Vaktmester Christian Haneborgs ulvejakt i 1854. IAB (= Indre Akershus Blad) 14/8–1980
- Nilssen, Per Erik 1980: Så fort fanten slår hekter. Reportasje om Hakabrufølget. IAB (=Indre Akershus Blad) 23/8–1980
- Nilssen, Per Erik: Smålands Pelles meritter i Rømskog IAB (= Indre Akershus Blad) 9/6–1977 og 26/6-1987
- Nilssen, Per Erik 1989: De som dro vester. Emigranter fra Setskog og Rømskog. IAB (=Indre Akershus Blad) 10/2–1989

Nilssen, Per Erik 1991: Kommunikasjoner i Rømskog. IAB (=Indre Akershus Blad) 30/12 –1991

Nilssen, Per Erik 1997: Utvandring til Amerika. Foredrag i Rømskog

Nilssen, Per Erik: Ulven drepte gjetergutt i Høland i 1789. IAB (=Indre Akershus Blad) 29/9–2000

Nilssen, Per Erik 2002: Der skogen suser milevid. Historien om skogen i Aurskog-Høland og Setskog. Mysen

Nilssen, Per Erik 2008: Slaget ved Toverud 1808 – og kampene i Høland. Utgitt av Aurskog-Høland kommune ved Den kulturelle skolesekken

Norge i 1743 1. 2003: Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli. Akershus stift og amt. Østfold og Akershus. Utgitt av Kristin M. Røgeberg. Oslo

Norsk Folkekalender 1850

Norske kongebrev med innlegg (=NK). Register Bind I–VI: 1962–63. Oslo

Norske Rigs-Registrarer (=NRR) 1861–91. Christiania – Kristiania

Norløff, H. P.1935: Saugbrugsforeningen gjennom 75 år 1859–1934. Med trekk fra den fredrikshaldske sagbrukerkorporasjons historie gjennom 300 år. Oslo

Norseng, Per og Eliassen, Sven G. 2005: I Borgarsysle. Østfolds historie bind 2. Utgitt av Østfold fylkeskommune

Norsk Historisk Leksikon (=NHL) 1974: Utarbeidet ved Norsk lokalhistorisk institutt. Oslo

O

Oppegaard, Tore Hiorth 1996: Østfold Regiment. Norsk infanteri gjennom 250 år. Oslo

Opstad, Lauritz 1999: Bondens bilder. Høysetetavler fra Østfold. Rakkestad

P

Parmer, Vidar 1959: Fløting i de sørlige grensetrakter. Halden 27. juni 2006

R

Ramberg, Håkon 1949: De gamle veiene i Rømskog. Indre Akershus Blad oktober 1949

Reichborn-Kjennerud 1930: Folkemedisin i Østfold før og nu. Sarpsborg

Reichwein, Georg 1903: Kopibok 1646–57. Meddelelser fra Det norske Rigsarchiv II. Kristiania

Rian, Øystein 1992: Den frie og stolte norske bonden. Myter og realiteter. Artikkel i Lokalsamfunn og øvrighet i Norden ca. 1550–1750, side 117–159. Norsk Lokalhistorisk Institutt. Oslo

Rian, Øystein 1995: Den nye begynnelsen 1520–1660. Aschehougs Norgeshistorie bind 5. Oslo

Rodnes Lutheran Church Erskine: One Hundredth Anniversary June 15–16 1985. Minnesota

Rudie, Gunnar 1966: Bygdebok for Eidsberg. Bygdehistorien 1537–1800. Mysen 1966

Rudvin, O. 1967: Indremisjonsselskapets historie, bind I. Lutherstiftelsen. Oslo

Ruge, Otto, Grønset, Jens og Eftedal, Odd 1996: Forsvarshistorien i Heggen og Frøland.

Fra de eldste tider til 1940. Utrykt kompendium

Rygh, Oluf 1897: Gaardnavne I Smaalenenes Amt. Kristiania

Rødene i Østfold, R. Elwin Myhrvold 2007. Faksimileutgave etter 1. utgave 1962. Mysen

Rømskog kirke (u.å.): Rømskog kirke. Utgitt av Rømskog Menighetsråd

Rømskog Misjonsforening 1958: Jubileumsskrift Rørdam, H. F.1883–89: Danske Kirke love 1536–1686, I–III. København

S

Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie II.

Samuelson, Espen/GUST 2002: Sjøormen i Rømsjøen

Sandberg, J. F. 1917: Norges prestegjeld. Kristiania stift. Fredrikshald

Sandem, Arnt 1960: Mer fra samferdselens saga i Østfold. Onstadsund. Østfoldarv V, side 84–88. Sarpsborg

Schnitler, Didrik 1895: Blade af Norges krigshistorie. Kristiania

Semmingsen, Ingrid 1975: Drøm og dåd. Utvandringen til Amerika. Oslo

Seip, Anne-Lise 1997: Nasjonen bygges 1830–70. Aschehous Norgeshistorie bind 8. Oslo

Sivertsen, Birger 1998: Mari vassause og den hellige Margareta. Gamle norske merkedager. Oslo

Skattematrikkelen 1647 I. Østfold fylke. Utgitt av Norsk lokalhistorisk institutt. Oslo – Bergen

Skattum, Ole J. 1951: Rømskog herred. Det norske næringsliv. Østfold fylkesleksikon, side 296–298. Bergen

Skjeseth, Steinar 1974: Norge blir til. Norges geologiske historie. Oslo

Skogen i Rømskog 1989

Sletner, H. 1956: Tårneby og Mosebyslekten gjennom 200 år, 1734–1934. Oslo

Smaalenenes Amt. Amtmannens femårsberetning 1866–70

Sogner, Sølvi 1996: Krig og fred 1660–1780 – Aschehous Norgeshistorie bind 6. Oslo

Stattholderskabets Extraktprotokoll af Supplicationer og Reslutioner (=SEP) 1642–50, bind 1–2. Kristiania 1896–1906

Steen, Sverre 1968: Lokalt selvstyre i Norges bygder. Oslo

Sundt, Eilert 1974: Fante- eller landstrykerfolket i Norge. Eilert Sundt: Verker i utvalg under redaksjon av H. O. Christophersen, Nils Christie, Kaare Petersen

Svendsen, Ola Øgar 1980: Gamle hus i Østfold. Oslo

Svendsen, Åsmund 2004: Fylke i grenseland. Østfolds historie bind 4. Utgitt av Østfold fylkeskommune

T

Taraldrud, Ola 1992: Barndom og oppvekst på Rømskog i mellomkrigsårene. Wiwar hefte 36, nr. 2 1992, side 3–8. Utgitt av Østfold Historielag. Sarpsborg

V

Visted, Kristoffer og Sigum, Hilmar 1971: Vår gamle bondekultur I – II. Oslo

W

Wefring, M. J. 1896: Minder fra mit Reiseliv. Luthersk Kirketiende II.

Wennemo, Arnfinn 1999: «Gull og grønne skoger» – skogbrukets økonomiske forutsetninger i Høland prestegjeld 1723 – 1865. Hovdoppgave i historie ved Universitetet i Oslo høsten 1999.

Wisløff, Fredrik/Aarflot, Andreas 1967: Norsk kirkehistorie, bind II

Ø

Ørebech, Kai 2006: Bedehus i Østfold. Oslo

Østen, Sverre 2007: Hva dagene vet. Oslo

Østenvig, Martha 1947–49: Hvordan det så ut i Marker (Aremark, Øymark og Rødenes) etter krigsårene 1657–1660. Østfold 1. Tidskrift utgitt av Østfold historielag, side 97–119. Sarpsborg

Överby, Anders 1992: Sjukvård i gränsbygd. Järnsjögård Hembygdsförening. Koppom

Å

Åberg, Alf 1954: Dalslands gräns mot Norge under 1700-talet. Hembygden (Dalsland), side 53–65. Mellerud.

AVISER:

Indre Akershus Blad 1908 – 2000
Nationen 16. juli 1960

UTRYKTE KILDER:**NRA (=Norske riksarkiv):**

Rentekammeret: Lensregnskaper. Idd og Marker len.

Rentekammerets Realistisk ordnet avdeling: Fogderegnskaper for Rakkestad, Heggen og Frøland 1711

Titus Bülces manntall 1664–66. Rødenes med Rømskog

Matrikler. Matrikkelforslag 1723, bind 99

Folketellingene 1801, 1865, 1875, 1900

Krigsvesenet: Pakke 10 (Tingsvitner om skader påført allmuen i Smålenene i 1716

Krigsvesenet 1716

Kommanderende general (= KG) I nr. 493 og pakke 47

Norske Innlegg. 1796

Danske kanselli: Grenseregulering, pakke 9, vol. xix, fpl 18b–21a

Landbovesen: pakke 1

Stattholderarkivet: Inkomne saker: D IX 8. D X. Ymse pakkesaker, pakke 20, 69:2

Slottslovarkivet: C, Utgående brev Kopibøker for Slottsloven 1704–22

Aggershuusiske Acters Første Quartal. Christiania 1644

Sunnhetskollegiet: Medisinalberetning 1803–04, pakke 15

SAO (=Statsarkivet i Oslo):

Realistisk ordnede avdeling: Utlendinger i Akershus stift, pakke 1 1710–35

Christiania stiftamt: Brev fra amtmenn, kas. 1, 4, 6, 8, 11, 21

Akershus stiftsdireksjon: Pakke 25

Christiania stiftsdireksjon:

Fattigvesen. Pakkesaker, rekke 1, pakke 2

Skolevesenet. Pakkesaker. Rekke II.2

Skolevesenet II:1. Innberetninger fra landet, samt Localia.

Innberetning 1727–48, legg 14

Christiania bispearkiv: Kontor. Journal 12/2 1769. Protokoll 33–34

Rødnes prestearkiv: Kirkebok 1777–1814. Kallsbok 1885–1953

Rødnes prestegjeld:

Sunnhetskommisjonens forhandlingsprotokoll 1832–53.

Sunnhetskommisjonens korrespondanseprotokoll 2832–53

Fredrikstad lagdømme: Tingbok 15

Idd og Marker sorenskriveri: Tingbok 12

Rakkestad sorenskriveri:

Pantebok 2, 5, 6, 8, 14, 15, 21

Tingbok 22

Skifteprotokoll 2B, 3A, 3B, 6

Tune sorenskriveri: Tingbok 7

Rakkestad, Hegggen og Frøland fogderi: Kopibok 2

Nedre Romerike fogderi: Forhørsopptagelse 5/2 1839 og Tuktshusrett 23/2 1839

SRA (=Svenske riksarkiv):

Landshövdingarnas skrivelser till Kungl. Maj:t, Göteborgs og Bohuslän: H. Stake till Kungl. Maj. 4/8 1658

Halden historiske Samlinger:

Arkiv etter Niels Carstensen Tank

Marker kommune:

Rødnes herredsstyreprotokoll 1

Forhandlingsprotokoll for fattigvesenet i Rødnes prestegjeld 1838–45

Rødnes fattigstyre: Brever 1880–89

Rømskog lokalsamling

Skolearkiv:

Skoleprotokoll for skoleholderen på Rømskog 1835 – 1849

Kopibok for Tårnby og Østtuken skole 1887–1919

Dagbok for Tårnby skolekrets 1862–80

Protokoll for Haukenes og Trosterud skolekrets 1882

Kopi av Forhandlingsprotokoll for tilsynsutvalget i Tårnby skolekrets 1890–1958

Kopi av Forhandlingsprotokoll for tilsynsutvalget i Haukenes skolekrets 1890–1958

Kopi av Protokoll for Tårnby folkeskoles barnebibliotek 1902

Rømskog skolestyreprotokoll 1901–47

Oversikt vedrørende Trosterud skoles innvielse 1/11 1977

Kopi av kallsbok for Rødnes prestegjeld 1885–1915

Trandem gårdsarkiv

Beretning om religiøse forhold

Notater om religiøse forhold

Protokoll for Rømskog Misjonsforening

INFORMANTER:

Asbjørnsen, Sigrid Kind, 1887–1973
Bergli, Arne, 1915–1996
Bergli, Erling, født 1917
Bray, Willy, født 1930
Bøhn, Ragnhild, født 1930
Dahl, Jørgen, født 1928
Enger, Ole, 1878–1978
Hansen, Constance Kirkerud, 1866–1950
Haugen, Harald S., 1913–2000
Haukvik, Mari, født 1920
Jensen, Anna, 1893–1984
Jaavall, Ole, 1888–1978
Karlstad, John
Krog, Ingeborg
Li, Halvor, Eikeheia i Setskog, født 1884
Lysaker, Anne Synnøve, født 1948
Magnussen, Kjeld, født 1923
Moen, Anders, født 1910–2004
Myrvold, Bjarne, født 1928

Nilssen, Nils, født 1953
Nilssen, Per Erik, født 1934
Ramberg, Håkon, 1898–1972
Ramberg, Johs, født 1940
Ramberg, Ole, 1859–1950
Ringsbu, Knut, født 1926
Ringsby, Hemming, født 1942
Sannes, Margit, født 1919
Skau, Johannes, 1905–1998
Taraldrud, Anders senior, 1886–1973
Taraldrud, Ebba 1915–2008
Taraldrud, Hans, 1912–85
Taraldrud, Inger Johanne, født 1940
Taraldrud, Jensine, 1889–1976
Trandem, Johan 1867–1955
Tørnby, Anna Sand, 1903–1991
Tørnby, Johan, 1877–1968
Tørnby, Jørgen J., 1905–1996
Tørnby, Svend, 1886–1984

Navneregister alfabetisk

- Adolf Fredrik 152, 153
Aalborg, Jens Jensen 115, 116, 195, 199
Aamodt 177, 178
Aaserud, Anders Larsen 286
Aasnes, August N. 350
Ahnfeldts åndelige viser 294
Akershus 15, 41, 46, 51, 53 77, 111, 112, 146, 149, 157, 167, 179, 181, 187, 189, 195, 305
Akershus len 135
Akershusiske regiment 138
Akershusiske ridende jegerkorps 161
Akheron 231
Alle helgens dag 238
Allers 242
Almtjern 290
Amerika 13, 30, 105, 109, 120, 243, 339, 243
Amerika-matsekk 243
Amundsen, Arne Bugge 283
Andersdatter, Marte 128, 129
Andersen, Johannes 94
Andersen, Morten 92
Andersen, O. 362
Andersen, Svend 67
Andersson, Nils 100
Anker 109
Anker, konsul P. 362
Ankertjern 178
Ankertjernmoen 178
Ankervannselva 178
Anonby, Hans 298
Aremark 56, 77, 87, 135, 143, 144, 149, 157, 165, 342
Armfelt, General Gustav Mauritz 159, 161
Arnesen, Daniel 286
Arnesen, Edlar 224
Asbjørnsen, Kristine 189
Asbjørnsen, Peter Christian 45
Asbjørnsen, Sigrid Kind 241, 242
Asbjørnsen, Sigrid og Peder 189
Asgjerrud 160
Asker 199, 357
Asker seminar 209, 289
Askim 88
Astrup, Arnt 175
Aursjø 160
Aurskog 53, 156, 157, 168, 169, 189
Aurskog-Høland 157, 167, 179, 324
Bae, N. 362
Baltikum 146, 335
Bang, Anton Chr. (biskop) 250
Barane, Magne (rådmann) 14
Barske 238
Barsok 238
Bartolomeus 238
Bartolomeusmesse 238
Basmo 146, 149, 169, 172, 279
Bassøe 223, 224, 272, 315, 316, 318, 319, 320, 321
Bassøe, H 46, 220
Bassøe, Hieronymus, 45, 69, 78, 271
Bassøe, sorenskriver H. 173, 323, 325
Baumann, Emilie 338
Bengstfors Bruk 61
Berby 161
Berg 77, 87, 143
Berg, Oberforstrath 63
Berger på Kurøen 256
Bergersdatter, Kari 232
Bergesen, Steffen 102
Bergesen, Mikkel 92
Berget 103
Bergli, Arne 123, 368
Bergli, Erling 252
Bergquist, Andreas 36
Bergquist, Petra 293
Bergquist, Susanne 293
Bergsjø i Høland 264
Bertelsen, Jens, Sorenskriver 80
Bestefarkammerset 244
Betlehem i Oslo 298
Billingsfors Bruk 61
Bingsfoss 181
Birkelangen Jernbanestasjon 181
Biskop Eystein 269
Bjelke-familien 85
Bjelke, Jens 53, 85
Bjelke, Jens, Norges kansler 83
Bjerkebekk 149
Bjerknes i Høland 270
Bjørkelangen 11, 177, 178, 179, 181, 186, 187, 189

- Bjørkenes, Børhe 82
 Bjørnsdatter, Anna 283
 Bjørnøya 263
 Blair i Wisconsin 342
 Blaker 163
 Blaker skanse 163
 Blinde-Kari 288, 289, 290
 Blix, Peder Svendsen 53
 Blix, Thomas 86
 Blix, til Blixenskjold 87
 Blixenskjold, Thomas 53, 57, 59
 Blixrud, Ole 56
 Blåkoll 264
 Blåkulla 236, 264
 Bohusiske regement 137
 Bohuslän 53, 133, 137, 138, 143, 146, 151, 168, 195, 305
 Boksjøen 249
 Boltzius, F.A. 296
 Bonde Niels 83
 Borg 77
 Borgarsyssel 77
 Borgarsyssel Museum 275
 Bottner 170
 Bottner i Østervallskog 289
 Bottsetra 372
 Bottungen 372
 Braaten, Anna 348
 Braaten, Anton 210
 Braaten, Nils 348
 Braaten, Ole 67
 Brandsrud i Høland 324
 Bray, Willy 9, 10, 12, 14
 Brekke 61
 Bremerholm 80
 Brinck, Gabriel 59
 Brochmann, Jørgen H. H. 201
 Brochmann, sogneprest Jørgen 295, 296
 Brochmann, Jørgen 197, 206, 216, 274
 Brocken 236
 Brudeberget 177
 Bryngel 237
 Brynild (svigersønn) 85
 Brynildsdatter, Birgitte
 Brynildsdatter, Karen 283, 285
 Brynildsen, Anders 98
 Brømsebrofreden 143
 Bråtan, Anna Jensen 120
 Bråten, Rasmus 282
 Bråten/Bråtan 103
 Bull, forfatter 362
 Bunes 103, 104
 Bunes, Erik 102
 Bunes, Tord 82
 Bunesetra 178
 Bygdevekten 120
 Byttinger 253
 Bødtker, Audun, Bergen 275
 Bøen – Østtुकun 198
 Bøen 127, 141, 149, 200, 206, 216, 224, 304
 Bøen 51, 53, 67, 87, 90, 92, 94, 97, 100, 127, 141, 149, 200, 206, 216, 224, 304
 Bøen i Skillingmark 172
 Bøen Mellom 95, 100
 Bøen mellom, sommerfjøset 253
 Bøen vestre 95
 Bøen østre 95, 251
 Bøen, Erik 144
 Bøen, Knud 154
 Bøen, Mari Kristiansdatter 224
 Bøen, Rasmus 127
 Bøengårdene 5, 56
 Bøens skog 268
 Bøhn Erik 83
 Bøhn, Ragnhild 360
 Bøn 57, 120
 Bøn, Kristine 256
 Bøsetra 178, 255, 256, 257
 Bøsundbrua 182
 Bøvika 5, 105, 172, 183
 Båstad 88
 Båstø ved Bønsdammen 177
 California 351
 Canada 341, 346, 347, 351
 Carl, hertug 37
 Cederstrøm, Baron 161
 Chortogæus, Jørgen Svendsen 270
 Christian 4. 110, 136, 195, 275, 284, 285
 Christian 6. 111
 Christiania 48, 101, 112, 114, 117, 121, 145, 149, 174, 181, 182, 188, 325, 336, 337, 338, 344
 Christiania Diskonteringskommisjon 125
 Christiansen, Anders 203, 217
 Christiansen, Anders (Kurøen) 201
 Christiansen, Christian 123, 127
 Christiansen, Johs. 277
 Cicignon, General Johan Caspar de 169, 170, 172
 Cicignon, Johan Caspar de 145
 Clefve, O. 220
 Colbjørnsen, Hans 280
 Colbjørnsen, Peder 86, 86, 272
 Cold, prost Johan 329
 Cuba 183
 Dahl, Jørgen 9, 10, 12, 14, 318
 Dalen 93
 Dalen under Haukenes 103
 Dalgubber med neversekker 249
 Dalheim, Einar 73
 Dalheim, Maria 293

- Dalsland 79, 139, 143, 151, 305, 314
 Dammen 93
 Damtjenn 59
 Danmark 40, 150, 238
 Danmark–Norge 137, 144, 145, 148, 155, 156, 157, 163
 De underjordiske 258
 Deichmann, biskop 272
 Den store nordiske krig 145, 146, 151
 Det danske kanselli 273
 Det Norske Misjonsforbund 292, 293, 296, 298, 299
 Det Norske Misjonsselskap 291, 292, 297
 Dick, Antonis van 275
 Dinant i Belgia 280
 Ditmarsken 116
 Djuptjennbakka 188
 Dolendo, Zacharias 275
 Drage og sjøorm 261
 Dragen 262
 Dylvlene 152
 Dæglum, Hans 297, 298, 299
 Eda i Varmland 245
 Edith, Haugen 187
 Eggesteinene 174
 Egypt 235, 237
 Eid i Høland 138
 Eidet 94, 217
 Eidet ved Rømsjøen 182
 Eidsberg 50, 135, 139, 314, 325
 Eidsdammen 178
 Eidsfjellet 178, 181
 Eidskog, 53, 87, 136
 Eidsverket 178
 Eidsvold 163
 Eikeheia 168
 Eikestan 93, 106, 150, 177, 258
 Eikestan, Karen 93
 Ekeberg, Marie 338
 Eliassen, Sven G. 3, 10, 11
 Elleveårskrigen 145
 Ellis Island 347, 349
 Elmholt, Christian 82
 Elmholt 312
 Elverød, Brynild 298
 Enga 93
 Engemosan 181, 182, 188
 Engen, Anne Halvorsdatter 290
 Engen, Berger 125
 Engen, Kristian 73
 Engen, Mari 256
 Engen, Thor 294
 Engen, Thor Olsen 290
 Enger 92
 Enger, Ole 204, 216, 316
 Enger, Rasmus Halvorsen 201
 England 155, 157, 347
 Enningdalen 77, 157
 Erik 14. 133
 Eriksen, Ole 118, 159
 Erixon, Peder 154
 Erskine i Minnesota 349, 350
 Ertevannet 56, 57, 60, 99, 103, 136, 177, 181, 182, 261
 Ertevannefallet, Anders 211
 Ertevannefallet, Johan 211
 Ertevassbekken 51
 Ertevassfallet 57, 94, 97, 103, 206, 315
 Ertevassfallet, Nils 100
 Europa 27, 115, 122, 143, 148, 168, 342
 Eva 252
 Evenby 338
 Evenby, Olga 167
 Evja/Eyje 103
 Fairbult i Minnesota 349
 Falkenbergseteren 123
 Fallet nedstua 100
 Fallet, Anton 57
 Fallet, Kari 57
 Fallet, Nils 57
 Fanteføyseren 120
 Ferjemannsstua 92, 183
 Fet 163, 182
 Filtvedt i Rakkestad 290
 Finchenhagen, Morten i Christiania 277
 Finland 37, 71
 Finnemisjonen 293
 Finnemåsan 93
 Finnskogen 37
 Fjeldengen 270, 281
 Fjellstua 175, 177, 186, 187, 188, 364
 Fjellveien 179, 188
 Fjørbeekktjernet 57
 Flatabråten 92
 Flatahaugen 40, 305, 312, 314,, 315
 Flatasetra 152
 Flaten 34, 51, 53, 68, 83, 85, 86, 87, 92, 105, 123, 141, 154, 159, 169, 173, 200, 282, 306
 Flaten Tukun, Jørgen 167
 Flaten-gårdene 305
 Flaten, Anna 167
 Flaten, Berger 83
 Flaten, Brynild Amundsen 154
 Flaten, Brynild Stephensen 154
 Flaten, Bråtan 306
 Flaten, Gunhild 311
 Flaten, Ingeborg 311
 Flaten, Ingvar 83
 Flaten, Joen Andersen 154
 Flaten, Jørgen Bergesen 154
 Flaten, Karoline 311
 Flaten, Knud 141, 144
 Flaten, Kristine 167
 Flaten, Ole 206

- Flaten, Ole J. 72
 Flaten, Ole Jensen 55
 Flaten, Ole Thorsen 310
 Flaten, Oluf 141, 144
 Flaten, Peder Halvorsen 154
 Flaten, Tor Stenersen 201
 Flaten/Trosterud 211
 Fleischer, amtmann 326
 Fleischer, Baltzer Sechmann 68
 Florentine-følget 122
 Folkenborg 127
 Forsanene 138
 Foss, Hulda og Torvald 186, 188
 Fossegrimmen 261
 Fossen, Sigvart 189
 Fosser 45
 Fossum, Tore 68
 Foxen 50, 58, 59
 Framsetrene 177
 Frankrike 155, 163
 Fredrik 2. 133
 Fredrik 3. 143
 Fredrik 4. 80, 145, 150, 275
 Fredrik 5. 152, 153
 Fredrik av Hessen-Kassel 148
 Fredrikshald 15, 31, 32, 46, 48, 51, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 77, 85, 86, 87, 88, 89, 100, 101, 120, 133, 134, 143, 145, 150, 157, 174, 271, 232, 245, 272, 286, 289, 303, 305, 332, 336, 338, 353, 362
 Fredrikshalds Saugbrugsforening 47
 Fredrikshaldsvassdraget 50, 56, 60, 61, 86, 79, 138, 157, 181, 342
 Fredrikstad 41, 109, 243, 305
 Fredriksten 41
 Fredriksten festning 31, 60, 134, 150, 151
 Friman, H. 112
 Fritxner, Nils Dorph Heide 157, 159, 160
 Frykmanns sanger 294
 Funderud, A. 362
 Furnes på Hedmarken 297
 Gaasvigen 181
 Gabriel engel 235
 Gammelsaga 67
 Garsvik i Høland 85
 Gate, Ingeborg Olsson 289
 Gaustadsjøen i Eidsskog 71
 Gedde, Ove 183
 Geelkerck, Isaac van 134
 Geelkerck, Isaac van 173
 Giellebøl, Reier 44
 Gjeddetjernbekken 67
 Gjelleråsen 149
 Gjerpeset, Margrete 125, 127
 Gleng, Christen 286
 Glomma 150, 165, 305, 342
 Glommadalen 50
 Glommavassdraget 56
 Glostrup 194
 Golgata 275
 Grasmoen 59
 Grautkleivene 178
 Gravlidalen 95, 99, 102, 207, 211
 Gravlidalen, Berte 255
 Gravlidalen, Brynild 333
 Gravlidalen, Brønneld 261
 Gregor den store 235
 Gregorimesse 235
 Gregorius 235
 Grenserøys 40, 42, 47, 152, 153
 Grevle-følget 123
 Grindefoss 153
 Grindland, Kari 14
 Grini, Peder O. 276
 Grisilla-følget 123
 Groben, Helene Hansdatter 201
 Gropa 130
 Grue kirke i Hedmark 273
 Grytebekken 67
 Grytebekken i Rømskog 254
 Grytebekksaga 67
 Grøndahl, Ulf 9, 13
 Grøvika 149
 Gråtarneset 93
 Gubberud 92, 103, 177
 Gude, Julius 217
 Gudmund på Østtुकun 258
 Gudmundsen, Berger 102
 Gudmundsen, Johan 127
 Gudmundsen, Kristian 95
 Gudmundsson, Jens, 269, 270, 277, 279, 283
 Gulbrandsdatter, Karen 310
 Gulbrandsdatter, Kari 309
 Gulbrandsen, Kristian 99
 Gule kineser 242
 Gullbrand 257
 Gustav 4. Adolf 156
 Gustavsson, Jens 51
 Gyldenløve, Ulrik Frederik 144
 Gyldenløvefeiden 133, 144
 Gøteborg 138
 Gårdsnissen 254
 Gåseholmen 153, 154, 155
 Gåsvika 172, 181, 183
 Hades 231
 Haga 94, 102
 Haga, Tora 210
 Hagan 102, 104, 178, 182
 Hagan, Oskar 73, 300
 Hagesetra 178
 Hagastua 95
 Hagasund 181, 182, 183, 186, 187, 262
 Hagasundbrua 262
 Hagasundstua, 92, 182, 183
 Hage 92
 Hage, Anne 338
 Hagen 94

- Hagen under Sundsrud 92
Hagen, John B. 350
Hakabro, Christian 127
Hakabru 123
Hakabrufølget 122
Halden 53, 53
Haldenvassdraget 56, 174
Hallangen 67, 149
Hallerødseter ved Boksjøen 249
Hallesby, Ole 289
Halvor, leilending 83
Halvorsdatter, Kari 314, 317
Halvorsdatter, Petrine 102
Halvorsdatter, Rebekka 97
Halvorsen, Andreas 296
Halvorsen, Carl Anton 82, 209
Halvorsen, Even, 314, 318, 321
Halvorsen, Gulbrand 105
Halvorsen, husmann Ingebret 92
Halvorsen, Jørgen 56, 130
Halvorsen, Peder 314, 315, 316
Halvorsen, Rasmus 128, 232
Haneborg, Christian 45
Hanneborg, Halvor på Eidsverket 250
Hanneborg, Halvors svartebok 250
Hanneborg, Odilon 189
Hannibalfeiden 133, 134, 137, 143
Hansdatter, Kari 130
Hansen, Anton 345
Hansen, Bastian 345
Hansen, Erik Østby i Høland 87
Hansen, Johan 345
Hansen, Konstanse 300
Hansen, Lars – «Skure-Lars» 72
Hansen, Ole 345
Hansen, Olivia 327
Hansteen, Johannes Mathias 288
Harakleiva 94
Haugbak 94, 102, 260
Haugbak, Nils 210
Haugbakholmen 183
Haugbonden (nissen) 244, 254, 258
Hauge og Hage 102
Hauge, Hans Nielsen 286, 287, 288, 298
Haugebøl, P. 362
Haugen 314
Haugen, Bertha og Robert 186, 187
Haugen, Birgit 256
Haugen, Harald S. 252
Haugen, Nils 210
Haugen, Ole Os 69
Haugen, Robert 73
Haugen, Sigurd 252
Haugen, Truls 68
Hauges salmebok 295
Haugrim 189
Haukebruhytta 93, 94
Haukebøl 188, 189, 291, 300, 330, 361
Haukenes 31, 51, 67, 92, 93, 103, 125, 141, 175, 187, 200, 203, 204, 205, 208, 209, 210, 283
Haukenes krets 212
Haukenes østre 106
Haukenes-Trosterud 203
Haukenes, Anders 85, 141, 144
Haukenes, Anders og Gunder 82
Haukenes, Olaus Olsen 203
Haukenes, Ole 314
Haukenes, Thorkild 125
Haukenesenga 67
Haukenesfjellet 136
Haukeneslandet 60
Haukenesskogen 67
Haukvik, Mari 13
Haukvik, Torkild 252
Hea 262
Hedemark 134
Hedmark 46
Heen, J. 362
Heggen og Frøland 78, 79
Heggtveit, Hallvard G. 286
Heklefjell 236
Hekser 264
Hellemøss 238
Hellesjø, Susanne Torkildsdatter 128
Helleveien 178
Hemnæs, Nils 149
Heyerdahl, grosserer H. E. 362
Himmerig, Peder 139
Hjulmyra 150
Hobøl 50
Hoff, Morten 67
Hoffmann, Lorentz 277
Holm, Elisabeth 4, 14
Holmedal prestegård 159, 161
Holmedal, Asbjørn 263
Holmesjøen 57
Holmgil 149, 157
Holstein 116
Holtmoen på Bjørkelangen 44
Holtsrud i Øymark 270
Huggorm 262
Huken 92
Hulder (skaurå) 258
Huldra (skaurå) 260
Huldreverdenen 257
Hundredagene 237
Hundestjernen 237
Husa 261
Husa, Erik 261

- Huser, A. O. 362
 Huskomhei 172
 Huth, Heinrich Whilhelm 31
 Hvaler 226, 305, 357
 Hvite-Krist 239
 Hvitormsuppe 250
 Hylles kompani 283
 Hypotekbanken 130
 Høgebøl, Andrea Sundsrud 291
 Høgebøl, Haakon Halvorsen 291
 Høgebøl, Halvor H. 290
 Høgebøl, Halvor Hågensen 188
 Høgebøl, Halvor og Peter 290, 291, 292, 295
 Høgebøl, Hanna 300
 Høgebøl, Inger 188
 Høgebøl, Julie 298
 Høgebøl, Peter 290, 291, 295, 297, 298, 299
 Høgebøl, Peter H. 290, 292
 Høgebøl, Petter 300
 Høgenes 330, 332
 Høgenes, Anette 293
 Høgenes, Anna 293
 Høgenes, Halvor R. 290
 Høgenes, Hilaria 338
 Høgenes, Ingeborg 293
 Høgenes, Karoline 338
 Høgenes, Klemet 300
 Høgenes, Marte 293
 Høgenes, Olaus Olsen 209, 363, 365
 Høgenes, Thor C. 290
 Høgenes, Torkild Olsen 299
 Høiby, Jens Jensen 281
 Høland 15, 44, 45, 56, 67, 82, 145, 146, 149, 157, 163, 168, 169, 172, 173, 177, 181, 182, 191, 198, 200, 203, 223, 259, 272, 345, 349, 350
 Høland prestegjeld 169
 Høland prestegård 149
 Høland Telefonselskap 189
 Hølands-bygdene 138
 Hølevannet 178
 Hølvannet (Huldrevannet) 57, 60, 93, 94, 261, 165, 315
 Høysetetavle 313
 Hån 185
 Hånfjellet 160
 Idd 56, 77, 87, 141, 143, 240, 249, 305
 Idd og Marker 141
 Iddefjorden 56
 Immanuelskirken i Fredrikshald 86
 Indre Akershus Blad 9
 Indremisjonen 293
 Ingvaldsen, Mikkel på Trandem 87
 Isberget, Iver Andersen 123
 Iseberget 178
 Ivarsbyn 170
 Iversen, J. P. 362
 Jaavall, Ole 209, 216, 232, 292
 Jaavall, Theodor Olsen 203
 Jacob våthatt 237
 Jacobsson, Karl 294
 Jamissen, forfatter 362
 Jarle og Storedal i Skjeberg 264
 Jenssøn, sogneprest Bodel 82
 Jerpedalen 93
 Jerpeset 93
 Jesu disipler 238
 Jesu kors utenpå 253
 Jesu pine og død 253
 Jesus 235
 Johansdatter, Anne Sophie 332
 Johannesen, Halvor 159
 Johannesen, Johan 97
 Johannessen, Halvor 118
 Johannessen, Harry 148
 Johannessen, Johan 46
 Johansdatter, Karen Gunilla 98
 Jomfru Maria 235
 Jonsdatter, Margarete på Ertevassfallet 101
 Jonsdatter, Margrete 315
 Jovall, Helene Thorsdatter 203
 Jovall, Jørgen Andreassen 104
 Julenissen 254
 Julius, soldat 149
 Jutulkleiva 178
 Jærnskog 333
 Jørgensen, Andreas 256
 Jørgensen, Anton 256
 Jørgensen, Halvor 55, 57, 130
 Jørgensen, Jørgen 210
 Jørgensen, Markus 343
 Jørgensen, Svend 98
 Jørn 243
 Jørnehaugen 123, 178
 Jørnesetra/Olafsetra 38
 Jåvall 123, 203
 Jåvallsbråtane 243
 Jåvallsbråten 178
 Jåvallskogen 46
 Kaldaker 189
 Kallak 188, 356
 Kalmarkrigen 133, 135
 Kari (ved Eikestan) 258
 Karl 10. Gustav 143
 Karl 12. 11, 134, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 172, 173, 285
 Karl 12.-steinen 148
 Karl-Gustav-krigene 133
 Karlens, Kristoffer på Ringsby 92

- Karlstad 159
 Karlstad, John 178
 Karsby 178
 Kasa-guttene 295, 298
 Kasa, Brynild 289
 Kasa, Hans fra Aremark 289, 290
 Kasa, Ole fra Aremark 289, 290
 Kastet 177
 Kattisvika 68
 Kharon 231
 Kind, A. 206
 Kind, A.A. 130
 Kind, Andreas 241
 Kind, Andreas Amundsen 201
 Kind, Birgit 189
 Kind, Jørgen 150
 Kind, Olaf 206, 363
 Kind, Thea 189
 Kinn, Amund 189
 Kirkerud 87, 90, 92, 148, 149, 150, 200, 267, 274, 275, 281, 283, 284
 Kirkerud, Anders Stefansen 283
 Kirkerud, Constance Hansen 167
 Kirkerud, Jørn 257
 Kirkerudkroken 5
 Kirkerudåsen 262
 Kirkesundet 217
 Kiselbergmosen 174
 Kjelsen 123
 Kjelsenfølget 122
 Kjelvei 177
 Kjensmo 123
 Kjerkeby foss 58
 Kjernmoen 94
 Kjernmoen, A.J. 130
 Kjernmoen, Andreas 189
 Kjernmoen, Andreas J. 333
 Kjernmoen, Anne Kathrine Olsdatter 333
- Kjernmoen, Josephine Ovidia 333
 Kjernmoen, Juell 210
 Kjernmoen, Jørgen J. 343
 Kjernmoen, Tørris 57, 345
 Kjersti 243
 Kjølstad, forfatter 362
 Kjørkelandet 60
 Kjørketangen 268
 Klammerudbekken 261
 Klasson fra Jyske 67
 Kleberstein 18
 Kleiva 94, 102
 Klerud 281
 Klerud, A. 362
 Klerud, Kr. O. 362
 Klubbemoen 130
 Klubbetjern 94
 Knapp og Knoff 94
 Knudsson, Sten 316
 Knutsen, Anders 232
 Kolfurumosen 188
 Kolstad, Svend 189
 Komannsko 175
 Komnes 100
 Komnes, Mathis Larsen 139
 Kong Olav 68
 Kongsvinger 31, 41, 134, 157, 289, 291
 Kongtorpfjellet 149, 173, 177
 Kopperud 67, 93, 149, 344
 Kopperud mølle 254
 Kopperudbakka 169, 170, 172
 Kopperudbekken 67, 187
 Kopperudelva 19
 Kopperudfossen 55, 67
 Kopperudkroken 32
 Kopperudvika 19
 Kornell 296
 Krabbe, Fredrik Christian 275
 Krabbe, Gregers 110
- Krabbe, Sogneprest Fredrik Christian 185
 Kraft, Jens 46, 119
 Krappeto 61
 Krebs, Major Andreas Samuel 157
 Kristenfossen 67
 Kristiania 324, 362
 Kristiania stift 342
 Kristiansdatter, Agnethe 350
 Kristiansen, Kasper 203
 Kristiansen, Sigvart 98
 Kristin 252
 Kristoffersen, Rasmus 316, 318
 Kristus 136
 Krogh, August 45, 67, 69
 Krogh, Fanejunker Jakob 163
 Krogh, H. R. 362
 Krogh, J. 362
 Krogsetrene 182, 187
 Krogskogen 174
 Krogstad, Even 139
 Kroksjøen 58
 Kroksund 157, 174, 177, 182
 Krosby 281
 Krosby, Emil 209
 Krosby, T. 362
 Kruse, Oberst Ulrik Christian 146, 149
 Kudalen 92
 Kurøen 16, 83, 95, 141, 149, 168, 170, 200, 206, 263, 289, 310
 Kurøen, Anders Christiansen 289, 290, 291
 Kurøen, Ingeborg Christiansdatter 360
 Kurøen, Ingemar 144
 Kurøenga 95, 102
 Kurøengen 206
 Kvennefossen 66
 Kvernknurren (nissen) 254

- København 87, 116, 118,
 143, 155, 195, 285
 Køia 94, 104
 Køiejordet 94
 Kørrenga, Rebekka 251, 257,
 259, 328
 Landstads salmebok 295
 Langebekk 50, 56, 57, 59, 60,
 93, 94, 152, 315
 Langemyråsen 94
 Langetangen 93
 Langfaldsåsen 178
 Langmosen 178
 Langodden 293
 Langrilår, Lars 259
 Langtjenn 149
 Langtjern 177
 Langvannet 58, 178
 Langvassbotten 152, 155
 Langvassdammen 178
 Langvassenden 178
 Langvassvillaen 73
 Lars 238
 Larsdatter, Kari 29
 Larsen, Anders 92
 Larsen, H. 127
 Larske 238
 Larsok 238
 Larsson, Per 174
 Laurentius 238
 Legland, Anna i Bergen 280
 Leielending, Oluf 83
 Lemvig, Nils E. Henriksen
 272
 Levetzau, Albrecht 41
 Lia, Kristian 73
 Lien i Rakkestad 287
 Lien, Kristian 98
 Lillebråten 94
 Lillestrøm 189, 263
 Lindaas, Arne 204
 Lindaas, Guri 204
 Lindgren, Premier Ingeniør
 154
- Linn, Karl, Tøcksfors 294
 Liverpool 347
 Ljøner, Amund 189
 Ljøner, Andor 73
 Ljøner, Einar 189
 Ljøner, Engebret 189
 Ljøner, Karen 189
 Lokalbrua 224
 Lonkøya 94
 Loppe-Lasse 235
 Louise, dronning 275
 Lucifer 239
 Lukas 94
 Lukashytta 93, 94, 99, 104,
 206, 315
 Lukaspladsen 201
 Lukasplassen, 207, 208
 Lund i Høland 159
 Lund, A.M. 332
 Lund, J. 280
 Lunde pastor 350
 Luse-Lasse 235
 Lussi 238, 239
 Lussidagen 238
 Lussimess 238
 Lussinatt 239
 Luther, Martin 238
 Luxemburg 145
 Lysaker, Anne Synnøve 9, 10,
 14
 Lyseren 174
 Lysingstjernihøgda 178
 Løftingstein 260
 Løftingsteindråga 260
 Løftingsteinmyra 260
 Løken 85
 Løken i Høland 149
 Løken kirke 83, 85
 Løkken 94
 Løkken, Richard 57, 297
 Lønnjadalen 175
 Løren, Erik 139
 Madagaskar 293
 Magnor 136, 138
- Magnussen, Kjeld 10, 14,
 149, 165, 253
 Mamen, Christen 55
 Mander, Karel van 275
 Mangen i Høland 45
 Manhattan 349
 Mara (marua) 265
 Marelokk (heksekost) 265
 Marer 264
 Margareta 237
 Margaretakilden 168
 Mari 237
 Mari Vassause 237
 Maria bebudelsesdag 235
 Maria Magdalena 275
 Maria med Jesusbarnet 275,
 276
 Marker 56, 77, 135, 157, 179
 Marker len 79
 Marker og Rødnes 85
 Marker Sparebank 12
 Martin fra Tours 238
 Martinsen, Olaf 204, 208
 Martinsen, Oluf 209
 Maudal, Gunvor 324
 McIntosh i Minnesota 345
 Melby, John O. 351
 Melkesilen (med kors) 259
 Melleby, Amanda 167
 Melleby, Gunvor, Arne og
 Arve 16
 Mellom-Borgesysseles
 Fellesforening 290
 Mellom-Bøen 312
 Mellom-Flaten 160
 Mellom-Saga 94
 Michelet, Oberst Jean 159
 Michelsdatter, Elie 29
 Midgardsormen 263
 Mikael 238
 Mikkelsen, Tor 102
 Mikkelsmess 238
 Misjonsforeningen
 i Rømskog 293

- Misjonssambandet 293
Mittås 174
Mjermen 67, 172, 177
Moe, Ole Theodor 217
Moen 61, 117
Moen øvre 139, 339
Moen, Anders 182
Moen, Anders Olsen 296
Moen, Anders Pedersen 121
Moen, Anne 296
Moen, Helge 210
Moen, Karoline (Lina) 292, 293, 330, 337, 338, 339
Moen, Markus A. 55, 61, 63, 330, 337, 339
Moen, Marte Olsdatter 34
Moen, Ole 98
Moen, Ole Andersen 34
Morgenbladet 338
Mortegropa 19, 149, 179, 181, 186, 187, 206, 255, 261
Mortensen, Torkel 183
Mortensmess 238
Moses, fløtebåten 60
Moss 157, 342
Moss jernverk 307
Moveien 173, 177, 178
Myrdammen 178
Myrvold 88, 94, 105, 290
Myrvold, Andreas 61
Myrvold, Astrid 263
Myrvold, Bjarne 224
Myrvold, Halvor 125
Myrvold, Kristian 177
Myrvold, Lars J. 276
Myrvoldbråten 94
Mysen 157, 182, 188
Mørk 174
Mørner, General Carl Gustav 149
Måsarud 94
Narvestad i Eidsberg 159
Nauen, Ole Olsen, Tønsberg 274
Naverstad 138
Ned-Gropa 67, 94
Ned-Gropa, Otto 344
Nederlandene 50
Nedre Romerike 139
Nedre Slatjenn 56
Nerdrum, Peder 272, 273
Nes – Trosterud 198
Nes 87, 92, 172, 179, 183
Nes på Romerike 138, 209
Nes, Rasmus 282
Ness, Anders 350
Ness, Rasmus 350
Ness, Stephen Halvorsen 151, 154
New York 341, 347, 349
Nidaros 168
Nidaros domkirke 269
Nielsdatter, Kari 80
Nielsen, Anders 80
Nielsen, Olaus 289
Nielsen, Syver 29
Nikolaus fra Myra i Lilleasia 254
Nilen 237
Nilsen, Anne 210, 292
Nilsen, August 350
Nilsen, Børge 97
Nilsen, Hans 210
Nilsen, Jørgen 210
Nilsen, Kjell Roger med kone Bjørg 263
Nilsen, Kristine 210
Nilsen, Nicolai 27, 206, 209, 210, 292, 357, 363
Nilsen, Ole 154, 210
Nilsen, Torbjørn 210
Nilsen, Torer 67, 130
Nilssen, Johan Nikolai 357
Nilssen, Nils 9, 10, 14, 224
Nilssen, Per Erik 9, 10, 14
Nislevannet 178
Nissen 244
Nisser 254
Nisser i Korpeberga 258
Nisser på Bøsetra 256
Nord Amerika 344, 351
Nord Klubben 333
Nord Minnesota 349
Nord-Amerika 16
Nord-Flaten 307, 308, 309, 310, 311, 315
Nord-Klubben 189
Nord-Tukun 94
Nordby 94
Nordby under Tukun 90
Nordby, Kari 289
Norden 133, 143, 151, 165, 269, 341
Nordgardslund 46, 92, 97, 177
Nordgardslund, Johan 46
Nordgårdslund, Joab 217
Nordiske syvårskrig 1563–70 133
Nordli 36, 93, 187
Nordli, Rebekka Olsdatter 125
Nordmand, Peder Olsen 53
Nordsjøen 155
Nordstua 94
Nordtukun 106
Norge 31, 46, 53, 63, 65, 70, 71, 115, 133, 141, 143, 146, 150, 151, 155, 159, 163, 165, 168, 169, 170, 173, 271, 335, 341, 342, 351, 357
Norges Geografiske Oppmåling 31
Norgård, Nils Olsson, Jærnskog 294
Norsk Folkemuseum 275, 277, 280, 320
Norsk Kinamisjonsforbund 296
Norsk Skogbruksmuseum 43, 68

- Norske Misjonsselskap 290
 Nr.1 Trykk Grefslie, Mysen 4, 12
 Nybru 72, 92, 178
 Nyland, Nils 57
 Nylenda, Erik 318
 Nylenda, Theodor Nilsen 188
 Nylendet 103
 Nylendet under Tukun 103
 Nylenna 94
 Nylænna, Erik 117
 Nyquist, Svend 98
 Næsset 146
 Nøkken 258, 261
 Nøkken og musikalske vetter 261
 Odalen 289
 Odden Madagaskar 293
 Okstjenn 152
 Ola smed 254
 Olsen, Anders 191, 312, 314
 Olsen, Erich 118
 Olsen, Hans 86
 Olsen, Haukenes 106
 Olsen, Jøn 105
 Olsen, Jørgen 118
 Olsen, O. 362
 Olsen, Olaus 210
 Olsen, Olaus, Høgenæs 298
 Olsen, Olga 297
 Olsen, Svend 86
 Olsen, Theodor 188, 203, 209, 232, 292
 Olsen, Tøger 314
 Olsson, Enok 294
 Olsson, Jan «Blinde-Olsson» 294
 Opplandske regiment 138
 Oppstua og Nedstua Fallet 94
 Oppstua Ringsby 191, 311, 312, 312, 314, 317
 Opsal 173, 177, 181, 182, 184, 338
 Os 92, 170, 178, 182
 Os under Trosterud 103, 103
 Osdammen 57
 Oselva 19, 57, 60, 177, 181, 182
 Oshagan 170
 Otnevangen 146
 Otteid 53, 58
 Otteid-tjernet 53
 Ous 220
 Ous, Halvor J. 220
 Ous, Johan 220
 Pedersdatter, Margreta 277
 Peerson, Cleng 341
 Pelican Rapids 349
 Per varmestein 234, 235
 Perhalsen 174, 175
 Persok 234
 Peter apostel 234
 Peter katt 235
 Peters stol 234
 Pinseveennene 298
 Piper, Morten 261
 Pladsen Sætteret 94
 Poltava 145
 Pontoppidan 198
 Prestebakke 157, 161
 Prestebordet 175, 177, 187
 Prestestua på Kirkerud 185
 Presteveien 173, 174, 175, 177, 182, 184
 Prestekonekleiva 175
 Prins Christian August 156, 157, 159, 163
 Påskegumman 236
 Quebec 347
 Rakkestad 45, 46, 50, 135, 157, 165, 199, 220, 336, 353, 355, 356
 Rakkestad fogderi 356
 Rakkestad sorenskriveri 69, 78, 79, 315
 Ramberg – husmannsplassen Bunes 198
 Ramberg 51, 67, 93, 169, 187, 290, 300
 Ramberg, Anders Andersen 293
 Ramberg, Håkon 330
 Ramberg, Ingeborg 289
 Ramberg, John 350
 Ramberg, Johs 9, 10, 14, 175, 328
 Ramberg, Ole 35, 69, 70, 300
 Rambergenga 94
 Ramberghaget 182
 Rambergodden 360
 Rambergtangen 94
 Randers, Sogneprest
 Thomas Rasmussen 185
 Randers, Thomas
 Rasmussen 195, 281
 Rasmusdatter, Berte 102
 Rasmusen, Jørgen 128
 Rasmusen, Torkild 128
 Rasmussen, Anders 94
 Rasmussen, Jørgen 56, 67
 Rasmussen, Nils 99
 Rasmussen, Torkild 231
 Reformasjonen i 1537 269
 Restauration 341
 Rikshospitalet 337
 Riksrøys nr. 41 178
 Ringsbu, Andrea 210
 Ringsbu, Thor 56, 61
 Ringsby 32, 35, 36, 51, 53, 66, 67, 83, 87, 95, 141, 149, 168, 170, 172, 174, 203, 205, 206, 307, 327
 Ringsby Øvre 82
 Ringsby, Andreas 51
 Ringsby, Erik 367
 Ringsby, Halvor 144
 Ringsby, Hemming 10, 14, 152, 155
 Ringsby, Jonny 95
 Ringsby, Jørgen 36, 168, 236, 296, 327

- Ringsby, Olaf 55
 Ringsby, Olga 296
 Ringsby, Thor 327
 Ringsbysetra 95
 Ringsbyskogen 53
 Risen 177, 181
 Risendammen 174
 Risenelva 60
 Risenvassdraget 61
 Riser og troll 259
 Rodnes Church 349
 Roka, Iver 123
 Rokke 77
 Roland, Fredriksten
 Festning 14
 Rolvsøy i Tune 286
 Romerike 109, 167
 Romeriksbygdene 11
 Rommenæs 160, 169, 170,
 173, 178
 Rommenäs 57
 Rommenäslandet 53
 Rosenborg slott 275, 284, 285
 Rummeness 154
 Russland 71, 148
 Rygge 345
 Røddenæs 46
 Røde Bok 273
 Røde Bok fra 1401 269
 Rødenes 9, 11, 13, 31, 43, 56,
 60, 77, 85, 109, 112, 115,
 116, 119, 121, 122, 125,
 127, 134, 143, 144, 145,
 146, 149, 157, 158, 159,
 160, 163, 165, 168, 173,
 175, 177, 178, 179, 181,
 182, 184, 185, 186, 187,
 188 199, 200, 201, 202,
 209, 217, 220, 229, 260,
 264, 267, 281, 282, 283,
 272, 286, 289, 314, 319,
 323, 328, 332, 336, 337,
 338, 342, 350, 353, 354,
 355
- Rødenes fattigkommisjon
 364
 Rødenes hovedsogn 269
 Rødenes kirke 83, 85, 134,
 172, 178, 216, 270, 281
 Rødenes kommune 5, 11
 Rødenes med Rømskog
 78, 79
 Rødenes og Rømskog 79
 Rødenes og Rømskog
 herredstyre 362
 Rødenes prestegjeld 185,
 195, 195, 197, 269, 338
 Rødenes prestegjelds
 skolekommune 204
 Rødenes prestegård 85, 125
 Rødenesfjellet 174, 182,
 187
 Rødenessjøen 18, 60, 157,
 158, 169, 174, 363
 Rødnes prestegård 82, 85,
 125
 Rømmen 53, 168, 258
 Rømsjøen 5, 19, 31, 32, 46,
 57, 59, 60, 66, 72, 103,
 146, 149, 167, 168, 169,
 170, 172, 177, 181, 183,
 220, 254, 260, 262, 263,
 267, 298, 346, 364
 Rømskog 9, 10, 11, 12, 13,
 15, 19 77, 82, 80, 81, 83,
 85, 86, 87, 89, 97, 99, 102,
 104, 105, 249, 257, 259,
 261, 262, 263
 Rømskog allmuebibliotek
 360
 Rømskog anneks 175
 Rømskog bygdebok 3
 Rømskog fattigstyre 351
 Rømskog i Østfold 89
 Rømskog indre Missions-
 forening 292
 Rømskog Indremisjons-
 forening 293
- Rømskog kirke 5, 31, 83, 85,
 90, 175, 181, 185, 194,
 202, 209, 253, 269, 270,
 271, 275, 276, 281, 283,
 284
 Rømskog kommune 3, 5, 16
 Rømskog Misjonsforening
 290
 Rømskog musikkforening
 300
 Rømskog skytterlag 333
 Rømskog sognestyre 365
 Rømskogen eldre Missions-
 forening 299
 Rømskogen herred 1914 357
 Rømskogfjellet 173, 363, 365
 Rømskougen 120
 Rømungen 58, 178
 Rønningen 103
 Røsa i Ivarsbyn 296
 Røvassdammen 58
 Røvassfallet 94, 206, 207, 208
 Røvassmoen, 56
 Røytjern 178
 Saga 200
 Saga, John 350
 Saga, Karl 57
 Saga/Sagmoen, Tor 282
 Sagern, Kristian 93
 Sagtjern 59, 68
 Sand 174, 287, 288
 Sand, Kari Gudmundsdatter
 «Blinde-Kari» 287
 Sandbakken 94, 170
 Sandberg, J.F. 296
 Sandberg, kapellan J. F.
 356
 Sandem 123, 174, 181, 203,
 204, 208, 209, 217, 232,
 299
 Sandem skole 198, 210
 Sandem, Rasmus 256
 Sandem, S. O. 362
 Sandem, Th. 362

- Sandsbråtan 94
 Sandvigen 206
 Sandvik 174
 Sandvika 31, 95, 168, 251
 Sandvika, Emil 57
 Sandvika, Torin 73
 Sandviken 67, 97
 Sandviken under Bøen 102
 Sandviken, Kristian 67
 Sandviken, Mathilde 293
 Sannes, Maren 324
 Sannes, Margit 61, 224, 339
 Santalmisjonen 293
 Sarpsborg 182, 305
 Sarpsborg, (Kommandant Basmo) 148
 Sarpsfossen 77
 Satan 237
 Saugbruksforeningen 109
 Saugsbruksforeningen 61
 Savolaks 37
 Saxe 195
 Schavenius, Johan Nicolai 275
 Schleswig–Holstein 134
 Schmidt, E. i Christiania 274
 Schnitler, Peter 152
 Sehested, Hannibal 137, 138, 139, 140
 Seljehølet 178
 Seter, Anders N. 350
 Setskog 11, 15, 19, 45, 51, 53, 57, 59, 60, 70, 88, 127, 139, 148, 150, 165, 167, 168, 173, 177
 Setten 71, 149, 177
 Sevilä, Faith Ann 9
 Sibbern, Amtmann Carl 345
 Sirius 237
 Sjælland 157
 Sjølie, Leif 311
 Sjøorm 261
 Sjøormen 262, 263
 Skagerrak 155
 Skanseberga 136
 Skarebolsetra 177
 Skarebøl 169, 172
 Skattematrikkel 1647 81, 134
 Skau, Johannes 187
 Skau, Magna 311
 Skau, Olga 311
 Skau, Olga 311
 Skillesvika 103
 Skillingmark 172, 258
 Skillingsfors 242
 Skinnarbutjern 50
 Skinnarbutjernet 61
 Skiptvet 78
 Skjeberg kirke 157
 Skjellanger, Anna 280
 Skjellesvika 177, 181
 Skjønhaug 182
 Skjørten i Askim 43
 Skogheim, Anders 210
 Skogheim, Gina og Edvard 186, 187
 Skolevesenet i Rømskog 202
 Skulerud 61, 181
 Skullerud 181
 Skullerud, Anne Skau 187
 Skullerud, Hans 187
 Skurås 72, 94, 201
 Skåne 146, 238
 Skårsjøen 50, 60
 Slatjern 60
 Slavannet 175, 181, 182
 Slavasshøgda 19
 Sletten 93
 Sletten, Emil 300
 Sletten, Ingeborg 300
 Sletten, Mads 252
 Sletten, Magnus Engebretsen 69
 Slora, Nils 345
 Slottet i Rømskog 136
 Slupstad 161
 Slætteberget 55
 Smugsund tollkammer 57, 58
 Smørbekk 175
 Smålands-Pelle 123
 Smålandsfanten 123
 Smålenene 27, 31, 38, 40, 43, 46, 65, 69, 77, 79, 82, 99, 100, 111, 112, 116, 117, 120, 121, 133, 134, 135, 137, 138, 143, 157, 163, 165, 173, 177, 178, 194, 199, 217, 254, 264, 268, 286, 289, 289, 290, 291, 305, 307, 309, 323, 326, 328, 329, 341, 342, 346, 355
 Smålenske regiment 138, 151
 Snarholt, Jakop 345
 Solbrekke i Berg 43
 Solør 37, 138, 289
 Sonsrud, Christian 282
 Soot 61
 Soot, Eiolf 59
 Soot, Engebret 50, 60
 Spilhaug 94, 98
 Spinnehuset i København 80
 Spydeberg 46, 78, 314, 325, 326
 St. Lucia 239
 St. Peters dag 234
 Stake, Harald 53
 Stang 109
 Stang Nes 187
 Stang, Axel 172, 179
 Stang, konsul Mads Wiel 361
 Stang, Ole A. 104
 Stang, Ole A., godseier 361
 Stang, Thomas 172, 179
 Stangebrøt 38, 60, 72
 Statens Kartverk 31
 Stavanger 341
 Steenby Steinby 83
 Stefansdatter, Anne 102
 Stefansen, Anders 286

- Steinby 55, 63, 72, 94, 102, 141, 154
 Steinbyfossen 66, 318
 Steinsvika 177
 Stemningen 53, 169, 177, 182, 259
 Stemtjern 178
 Stenby, Halvor 144
 Stenby, Hedda 343
 Stenby, Johan N. 55, 56
 Stiesdatter, Berthe 277, 279
 Stiesen, Stie 279
 Stillesbye 161
 Stor-Johan 123
 Stora Lee 56, 59, 60
 Storbritannia 156, 163
 Store hund 237
 Store-Degnes, Halvor 159, 160, 161
 Storløs 323
 Stormyra 94, 98
 Stortinget 355, 358
 Storøya 31
 Strand 92, 103, 120, 178
 Strand, Gunhild 289
 Strandsbekken 59
 Strandsetra 178
 Struten 93, 103, 130, 182, 263, 264
 Strømmer 58
 Strømsfoss 61
 Stub, Kjeld 138
 Stub, Niels 86, 86
 Stuttebøret (svensk kvinne) 261
 Styx 231
 Ståtarkongen 120
 Sulubergneset 93
 Sundsrud 46 51, 53, 61, 85, 92, 97, 102, 103, 103, 125, 141, 146, 177, 187, 200, 342
 Sundsrud, Anders 73
 Sundsrud, Christian 127
 Sundsrud, Halvor 73, 85, 141, 144
 Sundsrud, Johan (John) Olsen 342, 351
 Sundsrud, Kristine Kristiansdatter 289
 Sundsrud, Lauritz 85, 141, 144
 Sundsrud, Søgarden 258
 Sundsrudhaugen 342, 351
 Sundt, Eilert 122
 Svaneøglen 263
 Svarteberget 170
 Svartebok 250
 Svarteboka 249
 Svendsby, Johan 328
 Svendsbykrysset 178
 Svendsdatter, Lisa 123
 Svendsen, Carl Gustav Christian 123
 Svendsen, Ola Øgar 315
 Svendsrud, Andreas Halvorsen 360
 Svendssøn, Jørgen 144
 Svenskeveien 174
 Svensson, Karl 294
 Sverige 11, 31, 33, 37, 45, 53, 59, 50, 71, 100, 104, 111, 134, 137, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 148, 151, 156, 163, 167, 168, 169, 172, 173, 174, 177, 178, 182, 200, 207, 220, 238, 239, 245, 264, 272, 294, 295, 298, 307, 335, 342, 345, 351, 357
 Svinesund 135, 145
 Syltingstjern 178
 Syvoverdagen 238
 Syvårskrigen 133
 Sæterkollen 175
 Sølvlaterberget 150
 Søndre Høland 69, 120, 325, 328, 332, 333
 Søndre Trandem 241
 Sør-Saga 93
 Sør-Trandem 242, 243, 244, 308
 Sør-Tukkun 241, 243, 244, 245
 Sørurn 181
 Tangen, Mikkel 125
 Tank, Carsten 56, 99, 100
 Tank, Niels Carstensen 87
 Taraldrud, Anders 72, 241
 Taraldrud, Hans 101, 102, 127
 Taraldrud, Inger Johanne 9, 10, 14
 Taraldrud, Jensine 72, 256
 Taraldrud, Ola 41, 72, 109
 Teigen 95, 206, 211
 Teigen Skog 95
 Teigen, Maren 260
 Teigen, Ragnhild 254
 Teiger'n 255
 Thoresen, Ole 201
 Thorsdatter, Helene 216, 217
 Thorsen, Ole 309
 Thune, N.M. Oslo, 277
 Tista 85, 87, 342
 Tistedal 53, 58, 60, 61, 86
 Tjennsmo 178
 Tomas bryggers dag 240
 Tor 128
 Toresen, Hans 118
 Toresen, Stener 118
 Torkeldsbraaten 90
 Torkild 103
 Torkildsbråtan 94
 Torkildsen, Halvor 67
 Torkildsen, Rasmus 29
 Torneby, G. 67, 127
 Torneby, J. 362
 Tornelius 249
 Torsen 154
 Torsen, Gudmund 130
 Torsen, Torvald

- Toverud 156, 157
 Trandem – Tørnby 198
 Trandem 30, 51, 56, 67, 92, 94, 99, 104, 125, 130, 141, 179, 182, 189, 200, 206, 233, 268, 275, 305
 Trandem krets 201
 Trandem nordre 187
 Trandem S. 306
 Trandem vestre 187
 Trandem, Andreas 350
 Trandem, Berger 144
 Trandem, gårdsarkivet 361
 Trandem, Ingeborg 97, 289
 Trandem, Ingeborg R. 281
 Trandem, Johan Olaus Kind 281
 Trandem, Jørgen (Jørn) Olsen 353
 Trandem, Jørgen 125, 167, 281, 282, 332
 Trandem, Jørgen Kind 281
 Trandem, Jørgen Olsen 336
 Trandem, Jørgen S. 97
 Trandem, Knut 83
 Trandem, Maren 167
 Trandem, Maren Regine Kind 281
 Trandem, pastor Steve 350
 Trandemskogen 42
 Trandemsætra 315
 Trandemsætra 318
 Trandemsætra 93, 94, 98, 98, 104, 149, 187, 255, 257, 298, 315, 318, 344
 Trandum 233
 Troll 262
 Trollkjerringer 264
 Trosterud 29, 34, 51, 53, 67, 83, 85, 86, 87, 88, 92, 141, 144, 149, 152, 153, 159, 168, 169, 170, 174, 185, 204, 206, 208, 209, 216, 232, 252, 282, 345
 Trosterud skole 82, 203, 207
 Trosterud-grenda 152, 159
 Trosterud, Erik Olsen 201, 282
 Trosterud, Jørgen Olsen «Snekker-Jørn» 273
 Trosterud, Knud 148
 Trosterud, Knut Stensen 154
 Trosterud, underlensmann Erik 336
 Trøgstad 88, 135, 163, 174, 342
 Tucken field 170
 Tuftekall (tomte) 254
 Tukken 117, 118
 Tukken, Gunhild 338
 Tukken, Helene 338
 Tukken, Jul 277, 362, 365
 Tukken, Markus 360
 Tukken, R. 362, 365
 Tukken, Rasmus 117
 Tukken, Real 360
 Tukken, Torkild 117
 Tukkun, Thorkild 125
 Tukuelva 19, 59, 61, 66, 182
 Tukun 51, 61, 67, 92, 94, 104, 128, 141, 150, 200, 205, 206, 224, 268, 275
 Tukun vestre 92, 316
 Tukun vestre, Tord 144
 Tukun Østre 87
 Tukun Østre, Anders 144
 Tukun, Tord 83
 Tukun, Torkild Rasmussen 224
 Tukusetra 40, 67, 92, 94, 104
 Tune 50, 287
 Tunsbergtjernet i Marker 71
 Tyrenby, H. 206
 Tyrenby, J. 362
 Tyrinby, Svend 224
 Tyrnbye, Johan 354
 Tyskland 148, 236
 Töck 50, 58
 Tøcksmark 100
 Töcksmark 53, 58, 160, 185, 282
 Tørnby (Tyrrenbye) 141, 157
 Tørnby 32, 45, 67, 83, 90, 94, 97, 103, 105, 177, 200, 231, 232, 283, 298
 Tørnby-gårder 206
 Tørnby, Anna 123, 327
 Tørnby, Bjørn 288
 Tørnby, Johan 61, 61, 104, 105, 296, 298, 299
 Tørnby, Jørgen 61
 Tørnby, Jørgen J. 150
 Tørnby, Kirstine 293, 327
 Tørnby, Klemet 167
 Tørnby, Morten 144
 Tørnby, Otto 210
 Tørnby, Sven 372
 Tørnby, Svend 224
 Tørnby, vestre 299
 Tørnbyeidet 179
 Tørnbykroken 5
 Tørnbylandet 220
 Tørresen, Pastor Oluf 159
 Tårkildsbråtan 103
 Tårnby (Torrenbye) 141, 150, 159
 Tårnby 32, 41, 82, 83, 94, 105, 102, 170, 203, 205, 206, 209
 Tårnby krets 11, 210, 211
 Tårnby skole 211, 357, 362
 Tårnby Vestre 94
 Tårnby, (Torrenby) Halvor 144
 Tårnby, Jørn 106
 Tårnby, Kristen 63
 Tårnby, Tor 231
 Tårneby, Halvor 282
 Uddevalla 138
 Ulfekiersfield 153
 Ulfby 209, 281

- Ulfsby skolekrets i Rødenes 203
 Ulfsbykastet 178, 188
 Ulfsbysetra 178
 Underjordsfolk 253
 Universitetet i Christiania 45
 Urskog-Hølandsbanen 11, 167, 179, 181, 186, 187
 USA 351
 Utroa 10
 Vadbruberget 72
 Vads- eller Persmose 153
 Vaet i Mjermen 172
 Vafferdagen 235
 Vakthyttemoen 174
 Valdres 326
 Vampyrer 262
 Vannvette 261
 Vardekollen 135, 136
 Vardøger (vardytle) 265
 Varpet 178
 Varteig 50
 Varulver 264
 Veiatjern 177
 Vemøen 146
 Venemoen (huset) 251
 Venemoen 95, 223, 243, 250, 331
 Venemoen, Marte 237
 Venemoen, Marte 34
 Venemokona 249, 250
 Vengsfjellet 138
 Veslefrikk med fela 261
 Vestby 93, 184
 Vestfold 157, 291
 Vesti-bygningen 244
 Vestlandet 254
 Vestlandske regiment 138
 Vestra Nordmarks Flott-
 ningsforening 59
 Vestre Bøen 308
 Vestre Rømungen 92
 Vestre Tukun 55, 311, 312, 314, 318
 Vestre Vesteng i Høland 80
 Vestre-Rømungen 56, 155
 Vesttukun 80, 260
 Vestua-Trosterud 316
 Vettene 258
 Vetter 252
 Vikeby, Marte og Iver 186, 187
 Vinger 53, 59
 Vingerfjellet 135
 Vispa 182
 Vortungbekken 51
 Vortungen 19, 59, 70, 106, 106, 177, 256, 258, 262, 263
 Vortungen vestre 172
 Vortungen østre 172
 Värmland 37, 53, 79, 139, 143, 151, 152, 174, 314
 Värmland i Sverige 15
 Vågå kirke 275
 Vår Frue 235
 Vår frue kirke i Trondheim 275
 Vårfruedagen 235
 Wahl, Finn 10, 14
 Wedel, Feltmarskalk 169
 Wefring, Mads 286
 Werenskiold, amtmann 335
 Werenskiold, Niels 112, 150
 Wergeland, S. 365
 Whitehall i Wisconsin 342
 Wiel 109
 Wiel, konsul A. M. 362
 Wiel, Mads 97
 Wiel, Peder i Fredrikshald 87
 Wikeby, Helga 98
 Wilse, Jacob Nicolai 46, 314
 Wilse, sogneprest Jacob Nicolai 325, 326
 Wisconsin 342, 351
 Wittenberg 249
 Zarbell, Kaptein David Michelsen 159, 160
 Zwasiland 298
 Ødegård Kirkerud 90
 Ødegården 94, 187
 Ødegaarden 208
 Ødegården, Andreas Svendsen 344
 Ødegården, Anne Kirstine Nilsdatter 357
 Ødegaarden, Lars 286
 Ørje 45, 61, 138, 145, 157, 159, 185
 Ørje bro 135
 Østby i Høland 149
 Østby, Erik Hansen 272
 Østby, Erik Hansen, Høland 281
 Østen 58, 60
 Østenby 144
 Østenby, ordfører Petter 353
 Østervallskog 120, 139, 149, 160, 165, 169, 170, 173, 178, 185, 282, 289, 290, 291, 294, 296, 297
 Østfold 11, 15
 Østfold fylke 11
 Østfold Fylkes Billedarkiv 14
 Østfold fylkesting 9
 Østfold-bygder 109
 Østi-bygningen 244
 Østkroken 32
 Østlandet 64, 109, 118, 133, 163, 254, 297, 298, 305, 307, 346
 Østre Rømungen 153, 154, 155
 Østre Smålenene Krets av Indremisjonen 290
 Østre Tårnby 88
 Øststua Tårnby 94
 Østtukkuhea 260

Østtukuhøgda 251, 260
Østtukkun 296
Østtukun 34, 50, 83, 95, 102,
141, 170, 174, 203, 206,
207, 211, 257, 260, 282,
307, 314, 318, 321, 350
Østtukun, Anders 282
Østtukun, Beate Maria 255
Østtukun, Torvar 83
Østua Tårnby 67
Øvre Moen 66
Øvre Smålenene 313
Øvre, Kai 79
Øyeren 174
Øymark 53, 77, 87, 143, 157,
289, 342
Øymarksjøen 60
Åseby nordre 178
Åsen, Per 258
Åsgårdsreia 244
Åsnes på Setskog 350